

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XIX

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1986**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:276299>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-05**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

UDK 902

YU ISSN 0350—7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA — VOL. XIX.

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XIX, str. 1—228

ZAGREB 1986

ZAGREB 1986

Dosadašnje serije VJESNIKA:

*VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I (1870), II (1876);
VIESTNIK HRVATSKOGA ARHEOLOGIČKOGA DRUŽTVA, I—XIV (1879—1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, N. S., I—XXII/XXIII (1896—1941/1942);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA (od god. 1958. dalje).*

Izdavač:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU

Uredništvo:

Arheološki muzej u Zagrebu, Zrinski trg 19, 41001 Zagreb, poštanski pretinac 542

Glavni i odgovorni urednik:

ANTE RENDIC-MIOČEVIĆ

Redakcijski odbor:

VALERIJA DAMEVSKI, RUŽICA DRECHSLER-BIZIC, ZDENKA DUKAT, KATICA SIMONI

Izdavački savjet:

STRUČNI KOLEGIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

IVAN MIRNIK

Lektor:

SALIH ISAAC

Prijevođi:

DORIS BARICEVIĆ (njemački jezik); NADA HORVATINCIĆ (engleski jezik); IVAN MIRNIK (njemački i engleski jezik); BRANKA OHNJEC (njemački jezik); ANTE RENDIC-MIOČEVIĆ (talijanski jezik); DUŠAN SRDOC (engleski jezik).

Lektura tekstova na stranim jezicima:

SONIA BIČANIC (engleski jezik); VIŠNJA PROTEGA (engleski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA U KULTURNIM, OBRAZOVNIM, ZNANSTVENIM I UMJETNICKO-ZABAVNIM DJELATNOSTIMA, ORGANIMA DRUSTVENO-POLITICKIH ZAJEDNICA, TE GRAFIČKOJ, IZDAVAČKOJ, NOVINSKOJ, RADIO-TELEVIZIJSKOJ I FILMSKOJ DJELATNOSTI SRH (SIZ VII), Zagreb, Opatička 10 i UDRUŽENA SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE GRADA ZAGREBA, Zagreb, Božidara Adžije 18.

SADRŽAJ

CONTENTS — INHALT — SOMMAIRE

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI

LIBER LINTEUS ZAGRABIENSIS

MASSIMO PALLOTTINO

Il libro etrusco della mummia di Zagabria — Significato e valore storico e linguistico del documento 1

Etrušćanska knjiga Zagrebačke mumije — Značenje te povijesna i lingvistička vrijednost dokumenta 5

AMBROS JOSEF PFIFFIG

Zur Heuristik des *Liber linteus Zagrabienensis*. 9

K heuristici Zagrebačke lanene knjige 13

HELMUT RIX

Etruskisch *culs** »Tor« und der Abschnitt VIII 1—2 des Zagreber *liber linteus*. 17

Etrušćanski *culs** »vrata« i odlomak VIII 1—2 Zagrebačke lanene knjige 30

IVAN MIRNIK — ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Liber linteus zagrabienensis (stručni rad). 41

Liber linteus zagrabienensis. 64

MECHTILD FLURY-LEMBERG

Die Rekonstruktion des *Liber linteus Zagrabienensis* oder die Mumienbinden von Zagreb. 73

Rekonstrukcija Zagrebačke lanene knjige ili povoja Zagrebačke mumije. 80

DUŠAN SRDOC — NADA HORVATINCIC

Radiocarbon dating of the *Liber linteus Zagrabienensis*. 83

Određivanje starosti Zagrebačke lanene knjige metodom radioaktivnog ugljika. 93

BRANKO PLAVSIC — JANKO HANČEVIĆ

X-ray analysis of the Zagreb Mummy. 99

Analiza klasičnih rendgenograma Zagrebačke mumije. 102

NIKOLA TVRTKOVIC

O nalazu lubanje mačke među fragmentima vijenca Zagrebačke mumije 105

On the skull of a cat found among the fragments of the wreath of the »Zagreb« Mummy. 106

RUŽICA DRECHSLER-BIZIC	
Naseobinski objekti na nekim gradinama u Lici	107
Siedlungsfunde von einigen Wallburgen in der Provinz Lika	126
LIDIJA BAKARIĆ	
Rezultati novih istraživanja u Smiljanu	129
Die Ergebnisse neuer Forschungen in Smiljan	139
DUBRAVKA BALEN-LETUNIC	
Latenske žvane iz Slavanskog Kobaša	141
Latènetrensen aus Slavonski Kobaš	144
BRANKA MIGOTTI	
Grčko-helenistička keramika iz Staroga Grada na Hvaru	147
Greek-Hellenistic pottery from Stari Grad on the island of Hvar	177
ZDENKA DUKAT — IVAN MIRNIK	
Etrušćanski i umbrijski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu	179
Etruscan and Umbrian coins from the Archaeological Museum in Zagreb	186
ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ	
Minijaturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska	187
The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana	199
ROBERT MATIJAŠIĆ	
<i>Lateres siscienses (ad CIL III 11378 — 11386)</i>	203
<i>Lateres siscienses (ad CIL III 11378 — 11386)</i>	14
KATICA SIMONI	
Neobjavljeni okovi i jezičci nakitnog stila Blatnica iz Arheološkog muzeja u Zagrebu	217
Unveröffentlichte Beschläge und Riemenzungen im Verzierungsstil Blatnica im Archäologischen Museum in Zagreb	227

Ovaj svezak »Vjesnika« fizionomijom se donekle razlikuje od većine prethodnih svezaka, a njegov sadržaj, kao i opseg, odstupaju od onoga što je prije bilo planirano. No, uvjereni smo da ovog puta imamo razloga radovati se što je do toga došlo, budući da časopis izlazi bogatiji nego smo mogli predvidjeti, bogatiji za niz priloga kojima smo nastojali što potpunije informirati o relevantnim činjenicama koje se odnose na Zagrebačku lanenu knjigu, *Liber linteus Zagrabensis*, jedan od najdragocjenijih spomenika pohranjenih u muzejskim zbirkama u našoj zemlji, koji — zajedno s glasovitom mumijom i ostalim odgovarajućim inventarom — već više od jednog stoljeća privlači pozornost stručne i znanstvene javnosti širom svijeta. Smatrali smo, naime, da je sada pravi trenutak za jedan takav korak imajući prvenstveno u vidu rastuće zanimanje za etrušćanskom baštinom, potaknuto ponajprije obilježavanjem »Godine Etruščana«, a s tim u vezi i održavanjem brojnih manifestacija među kojima su najšireg odjeka svakako imale izložbe priređene u nizu gradova Italije i nekih drugih evropskih zemalja. Jedna od tih izložbi, ona što je bila priređena u Perugiji, a nedugo zatim i u Zagrebu, bila je povod da se ozbiljno počne razmišljati o svesku koji bi djelomice ili čak u cijelosti bio posvećen tom izuzetnom spomeniku. Ta ideja tinja, doduše, već duže vrijeme, ali su tek akcije koje su prethodile spomenutoj izložbi, kao i one što su — potaknute golemim zanimanjem stručnjaka različitog profila za sve što je u vezi s tim jedinstvenim dokumentom — uslijedile tijekom trajanja izložbi i nakon njihova završetka, stvorile uvjete da se na sveobuhvatan način objedine i prezentiraju sačuvani podaci i rezultati najnovijih analiza, sve ono što bi, po ocjeni Uredništva moglo koristiti budućim zainteresiranim istraživačima. Zbog toga smo dosta prostora ustupili stručnjacima koji su izvršili konzervaciju i restauraciju lanene knjige, kao i onima koji su, na našu inicijativu, obavili čitav niz različitih analiza na samoj lanenoj knjizi i drugom materijalu primjenjujući dostignuća suvremene tehnike metodama koje nisu dostupne arheolozima ili lingvistima. Vjerujemo da će rezultati tih analiza, čak i ako nisu uvijek u skladu s ranije iznesenim pretpostavkama, biti od višestruke koristi i da će biti poticajni mnogima koji od lanene knjige očekuju odgovore na brojna pitanja što ih nameće još uvijek nedovoljno nam poznati jezik Etruščana. O svemu tome smo željeli progovoriti, jer su i posve svježja iskustva pokazala — u punoj mjeri je to došlo do izražaja prigodom odabira metode kojom je trebalo osigurati najprikladniji način zaštite lanene knjige — da za uspješan ishod zaštitnog zahvata nije bez značenja i to što je u prošlosti poduzimano da bi se spomenik sačuvao. Podaci o tome ostali su, na žalost, do sada najvećim dijelom neobjavljeni.

U skladu s poukom što ju nudi drevna sentenca *verba volant, scripta manent* nastojali smo u ovoj prigodi objelodaniti *in extenso* dio raspoložive dokumentacije sačuvane u arhivskoj građi, da bismo ju ne samo trajno sačuvali, nego i učinili dostupnom kako sadašnjoj, tako i budućim generacijama zainteresiranih stručnjaka. Obratili smo se, također, za suradnju nekolicini najistaknutijih etruskologa-lingvista iz različitih zemalja zamolivši ih da prigodnim prilozima iznesu poglede na neke rezultate svojih istraživanja, znajući unaprijed da o tako osjetljivoj materiji postoje različita, nerijetko i posve disonantna mišljenja, ne želeći pri tome zauzimati stav o bilo kojoj od iznesenih teza. Osobito nam je zadovoljstvo što su se pozivu na surad-

nju, uz jednu iznimku, odazvali svi od kojih smo takav oblik suradnje priželjkivali, a u tome vidimo i određeno priznanje časopisu koji je stekao, a vjerujemo i održao ugled tijekom više od stotinu godina izlaženja. Svjesni značenja teme kojom smo ispunili veći dio ovog sveska, a da bismo ju učinili pristupačnom i brojnim zainteresiranim stručnjacima iz inozemstva — tako smo, naime, postupili zahvaljujući dobrim dijelom i njihovim sugestijama — svi tekstovi su u cijelosti tiskani dvojezično. Dužnost nam je, naposljetku, zahvaliti onima koji su omogućili tiskanje ovog sveska, u prvom redu autorima svih priloga, kao i ustanovama koje su nam nesebično izašle ususret, a napose i Republičkom SIZ-u za znanost (SIZ VII), te USIZ-u kulture grada Zagreba, koji su financirali izdavanje ovog sveska.

A. R. M.

MASSIMO PALLOTTINO

Accademia Nazionale dei Lincei — Roma

IL LIBRO ETRUSCO DELLA MUMMIA DI ZAGABRIA
SIGNIFICATO E VALORE STORICO E LINGUISTICO
DEL DOCUMENTO

UDC: 809.199.4:003.519.3 (497.13 Zagreb)

Original scholarly paper

Il testo delle bende della mummia di Zagabria è il più lungo testo etrusco trovato sino ad ora. È questo infatti l'unico esempio di liber linteus, libro di tela di Uno, sopravvissuto dall'antichità ed una delle più antiche attestazioni di confezione libraria a codex, sostitutivo del volumen o rotolo. Trovato in Egitto, l'Ubro può essere stato portato o fatto venire dall'Etruria da immigrati etruschi. Trattandosi di un libro religioso (rituale), è ipoteticamente immaginabile che sia servito agli usi del culto di una comunità straniera impiantata in territorio egiziano. Non può del tutto escludersi l'ipotesi che l'Ubro sia stato scritto localmente, nell'ambito della supposta comunità etrusca, con un testo derivato da un originale proveniente dalla madrepatria o comunque ispirato a formule tradizionali. Grazie anche alla scoperta di questo manoscritto, che risale a un periodo fra il III e I secolo a.C., parlando degli Etruschi non si può parlare solo di una civiltà delle tombe, delle terracotte o degli ori, ma anche e soprattutto di una civiltà del libro.

Il mio primo incontro con il testo etrusco delle bende della mummia di Zagabria fu nelle pagine del libro *La lingua etrusca* del famoso glottologo Alfredo Trombetti, al quale, studente di primo anno dell'Università, ebbi la sorte di essere presentato poco prima della sua morte, e delle cui annotazioni autografe inedite alla stessa opera la famiglia Trombetti mi affidò poi la pubblicazione. Mi accostai a quel testo con curiosità e con trepidazione, come un viaggiatore che si affaccia sui profondi panorami di una terra incognita, e ne intravede nella nebbia i rilievi e gli abissi. Guidato dalla suggestione di precedenti analisi ermeneutiche, operate da studiosi come il Lattes, il Torp, lo stesso Trombetti e dagli studi a me contemporanei del Vetter e dell'Olzscha, ne ho via via attraverso i decenni trascorsi saggiato, esplorato, rilevato le strutture riconoscibili nelle loro identità e variazioni, la

possibile ricostruzione di alcuni settori perduti de manoscritto, il patrimonio dei termini sacrali, il presumibile significato generale e particolare di sequenze e di capoversi: lavoro affascinante che è ancora in atto, accomunando gli sforzi di diversi ricercatori, con i risultati di cui si dirà più avanti.

Queste esperienze potranno sembrare, e sono di fatto, materia di specialisti. Certo è che fuori della ristretta cerchia degli etruscologi il valore e l'esistenza stessa delle bende della mummia di Zagabria si conoscono assai vagamente, quando si conoscono, perfino da studiosi di storia antica e di filologia classica: almeno finora. Io credo invece opportuno cogliere l'occasione di questo incontro odierno, che vuole essere una rievocazione e quasi una celebrazione, per affermare nel modo più esplicito e con piena coscienza, alla luce di tutte le cognizioni attualmente acquisite, che noi ci troviamo di fronte ad una delle più singolari testimonianze pervenuteci dall'antichità.

Cercherò ora di chiarire e giustificare questa presa di posizione. Quanto alla singolarità basta ricordare la provenienza del manoscritto etrusco dall'Egitto e la straordinaria avventura che l'ha portato fino a noi. Solo pochissime iscrizioni etrusche, per lo più frustoli irrilevanti, sono venute in luce fuori dell'area italiana: sulle coste della Francia meridionale e in Tunisia, che è quanto dire nel territorio di Cartagine che tanti stretti rapporti commerciali, politici e culturali aveva intrattenuti con PEtruria. Ma qui si tratta dell'Egitto, che è più lontano, e di un testo non epigrafico bensì librario. I caratteri della scrittura suggeriscono una datazione del manoscritto fra il III e il I secolo a.C. Che possano esservi stati contatti fra una cultura regionale italica prossima all'estinzione quale era l'etrusca e quel grande centro di civiltà universale che era l'Egitto greco-romano non fa meraviglia in linea di principio tenuto conto della circolazione di uomini, oose e idee in età ellenistica e nel progressivo estendersi delle conquiste di Roma. Ciò che stupisce è che di questi contatti si sia conservata, per un caso incredibilmente fortunato, un'attestazione così eloquente.

Ci si è chiesto e dobbiamo chiederci come siano andate realmente le cose. Il libro può essere stato portato o fatto venire dall'Etruria da immigrati etruschi (di una presenza in Egitto di Tirreni, cioè di Etruschi, abbiamo la prova in epigrafi funerarie della necropoli di Alessandria). Trattandosi di un libro religioso, e più precisamente rituale, come vedremo, è ipoteticamente immaginabile che sia servito agli usi del culto di una comunità straniera impiantatasi in territorio egiziano (sappiamo quanto ospitale sia stata Alessandria per gruppi etnico-religiosi esotici). Né può del tutto escludersi l'ipotesi che il libro sia stato scritto localmente, nell'ambito della supposta comunità etrusca, con un testo derivato da un originale proveniente dalla madrepatria o comunque ispirato a formule tradizionali. Per giudicare su questa eventualità sarebbero comunque necessarie approfondite analisi tecnologiche comparative con tele egiziane.

AU'eccezionalità della presenza del libro etrusco in Egitto si aggiungono ulteriori risvolti »romanzeschi« considerando la sorte che l'originario pannello iscritto subì dopo la cessazione del più o meno lungo impiego specifico, di libro appunto,

per il quale era stato apprestato. Presumibilmente scomparsi il gruppo o le persone cui apparteneva, l'oggetto abbandonato non dovette più servire ad altro uso che a quello di stoffa d'imballo: ridotto a strisce fini con l'avvolgere la mummietta di una ragazza, poi conservata, scoperta e fra tante e tante, comperata da un europeo, portata in Europa, custodita, analizzata. Si veda quale cumulo di circostanze fortuite si sono sommate, contro ogni legge di probabilità, quasi predisposte da un destino benigno, per portare fino a noi moderni, e consegnare al nostro studio, questo antico documento etrusco.

Il quale — e qui si passa al discorso della straordinarietà — è un cimelio assolutamente unico e di eccezionale importanza non soltanto per il mondo etrusco, ma per l'intera civiltà classica. E' questo infatti l'unico esempio di *liber lintheus*, libro di tela di lino, sopravvissuto dall'antichità ed una delle più antiche attestazioni di confezione libraria a *codex*, cioè di un libro a pagine come i nostri moderni, sostitutivo del *volumen* o rotolo. Della stoffa come materia scrittoria, accanto al papiro e alla pergamena, ben poco sappiamo per quel che riguarda il mondo greco, mentre a Roma i *libri lintei* sono ricordati come esistenti fin dall'età arcaica in una particolare categoria di documenti di archivio, a quanto pare segnatamente religiosi, e in Etruria si vedono riprodotti in monumenti figurati funerari a partire dal IV secolo a.C. La conservazione attraverso i secoli di una testimonianza reale, tanto significativa per la storia degli usi scrittori e della letteratura antica, non poteva essere garantita che dal clima egiziano, cioè ancora una volta dalla coincidenza dell'oggetto di ascendenza italica con l'Egitto.

Per l'Italia preromana (cioè precedente la romanizzazione politica, linguistica e culturale) il libro di Zagabria è l'unico testo manoscritto, cioè non epigrafico, superstite. Per mole gareggia solo con le Tavole di bronzo umbre di Gubbio, di contenuto parimenti religioso e rituale: l'uno e le altre si distaccano profondamente da ogni altro oggetto scritto finora conosciuto. Le Tavole Iguvine contengono 4250 parole se non erro; le bende della mummia di Zagabria 1130 più o meno sicuramente leggibili, ma con quasi la metà del testo originario perduta se esso era composto di dodici colonne di scritto come si ricava dagli avanzi delle strisce conservate, e non di più come è possibile. Detto fra parentesi, può essere interessante, per un'esatta misura del rapporto fra la documentazione umbra e la documentazione etrusca, ricordare che le Tavole Iguvine nella loro imponenza sono però quasi l'unico testo umbro che possediamo, non essendovi altrimenti che pochissime e brevissime iscrizioni: diremmo dunque quasi una »cattedrale nel deserto«; mentre a fianco del libro di Zagabria c'è una serie di iscrizioni religiose etrusche alcune delle quali di analogo contenuto rituale e di una certa lunghezza, fra tutte in particolare quella della cosiddetta Tegola di Capua.

Il manoscritto della mummia è comunque il più esteso testo etrusco che possediamo, oltrechè l'unico di carattere librario, tale da poterci dare un'idea di quella letteratura sacrale che sappiamo dalle fonti classiche esistente e copiosa in Etruria. Il suo valore storico-documentario è naturalmente legato al contenuto, e quindi alle possibilità d'interpretazione. Non esiste alcun dubbio per gli studiosi, fin dalle pri-

me ricerche, che si tratti di materia attinente alla religione. Lo prova in primo luogo la costante ricorrenza delle parole *ais*, *aiser*, *aiseraš*, *aisvale*, *aisna*, *aisunal*, che ben tre »glosse« di antichi scrittori, cioè termini etruschi interpretati in greco o in latino. consentono di tradurre certissimamente »dio«, »dei«, con i loro derivati. Si aggiungano, sufficientemente riconoscibili, alcuni nomi di divinità nelle voci *Ne@unsl* (= Nettuno), *culšcva* (derivate da *Culsu*), *Tu%la* (con il nome del genio infernale *Tuchulca*), *Veiveš* (= *Veiove*), *unialti* (da *Uni*, cioè *Giunone*). L'appartenenza di molte altre parole al linguaggio sacrificale e a formulari di offerta è stata via via riconosciuta come pienamente accettabile attraverso il confronto con più semplici testi etruschi di carattere dedicatorio (si pensi ad esempio al frequentissimo probabile verbo *tur* »offrire«).

Un rituale, dunque, con presumibili prescrizioni di cerimonie particolareggiatamente descritte nei singoli atti sacri come in alcuni testi latini, specialmente nell'opera *De re rustica* di Catone e negli Atti dei Fratelli Arvali, e nelle Tavole Iguvine il cui significato è per noi ben comprensibile data la parentela della lingua umbra con il latino. Queste seducenti analogie furono a suo tempo proposte dallo studioso tedesco Karl Olzscha. Ma purtroppo il caso dell'etrusco è diverso da quello dell'umbro perchè, nonostante tutti i tentativi fatti in passato, manca la possibilità di stabilire comparazioni etimologiche con altri idiomi conosciuti tali da spiegarne l'intero sistema lessicale e grammaticale. Ciò si riflette negativamente soprattutto sulla comprensione dei testi di maggior mole. Dobbiamo confessare che, a differenza di quanto ci è consentito per tante modeste iscrizioni etrusche votive e funerarie, il rituale della mummia resta al momento attuale in gran parte in traducibile, se per traduzione intendiamo la versione letterale di frasi e parole.

Ma una lunga e approfondita analisi contestuale, aiutata dagli intervalli di scrittura che segnano la partizione in paragrafi o capitoletti più o meno lunghi (ma la lunghezza nella maggior parte dei casi è imprecisabile a causa delle lacune), ci consente di riconoscere l'esistenza di parti ben distinte nel contenuto, con differenze e parallelismi piuttosto marcati. Si può così individuare la esistenza di tre grandi sequenze riferibili a cerimonie sacrificali rispettivamente dedicate, con formulari più o meno analoghi, a tre diverse entità divine: 1) una speciale categoria di dèi indicati nella loro pluralità come *aiser* (o *eiser*) *ši-c šeu-c* (sequenza ripetuta due volte nelle colonne II e V); 2) un nume indicato con le parole *flere in crapšti*, forse ricollegabile al Grabovio italico (colonne III e IV); 3) il dio Nettuno indicato con le parole *flere ne@unsl* (colonne VIII e IX). Queste »liturgie parallele« hanno senza dubbio un significato determinante per la definizione della materia cultuale del libro, tanto più che in essi sembra ricorrere costantemente la menzione di istituzioni a favore delle quali si compirebbe il rito, se è giusto il confronto proposto con certe formule delle Tavole Iguvine, come io credo, e in particolare a favore di un *sacni cil@* (nome di un ben definito santuario) e di una comunità cittadina.

Altre parti, abbastanza consistenti anche se meno definite, si intravedono nelle colonne VI, VII, X, XI, XII. Ma soprattutto interessante è l'apparizione, al

principio dei paragrafi o capitoletti contrassegnati da intervalli, di notazioni numerali che in due casi si accompagnano a nomi di mesi come *acale* e *ćeli* (identificabili con le glosse *Aclus* = giugno, e *Celius* = settembre). Si tratterebbe di date corrispondenti ai giorni delle feste e relative cerimonie. Il rituale sarebbe articolato nello schema di un calendario. E' curioso che le partizioni cronologiche appaiono più di frequente nella seconda parte del testo, cioè a partire dalla VI colonna, con le seguenti indicazioni: 20, 18 giugno, 13 (?), 26 (o 24) settembre, 27, 28, 29. I primi mesi dell'anno dovrebbero essere stati menzionati nelle colonne precedenti. Ma il carattere saltuario delle date, insieme con le poche e relativamente secondarie divinità menzionate, fa pensare al compendio di precetti culturali propri di un particolare santuario o di una particolare confraternita.

Siamo comunque, con questo documento, di fronte all'esempio vivo e concreto di quella normativa religiosa che, sommariamente ricordata dalle fonti classiche, doveva contenersi nei famosi *Libri Rituales*, uno dei tre grandi settori della letteratura sacra etrusca. L'origine remota di questi scritti si riportava al primordiale insegnamento di esseri semidivini come Tagete e la ninfa Vegoe; cosicché non a torto si è parlato della religione etrusca, nella sua singolarità, come di una religione rivelata. Tutto questo va ricordato per riflettere sul significato particolarissimo, e quasi emblematico, del manoscritto della mummia di Zagabria quale testimonianza della civiltà spirituale degli Etruschi e, in ultima analisi, testimonianza in assoluto della loro civiltà. C'è infatti da chiedersi se nell'Etruria antica i libri sacri, ancorché per noi perduti, non possano aver avuto una funzione centrale come eccezionalmente presso altri popoli antichi, in primo luogo come è ovvio l'ebraico; se cioè, di là dalle cose più conservate e vistose, non si debba parlare per gli Etruschi non solo di una civiltà delle tombe, delle terracotte o degli ori, ma anche e soprattutto, più profondamente, di una civiltà del libro.

ETRUSCANSKA KNJIGA ZAGREBAČKE MUMIJE ZNAČENJE TE POVIJESNA I LINGVISTIČKA VRIJEDNOST DOKUMENTA

S etruščanskim tekstom pvoja Zagrebačke mumije prvi put sam se susreo na stranicama knjige *La lingua etrusca* poznatog glotologa Alfreda Trombettija, kojemu sam imao sreću biti predstavljen neposredno prije njegove smrti, još kao student prve godine Sveučilišta. Obitelj Trombetti mi je potom povjerila publiciranje njegovih neobjavljenih autografskih zabilježaka o istom djelu. Tom tekstu približio sam se s radoznalošću i strepnjom, poput putnika koji stiže do posve nepoznatog krajolika i u magli u njemu naslućuje uzvisine i ponore. Pod utjecajem prethodnih hermeneutičkih analiza znanstvenika kao što su Lattes, Torp i sam Trombetti te rasprava Vettera i Olzsche koje su iz mog vremena, to sam proteklih desetljeća malo-pomalo iskušavao, istraživao, razabirao strukture prepoznatljive u njihovoj istovjetnosti i varijacijama, moguću rekonstrukciju pojedinih izgubljenih dijelova rukopisa, naslijeđeno bogatstvo sakralnih termina, pretpostavljeno opće i pojedinačno značenje sekvencija i odjeljaka: očaravajući posao koji je još u toku i udružuje napore različitih istraživača, s rezultatima o kojima će dalje biti govora.

Ta iskustva mogu izgledati, a to i jesu, stvar stručnjaka. Sigurno je da su izvan uskog kruga etruskologa značenje i samo postojanje povoja Zagrebačke mumije poznati dosta površno, ukoliko su poznati, čak kad su u pitanju i oni koji proučavaju antičku povijest i klasičnu filologiju: barem do sada. Ja, pak, držim da je uputno iskoristiti prigodu ovog današnjeg susreta, koji je zapravo prilika za podsjećanje i svojevrsna proslava, da bi se time na što jasniji način i s punom savjesti potvrdilo — na osnovi svih saznanja kojima u ovom trenutku raspoložemo — da se nalazimo pred jednim od posve izuzetnih svjedočanstava prispjelih do nas iz davnine.

Nastojat ću sada ovo stanovište razjasniti i opravdati. Što se tiče izuzetnosti dovoljno je napomenuti da etrusčanski rukopis potječe iz Egipta, te da je do nas stigao neobičnom pustolovinom. Izvan talijanskog područja pronađen je veoma mali broj etrusčanskih natpisa, uglavnom beznačajnih ulomaka: na obalama južne Francuske i u Tunisu, što znači na području Kartage koja je održavala tolike uske trgovačke, političke i kulturne odnose s Etrurijom. Ovdje je, međutim, riječ o Egiptu, koji je udaljeniji te o tekstu koji nije epigrafskog već knjiškog karaktera. Način pisanja sugerira dataciju rukopisa u vrijeme između 3. i 1. st. pr. n. e. Da je moglo biti kontakata između jedne regionalne italke kulture na izdisaju, kakva je bila etrusčanska, i onog velikog centra opće civilizacije, što je bio grčko-rimski Egipat, u osnovi nije nimalo neobično s obzirom na cirkulaciju ljudi, stvari i ideja u helenističko doba i u toku postupnog širenja rimskih osvajanja. Ono što začuđuje jest činjenica da se nevjerojatno sretnim slučajem od tih dodira sačuvalo svjedočanstvo tako bogato riječima.

Postavlja se pitanje kako su se stvari, zapravo, odvijale. Knjiga je mogla biti donesena, ili je učinjeno da stigne iz Etrurije, od etrusčanskih imigranata (o prisustvu Tirenaca, to jest Etruščana, u Egiptu imamo potvrdu u nadgrobnim natpisima iz aleksandrijske nekropole). Budući da je riječ o religioznoj, ili još preciznije ritualnoj knjizi, kako ćemo vidjeti, moguće je hipotetički zamisliti da je služila potrebama kulta jedne strane zajednice koja se nastanila na egipatskom teritoriju (znamo koliko je Aleksandrija bila gostoljubiva prema tuđim etničko-vjerskim skupinama). Ne može se posve isključiti niti pretpostavka da je knjiga bila tu napisana, u krugu pretpostavljene etrusčanske zajednice, s tekstom koji vodi podrijetlo od izvornika što potječe iz domovine, ili je pak nadahnut tradicionalnim formulama. Da bi se moglo suditi o toj mogućnosti, bile bi nužne temeljite tehnološke analize poredbene s egipatskim platnima.

Izuzetnoj pojavi prisutnosti etrusčanske knjige u Egiptu pridružuju se kasniji »romaneskni« obratiti s obzirom na sudbinu što je snašla izvornu tkaninu s natpisom nakon prestanka manje-više dugotrajne specifične upotrebe, a odnosi se upravo na knjigu, za što je bila priređena. Nakon što vjerojatno više nije bilo grupe ili osoba kojima je pripadala, napušteni predmet mogao je poslužiti samo još kao tkanina za zamotavanje: sveden na trake završio je tako što je njime bila omotana mumijica jedne devojke, potom konzervirana, otkrivena te među tolikim, kupljena od jednog Evropljanina, donesena u Evropu, čuvana, analizirana. Sve to pokazuje koliki zbir slučajnih okolnosti se tu sabrao — protivno svakom zakonu vjerojatnosti — gotovo predodređenih od dobrohotne sudbine, da bi taj stari etrusčanski dokument dospio do nas koji živimo u današnje vrijeme te bio povjeren našem proučavanju.

To je — a ovdje prelazimo na razgovor o izuzetnosti — dragocjenost koja je apsolutno jedinstvena i od izvanrednog je značenja ne samo za etrusčanski svijet nego i za cijelu klasičnu civilizaciju. Riječ je, naime, o jedinom primjerku knjige od lanenog platna (*liber linteus*) koji je nadživio antičko doba te o jednoj od najstarijih potvrda izrade knjiga u obliku kodeksa (*codex*) — to znači knjige sa stranicama, poput naših kojima se danas služimo — koji je nadomjestio *volumen* ili svitak. O tkanini kao materiji za pisanje, uz papirus i pergament, znamo veoma malo kad je riječ o grčkom svijetu, dok se u Rimu spominje postojanje lanenih knjiga (*libri lintei*) već od arhajskog doba u posebnoj vrsti arhivskih dokumenata, osobito, čini se, u onima koji su religioznog obilježja, a u

Etruriji vidimo ih reproducirane na figuralnim nadgrobnim spomenicima, počevši od 4. st. pr. n. e. Očuvanost tijekom stoljeća takvog svjedočanstva, toliko značajnog za povijest načina pisanja i za antičku književnost, mogla je biti zajamčena jedino egipatskom klimom, to jest još jedan put susretom predmeta italuskog podrijetla s Egiptom.

Kad je riječ o predrimskoj Italiji (to jest onoj što prethodi političkoj, jezičnoj i kulturnoj romanizaciji), Zagrebačka knjiga jedini je preostali rukopisni, a to će reći ne-epigrafski tekst. Po obimu može se natjecati samo s umbrijskim brončanim Pločama iz Gubbija (Tavole di Gubbio), koje su, također, religioznog i ritualnog sadržaja: Knjiga i Ploče bitno se razlikuju od bilo kojeg drugog, do sada poznatog, pisanog predmeta. Iguvinske ploče (Tavole Iguvine) sadrže, ako ne griješim, 4250 riječi; povoji Zagrebačke mumije, pak, 1130 više-manje sigurno čitljivih riječi, no gotovo polovina izvornog teksta je izgubljena, ako je on, kako proizlazi iz ostataka sačuvanih traka, bio složen od dvanaest stupaca pisma, a ne od više kako je moguće. Uzgred rečeno, može biti zanimljivo napomenuti — za točno mjerilo odnosa između umbrijske dokumentacije i etruščanske dokumentacije — da su Iguvinske ploče, u njihovoj veličanstvenosti, ipak gotovo jedini umbrijski tekst što ga posjedujemo, budući da tu inače raspolazemo s posve malim brojem natpisa, koji su, uz to, odviše kratki: rekli bismo, dakle, gotovo jedna »katedrala u pustinji«; dok uz Zagrebačku knjigu postoji niz etruščanskih religioznih natpisa od kojih su neki analognog ritualnog sadržaja i stanovite duljine, između svih napose onaj na takozvanoj Teguli iz Capue.

Osim što jedini ima obilježje knjige, manuskript kojim je bila ovijena mumija je, kako bilo da bilo, najopsežniji etruščanski tekst što ga posjedujemo, takav da može pružiti neku predodžbu o onoj sakralnoj literaturi za koju iz klasičnih izvora znamo da je postojala i bila obilno zastupljena u Etruriji. Njegovo povijesno-dokumentarno značenje vezano je, prirodno, uz sadržaj, a potom uz mogućnosti interpretacije. Znanstvenici niti najmanje ne sumnjaju, već od prvih istraživanja, da je riječ o materiji koja se odnosi na religiju. To na prvom mjestu dokazuje stalno vraćanje riječi *ais*, *aiser*, *aiseraš*, *aisvale*, *aisna*, *aisunal*, koje čak tri »glose« antičkih pisaca, to jest etruščanski nazivi interpretirani na grčkom ili latinskom, dopuštaju da se pouzdano prevedu s riječima »bog«, »bogovi«, s njihovim izvedenicama. Pridružuju se, dovoljno prepoznatljiva, neka imena božanstava u riječima *Ne&unsl* (= Neptun), *culšcva* (izvedenica od *Culsu*), *Tvxla* (s imenom genija Podzemlja, *Tuchulca*), *Veiveš* (= *Vejovis*), *unialti* (od *Uni*, to jest *Junona*). Pripadnost mnogih drugih riječi jeziku žrtvenih obreda i uredbama o prinošenju darova malo-pomalo je priznata kao potpuno prihvatljiva na temelju poredbe s jednostavnijim etruščanskim tekstovima posvetnog karaktera (misli se, primjerice, na riječ, vjerojatno glagol, tur »prinositi«, koja se najčešće pojavljuje).

Riječ je, dakle, o jednom obredniku s predviđenim uputama za obrede koji su potanko opisani u pojedinim svetim spisima, kao u nekim latinskim tekstovima, osobito u Katonovom djelu *De re rustica* i Spisima braće Arvali (*Atti dei Fratelli Arvali*) te na Iguvinskim pločama kojih nam je smisao dobro razumljiv, s obzirom na srodnost umbrijskog jezika s latinskim. Ove primamljive analogije svojedobno je bio predložio njemački znanstvenik Karl Olzscha. No, na žalost, sudbina etruščanskog različita je od sudbine umbrijskog jezika, budući da — unatoč svim pokušajima što su načinjeni u prošlosti — nedostaje mogućnost određivanja etimoloških poređenja s drugim poznatim idiomima, takvima koji bi nam mogli objasniti cjelovit leksički i gramatički sustav. To se negativno odražava osobito na razumijevanje tekstova većeg obima. Moramo priznati da — za razliku od onoga koliko pružaju toliki skromni zavjetni i nadgrobni etruščanski natpisi — obrednik kojim je bila ovijena mumija ostaje, u sadašnjem trenutku, velikim dijelom neprevodiv, ako pod prevođenjem podrazumijevamo doslovni prijevod izraza i riječi.

No, dugotrajna i temeljita analiza konteksta, potpomognuta razmacima u pisanju koji označavaju podjelu na odjeljke ili poglavlja, više ili manje dugačka (duljinu je, međutim, zbog praznina, u najvećem broju slučajeva nemoguće precizno odrediti), omo-

gućuje da se ovdje prepozna postojanje dijelova kojih je sadržaj veoma određen, s prilično naglašenim razlikama i sličnostima. Tako se može zasebno izdvojiti postojanje triju većih odjeljaka što se odnose na žrtvene obrede posvećene, s više ili manje analognim formulacijama, trima različitim božanskim bićima: 1) jedna posebna kategorija bogova naznačenih u njihovoj mnogostrukosti kao *aiser* (ili *eiser*) *ši-c šeu-c* (odjeljak ponovljen dvaput u stupcima II i V); 2) božanstvo naznačeno riječima *flere in crapšti*, koje se, možda, može povezati s italskim Grabovijem (stupci III i IV); 3) bog Neptun naznačen riječima *flere ne&unsl* (stupci VIII i IX). Ove »usporedne liturgije« nesumnjivo imaju odlučujuće značenje za određivanje sadržine knjige, tim više što u njima kao da se stalno vraća spomen institucija u čiju čast bi se obavljao obred — ako je točna predložena usporedba s izvjesnim formulama Iguvinskih ploča, kako ja držim — a posebno u čast nekog *sacni dl@* (ime jednog pouzdano utvrđenog svetišta) i jedne gradske zajednice.

Drugi dijelovi, dovoljno čvrsti, iako ne tako određeni, naziru se u stupcima VI, VII, X, XI, XII. No, iznad svega je zanimljiva pojava brojčanih označavanja — na početku odjeljaka i poglavlja označenih razmacima — što se u dva slučaja prate na imenima mjeseci kao *acale* i *ćeli* (mogu se identificirati s glosama *Aclus* = lipanj i *Celius* = rujan). Riječ bi bila o datumima što se odnose na dane svetkovina i na odgovarajuće Obrede. Obrednik bi bio načinjen po obrascu nekog kalendara. Neobično je što se kronološke podjele češće pojavljuju u drugom dijelu teksta, to jest počevši od VI stupca, sa sljedećim naznakama: 20, 18. lipanj, 13 (?), 26. (ili 24.) rujan, 27, 28, 29. Prvi mjeseci godine trebali bi biti spomenuti u prethodnim stupcima. No, isprekidan karakter datuma, zajedno s malim brojem razmjerno sporednih spomenutih božanstava, čini da se pomišlja na priručnik kulturnih propisa koji je pripadao nekom određenom svetištu ili nekoj posebnoj bratovštini.

Kako bilo da bilo, s ovim dokumentom smo suočeni sa živim i stvarnim primjerom onih vjerskih pravila koja su se, ukratko spomenuta u klasičnim izvorima, trebala nalaziti u glasovitim Obrednim knjigama (*Libri Rituales*), jednom od triju velikih područja etruščanske sakralne književnosti. Daleko podrijetlo ovih zapisa odnosilo se na prvobitno učenje o polubožanskim bićima poput Tageta i nimfe Vegoje; tako da se s pravom govorilo o etruščanskoj religiji, u njezinoj osobenosti, kao o nekoj religiji koja predstavlja otkriće. Svega ovoga treba se prisjetiti da bi se razmišljalo o izuzetnom, gotovo amblemskom značenju manuskripta kojim je bila ovijena Zagrebačka mumija, kao o svjedočanstvu duhovne kulture Etruščana, a — u krajnjoj liniji — i potvrdi njihove civilizacije u apsolutnom smislu. Treba se, naime, upitati nisu li u staroj Etruriji svete knjige, iako za nas izgubljene, mogle imati središnju funkciju, kao iznimno kod drugih starih naroda, najprije, kako je općenito poznato, kod hebrejskog naroda; ako je tako, neovisno o najbolje sačuvanim i upečatljivim ostacima, za Etruščane se ne bi moglo govoriti samo u smislu jedne civilizacije grobnica, terakota ili zlata, nego također i nadasve, još temeljitije, kao o civilizaciji knjige.*

* Ovaj prilog autorizirani je tekst izlaganja kojim je, 27. rujna 1985. god., u palači Gallenga u Perugiji, zajedno s izlaganjem F. Roncallija koje u ovoj prilici nismo, na žalost, u mogućnosti predstaviti, obilježen »Dan etruščanske knjige«, posvećen Zagrebačkoj lanenoj knjizi. Ta manifestacija upriličena je u povodu održavanja izložbe »Pisati etruščanski« u tom gradu, kao i završetka Tečaja za etruskologiju i italske starine što ga svake godine organizira Sveučilište u Perugiji,

AMBROS JOSEF PFIFFIG

Stift Geras, Oesterreich

ZUR HEURISTIK DES *LIBER LINTEUS ZAGRABIENSIS*

UDK 809.199.4:003.519.3 (497.13 Zagreb)

Originelle wissenschaftliche Arbeit

In dem vorliegenden Aufsatz befasst sich der Autor mit der Frage ob der Liber linteus zagrabiensis tatsächlich im Kult, bzw. in einem Tempel gebraucht wurde. Aufgrund einer erstaunlichen Menge orthographischer Varianten, geivisser Stellen, die identisch sein soUten, aber von einander abweichen, sowie einer Unvollständigkeit des Kalenders, glaubt der Verfasser dass es sich um eine private Abschrift oder Niederschrift nach Diktat handelt, also um keinen offiziellen liturgischen Kodex.

Seit J. Kralls Publikation des *Liber linteus* von Agram/Zagreb, des einzigen auf uns gekommen literarischen Zeugnisses der etruskischen Sprache, in den *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften*, Wien 1892, sind bald hundert Jahre vergangen. Die überaus zahlreichen Publikationen, die sich seit dem Bekanntwerden dieses Unikats damit beschäftigt haben, lassen heute — nach verschiedenen Fehldeutungen — keinen Zweifel mehr am literarischen Charakter des *Liber linteus Zagrabiensis* bestehen: Es handelt sich um ein kalendarisch geordnetes Ritual des etruskischen Götterkults.

Besonders in der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts haben namhafte Forscher wie G. Herbig, M. Runes, S. P. Cortsen, M. Pallottino, K. Olzscha und E. Vetter in gründlichen, heute noch beachtenswerten Studien das Ihre zum Gegenstand gesagt. Von meinem verehrten Lehrer E. Vetter angeregt, konnte ich 1963 »Studien zu den Agramer Mumienbinden« der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (*Denkschriften der phil.-hist. Klasse*, 81. Band) vorlegen. Seit dieser Arbeit dürfte keine weitere gleichen Umfangs erschienen sein.

Die Präsentation der anlässlich des »Etruskerjahres 1985« konservierten und rekonstruierten Mumienbinden in Perugia läßt — nicht zuletzt mit dem im Ausstellungskatalog 'Scrivere Etrusco*' von Fr. Roncalli vorgelegten revidierten Text — erwarten, daß sich die gelehrte Fachwelt auf neue mit dem *Liber linteus* befaßt

sen wird. Dafür zeugt der Entschluß des Archäologischen Museums in Zagreb, den vorliegenden neuen Band des 'Vjesnik' der Mumie und ihren Binden zu widmen.

Die oben genannten 1963 erschienenen 'Studien' befassen sich neben sprachlichen Fragen besonders mit dem Kult und seinen Riten, besonders mit Art und Ritus des Opfers. K. Olzcha hat in »Die Kalenderdaten der Agramer Mumienbinde« (*Aegyptus*, fasc. III—IV, 1959, S.340) festgestellt, daß es heute nicht mehr darum gehe zu beweisen, daß die Mumienbinden von einem etruskischen Opferkalender stammen. Dazu hat E. Vetter im Gespräch darauf hingewiesen, daß vielmehr zu berichtigen beziehungsweise zu ergänzen sei, daß wir es nicht nur mit einem Kalender, einem Festverzeichnis zu tun haben; dazu sei der Raum, den die Angaben für die einzelnen erkennbaren Opferfeiern einnehmen, zu groß. Auf die Angabe von Datum, Opferempfänger und Opferart folgt in der Regel noch ein beachtliches Textstück.

Beim eingehenden Studium des vorliegenden Textes, ohne darauf einzugehen, was Olzcha (a.a.O.) als nächsten Schritt genannt hatte — durch Vergleichung der die einzelnen Abschnitte einleitenden Formeln etwas tiefer in das Verständnis der etruskischen Sprache einzudringen — erhob sich die Forderung, der Funktion des *hic et nunc* vorliegenden Textes nachzugehen, das heißt fragen und eine Antwort finden, ob dieses Exemplar, über das wir heute verfügen, tatsächlich im Kult gebraucht wurde und wie es zustande gekommen ist. Von dieser Fragestellung her ergab sich einiges.

Betrachtet man nämlich den auf den Binden festgehaltenen Text im Lichte der allgemeinen Liturgiewissenschaft und der aus der Epigraphik gewonnenen Erfahrung, dann wird einem sehr bald klar, daß der uns vorliegende *Liber linteus* nie ein offizielles, das heißt von einer amtierenden Priesterschaft benutztes Buch gewesen sein kann. Offizielle liturgische Bücher werden zu allen Zeiten (und bis heute!) mit der größten Akribie überwacht, also abgefaßt und gegebenen Falles kopiert; sie unterliegen in ganz besonderer Weise der konservativen Haltung des Kults (wenigstens so lange wie dieser mit seinen Normen bindend ist).

In unserem Text aber finden wir:

a) eine erstaunliche Menge orthographischer Varianten (um das Wort »Fehler« zu vermeiden) wie *eis/ais*, *eiser/aiser*, *aiseraš/eiseraš*, *aisna* (5 Stellen) *feisna* (5 Stellen)); *špureštreš/špurestreš/špureštres* und ähnliches mehr; *rac® su®/rac® su®*; *hatec repinec/ha®ec repinec/hantec repinec* und anderes mehr.

b) gewisse Stellen, die bestimmt sachlich und formell identisch sind, aber in der Textform von einander abweichen wie zum Beispiel *pute tul ®ansur ha®r®i repin®ic* (an wenigstens 4 Stellen), dagegen *pute tul ®ans ha(n)tec repinec* (an drei Stellen; *vinum trau pru-ß*, dagegen *vinum trdu prucuna* und anderes.

c) eine Unvollständigkeit, die mit dem Erhaltungszustand der Binden nichts zu tun hat. Vetter meint (Zur Lesung der AM, *Anz. phil-hist. Kl. der OAdW* 1955, Nr. 19, S. 269), daß von dem in Streifen zerrissenen *Liber linteus* kein ganzer Streifen fehlt, sondern daß nur zwei bis drei Zeilen durch Ausfransen der Ränder

verloren gegangen sind. Olzscha hingegen (Kalenderdaten 344) bemerkt sehr richtig: »Wir sehen, daß der Kalender unvollständig ist; denn die ersten und letzten Monate des Jahres fehlen. Da der Anfang des Werkes verstümmelt ist, werden wohl die Daten der ersten Monate verloren gegangen sein. Um so auffallender ist es, daß wir am Ende der Schrift, das besser erhalten ist, nur bis in den September kommen. . . . Das Ganze macht also den Eindruck des Unvollständigen.« Diese Bemerkung Olzschas stimmt, mit welchem Monat auch immer das liturgische Jahr der Etrusker begonnen hat.

Alles das — die vielen Varianten in der Rechtschreibung, die Differenzen bei parallelen Stellen, die Unvollständigkeit — spricht dagegen, in dem uns vorliegenden Werk einen offiziellen liturgischen Kodex zu sehen. Ich bin der Meinung, daß es sich vielmehr um eine späte private Abschrift oder Niederschrift nach Diktat handelt, die nicht das ganze zu Grunde liegende Original erfaßte. Die vielen Varianten könnten am ehesten durch Verhören oder subjektives Korrigieren bei der Aufnahme eines Diktats erklärt werden. Daß mit dieser Annahme wieder Schlüsse auf den Diktierenden bzw. den Schreibenden hinsichtlich ihrer Vertrautheit mit dem Etruskischen gezogen werden könnten, ergibt sich von selbst. Auf hörendes Korrigieren dürfte auch der Wechsel von einfachem Imperativ (Verbalstamm) mit dem Imperativ auf *-Q(i)* zurückzuführen sein, zum Beispiel II 10: *nun9en@ cletram šrenfve* und *nun&en... cletram šrencve* in IV 11; auf dem gleichen Weg ist wohl auch die Plakationsformel *ha&r@i repin&ic* (II 7; V 5.12) durch Abfall des Imperativsuffixes an einem mit *r* erweiterten Stamm zur optativischen Form *kaQec repinec* (z.B. in IX 12.20) geworden.

Die allgemeine Sprachform des Textes auf den Binden ist jung; es ist jene, zu der auch der *Cippus Perusinus*, das Blei von Magliano und die Masse der rezenten Inschriften gehören. Nach dem fast durchaus regelmäßigen Gebrauch des Genitivs auf *-ś* ist die Sprache, wie schon Pallottino (*SE XI*, 1937, 203ff) erklärt hat, der nördlichen Dialektgruppe zuzuweisen.

Als ein weiteres Argument für die Meinung, der uns vorliegende *Liber linteus* sei kein offizielles Buch gewesen, könnte noch folgendes angeführt werden: Ausgediente, durch den ständigen Gebrauch verschlissene liturgische Bücher sind zu allen Zeiten entweder verbrannt oder sonstwie — zum Beispiel durch Vergraben an einem sakralen Ort — der Profanierung entzogen worden. Wie kam es, daß unser *Liber linteus* in Streifen zerrissen wurde, und daß diese Streifen als Mumienbinden Verwendung fanden? Eine konkrete Antwort auf diese Fragen kann niemand geben; man könnte aber eine mögliche Antwort versuchen: Nach meiner Meinung ist, wie schon gesagt, der *Liber linteus* wohl nie in einem Tempel verwendet worden. Diese unvollständige Kopie eines echten Priesterbuches stand vielleicht in der Bibliothek eines antiken Sammlers und fand von da den Weg zum Altwarenhändler (und von dort zu unredlichen Taricheuten?). Diese (mag sein etwas betriebliche) Einsicht vermindert keineswegs den Wert der Binden als religionsgeschichtliches Dokument, mahnt aber den Linguisten zur Vorsicht.

Man kann im Prinzip den Text des *Liber linteus* mit den *Tabulae Iguvinae* vergleichen; einen so weit gehenden Bilinguismus, wie ihn Olzscha anwendet (und ihn zu Lebzeiten propagierte), halte ich für sachlich und methodisch verfehlt. Ich habe da zwei kompetente Kenner an meiner Seite: M. Pallottino schrieb schon 1939 (*SE* XIII, 332) in völlig unzweideutiger Weise: »Un rigido apriorismo della Bilinguentheorie, senza il discernimento combinatorio ed etimologico, potrà essere tanto pericoloso quanto il fallace e dilettantistico apriorismo etimologico«; hinsichtlich der umbrischen Liturgie von Gubbio sagt G. Devoto (*Tab. Iguv.*² 26): »Nulla etimologia, nulla comparatio cum moribus Romanorum legitima est, nisi compertum sit utrum de sacrificio agatur necne, de quo sacrificio, de qua parte sacrificii, de quibus oblationibus et similia.« Olzscha setzt voraus, was er beweisen will, und verbaut sich damit zum Schaden für seine vielen scharfsinnigen und richtigen Erkenntnisse den weiteren Weg. Aus das, was er aus den Tafeln von Gubbio für die Mumienbinden erkennen will, kann tatsächlich als Fragestellung dienen. Die Antwort aber, welche die Binden geben, besteht nicht immer darin, daß sich der Text der Binden als etruskische Parallele zum iguvinischen Kult und zur Topik altrömischer Gebete bekennen. Manche Ergebnisse Olzschas sind überhaupt nur verständlich, wenn man annimmt, er betrachte den etruskischen Text direkt als eine adaptierte Übersetzung der Tafeln von Gubbio. Durch jene kennen wir die Formen und Phasen des Opfers bei den Umbrem von *Iguvium* wie auch die *Termini iehnici*; aus der längeren, im lateinischen Alphabet geschriebenen Fassung der *Piatio* und der *Lustratio* sind uns überdies die Gebete und ihre Topik bekannt. Es fragt sich nun, ob der etruskische *Liber linteus* uns erlaubt, Ähnliches für den etruskischen Kult zu erkennen, die Liturgie des 'Normalopfers', der Libation, eines Vor-, Bei- und Nachopfers, und überdies, ob wir die opfertechnischen Termini erfassen können. Erst wenn diese Fragen befriedigend beantwortet sind, ist ein typologischer Vergleich mit der umbrischen Liturgie möglich und erlaubt. Bis dahin kann uns Gubbio nur Fingerzeige geben; welche Fragen sich überhaupt stellen lassen. Ein Bilinguismus *a priori* kann nur in die Irre führen.

Die große äußere Gliederung des Rituals wird durch die Kalenderdaten gegeben. Jeder, der mit liturgischen Texten vertraut ist, wird im Verlauf des Textes Rückverweisungen erwarten und all das, was man kurz unter der Bezeichnung »Rubriken« zusammenfaßt. Solche Rubriken sind in der Regel kurz, haben unter Umständen die Form von Nominalsätzen, entbehren also ein Verbum. Ein Beispiel dafür ist bei den Binden KpL XI 17f.: *Gunem ciallyus etjnam ?x eslem cial%uš* (»Am 19. ebenso wie am 28.«).

Die seinerzeitigen 'Studien' gelangten zu einer Teiliübersetzung, die in manchem nicht unerheblich von den bisher vorgeschlagenen Übersetzungen abweicht. Dies ergab sich zwingend aus dem Arbeitsweg dieser Studien, der immer vom Allgemeinen zu Speziellen, vom Sinn der Phasen des Ritus zum einzelnen Wort, nicht umgekehrt, führt. Wenn man liest, was alles schon an 'Übersetzungen' der längeren etruskischen Texte — also nicht nur der Mumienbinden — vorgelegt wurde, besonders dann, wenn der ganze Text übersetzt wird, dann muß man feststellen:

daB sich in generell ähnlichen Texten wie akkadischen, hethitischen, umbrischen Ritualen und altrömischen Gebeten, kaum etwas teils Banaleres, teils Verworreneres findet als in derartigen »Übersetzungen« etruskischer Texte. Man kann dies aber nicht, wie es schon geschehen ist, als »eben typisch etruskisch« bezeichnen. In jeder Sprache kann man sich logisch und natürlich ausdrücken, auch in solchen von ganz fremdartigem Sprachcharakter; auch die älteste griechische und römische Literatur drückte sich logisch aus. Sollten die Etrusker, dieses im Altertum so bewunderte Volk, als einzige unter allen logisches Denken und eine natürliche Ausdrucksweise so sehr entbehrt haben? Müssten wir nicht angesichts dessen, was bei vielen »Übersetzungen« herauskommt, daraus schließen, daB die Absonderlichkeiten an der Übersetzung liegen? Viele der hier gerügten Produkte verraten einen Mangel an »common sense« in liturgischen Dingen, der allerdings meist nur dem mit Liturgien Vertrauten offenbar wird.

Es ist immer eine Gefahr, wenn man sich mit sakralen Texten nur als Linguist, Philologe oder Archäologe beschäftigt. Ein sakraler Text verlangt religions- und liturgiegeschichtliches Wissen und Verständnis; nur damit läßt sich in vielen Fällen beurteilen, was in sakralen Dingen (und Texten) möglich und was unmöglich ist.

K HEURISTICI ZAGREBAČKE LANENE KNJIGE

Skoro je stotinu godina prošlo od Krallove objave Zagrebačke lanene knjige, jedinog literarnog svjedočanstva etruščanskog jezika koji je došao do nas, u časopisu »Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften«, Beč, 1892. Vrlo brojne publikacije, koje su se pozabavile tim unikatnom počam od njegove obznane, danas — nakon različitih krivih tumačenja — ne ostavljaju više nikakve sumnje u literarno obilježje Zagrebačke lanene knjige: radi se o kalendarski poredanom ritualu etruščanskog kulta božanstava;

Osobito su u prvoj polovici našeg stoljeća ugledni istraživači, kao G. Herbig, M. Runes, S. P. Cortsen, M. Pallottino, K. Olzscha i E. Vetter iznijeli svoja mišljenja o tom predmetu u temeljitim i danas još pažnje vrijednim studijama. Na podsticaj svog poštovanog učitelja E. Vettera, bilo mi je moguće god. 1963. Austrijskoj akademiji znanosti predati *Studien zu den Agramer Mumienbinden* (»Denkschriften phil.-hist. Klasse«, sv. 81). Čini se da od tada nije objavljen još koji rad istog opsega.

Možemo očekivati da će prezentacija konzerviranih i rekonstruiranih povoja mumije u Perugiji prigodom »Godine Etruščana 1985« — ne samo revidiranim tekstom koji je u katalogu izložbe *Scrivere Etrusco* predložio F. Roncalli — ponovno ponukati učeni svijet stručnjaka da se pozabavi Zagrebačkom lanenom knjigom. O tome svjedoči i odluka Arheološkog muzeja u Zagrebu da dio novog »Vjesnika« posveti mumiji i njenim povojima.

U spomenutim su *Studijama*, objavljenim god. 1963, obrađeni, uz pitanja jezika, kult i njegovi obredi, osobito vrsta i obred žrtve. K. Olzscha je u *Die Kalenderdaten der Agramer Mumienbinde* (»Aegyptus«, sv. III—IV, 1959, str. 340) ustanovio da se danas više ne ide za tim da se dokaže da povoji mumije potječu iz jednog etruščanskog žrtvenog kalendara. E. Vetter je, k tome, u razgovoru upozorio da treba ispraviti taj dokaz, odnosno dopuniti tvrdnju da se pred nama ne nalazi samo jedan kalendar, popis blag-

dana; za to je prostor koji zauzimaju navodi za pojedine prepoznatljive žrtvene svečanosti prevelik. Nakon podatka o datumu i onome kome se žrtva upućuje, te podatka o vrsti žrtve, u pravilu još slijedi priličan dio teksta.

Pri iscrpnom proučavanju teksta koji je pred nama, a da se ne upusti u ono što je Olzscha naveo kao slijedeći korak — uspoređivanjem pojedinih dijelova uvodnih formula prodrijeti nešto dublje u razumijevanje etruščanskog jezika — pojavila se potreba da se slijedi funkcija teksta koji je *hine et nunc* pred nama. To znači tražiti odgovor na pitanja da li se je taj uzorak kojim danas raspolažemo zaista upotrebljavao u kultu i kako je nastao.

Promatramo li, naime, tekst koji je zadržan na poveljama u svjetlu sveopće znanosti o liturgiji i s iskustvom koje smo stekli iz epigrafije, postaje nam vrlo brzo jasno da ovaj *liber linteus* nikada nije mogao biti službena knjiga kojom se služilo svećenstvo pri obavljanju službe. Službene liturgijske knjige se u svim vremenima (i do danas!) čuvaju s najvećom akribijom, dakle sastavljaju i u danom slučaju kopiraju; one podliježu na posve osobiti način konzervativnom držanju kulta (barem tako dugo dok taj veže svojim normama).

U našem tekstu pak nalazimo na:

a) jedno iznenađujuće mnoštvo pravopisnih varijanata (kako bismo izbjegli riječ »pogreška«) kao što su to *eis/ais*, *eiser/aiser*, *aiseraš/eiseraš*, *aisna* (na 5 mjesta) /*eisna* (na 5 mjesta); *špureštreš/spureštres/spurestreš* i mnogo sličnih; *ray® suQ/racQ su©*; *hatec repinec/ha&ec repinec/hantec repinec* i mnogo drugoga.

b) određena mjesta, koja su sigurno po značenju i formalno identična, ali se u obliku teksta međusobno razilaze, kao npr. *pute tul @ansur ha&ri repvñ&ic* (na najmanje četiri mjesta) nasuprot *pute tul &ans ha(n)tec repinec* (na tri mjesta); *vinum trau pruyš* nasuprot *vinum trau prucuna* i drugo.

c) jedna nepotpunost, koja sa stanjem očuvanosti povelja nema nikakve veze. Vetter smatra (Zur Lesung der AM, *Anz. phil.-hist. Kl. der OAdW* 1955, Nr. 19, str. 269) da lanenoj knjizi razderanoj u trake ne manjka niti jedna čitava traka, već da su se dva do tri retka izgubila na izlizanim rubovima. Nasuprot tome, Olzscha (Kalenderdaten 344) vrlo točno zamjećuje: *Vidimo da je kalendar nepotpun, jer manjkaju prvi i posljednji mjeseci godine. Kako je početak djela osakaćen, tako su se datumi prvih mjeseci izgubili. No još više upada u oči da na kraju pisma, koji je bolje sačuvan, dolazimo tek u rujan... Sve to ostavlja dojam nepotpunoga.* Ova opaska Olzsche odgovara, bez obzira kojim je mjesecom započinjala etruščanska godina.

Sve ovo — brojne varijante u ortografiji, razlike na paralelnim mjestima, nepotpunost — govori protiv toga da u djelu koje je pred nama vidimo službeni liturgijski kodeks. Mišljenja sam da se prije radi o nekom kasnijem privatnom prijepisu ili zapisu po diktatu, u kojem nije shvaćena bit originala na kojem se zasnivao. Te bi se mnoge varijante najbolje mogle protumačiti time da se krivo čulo ili subjektivno ispravljalo pri pisanju diktata. Posvema je jasno da se tom pretpostavkom opet mogu zaključiti neke činjenice o tome tko je diktirao, odnosno tko je pisao, te o njihovom poznavanju etruščanskog jezika. Korigiranje po čuvenju moglo je dovesti do zamjene jednostavnog imperativa (glagolska osnova) s imperativom na -®(i), na primjer II 10: *nun@enQ eletram šrenyrve* i *nunQen... eletram šreneve* u IV 11; na isti je način morala i plakaciona formula *ha®r®i repin&ic* (II 7; V 5.12) otpadanjem imperativnog sufiksa na jednoj osnovi proširenoj s r postati, optativnim oblikom *ha®ec repinec* (npr. u IX 12.20).

Opći oblik govora teksta na poveljama je mlad; njemu pripadaju i *Cippus Perusinus*, olovna pločica iz Magliana i veliki broj recentnih natpisa. Sudeći po gotovo posve

redovitoj uporabi genitiva na ~š, jezik — kako je to već Pallottino objasnio (SE XI, 1937, 203) — treba pripadati sjevernoj grupi dijalekata.

Mogli bismo navesti još jedan argument za tvrdnju da *liber linteus* koji leži pred nama nije bila nikakva službena knjiga: islužene, stalnom uporabom izlizane, liturgijske su se knjige u svim vremenima spaljivale ili su se na neki drugi način — na primjer zakapanjem na nekom svetom mjestu — očuvale od profanacije. Kako se moglo dogoditi da je *Liber linteus zagrabiensis* razderan na trake i da su te trake upotrebene kao povoji jedne mumije? Konkretno odgovor na ta pitanja nitko ne može dati; no moglo bi se pokušati dati mogućim odgovor: prema tom mišljenju, kako je već rečeno, ovaj *liber linteus* valjda nije nikada korišten u nekom hramu. Ova nepotpuna kopija jedne prave svećeničke knjige bila je, po svoj prilici, u knjižnici nekog antičkog sabirača i odatle je našla put do trgovca starim stvarima (a sa tog mjesta do nekog nečasnog tariheuta?). Ovakav (možda nešto otužni) sud nikako ne umanjuje vrijednost pvoja kao religijsko-povijesnom dokumentu; opominje pak jezikoslovca na oprez.

U načelu se tekst Zagrebačke lanene knjige može usporediti s tekstem pločica iz Gubbija (*Tabulae Iguvinae*); bilingualnost koja ide tako daleko, kako je to primijenio Olzscha (i za života propagirao), smatram stručno i metodički promašenim. Na mojoj su strani dvojica kompetentnih poznavalaca: M. Pallottino je još god. 1939 (SE XIII, 332) posve nedvojbeno napisao: *Un rigido apriorismo della Biliquentheorie, senza U discernimento combinatorio ed etimologico, potrd essere tanto pericoloso quanto U fallace e diletantistico apriorismo etimologico*; a što se tiče umbrijske liturgije (Tab. Iguv.² 26), G. Devoto kaže: *Nulla etimologia, nulla co^o-ratio cum moribus Romanorum legitima est, nisi compertum sit utrum de sacrificio agatur necne, de quo sacrificio, de qua parte sacrijidi, de quibus oblationibus et similia*. Olzscha pretpostavlja ono što hoće dokazati, zaključujući si time, na štetu svojih brojnih oštroumnih i točnih saznanja, daljnji put. Sve ono što on, preko pločica iz Gubbija, hoće zaključiti o povojima mumije može u biti služiti kao postavljanje pitanja. Ali odgovor koji daju povoji ne sastoji se uvijek u tome da se tekst pvoja ukaže kao etnišćanska paralela iguvinskom kultu i mjestu starorimskih molitava. Neka Olzschina rješenja se uopće mogu razumjeti ako pretpostavimo da on etrušćanski tekst promatra neposredno kao adaptirani prijevod pločica iz Gubbija. Zahvaljujući njima poznati su n^{a*}n oblici i faze žrtve Umbrijaca iz Iguvija, kao i *termini technid*,; iz duljeg oblika koj^{im} su na latinskoj abecedi napisani *piatio* i *lustratio* poznate su nam još i molitve i njihova topika. Pitamo se sada da li nam etrušćanski *liber linteus* dopušta da nešto slično prepoznamo za etrušćanski kult, liturgiju »•normalne« žrtve, libacija, žrtve prije, u vrijeme i nakon čina, te još k tome da li možemo shvatiti žrtvenotehničke termine. Tek k^a se na ta pitanja dobije zadovoljavajući odgovor, moguća je i dopuštena usporedba s umbrijskom liturgijom. Do tada nam *Tabulae Iguvinae* mogu pokazati koja se uopće pitanja mogu postaviti. *A priori* postavljene bilingualizam samo nas može zavesti.

Velika, izvanjska raščlamba rituala dana je datumima kalendara. Svatko upoznat s liturgijskim tekstovima očekivat će u toku teksta uputnice unatrag i sve ono što se kratko sažimlje pod oznakom »rubrike-«. Ovakove su rubrike u pravilu kratke, pod okolnostima oblik nominalnih rečenica, dakle manjka im glagol; na pvoju stupac XI 17f, je jedan primjer za to: *Qunem cialfyuś et]nam fy eslem cialyuś* (»devetnaestoga isto kao i dvadeset i osmoga«).

U ondašnjim *Studien* došli smo do djelomičnog prijevoda, koji ponegdje znatno odudara od prijevoda do danas predloženih. To nužno proizlazi iz načina rada na tim studijama, koji vodi uvijek od općeg k specijalnom, od smisla faza rituala k pojedinoj riječi, a ne obratno. Čitamo li sve ono što je bilo prezentirano kao »prijevod« dužih etrušćanskih tekstova — dakle ne samo pvoja mumije — osobito onda kada se prevodi čitav tekst, moramo ustanoviti da bismo uopće u sličnim tekstovima — kao što su

akadski, hetitski i umbrijski rituali te rimske molitve — teško mogli naći nešto tako banalno i smušeno kao u takovim »prijevodima« etruščanskih tekstova. Ovo se pak ne može, kako se već dogodilo, označiti kao »tipično etruščanskim«. Na svakom jeziku možemo se izražavati logično i prirodno, pa i u onim jezicima koji imaju posve drukčije jezično obilježje; i u najstarijoj grčkoj i rimskoj literaturi izražavalo se na logičan način. Da li je Etruščanima, tom narodu kojemu su se toliko divili u antici, jedinima između svih, manjkalo logično mišljenje i prirodan način izražavanja? Ne bismo li morali, suočeni s onim što ispadne u mnogim »prijevodima«, iz toga zaključiti da čudnovatosti leže u prijevodu? Mnogi od ovdje kuđenih proizvoda odaju da im manjka »common sense« u stvarima liturgije, koji se otkriva svakako samo onima koji su upoznati s liturgijama.

Bavimo li se sakralnim tekstovima samo kao lingvisti, filolozi ili arheolozi, pojavljuje se uvijek opasnost. Sakralni tekst zahtijeva znanje i razumijevanje povijesti religije i liturgije; samo tako se u mnogim slučajevima može prosuditi ono što je u sakralnim stvarima (i tekstovima) moguće i ono što je nemoguće.

HELMUT RIX

*Albert-Ludwigs-Universität, Freiburg im Breisgau
Seminar für vergleichende Sprachwissenschaften*

ETRUSKISCH *CULS** »TOR« UND DER ABSCHNITT VIII 1–2 DES ZAGREBER *LIBER LINTEUS*

UDC 809.199.4:003.519.3 (497.13 Zagreb)

Originelle wissenschaftliche Arbeit

*Der Text des LIBER LINTEUS ZAGREBIENSIS ist eine kalendarisch geordnete Vorschift über die Durchführung bestimmter Rituale. Er ist in einer Reihe von Partien inhaltlich oder ivenigstens syntaktisch aufgrund linguistischer Prozeduren verständlich geuorden. Am Anfang eines Abschnitts lassen sich jevoeils ein Kalenderdatum, ein Göttername und meist auch Wörter aus dem Bereich des Ritus identifizieren. Die Menge des Unverständlichen in diesem Text ist jedoch noch viel größer. Die von dem Verfasser vorgetragenen Überlegungen sind ein Versuch, auf der Basis von Erkenntnissen, die an anderen Texten geivonnen wurden, an einer besUmmtten SteUe das Verständnis des Zagreber Textes neu zu erschUefien. So ist *CULS** andervöarts als das etruskische Wort für »Tor« und/oder »Tür« ermittelt. Daraufhin void die in der Zeile 2 der Kolumne VIII des Zagreber Textes vorkommende Wortform *CULŠCVĀ* als Nominativ Plural von *CULS** »Tor« bestimmt. Eine eingehende syntaktische und semantische Analyse des Kontextes schliejit sich an. Auch andere Formen (*CULSL*) und AbMtungen (*KULŠNUTERAS*) des Wortes iverden besprochen.*

1. Beim *Iber linteus*, dessen Reste auf den Zagreber Mumienbinden erhalten sind, versagt das übliche Verfahren, Zugang zum Verständnis eines etruskischen Textes zu gevinnen.¹ Man kann hier nicht wie sonst von Gegenstand und Kontext aus auf den Gesamthalt des Textes schließien und dann versuchen, unter Zuhilfenahme ähnlicher Texte die Elemente des Inhaltes den einzelnen Wortformen zuzuordnen; dazu ist der Text zu lang, zu isoliert und zu 'abstrakt', d.h. wie fast jeder Buchtext inhaltlich nicht auf den Textträger oder dessen jeweilige Um-

¹ Zur Hermeneutik des Etruskischen zuletzt ausführlich M. Pallottino, *Lingue e dialetti dell'Italia antica*, ed. A. L. Prosdocimi, Roma 1978, pp. 437-44 (= *La langue étrusque*, trad,

par J. Heurgon, Paris *V9H8*, pp. 24-37); dazu die Rezension des Verf. in *ZvglSp.* 96 (1982/83), pp. 288-300.

gebung bezogen. Allein vom Textträger und vom Fundzusammenhang aus läßt sich über den Text nicht mehr feststellen, als daß er ebenso geübt wie sorgfältig geschrieben und in zahlreiche unterschiedlich lange Abschnitte gegliedert ist.

Wenn man trotzdem heute sagen kann, daß der Text eine kalendarisch geordnete Vorschrift über die Durchführung bestimmter Rituale darstellt, und daß er auch im einzelnen in nicht ganz wenigen Partien inhaltlich oder doch wenigstens syntaktisch verständlich ist, so ist das nur aufgrund linguistischer Prozeduren (im weiteren Sinn) möglich. Man kann nämlich, zunächst einmal vorläufig als Arbeitshypothese, eine ganze Reihe von Wörtern, Formen und Formantien des Zagreber *liber linteus* mit Wörtern, Formen und Formantien identifizieren, deren Bedeutung oder Funktion auf die oben beschriebene Weise aus kürzeren und kontextbezogenen Texten gewonnen wurde. Man kann in ähnlicher Weise Wörter des Zagreber Textes mit etruskischen Glossen in lateinischen oder griechischen Texten identifizieren oder auch, unter Annahmeveron Entlehnung, wo diese kulturgeschichtlich plausibel zu machen ist, mit Wörtern historisch benachbarter, besser bekannter Sprachen wie Latein, Griechisch und Oskisch-Umbrisch. Man muß freilich danach für jeden konkreten Fall durch eine Analyse der Belegstelle(n) im Zagreber Text zeigen, daß die Identifikation zurecht vorgenommen wurde und nicht auf einer triegerischen Homonymie beruht, die bei längeren Wortkörpern weniger wahrscheinlich ist als bei kurzen. Beispiele für Wortbedeutungen, die sich aus anderen etruskischen Texten in den des *liber linteus* einsetzen lassen, sind die Zahlwörter wie *zal* '2', *ci* '3', Götternamen wie *desan* 'Aurora' und *ne%uns~(-l)* 'Neptunus', Substantiva wie *adi* 'opus', *dapna* 'Becher', *spur(-al/ -e-ril -eš-treš)* 'civitas', *mefflumf-eš/ -e-ri* 'Stadt', *šren(-xve)* 'Darstellung', Adjektiva wie *m%la* 'gut', *zivaš* 'lebend(ig)', *zam•dic* 'golden', Verbalstämme wie *am-* 'sein', *tur-* 'weihen\ Formwörter wie *ce%a* 'um willen'; aus der gleichen Quelle kommt auch unsere Kenntnis der Funktion vieler Flexionsformen. Identifizierte Lehnwörter sind etwa: aus dem Griechischen *prucu (-na)*, *pru%-š* 'Kanne', *spurta* 'Korb', aus dem Lateinischen *vinum* 'Wein' (oder aus griech. Akk. *oivov*?) und der Göttername *veive(-š)* 'Veiovis', aus dem Umbrischen *cletram*, etwa 'Trage, Tablett'. Den Glossen verdanken wir die Monatsnamen *ade* 'Juni' und *čeli* 'September' sowie das Wort *ais* 'Gott'.

Die einzelnen Wortbedeutungen und Formenfunktionen erfüllen bis zu einem gewissen Grad die Aufgabe, die bei den kurzen Texten dem Kontext zukommt: sie ermöglichen Schlüsse auf den Inhalt. Unser Wissen um den Gesamtinhalt des Textes geht davon aus, daß sich am Anfang eines Abschnitts jeweils ein Kalenderdatum, ein Göttername und meist auch Wörter aus dem Bereich des Ritus identifizieren lassen. Ist einmal der Ausgangspunkt gewonnen, kann man auf die übliche Weise weiterkommen: man kann Paralleltexte vergleichen, Ritualbeschreibungen wie die auf den Iguvinischen Tafeln oder die in *Cato de agricultura*,² und man kann intern kombinieren, indem man zunächst aufgrund morphologischer Indizien

² Bahnbrechend war in dieser Richtung K. Olzsha mit seiner 'Interpretation der

Agramer Mumienbinde' (Wiesbaden 1939, Nachdruck Aalen 1962).

Sätze isoliert und syntaktisch analysiert, dann von den bekannten Wortbedeutungen aus auf den Inhalt des ganzen Satzes und der darin noch unbekanntem Wörter schließen.

2. Wenn oben gesagt wurde, daß im Zagreber Text auch Details verständlich sind, so ist andererseits unbestreitbar, daß die Menge des Unverständlichen in diesem Text noch sehr viel größer ist. Doch ungeachtet nun schon fast hundertjähriger Bemühungen besteht auch heute noch die Möglichkeit, weiter in das Verständnis des Textes einzudringen. Einmal können durch Neufunde und neue Beobachtungen in anderen Texten Wortbedeutungen ermittelt werden, die dann in den Text des *liber linteus* einsetzbar sind. Zum anderen werden mit einer verbesserten Kenntnis der Morphologie des Etruskischen und durch konsequentere Berücksichtigung morphologischer Erkenntnisse bei der Analyse des Textes noch weitere interne Kombinationen ermöglicht. Zur Zeit besteht noch eine dritte Möglichkeit, nämlich die Verbesserung der Textlesung. Die Texte, die die Erstausgabe von J. Krali, der von G. Herbig redigierte CIE-Faszikel³ und die Spezialausgabe von M. Runes und S. P. Cortsen⁴ samt E. Vettors Korrekturen⁵ bieten, sind, wie man heute sieht, an zahlreichen Stellen ungenügend, ja fehlerhaft. Wir verdanken diese Erkenntnis und gleichzeitig die Möglichkeit, einen besseren Text zu erstellen, den ausgezeichneten Photos, die das Archäologische Museum von Zagreb hat herstellen lassen⁶ und die jetzt an dem restaurierten Original kontrolliert werden können. Die erste Frucht einer Ausnutzung der neuen Möglichkeit ist der von Fr. Roncalli erstellte Text in dem Sammelband 'Scrivere etrusco' von 1985. Roncalli trifft an vielen Stellen gegenüber den bisherigen Lesungen das Richtige; er ist allerdings in der Restitution zerstörter Partien zurückhaltender als es nötig wäre. Besonders in solchen Partien, aber auch an einigen anderen Stellen ist wohl noch über Roncalli hinauszukommen. Insgesamt ist aber dieser Möglichkeit eine Grenze gesetzt: Wenn alle identifizierbaren Buchstaben identifiziert sind, ist eine weitere Textverbesserung nur bei zerstörten Buchstaben oder über die jeweils wohl zu begründende Annahme von Schreibfehlern möglich.

Die im folgenden vorgetragenen Überlegungen sind ein Versuch, auf den eben beschriebenen Wegen an einer Stelle das Verständnis des Zagreber Textes neu zu erschließen.

3. Daß der Göttemame *culsanś* (Gen. *culsanśl* TLE 640, Cortona; TLE 647, Faesulae) und *culśu* (CIE 1812, Clusium), der Name einer Dämonin, etymologisch zusammengehören, hat man seit jeher gesehen. Wie die beiden Namen, so sind auch die Funktionen der mit ihnen bezeichneten Gestalten einander ähnlich. Der eine der beiden Belege von *culsanś-l* (TLE 640) bezeichnet in einer Weihinschrift den

³ *CIE Suppl.* I, ed. G. Herbig adiuvante O. A. Danielsson, Leipzig 1919-21.

⁴ Der etruskische Text der Agramer Mumienbinde, Göttingen 1955.

⁵ E. Vetter, Zur Lesung der Agramer Mumienbinde, *Anz. Wien, phil.-hist. Kl.* 1953, **r. ^@.

• 1981 bekam ich Abzüge zugesandt, wofür ich der Direktion des Museums noch einmal herzlich danke.

Adressaten, der in der zugehörigen Statuette mit zwei Gesichtern dargestellt ist, also die (oder eine) Entsprechung des römischen Janus war, des Gottes der Tür und des Anfangs.⁷ *culšu*, auf einem Steinrelief, das die Verstorbene auf dem Weg zum Hades zeigt, ist die Beischrift zu der Dämonin, die aus dem Tor zum Hades tritt. Beide Gestalten haben also eine deutliche Beziehung zu Tor und Tür. I. Krauskopf, die in jüngster Zeit die archäologischen und antiquarischen Aspekte der beiden Gestalten überzeugend klargestellt hat,⁸ hat daraus den einzig sinnvollen Schluß gezogen, daß das den beiden Namen gemeinsame Sprachelement den den beiden Gestalten gemeinsamen Zuständigkeitsbereich bezeichnet, d.h. daß *culs** das etruskische Wort (oder eines der etruskischen Wörter, falls es mehrere gab) für 'Tor' und /oder 'Tür' ist.⁹

4. Der Sprachwissenschaftler muß hier noch hinzufügen, daß auch die Wortbildung der beiden Namen erklärbar ist. Das Suffix -u, mit dem *culšu* gebildet ist, findet sich auch bei anderen von Substantiva abgeleiteten Personenbezeichnungen: *acilu*, Cognomen mit der möglichen Appellativbedeutung 'Töpfer' (cf. lat. *Nigidius Figulus*, *Marcius Figulus* etc), abgeleitet von *acil* 'opus, opus fictile, Töpferware'; *zi%u*, Cognomen, in einer Bilingue durch *Scribonius* wiedergegeben (TLE 472), abgeleitet von *zi%* 'Schrift, Schriftrolle' in *zi% ne&orac* 'Schrift über die (Opfer-)Leber' (TLE 131); *eterau* in *zila& eterav* '*princeps iuventutis*' (TLE 169) und *cam&i eterau* '? iuventutis' (TLE 145.897), abgeleitet von *etera* 'Angehöriger der Jungmannschaft (iuventus) (TLE 594 + 11x). Das Suffix-ti bezeichnet hier offenbar die Person als jemand, der wesensmäßig mit dem durch das Grundwort Bezeichneten zu tun hat: der Töpfer mit Töpferware, der Schreiber mit der Schrift, der *princeps iuventutis*

⁷ Statt *<ani* auf der Bronzeleber von Piacenza (TLE 719), worin man bis dahin den etruskischen Namen des Janus gesehen hatte, liest A. Maggiani jetzt *tins*, den Genetiv von *timā* 'Jupiter' (SE 49, 1981, p. 263).

⁸ I. Krauskopf, *CuUanš* und *Culiu*, Beiträge zur altitalischen Geistesgeschichte. Festschrift Gerhard Radke, Münster 1986, pp. 156-163, ferner *LIMC*, s.v. CULSANS und CULSU [noch nicht erschienen], sowie *Dizionario della civiltà etrusca*, a cura di M. Cristofani (1985) s.v. Culsans. — Wie von I. Krauskopf sind die etruskischen Göttergestalten auch von E. Simon in ihrem 1985 auf dem II Convegno internazionale di studi etruschi gehaltenen Vortrag 'Culsu, Culsans e Janus' beurteilt. — Ich danke den beiden Kolleginnen für die Zusendung der einschlägigen Druckfahnen und Manuskripte.

⁹ *culs* 'Tor, Hafen' schon bei H. L. Stoltenberg, *Etruskische Gottnamen*, Leverkusen 1957, pp. 80s.; Stoltenberg hat freilich das Entdeckungsverfahren wenig explizit gemacht und die Deutung mit einer unplausiblen Etymologie (zu **cul-* 'bringen', das seinerseits aus *cyl*, angeblich Namen eines Totengottes,

und aus ägäisch-kleinasiatischem Sprachmaterial erschlossen ist), und mit einer unhaltbaren Analyse von *culicva* $\leq$ *Portunalia*) belastet, so daß es schwer war, seinen Vorschlag anzunehmen. — Mehr Anerkennung hat bisher die Deutung G. Devotos gefürdend, der *cuUanš* mit dem umbrischen *Spetur* gleichgesetzt und als 'colui chi osserva' verstanden hat, entsprechend dann *culšu* als 'invidā' und *culs-* als 'guardare': -SE 7 (1933), pp. 259-265 = *Scritti minori* II, Firenze 1967, pp. 1173-1177, danach K. Olzscha, l.c. (Anm. 2), p. 48, und SE 9 (1935), p. 218, sowie A. J. Pfiffig, Studien zu den Agramer Mumienbinden, *Denkschriften Wien* 81 (1963), p. 76, und *Religio etrusca*, Graz 1975, p. 246. — B. Hroznys Deutung von *culsanš* als Schutzgott (*ZAssyr.* NF. 4, 1928, p. 181-184; danach R. Enking, *RömMitt.* 58 (1943), pp. 55-58; als Möglichkeit auch von Pfiffig, Studien, l.c., envogen) geht u.a. von einem überholten Bedeutungsansatz der verglichenen hethitischen Wörter *gulš-* und *gulšeš aus* (viehnehr als 'ritzen' bzw. 'Schicksalsgöttinnen', J. Tischler, *Hethitisches etymologisches Glossar*, Innsbruck 1983, p. 627).

mit den Jungmannen.¹⁰ *culšu* würde nach der hier ausgeführten Etymologie 'die wesensmäßig mit Tür und Tor Verbundene' heißen. Wenn das unten (10.) zu *culš-nuterasš* Gesagte richtig ist, muß *culšu* schon Eigenname und nicht mehr ein Appellativum im Sinn von lat. *idnitrlx* gewesen sein.

Das Suffix *-ans* von *culš-ansš** ist ohne sichere Parallele¹¹ und wohl durch falsche Ablösung entstanden. Quelle von *-ans* waren wohl einige aus dem Italischen (Umbrischen?) entlehnte Götternamen, in denen das *-a-* schon zur etymologischen Basis gehört (lat. *silva*, *situla* bzw. deren umbrische Entsprechung): *selvans* < **silud-n(o)-s* = lat. *Silvdnus* und *oedlans/se&lans*¹² < **siteta-n(o)-s*.¹³ Das 'Herrschersuffix' ital. *-no-* < *uridg.* **-h₃no-*¹⁴ bezeichnet den Gott als Herrn des mit dem Basiswort bezeichneten Bereichs: *Silvdnus/selvans* war der Herr unter anderem des Waldes, *oedlans*, die etruskische Entsprechung des Hephaistos, **der Herr** der offenbar als typisches Kunstschmiedeerzeugnis vorgestellten *situla* (die oft ebenso verziert war wie der von Hephaistos hergestellte Schild des Achill). Vielleicht hatte der Schöpfer des hybriden etruskisch-italischen Namens *culšanš* diesen mit der alten Bedeutung des Suffixes als 'Herrn des Tores' verstanden; doch gäbe auch eine abgeschwächte Bedeutung 'Gott mit dem Zuständigkeitsbereich »Tor«' eine einleuchtende Etymologie.

5. Vor der Form *culšcva* des Zagreber *liber linteus* muß, aus erst später einsichtigen Gründen, ein zweiter, bisher verkannter Beleg von *culs** 'Tor' besprochen werden, nämlich der Genetiv II¹⁵ *culsl*. Die Form steht in der Pulena-Rolle, der längsten etruskischen Grabschrift (TLE 131). Dieser Text ist dadurch bemerkenswert, daß auf die übliche Genealogie noch ein kurzer (3io? folgt, worin als

¹⁰ Genau die gleiche Funktion findet sich im Lateinischen bei dem Suffix *-dn-*: der *centuriō* hatte, als ihr Kommandeur, mit der *centuria* wesensmäßig zu tun, ein *Stilō* (Cognomen von Varros Lehrer) mit dem *stilns*, ein *praedō* oder *āleō* mit *praeda* und *dlea*. Da auch sonst sich etruskische Nominativformen auf *-u* und lateinische auf *-o* entsprechen, etwa im Cognomen etr. *catu** (belegt der artikulierte Genetiv *catuaa* (CIE 2548) = lat. *Cato*, ist ein historischer Zusammenhang gut denkbar; doch kann diesem hier nicht weiter nachgegangen werden.

¹¹ *isminMans* CII 2094 ist etymologisch unklar und morphologisch ambig: Nominativ auf *°ans* oder Genetiv zu Nominativ auf *°an*.

« *oe&lans* CII 2492. CII s 1,394, *ae&lansš* CII 459; *se&lans* NRIE 1128*, *setlans* NRIE 97:1. Die Anlautvariation *a/a-* : *s-* (phonematisch /S: s/ kann als Indiz für Entlehnung gelten. — Phonologischer und phonetischer Status der beiden etruskischen Sibilanten sowie die Transkription der beiden Sibilantenzeichen Z (siidl. s, nördlich a) und M

(siidlich a, nördlich š) sind in H. Rix, *AION Ling.* NF. 5 (1983), pp. 134-440, diskutiert; eine Zusammenfassung bei H. Rix, in *L'etrusco. Una nuova immagine*, ed. M. Cristofani, Firenze 1984, § 5. Auf letztgenanntes Werk wird im folgenden für alle nicht eigens diskutierten grammatischen Fragen verwiesen, und zwar über die Paragraphen, die auch in der deutschen Ausgabe (Die Etrusker, Zürich-Stuttgart 1905) den jeweils gleichen Inhalt haben.

¹³ P. Kretschmer, *Glotta* 33 (1954), pp. 159s.; die Argumentation im Text wird von der plausiblen, aber nicht *stricto sensu* beweisbaren Etymologie Kretschmers gestützt, ist aber nicht von ihr abhängig; *selvans* genügt

¹⁴ Zu den 'italischen' und speziell zu den ins Etruskische entlehnten Bildungen dieses Typs H. Rix, in: *Gli Etruschi e Roma, Atti deU'incontro di studio in onore di M. Pallottino*, Roma ISfil, pp. 1123-125.

¹⁵ Zu dieser Kategorie H. Rix, *Nuova immagine*, § 31s.

erstes die schriftstellerische Tätigkeit des Bestatteten erwähnt wird (*an cn zi% neftarac acasce* 'der diese Schrift über die Opferleber verfertigte'). Leider ist vom Folgenden, das hauptsächlich aus sonst nicht belegten oder noch nicht gedeuteten Wörtern besteht, kaum etwas wirklich verständlich. So liefert der Kontext uns nur in dem unmittelbar folgenden *leprnal* einen konkreten Anhaltspunkt für die Bedeutungsbestimmung von *culsl*. *leprnal* kann nämlich, solange man nicht mit Homonymie rechnet, nur als Genetiv II des Gentilnamens *leprna** bestimmt werden (1 *leprn[as]* CIE 6222; Metronymikon *leprnal* TLE 730¹⁶).

Bisher galt *culsl* allgemein als Genetiv des Namens *culsu*; *culsu leprnei** wurde als Gentilgottheit der Familie *leprna* betrachtet. Dabei hat man die sachlichen Schwierigkeiten wohl gesehen¹⁷: die Annahme, daß die Bezeichnung einer Gottheit den Namen einer menschlichen *gens* enthielt, ist nicht gut zu sichern¹⁸, und eine Wächterin am Hadestor empfiehlt sich nicht gerade als Familiengottheit. Gewichtiger noch ist der sprachliche Einwand: es ist nicht sehr wahrscheinlich, daß der Genetiv zu *culšu* tatsächlich *culsl* gelautet hat. Die Genetive *lasl* und *Ival* auf der Bronzeleber von Piacenza, die zu den Götternamen *lasa* und *luoa** gehören, bilden eine schwache Stütze. Die Namen auf der Bronzeleber sind graphisch stark gekürzt, und der Genetiv I *luaš* des *Iiber linteus* (VI 9) erweckt den Verdacht, daß die Genetiv-II-Formen auf -1 Kunstprodukte des auf der Bronzeleber greifbaren Haruspex-Etruskisch sind. Dies und der Genetiv *ravnftus* des Frauen-Individualnamens *ravn&u* führen auf **culsus* als wahrscheinliche Genetivform von *culsu*. Doch selbst wenn dieses den Genetiv II gebildet hätte, hätte man wohl **culsul* gesagt, um die Homonymie mit dem Genetiv von *culs** 'Tor' zu vermeiden.

Zu *culs** 'Tor' konnte nur der Genetiv II *culsl* gebildet werden; eine Struktur **culs-s* wäre zu **culs* geworden und damit nicht mehr als Genetiv kenntlich gewesen. Ganz parallel hieß zum Götternamen *aianš* der Genetiv nur *aianšl*. Faßt man *culsl* der Pulena-Rolle als Genetiv von *culs** 'Tor' auf, so ist dies morphologisch unproblematisch. Auch sachlich liegt die Annahme näher, daß sich Laris Pulena um ein Tor — wohl um ein Tor seiner Heimatstadt Tarquinii — gekümmert hat als um eine fremde Gentilgottheit; die Annahme wird zusätzlich dadurch gestützt, daß in der folgenden Zeile der Lokativ *meflum-t* des Wortes erscheint, für das jetzt die Bedeutung 'Stadt' im territorialen Sinn so gut wie sicher ist.¹⁹ Dafür, worin die Sorge des Pulena für das Tor bestand, sind verschiedene Möglichkeiten denkbar: Bau, Umbau oder Neubau, wofür gleichzeitige lateinische Inschriften

¹⁶ D. Steinbauer (mündlich) zerlegt die Wortfolge *veluš lar&umis leprnal mlacas* in den Genetiv des Männernamens *veli lar&urvi* und in den Genetiv der Götterbezeichnung *leprnei mlaz** 'die Ste Leprnei'. Kontext und Gegenstand sprechen jedoch nicht für Weihung, und eine Interpretation 'des Vel Larfturni, (des Sohnes) der Leprnei, des guten' ist wohl ebensogut vertretbar.

¹⁷ Am klarsten ausgesprochen bei A. J. Pfiffig, *Religio etrusca* (Anm. 9), pp. 357—360.

¹⁸ *culsl leprnal* ist für Pfiffig (Anm. 17) eines der beiden noch akzeptablen Beispiele aus dem Etruskischen. Das andere, *unialti ursmnal*, ist aber mit Sicherheit auszuschließen; an der Belegstelle *Iiber linteus* XII 9ss. *vactnam &unem rialxus masn unialti ursmnal a&re acil* 'dann ist es am 29. ebenso nötig, ein masn im (Heiligtum) der Juno für Ursmnei zu a&re" bezeichnet *unialti* den Ort, *ursmnal* den Adressaten des Rituals.

¹⁹ G. Colonna, *SE* 34 (1966), p. 3il2.

(2. Jh. v.) zahlreiche Parallelen bieten, Vollzug einer Ritualhandlung am Tor oder auch irgend eine denkwürdige Tat, die in dessen Nähe vollbracht wurde. Der Name des Tores muß dann in *leprnal* angegeben sein. Anlaß für die Benennung könnte ein Haus oder ein Grundstück der Familie *leprna* in der Nähe des Tores gewesen sein oder eine Straße, die ein *leprna* gebaut hat, wofür man aus Rom die *Porta Flaminia* oder *Aurelia* vergleichen könnte, oder auch ein mit der Familie gleichnamiger Ort (*taryna*, der etruskische Name von Tarquinii selbst, ist gleichzeitig Gentilname).²⁰ Festgehalten sei zum Schluß, daß etr. *culs** wie lat. *porta* im Singular das Tor bezeichnet, daß also dafür nicht wie in lat. *fores*, in gr. *πύλη* oder in osk. *veru* umbr. *verof* der Plural gebraucht wird.

Die traditionelle Deutung von *culsl leprnal* TLE 131 auf eine Gentilgottheit läßt sich zwar nicht bündig widerlegen; eine Interpretation als 'porta Lepria' ist aber sprachlich wie sachlich klar vorzuziehen. Vielleicht ist der Pulena-Text gar nicht so stark kultisch geprägt wie man gemeinhin annimmt.

6. Die Wortform *culšcva* im Zagreber *liber linteus* (VIII 2) kann nach unserem heutigen Wissen nichts anderes sein als ein Nominativ-Akkusativ Plural von *culs** 'Tor'. Die entsprechende Form von *culšu*, die man bisher fast allgemein mehr oder weniger explizit angenommen hat, müßte nach Ausweis von *maru* (Beamtentitel) — *maru-fva* und *marunu* (Ableitung von *maru*) — *marunu-fva* vielmehr **culšuyva* lauten. Überdies schließt die Flexionsform aus, daß mit *culšcva* Gottheiten gemeint sind; in den parallelen Kontexten steht der Name der Gottheit, der das Ritual gilt, stets im Genetiv: *luoa-š* VI 9, *tin-s* VI14 (Neulesung), *ne&uacron;s-Z* VIII 3, *cana-l* XI 12 und 18 (Neulesungen), *veive-š* XI 14, *ursmna-l* XII 10.

Der Kontext von *culšcva* ist der die Zeilen 1 und 2 der Kolumne VIII umfassende Kurzabschnitt. In der traditionellen, etwa in den TLE gebotenen Textgestalt ist der Passus syntaktisch nicht analysierbar. Eine sinnvolle Analyse wird erst durch die Neulesung aufgrund der ausgezeichneten Zagreber Photos möglich.²¹ Der Text lautet danach folgendermaßen:

*VII Pftucte • ciš • šariš • eavita • vacltnam 'culšcva • spetri • etnam • ic • eavitle
• ampn/eri*

7.1. Die drei ersten Wörter geben das Datum des Rituals an: den 13. August. *dueta** oder *duete**, wozu *duete* (temporaler) Lokativ ist, muß den August bezeichnen, weil zwei Zeilen später, zu Beginn des nächsten Abschnitts, der September genannt ist (*ćeli*, nach der Glosse *Celius Tuscorum lingua September mensis dicitur*, TLE 824), während der Abstand zur vorausgehenden Erwähnung des Juni (*acale* VI 14; *Aclus* ... *Junius* ... TLE 801) etwa 60 Zeilen mit mindestens einem (nur andeutungs-

²⁰ Solite *leprnei* Göttername gewesen sein (Anm. 16), böten sich aus Rom die *Porta Sanqualis* oder die *Porta Salutaris* bei den Tempeln des *Semo Sancus* und der *Salus* als Parallelen an.

²¹ Fr. Roncalli und ich sind dabei, vom letzten, sehr schwer lesbaren Wort abgesehen, zu völlig identischen Resultaten gekommen.

weise erkennbaren, aber gesicherten) Abschnittsanfang beträgt. *ciš* und *šariš* sind die Genetive von *ci* '3' und *šar* '10' mit der Bedeutung von Ordinalia.

eavita, wie man heute aufgrund der Zagreber Photos mit Sicherheit statt •\eavitn lesen muß, ist der vom Akkusativ *eavitn** verschiedene Nominativ Singular des mit dem Pronomen *ita* 'artikulierten' d. h. substantivierten Adjektivs *e<sve** (archaisch) *iove-*, s. gleich). Der zugehörige Lokativ ist *eavitile*, das vorletzte Wort des Abschnitts, dessen archaische Form *ioveitule* mehrfach auf der Tontafel von Capua belegt ist (TLE 2, 8. 18. 28. 40. 56).

7.2. *vaclnam* ist der bisher wohl am schwersten mißverstandene Wortkomplex dieses Abschnittes. Korrekt ist die Zerlegung in *vacl-* und *-tnam*, welches letzteres die enklitische Variante des häufigen, auch im gleichen Abschnitt noch belegten orthotonen *etnam* ist. Für *etnam*, das lange für die Bezeichnung einer Opfergabe gehalten wurde, hat sich allmählich dis zuerst von A. Torp und E. Vetter vertretene Interpretation als — oft wie eine Konjunktion verwendetes — Adverb 'ebenso' durchgesetzt.²² Diese Interpretation wurde durch die archaische Variante *itanim* auf den 1964 gefundenen Pyrgi-Täfelchen (TLE 874) bestätigt: *itanim* ist der durch *-ni* charakterisierte Akkusativ des Demonstrativpronomens *ita*, erweitert um die leicht adversative Partikel *-m* (= griech. 8E).²³ Enklitisches *-tnam* begegnet stets im Zagreber *liber* — außer in *vacl-nam* (auch VI 10. XII 9) noch in dreimaligem *cn-tnam* (*fiesan*) 'den selben (Morgen)' (VII 12. XI 14. 18), wo das Stützwort der Akkusativ *cn* des Demonstrativpronomens (*e*)*ca* ist, ferner in *oun-tnam* 'das gleiche' (? XI 13) und in dem antithetisch gesetzten Wortpaar *pu-tnam* — *cala-tnam* '?' ('weder - noch' oder ähnlich; X y 3). Auch wenn in den drei letzten Beispielen das Vorderglied unbekannt ist (*oun-* könnte adverbial erstarrter Akkusativ des sonst nur noch in der 'Artikulation' verwendeten Demonstrativpronomens *-aa*²⁴ sein), so hat doch allenfalls *cala-* die Morphostruktur eines Substantivs; wahrscheinlicher ist aber auch bei *cala-* pronominal-adverbielle Funktion, die bei *cn-* sicher und bei *oun-* und *pu-* so gut wie sicher ist. Unwahrscheinlich ist darum, daß *vacl*, wie bis heute einhellig angenommen, ein Substantiv etwa mit der Bedeutung 'libatio, Trankopfer' war.²⁵ Man wird vielmehr davon auszugehen haben, daß *vacl* samt seinen archaischen Varianten *vacil* und *vacal* ein Adverb oder eine Konjunktion war.²⁶

²² In M. Pallottinos *Etruscologia* das erste Mal in der 5. Auflage von 1963 aufgenommen (oder in der 4. Auflage von 1957, die mir nicht zugänglich ist; noch nicht in der 3. Auflage von 1955). — A. Torp, *KZ* 41 (1907), p. 185; E. Vetter, *Glotta* 13 (1924) pp. 139 s. und 18 (1930), p. 298; ders., *Etruskische Wortdeutungen*, Wien 1937, p. 58.

²³ H. Rix, *Nuova imagine*, § 39.

²⁴ Dazu H. Rix, *Nuova imagine*, § 41.

²⁵ Einzelne der im Zagreber *liber* beschriebenen Rituale hätten dabei auffallend viele,

oft recht unmotiviert Libationen enthalten, so das von Kolumne VII, das von X—XI 11 und der Anfang des Neptun-Opfers VIII 3-17.

²⁶« So schon K. Olzscha, *SE* 9 (1935) p. 197¹ [*vacl*] 'Könnte ... die Bedeutung einer adversativen oder disjunktiven Partikel haben'); später hat sich Olzscha der *communis opinio* angeschlossen: 1939 übersetzt er *vacl* mit 'Flüssigkeitsoffer' (Interpretation [Anm. 2], p. 211).

Zur Ermittlung der Bedeutung von *vacl* bedarf es, neben der Berücksichtigung der Kontexte, auch der glücklichen Intuition. Eine solche liegt ganz offensichtlich dem Vorschlag D. Steinbauers²⁷ zugrunde, *vacl* mit 'dann' zu übersetzen; die umbrische Entsprechung *ennom* hat auf den Iguvinischen Tafeln eine ähnliche Verteilung wie *vacl* im Zagreber *liber linteus*. Wie treffend Steinbauers Vorschlag ist, läßt sich auch an dem hier zu diskutierenden Passus zeigen. Wenn *vacl* 'dann' und *-nam* 'ebenso' heißen, heißt *vaclnam* 'dann ebenso, dann in gleicher Weise'. Dies aber ist die einzige Möglichkeit, die Nominativ-Akkusativ-(Plural-)Form *culšcva* 'Tore' syntaktisch zu verstehen, und zwar aufgrund folgender Überlegung: Der morphologisch gesicherte Nominativeautita muß (da die Annahme eines Prädikativums ohne Anhalt wäre) Subjekt des Satzes oder ein Teil davon sein. Da alle übrigen Belege des 'Wortes' Lokativformen, also Orts- oder Zeitangaben sind (s. oben), war *eavita* kaum Bezeichnung des Agens einer Ritualhandlung. Es bezeichnete vielmehr den Patiens, und die auf *eavita* folgende Verbform *spetri* war, wie beim Nezessitativ zu erwarten (s. unten), syntaktisch passivisch. Neben einem Passiv ist aber ein Akkusativ sehr wenig wahrscheinlich; *culšcva* ist also ebenfalls Nominativ. Da die Geltung als Prädikativum durch die Wortbedeutung ('als Tore'??) ausgeschlossen wird, muß *culšcva* Teil des Subjekts gewesen sein. Zwei Substantiva in der gleichen syntaktischen Position sind aber normalerweise durch eine Konjunktion verbunden, und eben diese Funktion erfüllt *vaclnam*. Daß dieses anstelle von *-c* 'und' verwendet wurde, läßt sich aus dem Sachverhalt verstehen: zuerst wurde das Ritual am *eavita* vollzogen, dann an den Toren (*culšcva*).

Die rituelle Handlung selbst ist durch *spetri* angegeben, das als Nezessitativ (Gerundiv) mit der Endung *-ri*²⁸ von einem sonst nicht belegten Verbum zu analysieren ist. Der Nezessitativ ist die häufigere der beiden Weisen, in Kurzabschnitten und Abschnittsanfangssätzen das Prädikat auszudrücken: *fzezeri* VI 9. XI 14, *šucri %ezeric* VIII 4, *%ayaeri* IX y 2 (Neulesung), *e%ori* XI 13) die Alternative ist *acil* 'opus (est)' + Form auf *-e*: *ture acil* VI 15, *adre acil* XII 11). In *spetri* kann nur der eine Entsprechung des umbrischen Götternamens *spetur* 'Spector'²⁹ sehen, für den bei der Analyse Morphologie und Syntax keine Rolle spielen.

7.3. Vom Rest des Abschnitts sind *etnam* und *eavitle* besprochen; für *ic* (Normalorthographie *i%*) ist der seit A. Torp übliche Bedeutungsansatz 'wie' nicht ernsthaft zu bezweifeln. *etnam ic eavitle* heißt dann 'ebenso wie im/am *eavita*'.

Das Problem, und zwar das einzige nicht eindeutig zu lösende des Abschnitts, liegt in dessen letztem Wort, das nicht ganz sicher zu lesen, in jedem Fall lexikalisch isoliert und morphologisch wie syntaktisch ambig ist. Fr. Roncalli³⁰ hat

²⁷ Mündlich, von mir auch schon in der Anm. 32 zitierten Arbeit (p. 25) verwendet. - Nachträglich macht H^p Eichner darauf aufmerksam, daß das Richtige ('poi') schon in einer sonst dilettantischen Arbeit getroffen ist: A. Savelli, *Nuovissime interpretazioni etrusche*, Bologna 1970, pp. 23. 42.

*• H. Rix, *Nuova immagine*, § 46.

„ ^ , j , - , - TM₁ v
?J*?* Uf daoach Enkmg, O zscha
Und Kliffig an den Anm. 9 Zitierten Stellen „

*° *Jb. des dt. archdologischen Instituts* 95 (1980), p. 249.

erkannt, daß die bisher *in* gelesenen Buchstabenreste am Ende von Zeile 1 vielmehr das umgebogene Ende des letzten Wortes von Zeile 2 und °*eri* zu lesen sind. Vom Anfang dieses Wortes sind der vierte (*r, n* ?) und vor allem der zweite Buchstabe (*m, š, n* ?) unsicher. Insgesamt darf nach den Photos eine Lesung *ampreri* als die wahrscheinlichste gelten (*am**leri* Roncalli). Ein lexikalischer Anschluß ist weder für diese Form noch für die möglichen Alternativen *ampneri* oder (Relativpartikel *an* +) *prerilpneri* zu finden. Dies wiederum erschwert die Desambiguierung der Form auf *-eri*, die sowohl der Nezessitativ eines Verbums *ampri** sein kann wie *ftezeri* zu *&ezi*, als auch der Lokativ eines Substantivs *ampre** (oder *ampra** oder auch eines Plurals *amper* ampar** zu *amp* ampa**) mit Postposition *-ri*,³¹ wozu *špureri me&lumeric* 'für Gemeinde und Stadt' oder *flereri* 'pro numine' zu vergleichen wären.

Im zweiten der genannten Fälle könnte man *etnam ic* im sonst gebräuchlichen Sinn als Einleitung des Vergleichssatzes auffassen, mit dem auf ein weiter oben im (dort verlorenen) Text beschriebenes Ritual gleicher Art verwiesen wird. In einem solchen Satz wäre der Nezessitativ eines anderen Verbums fehl am Platz; man hätte *spetri* mitzuverstehen. Mißlich ist dabei, daß man für die beiden Sätze des Vergleichs eine unterschiedliche syntaktische Struktur annehmen müßte: im verglichenen Satz würde die Ritualhandlung *spet-* am *eavita* (und an den Toren) vollzogen, im Vergleichssatz dagegen auf dem *eavita* (oder in demselben) zugunsten eines Dritten (*ampre**), und zwar an einem nicht genannten Objekt.

War dagegen *ampreri* Nezessitativ, wäre in dem *etnam-ic-Satz* eine weitere am 13. August zu vollziehende (Kult-)Handlung vorgeschrieben, für die das *eavita* diesmal nicht das Objekt, sondern der Ort der Durchführung wäre (*etnam ic eavitte ampreri* 'ebenso wie auf dem *eavita* zu *ampr-en* ist'). Man müßte dabei erstens annehmen, daß *etnam ic/ix* nicht ein gleiches Ritual an einem anderen Termin vorschreibt, wie meist sonst, etwa in VII 21s. *ceren* [Imperativ] *cepen šaurx* [Objekt] *etnam i% matam* ['ebenso wie vorher'] (ähnlich VI 12, XI 15. 17. XII 9), sondern ein anderes Ritual am gleichen Termin; dafür könnte jetzt, d.h. mit der Neulesung *clevana* für *clevanfi*, die Passage VII 16s. eine Parallele abgeben, die Bezugsstelle für den eben zitierten Passus VII 21s.: *vacl* ['dann'] *cepen šaur%* [Objekt] *cerene* [Infinitiv³²] *acil* ['opus (est)] *etnam ic clevana* [Objekt, kurz zuvor als Spezifikation von *aisna* 'Opfer' genannt: VII 11]. Zweitens müßte man annehmen, daß die mit den Verben *spetri* und *ampreri* bezeichneten (Kult-)Handlungen aus irgendwelchen Gründen im *liber linteus* nicht im Detail beschrieben wurden; denn bei dieser Interpretation enthält der Kurzabschnitt keine Verweisung, sondern eine lapidare Feststellung vom Typ *Dianae in Aventino* der römischen Festkalender. Die zweite Alternative bietet weniger syntaktische Probleme als die erste; eine eindeutige Entscheidung ist jedoch ohne zusätzliche semantische Information nicht möglich.

8. Die syntaktische Analyse des Kontextes, die bis auf den zuletzt diskutierten Fall problemlos ist, muß noch durch einige Bemerkungen zu Semantik und In-

³¹ H. Rix, *Nuova immagine*, § 35.

^w H. Rix, *Nuova immagine*, § 54.

halt ergänzt werden. Dabei wird der Beitrag deutlich, den die Neulesung des Textes und die neue Bedeutungsbestimmung von *culs** (sowie die von *vacl*) für das Verständnis des Textes liefern.

Das Resultat der Syntaxanalyse läßt sich folgendermaßen darstellen:

• <i>duete ciš šariš</i>	<i>eavita vaclnam culšcva</i>	<i>spetH</i>
Lokativ (Datum)	Nominative + Konjunktion (Subjekt)	Nezessitativ (Prädikat)
<i>etnam ic</i>	<i>eavitle</i>	<i>ampreri</i>
Vergleichspartikeln	Lokativ (Ort)	a) Lokativ + <i>ri</i> 'für' (Interessent) b) Nezessitativ (Vergleichsprädikat)

Die Neulesung *eavita*, durch die die syntaktische Struktur des bis *spetri* reichenden Hauptsatzes klar wird, zeigt, daß die in *spetri* vorgeschriebene Ritualhandlung erstens am *eavita* und zweitens an den *culšcva* zu vollziehen ist. Aus Steinbauers Ansatz *vacl* 'dann' ergibt sich, daß die im Text vorliegende Reihenfolge *eavita* — *culšcva* auch für den Vollzug des Rituals galt. *culšcva* muß wegen *culsl leprnal* (TLE 131; 5.) eine Mehrzahl von Toren bezeichnen, und zwar mit großer Wahrscheinlichkeit die Stadttore; beides wird durch das Vorkommen von *culšcva* in einem Text bestätigt, der Rituale von politischer Relevanz beschreibt (*spureri me' & lumeric* 'für Gemeinde und Stadt', 9x). Wenn *culšcva* eine Lokalität bezeichnet, muß das gleiche auch für das durch *vaclnam* koordinierte *eavita* gelten. Dies wird bestätigt durch den Lokativ *eavitle* im zugehörigen Nebensatz — auch er eine Neulesung — der dann den Ort der Handlung angibt. Eine Bezeichnung des Ortes, an dem das Ritual ausgeführt wird, und nicht ein Teil der Datierung der Rituale muß also auch das wiederholte *iaveitule* auf der Tontafel von Capua sein;³³ auch dieser Text wird damit durch die hier vorgetragenen Überlegungen klarer.

9. Die Fragen zu stellen, welche Ritualhandlung *spetri*, welche Ortlichkeit *eavita* und welchen Interessenten oder welchen Sachverhalt *ampreri* gemeint haben könnte, steht dem Religionswissenschaftler und dem Topographen eher zu als dem Sprachwissenschaftler. Gleichwohl seien einige Überlegungen dazu gestattet, deren Ergebnisse jederzeit durch besser begründete ersetzt werden können.

Ein Ritual, das die Tore betrifft, erinnert an die auf den Iguvinischen Tafeln (I a 1-b 9 & 2 VI a 1-b 47) beschriebene Entsühnung von Iguvium, die hauptsächlich in Opfern an den drei Toren der Stadt bestand. Es ist gut denkbar, daß auch der etruskische Kurzabschnitt 11. VIII 1—2 auf ein *piaculum* anspielt; dieses würde außer den Toren auch noch das *eavita* betreffen, so wie beim iguvinischen *piaculum* außer an den Toren auch noch in zwei Hainen geopfert wird (I b 1-7 ^ VI b 43-46).

Das iguvinische *piaculum* und vergleichbare römische Riten wie das *amburbium* waren freilich bewegliche Feste (*feriae conceptivae*), während das etruskische Ritual an den 13. August gebunden war. Diese Schwierigkeit zu überbrücken ermög-

³³ So andeutungsweise schon H. Rix in: *L'etrusco e le lingue dell'Italia antica. Atti del Convegno della SIG, Piša 1985, pp. 23s.*

licht H. L. Stoltenbergs Beobachtung, daß an einem ganz ähnlichen Termin, nämlich am 17. August, in Rom die *Portūnālia* zu Ehren des Portunus begangen wurden.⁸⁴ Portunus ist hier sicher in seiner ursprünglichen Funktion als Gott der Tore und Tiiren aufzufassen (*deus esse putabatur portarum*, PFest. 48L; *portum in XII pro doma positum*, Fest. 262L); nicht zufällig wurde am gleichen 17. August auch für Janus geopfert (*fasti Allifani*, CIL I I² p. 217: *Portuno ad pontem Aemilium, Iano ad theatrum Mareelli*). An den *Portunalia* wurden Schlüssel — ein Symbol des Gottes (*qui davim manu tenere fingebatur* PFest. 48L) — im Herd ausgegliht (*apud veteres claves in focum ad>ditas flamkmare institutum*, Schol. Veron. V. Aen. 5,241), was kaum anders denn als Reinigungsritus zu verstehen ist. Es gab also in Rom piakulare Akte an Toren und Tiiren auch an einem festen Termin, und zwar an einem Termin, der dem in *ZZ VIII 1–2* erwähnten etruskischen Ritualtermin sehr nahe lag. Aus diesen Überlegungen würde sich für etr. *spet-* eine Bedeutung 'piare, entschulden' ergeben.

Eines der weitestreichenden neuen Ergebnisse ist, wie schon angedeutet, die Feststellung, daß *eovita* eine Ortlichkeit bezeichnet. Man kann noch etwas weiter gehen: diese Ortlichkeit war sicher kein geschlossener Raum; denn mindestens fünf der auf der Tontafel von Capua beschriebenen Opfer fanden *iaveitule* statt (TLE 2. 8. 18. 28. 40. 56), und Opfer wurden unter freiem Himmel vollzogen. Darüber hinaus kann man nur Möglichkeiten aufzählen: Marktplatz, Gerichtsplatz, Versammlungsplatz, Truppenübungsplatz, Tempelbereich. Bei jedem Deutungsversuch ist zu berücksichtigen, daß *eovita* substantiviertes Adjektiv ist (oben 7.1.), und daß in gleicher syntaktischer Funktion auf der Tontafel die substantivierten Adjektiva *aper-ta** (Lok. *apertule* TLE 2, 21. 42) und *niacvilu-ta** (Lok. — verschrieben — *macvilulule* TLE 2, 31) belegt sind. Positive Anhaltspunkte für die Bedeutungsbestimmung von *eovita* sind daraus nicht zu gewinnen.

Wenn der Hauptsatz von *liber linteus VIII 1–2* ein *piaculum* beschreibt (oder genauer: vorschreibt), dann ist für den Vergleichssatz die Möglichkeit ausgeschlossen, daß das letzte Wort *ampreri* ein Lokativ mit Postposition *-ri* 'für' ist; denn dann müßten im Nebensatz sowohl das Prädikat *spetri* als auch die Subjekte (oder eines davon) ergänzt werden. Zudem ist weder vorstellbar, daß das *eovita* (und die Tore) auf dem *eovita* entsühnt wurden, noch daß eine Entsühnung zugunsten von jemand (*ampreri*) vorgenommen wurde. Von den oben (7.3.) genannten Alternativen für die Interpretation von *ampreri* kommt dann nur die zweite, die als Neccessitativ in Frage. Was freilich ein Neccessitativ *ampreri* bedeuten soll, ist auch nicht annähernd zu vermuten, solange jedenfalls, als man nicht weiß, welche Ortlichkeit mit *eovita* gemeint ist.

20. Die Texte, in denen *cuZs* 'Tor' oder einer der davon abgeleiteten Götternamen enthalten sein können, die aber wegen Abkürzung (*cvl* TLE 719) oder Ver-

⁸⁴ Etruskische Gottnamen (Anm. 9), p. 81. — Die Information über Portunus und die *Portūnālia* nach K. Latte, *Römische Reli-*

gionsgeschichte, München 1960, p. 89, und G. Radke, *Der kleine Pauly*, Bd. 4, München 1975, Sp. 1073s.

stimmung (*cvl* TLE 275)³⁵ keine positiven Aussagen ermöglichen, werden hier nicht diskutiert; die Reihe des *non liquet* ist, wie so oft beim Etruskischen, ohnehin schon lang genug.

Einen Analyseversuch lohnt dagegen der Komplex *kulšnuteraš*, der die erste Zeile eines vollständig erhaltenen Textes (TLE 938) auf einer bei Adria gefundenen Schale bildet. Die zweite Zeile ist klar: *šmin&i akške* 'Sminfi hat (die Schale) verfertigt' nennt den Individualnamen des Herstellers³⁶ und das Verbum der Herstellung, das, in der Form *acasce*, in TLE 131 die Abfassung eines Buches berichtet (oben 5.). Da die beiden Wörter von Zeile 2 ohne Worttrennung geschrieben sind, hat man auch in *kulšnuteraš* von Zeile 1 zwei Wörter sehen und *kulš nuteraš*³⁷ oder *kulšnu teraš*³⁸ trennen wollen; doch wäre weder 'Tor der *nut-s*'³⁹ noch 'Torwächter gewesen des *terfc*'⁴⁰ — so müßte man aufgrund der neugewonnenen Bedeutung von *culs* jetzt übersetzen — eine Information, die zusammen mit einer Töpfersignatur einen auch nur annähernd sinnvollen Text ergäbe. Was zu erwarten ist, lehrt eine etwas ältere Gefäßaufschrift aus Siidetrurien, deren zweiter Teil genau der zweiten Zeile von TLE 938 entspricht: *mi sataiies avele acasce* (REE 42, 302; s. VI fin.) 'ich (bin Besitz) des Sataie; Avele hat (mich) verfertigt'; im zweiten Teil ist der Hersteller genannt — wieder nur mit dem Individualnamen —, im ersten der Besitzer. Nach dieser Parallele wird man in dem wie ein Genetiv endenden Komplex *kulšnuteraš* der ersten Zeile von TLE 938 den Besitzer der Schale zuzuschreiben haben.

Nach den Regeln der etruskischen Wort- und Formenbildung läßt sich *kulšnuteraš* als Genetiv Plural eines Nomen agentis **culsnuQ* bestimmen, das zu einem Denominativum von *culs* 'Tor' gebildet ist. Die Orthographie mit *k* statt *c* ist für die Padana normal.⁴¹ *-as/aš* ist in synchroner Analyse die Genetivendung der mit den Suffixen *-er*, *-ar* oder *-ur* gebildeten r-Plurale,⁴² die überwiegend bei Personenbezeichnungen gebraucht sind; genau den gleichen Ausgang wie *kulšnuteraš* hat die gesicherte Genetiv-Plural-Form *aiseraš* zu *ais* 'Gott', Plural *aiser*. Die Grundform von *kulšnuteraš* ist demnach als *kulšnut** anzusetzen; sie gilt es weiter zu analysieren.

³⁵ Der Text TLE 150, der *cvls* enthält, ist Fälschung: A. J. Pfiffig, *Linguistics* 84 (1972), pp. 6. 35–38.

³⁶ Ein zweiter Beleg ist *šmin&e* CIE 5201, mit dem bei Praenomina in Volsinii regulären Ersatz von *-i* durch *-e* (*vipe* für *vipi* etc); daß *-i* < *-ie*) ursprünglich ist, bezeugt der abgeleitete Gentilname (Gen. fem.) *šmin&inal* s.° CIE 3736. 3738; 3737.

³⁷ H. L. Stoltenberg, l.c., p. 80.

³⁸ R. S. Conway, *The Pre-Italic dialects of Italy*. I, Cambridge 1933 = Hildesheim 196», p. 124, referiert von J. B. Pellegrini, *SE* 26 (1958), p. 131. Conway nimmt — mit allem Vorbehalt — einen venetisch-etruskischen Mischtext an und vergleicht *huUnu* mit dem Gefäßnamen etr. *culizna, terai* mit

lat. *terrae*. — Anders S. P. Cortsen, *Glotta* 18 (1930) 181 'dem (E)tera Kulšnu schenkte Sminfi diese'.

³⁹ Anders Stoltenberg: 'an Kul, den Grabgott'; doch ist ein Göttername *kul* sonst unbekannt. — *nuteraš* müßte Gen. Plur. sein (zur Bildung gleich im Text), da nur so die Nicht-Synkopierung des *e* verständlich wäre.

⁴⁰ Anders Conway (Anm. 37i). Zu **kulšnu* 'Tonwächter gewesen' gleich im Text.

⁴¹ H. Rix, *Nuova immagine*, § 4.

⁴² H. Rix, *Nuova immagine*, §§ 30. 27.

⁴³ H. Rix, *Per una grammatica storica dell'etrusco*, 6.2.; Vortrag, gehalten beim Secondo convegno internazionale di studi etruschi, Firenze, 1965, und zur Veröffentlichung in den Kongressakten eingereicht.

Ein Suffix *-Q*, auslautend (und sekundär auch inlautend) im Nordosten Etruriens zu *-t* entpalatalisiert,⁴³ bildet Bezeichnungen für habituelle Tätigkeiten. Von den Bildungen dieses Typs sind einige unmittelbar von der verbalen Basis abgeleitet: *zila-ft* (in Clusium *zilat*: TLE 552) 'Vorstand, *praetor*', zu *zil-*; *zatla&* Bezeichnung eines Leibwächters, zu *zatl-(xne) '?*'; zu *snena*, dem Namen einer Dienerin der Turan-Aphrodite, und zu *tevarad* 'Schiedsrichter' ist die verbale Basis nicht belegt. Bei anderen zugehörigen Bildungen tritt das *-d* an ein mit *-u-* gebildetes, partizip-artiges Verbalnomen, das eine okkasionelle Tätigkeit ausdrückt wie *zila%-nu* 'den Vorsitz geführt habend, Prätor gewesen'⁴⁴; hierher gehört *trutnud* (TLE 118; im Nordosten *trutnvt*: TLE 697) 'der Beobachtet *ceanud* (TLE 188) und *&ulut-er* (TLE 208; Plural, unter einer Darstellung von zwei Personen). Wie *zilayne** 'den Vorsitz führen', wovon *zilaynu* abgeleitet ist, zu *zil%* 'Vorsitz, Prätur' gehört, so ist zu *culs* 'Tor' ein *culsne** zu erschließen, wovon wiederum *culsnu** abgeleitet ist; dieses *culsnu** muß eine Person bezeichnen, die irgendwie mit dem Tor beschäftigt ist oder war. Jemand, der habituell mit dem Tor beschäftigt ist, kann kaum eine andere Funktion haben als die des Torwächters. Das ergibt folgende Ableitungsreihe: *culs** 'Tor' — *culsnu** 'einer, der das Tor bewacht (hat)' — *culsnuft** 'Torwächter' — *culsnuder** 'die Tonwächter, die Torwache', *culsnu&eras** — in der Poebene regulär *kulšnuteraš* geschrieben — Genetiv dazu.

Die Schale gibt sich also als Eigentum einer militärischen, nur oder vorwiegend mit der Tonvache befaßten Gruppe zu erkennen. Wenn man bedenkt, daß ein anderes Gefäß als 'der *ra&iu* Becher der Clusiner' bezeichnet ist (*ta &afna rafiu cleuoinšl*, TLE 488), dann ist ein solches Besitzverhältnis durchaus nicht so merkwürdig wie es auf den ersten Blick aussehen mag.

ETRUSCANSKI *CULS** »VRATA« I ODLOMAK VIII1-2 ZAGREBAČKE LANENE KNJIGE

1. Za *liber linteus*, čiji su ostaci sačuvani na povojima Zagrebačke mumije, ne vrijedi uobičajeni postupak pristupanja razumijevanju jednog etruščanskog teksta¹. Ovdje ne možemo kao inače zaključivati prema predmetu i kontekstu o ukupnom sadržaju teksta, i onda uz pomoć sličnih tekstova pokušati pridijeliti elemente sadržaja pojedinim oblicima riječi; za to je tekst predug, suviše izoliran i suviše »apstraktan«, tj. kao gotovo svaki knjiški tekst sadržajno se ne odnosi na nosioca teksta ili njegovu odnosnu okolinu. Samo s gledišta nosioca teksta i iz povezanosti nalaza ne može se o tekstu ustvrditi više nego da je koliko izvježbano, toliko brižljivo napisan i raščlanjen na brojne, različito duge ulomke.

Ako, usprkos tomu, danas možemo reći da tekst predstavlja kalendarski uređen propis o izvođenju određenih rituala i da je i u pojedinostima u ne malom broju dijelova sadržajno, ili barem sintaktički razumljiv, onda je to moguće samo na osnovi lingvističkih postupaka (u širem smislu). Možemo, naime, ponajprije samo privremeno, kao radnu hipotezu, niz riječi, oblika i formanata Zagrebačke lanene knjige identificirati

⁴³ H. Rix, *Nuova immagine*, § 53.

¹ O hermeneutici etruščanskog najzad opširno M. Pallotino, *Lingue e dialetti dell'Italia antica*, ed. A. L. Prosdocimi, Roma 1978,

pp. 437–44 (= *La langue étrusque*, trad. par J. Heurgon, Paris 1978, pp. 24–37); k tomu recenzija autora u *Zvgl.Sp.* 96 (1982/83), pp. 295–300.

riječima, oblicima i formantima, značenje kojih je ili funkcija dobivena na prethodno opisan način iz kraćih i kontekstom uvjetovanih tekstova. Na sličan način možemo identificirati riječi zagrebačkog teksta s etruščanskim glosama u latinskim ili grčkim tekstovima, ili čak, ako pretpostavimo posudbu ondje gdje je to s obzirom na kulturnu povijest vjerodostojno, s riječima historijski susjednih, poznatijih jezika kao što su latinski, grčki i oskijsko-umbrijski. Nakon toga možemo, naravno, za svaki konkretni slučaj pokazati analizom zapisa u zagrebačkom tekstu da je identifikacija poduzeta pravilno i da ne počiva na varljivoj homonimiji, koja je u dužim riječima manje vjerojatna nego u kratkim. Primjeri za značenja riječi, koji se iz drugih etruščanskih tekstova mogu staviti u onaj »knjige od lanena platna« (*liber linteus*) su brojevi kao *zal* »2«, *ci* »3«, imena bogova kao *&esan* »Aurora« i *ne&unš(-\)* »Neptunus«, imenice kao *adi* »opus«, *&apna* »pehar, vrč«, *spur(-al/-e-ri/-eš-treš)* »civitas«, *meflum (-ekl-e-ri)* »grad«, *šren(-yve)* »prikazivanje«, pridjevi kao *mlaz* »dobar«, *zivai* »živ(ahan)«, *zamHc* »zlatan«, glagolske osnove kao *am-* »biti«, *tur-* »posvetiti«, riječi kao *ceza* »za volju«; iz istog izvora dolazi i naše znanje funkcije mnogih oblika fleksije. Identificirane posuđenice su otprilike: iz grčkog *prucu* (-na), *pruZ-š* »vrč« *spurta* »košara«, iz latinskog *vinum* »vino« (ili iz grč, akuz. oivov?) i ime boga *vei.ve(-š)* »Veiovis«, iz umbrijskog *cletram*, otprilike »nosiljka, poslužavnik«. Glosama zahvaljujemo imena mjeseci *ade* »lipanj« i *éeli* »rujan« kao i riječ *ais* »bog«.

Pojedina značenja riječi i morfološke funkcije ispunjavaju do neke mjere zadatak koji u kratkim tekstovima pripada kontekstu: oni omogućuju zaključke o sadržaju. Naše znanje o cjelokupnom sadržaju teksta polazi od toga da se na početku jednog ulomka svaki put daju identificirati neki kalendarski datum, ime boga, i većinom također riječi iz područja rituala. Kad jednom dobijemo ishodište, možemo napredovati na uobičajeni način; možemo uspoređivati paralelne tekstove, opise rituala kao one na Iguvinskim pločama ili one u Katonovom *de agricultura*,* i možemo interno kombinirati, tako da ponajprije na osnovi morfoloških indicija analiziramo rečenice izolirano i sintaktički, i onda zaključujemo počev od poznatih značenja riječi, o sadržaju cijele rečenice i još nepoznatih riječi u njoj.

2. Kao što je prije rečeno, da su u zagrebačkom tekstu razumljivi i detalji, tako se s druge strane ne može poreći da je količina nerazumljivog u ovom tekstu još puno, puno veća. Ipak, bez obzira na već gotovo stoljetne napore, postoji i danas još mogućnost da se dalje prodre u razumijevanje teksta. S jedne strane, novim se nalazima i novim opažanjima u drugim tekstovima mogu odrediti značenja riječi, koja se onda mogu umetnuti u tekst Zagrebačke lanene knjige. S druge strane, poboljšano znanje morfologije etruščanskog jezika i konzekventnije uvažavanje morfoloških saznanja omogućuju pri analizi teksta još dalje interne kombinacije. Sada postoji i treća mogućnost, naime poboljšano čitanje teksta. Tekstovi koji se nalaze u prvotisku J. Kralla, fasciklu CIE³ koji je redigirao G. Herbig i u posebnom izdanju M. Runesa i S. P. Cortsen⁴ skupa s korekturama E. Vetter⁵ su, kao što danas vidimo, na brojnim mjestima nedovoljni, čak pogrešni. Ovu spoznaju, te istovremeno i mogućnost priređivanja boljeg teksta zahvaljujemo izvrsnim fotografijama koje je dao izraditi Arheološki muzej u Zagrebu« i koje se sada mogu kontrolirati na restauriranom originalu. Prvi plod iskorištavanja nove mogućnosti je tekst koji je priredio F. Roncalli u zborniku *Scrivere etrusco*, 1985. Ron-

² Začetnik je u ovom smjeru bio K. Olzscha sa svojom »Interpretation der Agramer Mumienbinde« (Wiesbaden 1939, Nachdruck Aalen 1962).

* *CIE Suppl.* I, ed. G. Herbig adiuvante O. A. Danielsson, Leipzig 1919–21.

⁴ *Der etruskische Text der Agramer Mumienbinde*, Göttingen 1935.

⁵ E. Vetter, *Zur Lesung der Agramer Mumienbinde*, *Anz. Wien, phil.-hist. Kl.* 1953, Nr. 19.

e, 1981. su mi bili poslani otisci teksta, na čemu direkciji muzeja još jednom srdačno zahvaljujem.

calli, nasuprot dosadašnjim čitanjima, na mnogim mjestima pogađa točno; on je štoviše u restituciji uništenih dijelova suzdržaniji nego što bi bilo potrebno. Osobito u takvim dijelovima, ali i na nekoliko drugih mjesta, još se sigurno može postići više od Roncallija. U cjelini su, međutim, ovoj mogućnosti postavljene granice: Kad se identificiraju sva slova koja se mogu identificirati, moguće je daljnje popravljavanje teksta samo kod uništenih slova ili na osnovi pretpostavljenih grešaka u pisanju, što svaki put treba dobro obrazložiti.

Razmišljanja iznesena u daljnjem tekstu su pokušaj da se opisanim načinima na jednom mjestu iznova uspostavi mogućnost razumijevanja zagrebačkog teksta.

3. Da ime božanstva *culšanš* (gen. *culšanšl* TLE 640, Cortona; TLE 647, Faesulae) i *culšu* (CIE 1812, Clusium), ime jednog ženskog demona, etimološki pripadaju skupa, vidjelo se odvajkada. Kao i oba imena, tako su i funkcije likova koje ona označuju međusobno slične. Jedna od obiju potvrda za *culšanš-l* (TLE 640) označuje u jednom zavjetnom natpisu adresata, koji je na pripadnoj statueti prikazan sa dva lica i bio je dakle ekvivalent rimskog Janusa, boga vrata i početka.⁷ *Culšu*, na jednom kamenom reljefu koji pokazuje preminulu na **putu u Had**, **dadatak** je ženskom demonu koji stupa iz vrata u Had. Oba lika imaju dakle jasan odnos prema kapiji i vratima. I. Krauskopf, koji je u najnovije doba uvjerljivo razjasnio arheološke i antikvirane aspekte oba lika,⁸ izvukao je iz toga jedini smisleni zaključak da jezični element koji je zajednički objema imenima označuje područje pripadnosti zajedničko za oba lika, tj. da je *culs** etruščanska riječ (ili jedna od etruščanskih riječi, ukoliko ih je bilo više) za »kapiju« i/ili »vrata».⁹

4. Lingvist mora ovdje još pridodati da je objašnjiva i tvorba obaju imena. Sufiks *-u* kojim se tvori *culšu*, nalazimo i u drugim oznakama lica izvedenim od imenica; *atilu*, nadimak (cognomen) s mogućim apelativnim značenjem (usp. lat. *Nigidius Figulus*, *Marcus Figulus*, itd.), izvedeno od *adi* »opus, opus fictile, lončarska roba«; *zizu*, nadimak (cognomen) u jednom dvojeziku koji je reproducirao *Scribonius* (TLE 472), izvedeno od *zix* »zapis«, svitak sa zapisom« u *zix ne&a,ac* »zapis o (žrtvenoj) jetri« (TLE 131); *eterau*

⁷ Umjesto *ani* na brončanoj jetri iz Piacenze (TLE 719) što se dotada shvaćalo kao ime Janusa, čita A. Maggiani sada *tins*, što je genitiv od *tinia* »Jupiter« (SE 49, 1981, p. 263).

⁸ I. Krauskopf, *Culšanš und Culšu*, Beiträge zur altitalischen Geistesgeschichte. Festschrift Gerhard Radke, Münster 1986, pp. 156–163, nadalje *LIMC* s. vv. *CULSANS* und *CULSU* (još nije izašlo) te *Dizionario della civiltà etrusca*, a cura di M. Cristofani (1985) s. v. *Culsans*. — Kao i I. Krauskopf, tako i E. Simon prosuđuje etruščanske božanske likove u svojem predavanju »Culsu, Culsans e Janus« održanom na II Convegno internazionale di studi etruschi. — Zahvaljujem objema kolegicama na slanju odnosnih tiskarskih slogova i manuskripata.

⁹ *culs* »vrata, luka« već kod H. L. Stoltenberga, *Etruskische Gottnamen*, Leverkusen 1957, pp. 80s.; Stoltenberg je dakako postupak otkrivanja izveo manje eksplicitno i tumačenje opteretio jednom neuvjerljivom etimologijom (uz **cul* »donijeti«, što je odgonetnuo

iz *col*, navodno imena jednog boga mrtvih i iz egejsko-maloazijskog jezičnog materijala) i jednom neodrživom analizom od *culševa* (= *Portunalia*), tako da je bilo teško prihvatiti njegov prijedlog. — Više priznanja je dosada našla interpretacija G. Devota, koji je *culšanš* izjednačio sa umbrijskim *Spetur* i shvatio kao »colui chi osserva«, što onda odgovara *culš-u* kao »invida« i *culs-* kao *guardare*: SE 7 (1933), pp. 259–265 = *Scritti minori* II, Firenze 1967, pp. 173–177, zatim K. Olzscha, 1. c. <Primj. 2> p. 48, i SE 9 (1935), p. 218, te A. J. Pfiffig, *Studien zu den Agramer Mumienbinden*, *Denkschriften Wien* 81 (1963), p. 76 i *Religio etrusca*, Graz 1975, p. 246. — Interpretacija koju daje B. Hrozny za *culšanš*, kao boga zaštitnika (*ZAssyr.* NF. 4, 1928, p. 181–184, zatim R. Enking, *RömMitt.* 58 (1943), pp. 55–518; kao mogućnost razmatrao i Pfiffig, *Studie* 1. c.) polazi između ostalog od zastarjelog ishodišta značenja uspoređenih hetitskih riječi *gulš-* i *gulšeš* (prije nego »ogrepsti, zarezati« odn. »boginje sudbine«, J. Tischler, *Hethitisches etymologisches Glossar*, Innsbruck 1983, p. 627).

u *zila\$ eterav* »princeps iuventutis« (TLE 169) i *cam\$ i eterau* »Tiuventutis« (TLE 594 + 11x). Sufiks *-u* ovdje očito označuje osobu kao nekog tko u biti ima nešto s onim što označuje temeljna riječ: lončar s lončarskom robom, pisar sa zapisom, *princeps iuventutis* s mladićima;¹⁰ *culšu* bi prema ovdje izvedenoj etimologiji značilo »po suštini povezana s vratima i kapijom«. Ako je rečeno (10) o *kulšnuteraš* točno, moralo je *culšu* već biti vlastito ime a ne više zajednička imenica u smislu lat. *iānitrioc*.

Sufiks *-ans* u *culš-ans** je bez sigurne paralele¹¹ i vjerojatno je nastao pogrešnom zamjenom. Bilo je vjerojatno nekoliko izvora sufiksa *-ans* u posuđenim imenima bogova iz italskog (umbrijskog?), u kojima *-a-* već pripada etimološkoj osnovi (lat. *silva*, *situla* odn. njen umbrijski ekvivalent): *selvans* < **silua~n(o)-s* = lat. *silvanus* i *oe&lansle&lans*¹² < **siteld-n(o)-s*.¹³ »Vladarski sufiks« ital. *-no-* < praindoevrop. **-hzn-*« označuje boga kao gospodara područja označenog osnovnom riječi: *Silvānus/selvans* je bio gospodar, između ostalog, šume, *ae&lans*, etruščanski ekvivalent Hefesta, gospodar očito kao tipičnog umjetničkog kovačkog proizvoda predstavljene situle (koja je često bila isto tako urešena kao i Ahilejev štit koji je načinio Hefest). Možda je tvorac hibridnog etruščansko-italskog imena *culšanš* to ime sa starim značenjem sufiksa shvatio kao »gospodara vrata«; ipak bi i oslabljeno značenje »bog s područjem pripadnosti vrata« pružilo uvjerljivu etimologiju.

5. Prije oblika *culševa* Zagrebačke lanene knjige moramo, zbog razloga koji će tek kasnije biti jasni, govoriti o jednom drugom, dosad krivo interpretiranom potvrđenom obliku (riječi) *culs** »vrata, kapija«, naime o genitivu II¹⁵ *culsl*. Oblik se nalazi u Pulena svitku, najdužem etruščanskom nadgrobnom zapisu (TLE 131). Ovaj tekst je vrijedan pažnje zato što iza uobičajene genealogije slijedi još jedan kratki *#<>*, u kojem se kao prvo spominje spisateljska djelatnost pokojnika (*an cn za nešrac acasce* »koji je sastavio ovaj zapis o žrtvenoj jetri«). Na žalost, od onog što slijedi, a sastoji se uglavnom od inače nepotvrđenih ili još neprotumačenih riječi, jedva je ponešto zaista razumljivo. Tako nam kontekst samo u (riječi) koja neposredno slijedi, *leprnal*, pruža konkretno uporište za određivanje značenja (riječi) *culsl*; *leprnal* se naime, dokle god ne računamo s homo-

¹⁰ Istu takvu funkciju nalazimo u latinskom sufiksa *-ōn-*: *centurio* je, kao njen zapovjednik imao suštinski posla sa centurijom, jedan *Stilō* (obiteljski nadimak Varonovog učitelja) sa *stilus*, *praedō* ili *āleō sa praeda* i *alea*. Budući da se i inače etruščanski oblici nominativa na *-u* i latinski na *-o* slažu, recimo u obiteljskom nadimku etr. *catu** (zabiježen artikulirani genitiv *catufia* CIE 2548) = lat. *Catō*, moguće je zamisliti povijesnu povezanost; ovo, međutim, ovdje ne možemo dalje istraživati.

¹¹ *ismin&ians* CII 2094 je etimološki nejasno a morfološki dvoznačno: nominativ na *ans* ili genitiv uz nominativ na *an*.

¹² *ae&ans* CII 2492. CII s 1,394, *oeManš* NRIE 1129P, *setlans* NRIE 971. Varijacija na početku riječi *a/a: s-* (fonematski /š: s/) može vrijediti kao indicija za posuđivanje. Fonološki i fonetski status obaju etruščanskih sibilanata te transkripcija oba sibilantska znaka Z (juž. *s*, sjeverno *a*, i M (južno *a*, sjeverno

š) raspravljani su u H. Rix, *AION Ling.* NF. 5 (1983), pp. 134-140; pregled kod H. Rix u *L'etrusco*. Una nuova immagine, ed. M. Cristofani, Firenze 1984, § 5. Na posljednje navedeno djelo upućujem u daljnjem tekstu za sva gramatička pitanja koja nisu posebno raspravljena, i to preko paragrafa koji i u njemačkom izdanju (*Die Etrusker*, Zurich-Stuttgart 1985) imaju jednak odnosni sadržaj.

¹³ P. Kretschmer, *Glotta* 3» (1954) pp. 159s.; argumentacija u tekstu oslanja se na (ali nije o njoj ovisna) vjerodostojnu Kretschmerovu etimologiju, koja se, međutim, ne može dokazati *stricto sensu*; *selvans* je dovoljno.

¹⁴ O »italskim« i posebno o tvorbama ovog tipa posuđenim u etruščanskom H. Rix. u: *Gli Etruschi e Roma*, Atti dell'incontro di studio in onore di M. Pallottino, Roma 1981, pp. 123-1251.

¹⁵ O ovoj kategoriji H. Rix, *Nuova immagine*, § 31s.

nimijom, može odrediti samo kao genitiv II imena roda *leprna** (*1 leprn[as]* CIE 6222; metronimik *leprnal* TLE 730.¹⁶)

Do sada je oblik *culsl* općenito vrijedio kao genitiv imena *culsu*; *cvlsu leprnei** je smatran rodovskim božanstvom obitelji *leprna*. Pritom su, dakako, bile uočene poteškoće u vezi s predmetom:¹⁷ pretpostavku da je oznaka jednog božanstva sadržavala ime ljudskog gens nije lako potkrijepiti,¹⁸ a čuvarica na ulazu u Had se baš ne preporuča kao obiteljsko božanstvo. Još je teža jezična zamjerka: nije jako vjerojatno da je genitiv od *culšu* stvarno glasio *culsl*. Genitiv *lasl* i *Ivol* na brončanoj jetri iz Piacenze koji pripadaju imenima bogova *lasa* i *luoa** čine slab oslonac. Imena na brončanoj jetri su grafički jako skraćena i genitiv I *ivPaš* koji bilježi *liber linteus* (VI 9) budi sumnju da su oblici genitiva II na -l umjetne tvorevine vračevog (haruspex)-etrusčkog (jezika) dostupnog na brončanoj jetri iz Piacenze. Ovo je genitiv *ravnšus* ženskog individualnog imena *ravn&u* vode ka **culsus* kao vjerojatnom obliku genitiva od *culsu*. No čak i da je taj bio tvorio genitiv II, bilo bi se vjerojatno reklo **culsul*, kako bi se izbjegla homonimija s genitivom od *culs**, »vrata, kapija«.

Uz *culs** »kapija« mogao se tvoriti samo genitiv II *culsl*; struktura **culs-s* bila bi postala **culs* i time više ne bi bila prepoznatljiva kao genitiv. Potpuno paralelno imenu boga *oianš* glasi genitiv samo *aianšl oanšl*. Ako *culsl* Pulena svitka shvatimo kao genitiv od *culs** »vrata, kapija«, onda je ovo morfološki aproblematično. I u pogledu predmeta bliža je pretpostavka da se Laris Pulena brinuo o jednim vratima — vjerojatno o jednim vratima svojeg rodnog grada Tarquinii — a ne o jednom stranom rodovskom božanstvu; pretpostavka je dodatno potkrijepljena time da se u slijedećem redu pojavljuje lokativ *me&lura-t* riječi, za koju je sada značenje »grad« u teritorijalnom smislu praktički sigurno.¹⁹ Za ono u čemu se sastojala briga Pulene za vrata mogu se zamisliti različite mogućnosti: gradnja, pregradnja, novogradnja, za što istovremeni latinski urezani natpisi (2. st. p. n. e.) pružaju brojne paralele, izvršavanje neke ritualne radnje na vratima ili također bilo kakvo djelo vrijedno spomena koje je izvršeno u blizini vrata. Naziv vrata mora onda biti naveden u *leprnal*. Povod za davanje imena mogla je biti kuća ili zemljište obitelji *leprna* u blizini vrata ili jedna ulica koja je izgradila jednu *leprna*, za što bi se iz Rima mogla usporediti *Porta Falinia* ili *Aurelia* ili, čak jedno, s familijom istoimeno mjesto; (*tarzna*, etrusčko ime samog Tarquinii, istovremeno je naziv roda).²⁰ Zapisati treba, napokon, da etr. *culs** kao lat. *porta* u singularu označuje vrata, da se dakle za to ne upotrebljava plural kao u lat. *fores*, u gr. $\pi\lambda\alpha\iota$ ili u osk. *veru*, umbr. *verof*.

Tradicionalno upućivanje *culsl leprnal* TLE 131 na rodovsko božanstvo ne da se doduše kratko i jasno opovrgnuti; interpretaciju kao »porta Lepria« treba, međutim, jezično i predmetno jasno preferirati. Možda Pulena tekst uopće nije tako jako kultno obilježen kao što se općenito pretpostavlja.

¹⁶ D. Steinbauer (usmeno) razlaže niz riječi *veluš lar&vurniš leprnal mlacaš* na genitiv muškog imena *vel larfturni* i na genitiv oznake božanstva *leprnei mlaz** »dobra Leprnei«. Kontekst i predmet međutim ne govore u prilog posvećenju a interpretacija (jednog) »Vel Larfturni, (sina) Leprnei, dobro« se sigurno isto tako dobro može zastupati.

¹⁷ Najjasnije izrečeno kod A. J. Pfiffig, *Religio etrusca* (Primj. 9), pp. 357–360.

¹⁸ *culsl leprnal* je za Pfiffiga (Primj. 17) jedan od oba još prihvatljiva primjera dz et-

rusčkog. Drugi, *unialti ursmnal* treba sa sigurnošću isključiti; na mjestu zapisa *lanene* knjige XII 9ss. *vacltnam dunem cial-Zus masn unialti ursmnal a&re adi* »onda je 29. (dana) isto tako potrebno, da se jedan **masn* u. (hramu) Junone za Urmnei a. fre« — t označava *unialti* mjesto, *ursmal* adresata obreda.

¹⁹ G. Colonna, *SE* 34 (1966), p. 312.

²⁰ Da je *Veprnei* bilo ime boga (Primj. 16) nudile bi se kao paralele iz Rima *Porta Sanqualis* ili *Porta Salutaris* kod hramova (boga) *Semo Sancus* i (božice) *Salus*.

6. Oblik riječi *culšcva* u Zagrebačkoj lanenoj knjizi (VIII 2) ne može prema našem današnjem znanju biti ništa drugo do nominativ-akuzativ plurala od *culs** »vrata«. Odgovarajući oblik od *cuUu*, koji se dosad gotovo općenito uzimao više-manje eksplicitno, morao bi prema identifikaciji *maru* (titula službenika) — *maruzva* i *marunu* (izvedenica od *maru*) — *marunuzva* prije glasiti **culšuxva*. K tome, oblik fleksije isključuje da se sa *culšcva* misle božanstva; u paralelnim kontekstima stoji ime božanstva kojemu je ritual namijenjen stalno u genitivu: *lvPa-s* VI 9, *tin-s* VI 14 (novo čitanje), *ne^uns-l* VIII 3, *cana-l* XI 12 i 18 (nova čitanja), *veive-s* XI 14, *ursmna-l* XII 10.

Kontekst od *culšcva* je kratak ulomak koji obuhvaća redove 1 i 2 stupca VIII. U tradicionalnom obliku teksta, kako se otprilike nalazi u TLE, pasus se sintaktički ne može analizirati. Smisljena analiza postaje moguća tek ponovnim čitanjem izvrsnih zagrebačkih fotografija.²¹ Prema njima tekst glasi kako slijedi:

VIII *i&ucte* • *ciš* • *šariš* • *e<*vita* • *vaclnam*² *culšcva* • *spetri* • *etnam* • *ic* • *e^vitle* • *ampn/eri*

7.1 Prve tri riječi kazuju datum rituala: 13. kolovoza. Riječ *&ucta** ili *&ucte**, za što je *&ucte* (temporalni) lokativ, mora označavati kolovoz, jer je dva reda ispod, na početku slijedećeg ulomka, naveden rujan (*čeli*, prema glosi *Celius Tuscorum lingua september mensis didtur*, TLE 824), dok udaljenost od prethodno spomenutog lipnja (*acale* VI 14; *Ačlus ... JiMiius ...* TLE 801) iznosi oko 60 redaka s barem jednim (samo naznačeno prepoznatljivim, ali sigurnim) početkom ulomka; *ciš* i *šariš* su genitivi od *ci* »3« i *šar* »10« sa značenjem rednih brojeva.

Riječ *eovita*, kako se danas na osnovi zagrebačkih fotografija sa sigurnošću mora čitati, umjesto **eovitn je* od akuzativa *eovitn** drukčiji nominativ singulara pridjeva, »artikuliran« zamjenicom *ita*, tj. supstantiviranog pridjeva *eove** (arhaično *iflve-*, v. isto). Pripadni lokativ je *eovitle*, pretposljednja riječ ulomka, čiji je arhaičan oblik *ioveitule* višestruko zabilježen na glinenoj ploči iz Capue (TLE 2,8. 18. 28. 40. 56).

7.2 Riječ *vaclnam* je dosada sigurno u najvećoj mjeri krivo tumačen kompleks riječi ovog ulomka. Ispravno je raščlanjivanje na *vacl-* i *-tnam*; ovo posljednje je enklitička varijanta čestog, također u istom ulomku još zabilježenog ortotonog *etnam*. Za *etnam*, koji je dugo smatran oznakom žrtvenog prinosa, postupno se probila interpretacija (koju su najprije zastupali A. Torp i E. Vetter) kao — često kao veznika upotrebljenog-priloga »isto tako«.²² Ovu je interpretaciju potvrdila arhaička varijanta *itanim* na pločicama iz Pyrgija (TLE 874) nađenim 1964: *itanim* je sa -ni karakteriziran akuzativ pokazne zamjenice *ita*, proširen blago adverbativnom česticom -m (= grč. <5s).^w Enklitičko *-tnam* pojavljuje se — stalno u Zagrebačkoj lanenoj knjizi — osim u *vacl-tnam* (također VI 10. XII 9) još u tri puta opetovanom *cn-tnam (&esan)* »isto (jutro)« (VII 12. XI 14. 18), gdje je riječ — oslonac akuzativ en pokazne zamjenice (*e)ca*, nadalje u *oun-tnam* »isto« (? XI 13) i u antitetički postavljenom paru riječi *pu-tnam* — *cala-tnam* »?« (»ni-niti« ili slično; X y 3). Čak i da je u tri posljednja primjera prednji član nepoznat (*oun-* bi mogao biti adverbijalno fiksiran akuzativ pokazne zamjenice -"a,²⁴ koji se inače upotrebljava još samo u »artikulaciji«) ima, dakle, *cala-* u svakom slučaju morfostrukturu imenice; no vjerojatnija je i kod *cala-* zamjenično-priloška funkcija, koja je kod *cn-* sigurna a kod *oun-* i *pu-* tako reći sigurna. Nevjerojatno je stoga da je *vacl*, kako se danas jed-

²¹ F. Roncalli i ja smo pritom, ako izuzmemo zadnju, vrlo teško čitljivu riječ, došli do potpuno identičnih rezultata.

²² U M. Pallotino: *Etruscologia* prvi put uvršteno u 5. izdanju iz 1963. (ili u 4. izdanju iz 1957. koje mi nije dostupno; još nema

u 3. izdanju iz 1955). — A. Torp, *KZ* 41 (1907), p. 185; E. Vetter, *Glotta* 13 (1924) pp. 139 s. i 18 (1930), p. 2198; isti., *Etruskische Wortdeutung* S^{en} > w i e n 19,37 > P- 58 -

²⁴ H. Rix, *Nuova immagine*, § 39.

^w K tomu H. Rix, *Nuova immagine*, § 41.

nodušno pretpostavlja, bila imenica, otprilike sa značenjem »libatio, žrtveni prinos u piću«. ²⁵ Prije će biti potrebno krenuti od toga da je *vacl* skupa sa svojim arhaičnim varijantama *vadi* i *vacal* bio prilog ili veznik. ²⁶

Da se odredi značenje riječi *vacl* potrebna je, osim uvažavanja konteksta i sretna intuicija. Jedna takova je očito temelj prijedloga D. Steinbauera ⁴⁷ da se *vacl* prevede sa »onda«; umbrijski ekvivalent *ennom* ima na Iguvinskim pločama sličnu razdiobu kao *vacl* u Zagrebačkoj lanenoj knjizi. Kako je umjestan Steinbauerov prijedlog može se pokazati na pasusu o kojem ovdje treba diskutirati. Ako *vacl* znači »onda« a *-tnam* »isto tako«, znači *vacltnam* »onda isto tako, onda na isti način«. Ovo je, međutim, jedina mogućnost da se sintaktički shvati nominativno-akuzativni oblik plurala *culševa* »vrata, kapije«, i to na temelju slijedećeg prosuđivanja: Morfološki utvrđen nominativ *eovita* mora biti (budući da bi pretpostavka jednog priroka bila bez oslonca) podmet (subjekt) rečenice ili jedan njegov dio. Budući da su sve ostale potvrde »riječi« oblici lokativa, dakle podaci o mjestu ili vremenu (v. prethodno) teško da je *eovita* bila oznaka agensa neke ritualne radnje. Prije je označavala patiens-a a glagolski oblik *spetri*, koji je slijedio iza *eovita* bio je, kao što u necesitivu treba očekivati (v. dolje) sintaktički pasivan. No pored pasiva je akuzativ vrlo malo vjerojatan; *culševa* je dakle isto tako nominativ. Budući da je valjanost kao predikata isključena zbog značenja riječi (»kao vrata, kapije«?), morao je oblik *culševa* biti dio podmeta. Dvije imenice u jednakoj sintaktičkoj poziciji su međutim obično povezane veznikom a upravo tu funkciju ispunjava *vacltnam*. Da je taj upotrebljen umjesto -c »i« može se razumjeti iz stanja stvari: najprije je ritual bio izveden na *eovita*, zatim na vratima, kapijama (*culševa*).

Sama ritualna radnja navedena je sa *spetri*, koji treba analizirati kao necesitiv (gerundiv) s nastavkom *-ri*?²⁷ jednog inače nepotvrđenog glagola. Necesitiv je onaj češći od dva načina da se u kratkim ulomcima i početnim rečenicama ulomka izrazi prirok: *&ezeri*. VI 9. XI 14, *šucri Sezeric* VIII 4, *&ax^eeri* IX y 2 (novo čitanje), *e&ri* XI 13, alternativa je *acil* »opus (est)« + oblik na -e: *ture adi* VI 15, *a&re adi* XII 11). U *spetri* može vidjeti ekvivalent umbrijskog imena božanstva *spetur* »Spector«²⁸ samo onaj za kog morfologija i sintaksa pri analizi ne igraju nikakvu ulogu.

Od ostatka ulomka raspravljani su *etnam* i *eflvite*; za *ve* (normalna ortografija *ix*) ne treba ozbiljno sumnjati u začetak značenja »kako«, uobičajen od A. Torpa; *etnam ic e^evite* onda znači »isto tako kao u/na *eovita*«.

Problem, i to jedini koji se u ulomku ne da jednoznačno riješiti, jest u posljednjoj riječi ulomka, koja se ne može posve sigurno pročitati, i u svakom slučaju leksički je izolirana a morfološki i sintaktički nejasna. F. Roncalli³⁰ je spoznao da su dosad kao *in* čitani ostaci slova na kraju reda i naprotiv savinut kraj posljednje riječi reda 2 i da ih treba čitati *eri*. S početka ove riječi nesigurno je četvrto (*r, n ?*) i prije svega drugo slovo (*m, š, n. ?*). Prema fotografijama smije vrijediti kao najvjerojatnije čitanje *ampreri* (*am**/eri* Roncalli). Leksička spona se ne može naći ni za ovaj oblik niti za moguće alternative *ampneri* ili (relativna čestica *an -h*) *preri/pneri*. Ovo opet otežava uklanjanje vi-

²⁵ Pojedini obredi opisani u zagrebačkoj knjizi imali bi pritom napadno mnogo, često uistinu nemotiviranih libacija, tako onaj stupca VII, X—XI 11 i početak žrtve Neptunu VIII a—1?.

²⁸ Tako već K. Olzscha, *SE* 9 (1935) p. 197¹ [*vacl*] »bi mogao... imati značenje adverbativne ili disjunktivne čestice«; poslije se Olzscha priključio *comunis opinio*: 1939 prevodi *vacl* sa »tekuća žrtva« (Interpretation [op. 2], p. 211).

²⁷ Usmeno, što sam već upotrebio i u radu citiranom u primj. 32 p. 25) — Naknadno upozorava H. Eichner na to da je ispravno (»poi«) učinjeno već u jednom inače diletantskom radu: A. Savelli, *Nuovissime interpretazioni etrusche*, Bologna 1970, pp. 23. 42.

²⁸ H. Rix, *Nuova immagine*, § 46.

²⁹ Devoto i zatim Enking, Olzscha i Pfiffing na (primj. 9) citiranim mjestima.

³⁰ *Jb. des dt. archäologischen Instituts* 95 (1980), p. 249.

šeznačnosti oblika na *-eri* koji može biti ne samo necesitativ glagola *ampri** kao *&ezeri* uz *&ezi* nego i lokativ imenice *ampre** (ili *ampra** ili i jednog plurala *amper** *ampar** uz *ampe** *ampa**) s postpozicijom *-ri*,³¹ za što bi trebalo usporediti *špureri. meHumeric* »za općinu i grad« ili *flereri* »pro numine«.

U drugom navedenom slučaju bi se *etnam ic* mogao shvatiti u inače uobičajenom smislu kao uvod poredbene rečenice, s kojom se upućuje na jedan, dalje u (tamo izgubljenom) tekstu opisan ritual iste vrste. U jednoj takvoj rečenici bi necesitativ nekog drugog glagola bio neprimjeren; moralo bi se još podrazumijevati i *spetri*. Nezgodno je pritom da bi se za obje rečenice usporedbe morala pretpostaviti različita sintaktička struktura: u uspoređenoj rečenici bi se ritualna radnja *spet-* izvršila na *eovita* (i na vratima, kapijama), u poredbenoj rečenici naprotiv na *eovita* (ili u istom) u korist nekog trećeg (*ampre**), i to na jednom neimenovanom objektu.

Ako je, naprotiv, *ampreri* bio necesitativ, bila bi u rečenici *etnam-ic* propisana naredna (kultna) radnja koju treba izvesti 13. kolovoza, za koju *eovita* ovaj put ne bi bio objekt nego mjesto izvođenja (*etnam ic eovitle ampreri*, »isto tako kao na *eovita* uz *ampr-en*«). Pritom bi se moralo kao prvo pretpostaviti da *etnam ic/ix* ne propisuje jednak ritual u neko drugo vrijeme, kao većinom inače, možda u VII 21s. *ceren* [imperativ] *cepen &aurz* [objekt] *etnam ix matam* [»isto tako kao prije«] (slično VI 12, XI 15. XII 9), nego drugi ritual u isti dan; za to bi sada, tj. sa novim čitanjem *clevana* za *clevan&*, ulomak VII 16s. mogao dati paralelu, referentno mjesto za upravo citiran pasus VII 21s.: *vacl* [»onda«] *cepen &aurx* [objekt] *cerene* [infinitiv³²] *adi* [»opus (est) etnam ic clevana [objekt, netom prije naveden kao specifikacija (oblika) *aisna* »žrtva«: VII 11]. Kao drugo, moralo bi se pretpostaviti da (kultne) radnje označene glagolima *spetri* i *ampreri* iz nekih razloga nisu detaljno opisane u lanenoj knjizi; jer pri ovoj interpretaciji kratki ulomak ne sadrži uputu, nego lapidarnu konstataciju tipa *Dianae in Aventino* rimskog kalendara svetkovina. Druga alternativa pruža manje sintaktičkih problema od prve; jednoznačna odluka ipak nije moguća bez dodatne semantičke informacije.

8. Sintaktičku analizu konteksta, koja je osim na kraju raspravljanoj slučaju bez problema, treba nadopuniti s nekoliko opaski u pogledu semantike i sadržaja. Pritom postaje jasan doprinos razumijevanju teksta, čije novo čitanje i novo određivanje značenja pružaju riječi *culs** (kao i *vacl*).

Rezultat sintaktičke analize može se prikazati kako slijedi:

<i>&ucte ciš šariš</i>	<i>eovita vaclnam cvlšcva</i>	<i>spetri</i>
lokativ (datum)	nominativi + veznik (subjekt)	necesitativ (predikat)
<i>etnam ic</i>	<i>eovitle</i>	<i>amperi</i>
poredbene čestice	lokativ (mjesto)	a) lokativ + <i>ri</i> »za« interesent b) necesitativ (poredbeni predikat)

Novo čitanje *eflvita*, čime postaje jasna sintaktička struktura glavne rečenice koja seže do *spetri*, pokazuje da obrednu radnju propisanu u *spetri* treba izvršiti prvo na *eovita* i drugo, na *cvlšcva*. Iz Steinbauerova početka *vacl* »onda« slijedi da je redosljed *eovita* — *culšcva* koji se nalazi u tekstu vrijedio i za izvršenje obreda; *culšcva* mora zbog *culsl leprnal* (TLE 131; 5.) označavati množinu vrata, i to s velikom vjerojatnosti gradska vrata; oboje je potvrđeno pojavljivanjem riječi *culšcva* u jednom tekstu, koji opisuje politički relevantne obrede (*spureri me&lumeric* »za zajednicu i grad« 9x). Ako *culšcva* označuje lokalitet, mora isto vrijediti i za *eovita* koji je koordiniran sa *vaclnam*. Ovo je potvrđeno lokativom *eovitle* u pripadnoj zavisnoj rečenici također protumačenim a koji

³¹ H. Rix, *Nuova immagine*, § 35.

³² H. Rix, *Nuova immagine*, § 54.

onda kazuje mjesto radnje. Oznaka mjesta na kojem se izvodi obred a ne dio dotacije obreda mora dakle biti i ponovljeni *ioneitule* na teguli iz Capue³³; i na ovaj tekst se time odnose ovdje iznesena razmišljanja.

9. Postavljati pitanja na koju se obrednu radnju *spetri*, koji lokalitet *eovita* i na kojeg interesenta ili koju situaciju mislilo s *ampreri*, jest prije pravo znanstvenika koji izučava religiju i topografa nego jezikoslovca. Ipak neka nam o tome budu dopuštena neka razmišljanja, čije rezultate uvijek mogu nadomjestiti druga, temeljitija.

Obred koji se odnosi na vrata podsjeća na pokoru iz Iguviuma opisanu na Iguvinskim pločama (I al-b9 ^ VI al-b46) koja se uglavnom sastoji u žrtvama na trima vratima grada. Moguće je zamisliti da i etruščanski kratki ulomak 11. VIII 1–2 aludira na jedan *piaculm*; ovo bi se, osim na vrata, odnosilo i na *eovita*, kao što se pri iguvinskom *piaculum* osim na vratima žrtvuje još i u dva luga (I bl-7 gs VI b43–46).

Iguvinski *piaculum* i usporedivi rimski obredi kao *amburbium* bili su dakako pomične svetkovine (*feriae conceptivae*), dok je etruščanski obred bio vezan uz 13. kolovoza. Da se prebrodi ova teškoća, omogućuje opažanje H. L. Stoltenberga da su se na sličan dan, naime 17. kolovoza, u Rimu održavale *Portundlia* u čast Portuna.³⁴ Portunus ovdje sigurno treba biti shvaćen u njegovoj prvobitnoj funkciji kao bog kapija i vrata (*deus esse putabatur portarum*, PFest. 48L; *portum in XII pro domo positum*, Fest. 262L); nije se slučajno istog 17. kolovoza žrtvovalo i za Jana (*fasti Allifani*, CIL I I² p. 217: *Portuno ad pontem Aemilntm, lano ad theatrum Marcelli*). Na *Portundlia* su se ključevi —simbol boga (*qui clavim manu tenere fingebatur* PFest. 48L) — žarili na ognjištu (*apud veteres claves in focum adKditas flam>mare institutum*, Schol. Veron. V. Aen. 5, 241) što se jedva može shvatiti drukčije nego kao obred čišćenja. Bilo je, dakle, u Rimu piakularnih djela na kapijama i vratima i na jedan određeni dan, i to na onaj koji je vremenski bio vrlo blizak etruščanskom obredu spomenutom u 11. VIII 1–2. Iz ovih razmatranja bi za etr. *spet-* značenje »piare, okajati«.

Jedno od najdalekosežnijih novih rezultata jest, kao što je već nagoviješteno, konstatacija da *evvita* označuje lokalitet. Možemo ići još nešto dalje: ovaj lokalitet sigurno nije bio zatvoren prostor; jer se barem pet žrtava opisanih na teguli iz Capue dogodilo *i'veitule* (TLE 2,8. 18. 40. 56) i žrtve su učinjene pod vedrim nebom. Osim toga, možemo samo nabrojati mogućnosti: trg, sudište, mjesto okupljanja, vojno vježbalište, hram. Pri svakom pokušaju interpretacije treba uzeti u obzir da je *eovita* supstantiviran pridjev (vidi 7.1) i da su u jednakoj sintaktičkoj funkciji na glinenoj ploči zabilježeni supstantivirani pridjevi *aper-ta** (lok. *apertule* TLE 2, 21. 42) i *macvilu-ta** (lok. — pogrešno napisano — *macvilulue* TLE 2, 31). Pozitivna uporišta za određivanje značenja riječi *eovita* se iz toga ne mogu dobiti.

Ako glavna rečenica u Zagrebačkoj lanenoj knjizi / VIII 1–2 opisuje *piaculum* (ili točnije: propisuje), onda je za poredbenu rečenicu isključena mogućnost da je posljednja riječ *ampreri* lokativ s postpozicijom *-ri* »za«; jer onda bi u zavisnoj rečenici morali biti dodani kako predikat *spetri* tako i subjekti (ili jedan od njih). K tomu, nije zamislivo ni da su *eovita* (i vratā) okajani na *eovita* niti da je ispaštanje poduzeto za nekoga (*ampreri*). Od prije (7. 3.) navedenih alternativa za interpretaciju (riječi) *ampreri* dolazi onda u obzir samo druga, ona kao necesitativ. Sto, dakako, treba značiti necesitativ *ampreri* ne može se ni približno pretpostaviti, svakako dokle god se ne zna koji se lokalitet misli sa *eovita*.

³³ Tako u nagovještajima H. Rix u: L'etrusco e le lingue dell'Italia antica. Atti del Convegno della SIG, Piša 1985, pp. 23s.

³⁴ Etruščanska imena boga (Primj. 9), p. 81. — Informacija o Portunus i *Portundlia*

prema K. Latte, Römische Religionsgeschichte, München 1960, p. 89, i G. Radke, Der kleine P a u l y > S v . 4 > München 1975, Sp. 1073s.

10. Tekstovi u kojima mogu biti sadržani *culs* »vrata, kapija« ili jedno od (iz toga) izvedenih imena bogova, koji, međutim, zbog kratica (*cvl* TLE 719) ili osakaćenja (*cvl* TLE 27S)³⁵ ne omogućuju nikakove pozitivne iskaze, ovdje nisu raspravljani; niz *non liquet* je, kao što je to često sa etruščanskim, i tako već dovoljno dug.

Isplati se, naprotiv, pokušaj analize kompleksa *kulšnuteraš*, koji čini prvi red jednog cjelovito sačuvanog teksta (TLE 938) na jednoj šalici nađenoj kod Adrije. Drugi red je jasan: *šmirv&v akške* »Smindi je izradio (šalicu)« navodi individualno ime proizvođača³⁶ i glagol izrade, koji, u obliku *acasce*, u TLE 131 izvještava o pisanju knjige (prethodno 5). Budući da su obje riječi iz reda 2 napisane bez odjeljivanja, htjelo se i u *kulšnuteraš* iz reda 1 vidjeti dvije riječi te odijeliti *kulš nuteraš*³⁷ ili *kulšnu teraš*³⁸; ipak ne bi bila ni »vrata (od) *nut-e*«³⁹ niti »stražar na vratima (od) *ter (a)*«³⁹ — tako bi se na osnovi novodobivenog značenja *culs* sada moralo prevoditi — informacija, koja bi zajedno sa signaturom lončara pružila makar samo približno smislen tekst. Što treba očekivati uči jedan nešto stariji natpis na posudi iz južne Etrurije, čiji drugi dio točno odgovara drugom redu od TLE 938: *mi sataiies avele acasce* (REE 42, 302; v. VI fin) (ja (sam vlasništvo) Sataie; Avele (me) je izradio«; u drugom dijelu je imenovan proizvođač — opet samo sa individualnim imenom —, u prvom vlasnik. Prema ovoj paraleli će se u kompleksu prvog retka od TLE 938 *kulšnuteraš* koji završava kao genitiv trebati tražiti vlasnik šalice.

Prema pravilima etruščanske tvorbe riječi i oblika *kulšnuteraš* se može odrediti kao genitiv plurala jednog nomen agentis **culsnu*®, koji je stvoren uz denominativ (glagol izveden od imenice, prim. prev.) od *culs* »vrata«. Ortografija sa *k* umjesto *c* je za Padanu normalna⁴¹, *-as/aš* je u sinhroniziranoj analizi genitivni nastavak plurala na *r* koji se tvore sa sufixima *-er*, *~ar* ili *-ur*, i koji su pretežno upotrebljeni u oznakama lica; isti završetak kao *kulšnuteraš* ima potvrđen oblik genitiva plurala *aiseraš* uz *ais* »bog«, plural *aiser*. Osnovni oblik od *kulšnuteraš* treba prema tome postaviti kao *kulšnut**; njega treba dalje analizirati.

Jedan sufix *-#*, na kraju riječi (a sekundarno i na početku) na sjeveroistoku Etrurije depalatiliziran na *-t*⁴³, tvori oznake za uobičajene djelatnosti. Među tvorbama ovog tipa nekoliko ih je izvedeno neposredno od glagolske osnove: *zila&* (u Clusiumu *zilat*: TLE 552) »predstojnik, praetor«, uz *zi* \-; *zatlajt*, oznaka tjelohranitelja, uz *zatl*-(*yrne*) »?«; za *sena*®, ime služavke turanske Afrodite i *tevara&* »izabrani sudac« verbalna osnova nije potvrđena. U drugim pripadnim tvorbama dolazi *-&* uz jednu sa *-u*- tvorenu, participu sličnu glagolsku imenicu, koja izražava neku povremenu djelatnost kao *zila%-nu* »koji je predsjedao, bio pretor«⁴⁴; ovamo spada *trutnu*® (TLE 118; na sjevero-

³³ Tekst TLE 150, koji sadrži *culs*, je kriptovorina: A. J. Pfiffig, *Linguistics* 84 (1972), pp. 635—38.

³⁶ Druga potvrda je *sminfte* CIE 5201, sa — kod praenomina u Volsinii — redovitim zamjenjivanjem *-i* sa *-e* (*vipe* za *vipi* itd.); da je *-i* (<*-ie*) izvorno, svjedoči izvedeno ime roda (Gen. fem.) *šminital* s° CIE 3736. 3738; 3737.

³⁷ H. L. Stoltenberg, 1. c, p. 80.

³⁸ R. S. Conway, *The Pre-Italic dialects of Italy*. I, Cambridge 1933 = Hildesheim 1968, p. 124; recenzija: J. B. Pellegrini, *SE* 26 (1958), p. 131. Conway pretpostavlja — uz svo ograničenje jedan venetsko-etruščanski miješani tekst i uspoređuje *kulšnu* sa nazivom posude etr. *culi%na*, *teraš* sa lat. *terrae*. — Drugačije

S. P. Cortsen, *Glotta* 18 (1930) 181 (jednom) (E)tera Kulšnu poklonio je Sminfti ovu«.

³⁹ Drugačije Stoltenberg: »na Kul-a, grobnog boga«; božansko ime *kul* je inače ipak nepoznato. — *nuteraš* bi morao biti gen. pl. to tvorbi odmah u tekstu, budući da bi samo tako bilo razumljivo nesinkopirano e.

⁴⁰ Drugačije Conway (op. 37). K. **kulšnu* 'bio vratar' odmah u tekstu.

⁴¹ H. Rix, *Nuova immagine*, § 4.

⁴² H. Rix, *Nuova immagine*, §§ 30. 27.

⁴³ H. Rix, *Per una grammatica storica dell'etrusco*, 6. 2.; predavanje održano pri Secondo convegno internazionale di studi etruschi, Firenze, 1985, i predano za objavljivanje u kongresnim dokumentima.

⁴⁴ H. Rix, *Nuova immagine*, § 53.

istoku *truntvnt*; TLE 697) »promatrač *ceanu* & TLE 188) i *&ulut-er* (TLE 208; plural, uz prikaz dviju osoba). Kao što *zilaxne** »predsjedati«, iz čega je izvedeno *zilaznu* spada uz *zilx* »predsjedanje, pretura«, tako uz *culs* »vrata« treba otkriti jedan *culsne** iz čega je opet izveden *culsnu**; ovaj *culsnu** mora označavati osobu koja na neki način jest ili je bila uposlena vratima. Netko, tko se povremeno bavi vratima jedva da može imati neku drugu funkciju do stražara na vratima. Iz toga proizlazi slijedeći niz izvednica: *culs** »vrata« — *culsnu** »netko tko čuva (je čuvao) vrata« — *culsnuft** »stražar na vratima« — *culsmifler** stražari na vratima, straža na vratima«, *culsnu&eras** — u nizini Poa redovito pisano *kulsnuteraj* — pripadni genitiv.

Šalica dakle dopušta identifikaciju kao vlasništvo jedne vojne grupe, koja je samo ili pretežno stražarila na vratima. Ako razmislimo da je jedna druga posuda označena kao »ra#iu vrč Clusinaca« (*ta &afna ra&iu cleu°inšl*, TLE 488), onda ovakav vlasnički odnos uopće nije neobičan kao što to na prvi pogled može izgledati.

IVAN MIRNIK — ANTE RENDIČ-MIOČEVIĆ

*Arheološki muzej u Zagrebu***LIBER LINTEVS ZAGRABIENSIS***

UDK 003.343.1:003.519.3:393.3(497.13 Zagreb)

Stručni rad

U Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se jedinstveni primjerak etruščanske knjige na lanenom platnu. Taj dragocjeni rukopis s najdužim tekstom etruščanskog jezika što se sačuvao do naših dana otkriven je među povojima mumije koja je poklonjena nekadašnjem zagrebačkom Narodnom muzeju prije više od stotinu i dvadeset godina. Na osnovi raspoložive dokumentacije autori u ovom prilogu ukazuju na relevantne činjenice što se odnose na prispijeće mumije s povojima u Zagreb i ističu značajnije inicijative koje su u proteklom periodu poduzete kako bi se Zagrebačka lanena knjiga, a s njom i mumija, trajno sačuvala i znanstveno interpretirala.

Prošlo je više od stotinu i dvadeset godina otkako je nekadašnjem Narodnom muzeju u Zagrebu povjerena na čuvanje danas već glasovita Zagrebačka mumija s povojima. Taj događaj nije prošao bez odjeka u domaćoj i stranoj javnosti, a osobito je pozornost i znatiželju pobudilo otkriće teksta na nekima od lanenih traka kojima je nekoć bilo ovijeno mumificirano tijelo pokojnice. Nekoliko desetljeća kasnije rukopis je identificiran kao etruščanska lanena knjiga, što je povojima pribavilo glas jedinstvenog izvora za proučavanje jezika tog starog italčkog naroda. *Liber Unteus zagrabiensis*, Zagrebačka lanena knjiga, danas pohranjena u Arheološkom muzeju, sadrži, naime, najduži tekst etruščanskog jezika što se sačuvao do naših dana, a ujedno riječ je i o jedinom sačuvanom primjerku knjige na platnu u čitavom klasičnom, italškom i grčkom svijetu.¹ Budući da su mnogi detalji što se

* Tekst sličnog sadržaja objavljen je u katalozima izložbi: *Scrivere Etrusco*, Milano 1985, pp. 17—21; *Pisati etruščanski*, Zagreb 1986, pp. 11—14.

¹ A. Pauly. *Real-Encyclopädie der classischen Alterhumswissenschaft*, IV, Stuttgart 1846, p. 1097, s.v. *lintei libri*; Varro kod Plin. H. N. XIX, 11, 21'; Livius IV, 20, 23; X, 38; vidi također: G. Lafaye, s.v. *l\$.ber*, u: C. Daremberg-E. Saglio-E. Pottier. *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, IV. Paris

1905, pp. 1184-5. Za rimske platnene knjige znamo da su bile ritualnog ili administrativnog obilježja — ove posljednje — *libri magistrafauum* — čuvale su se na Kapitoliju u hramu božice Junone Monete. Kako se čini, takve su se knjige upotrebljavale još u drugoj polovici 3. st. n. e. za vladavine cara Aurelijana, te za Konstantina Velikog početkom 4. st. Prema nekim podacima su lanene knjige bile poznate čak do u 16. st.

odnose na tu vrijednu donaciju još uvijek nedovoljno poznati, mišljenja smo da ih je potrebno i u ovoj prilici sabrati i potkrijepiti raspoloživom sačuvanom dokumentacijom koja može biti od koristi za utvrđivanje činjenica u vezi s prispjećem mumije i povoja u Zagreb, te kasnijim nastojanjima da se taj dragocjeni spomenik sačuva i znanstveno interpretira.

Na osnovi arhivskog materijala pohranjenog u Arhivu Hrvatske u Zagrebu,² te posebnog poglavlja u monografiji što ju je poznati bečki egiptolog Jakob Krali objavio 1892. god.,³ moguće je u osnovnim crtama slijediti trag mumije s povojima otprilike od sredine 19. st. Tada je, naime, po svemu sudeći, mumija s povojima iz Egipta prenesena u Beč, a nedugo zatim i u Zagreb. U svemu tome presudna je bila uloga Mihaela Barića, rođenog u Semeljcima u Slavoniji oko 1791. god.,⁴ čiji životni put nije, na žalost, u cijelosti poznat i bilo bi zanimljivo detaljnije ga istražiti. Oskudni podaci o tom zaslužnom čovjeku zasnivaju se na Krallovim zabilješkama i dopisima Mihaelova brata Ilije, kao i na iskazu Barićeve nećakinje Th. Jellinek što ga je dala u razgovoru s Krallom početkom devedesetih godina prošlog stoljeća. Mihael je, kao i brat mu Ilija, studirao bogosloviju, ali se nije zaredio, već je stupio u državnu službu, te ga 1829. god. susrećemo na dužnosti kraljevskog dvorskog perovođe (Hofkoncipient).⁵ Službovao je sve do 1848. god., kada je, umirovljen i potaknut, vjerojatno, revolucionarnim previranjima, krenuo na put koji ga je odveo do Egipta gdje je boravio 1848/49. god. kupivši tom prilikom, kako pretpostavljamo, mumiju ovijenu povojima. Boravak u toj dalekoj zemlji omogućilo mu je dobro imovno stanje što ga je uvećavao i izdavanjem novina u Bratislavi.⁶ Po povratku 1849. god. podnio je molbu za ponovni prijem u državnu službu, što mu nije bilo odobreno, vjerojatno zbog poodmakle životne dobi.⁷ Kao umirovljenik Barić je ostao u Beču gdje je u 3. okrugu bio vlasnik većeg posjeda na kojemu je ubrzo (oko god. 1850) izvršio i parcelaciju,⁸ pa zahvaljujući tome jedna ulica u tom dijelu Beča nosi i danas njegovo ime (Barichgasse). Stanovao je u središtu Beča, na uglu Rotenturmstrasse i Fleischmarkta (nekadašnja adresa Am Alten Fleischmarkt br. 728, drugo dvorište, 4. kat desno), u kući koja danas ne postoji, jer je početkom 20. st. na istom mjestu sagrađen novi objekt. Barić je u stanu posjedovao

² Vidi dokumente br. I—IX; Arhiv Hrvatske u Zagrebu, registratora Kralj, namjesničkog vijeća kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije br. 462*1862. Spise je god. 1952. među arhivalijama biskupa J. J. Strossmayera pronašao V. Koščak i u izvadcima objavio pod naslovom: Kako je došao u Zagreb najdulji etruski tekst. *Vjesnik*, 21. VI 1962.

³ J. Krali. Die etruskischen Mumienbinden des Agramer National-Museums. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse*, Bd. 41/1892, III, pp. 1—5L

⁴ J. Krali, o.c. pp. 4—5.

⁵ Vidi dokumente br. I—II; J. Krali, o.c. p. 5.

⁶ Godine 1843. uzeo je u zakup za 6310 guldena godišnje »Pressburger Deutsche Zeitung« na šest godina; J. Krali. l.c.

⁷ Rješenje Ministarstva unutrašnjih poslova br. z. 23/726/1849, u Državnom arhivu u Beču; J. Krali. l.c.

⁸ J. Krali, l.c.; Na podacima kao i na foto-grafskoj snimci kuće u kojoj je M. Barić proveo posljednje godine života u Beču (Fleischmarkt, stari br. 728, danas Rotenturmstrasse 20) srdačno zahvaljujemo Hofratu Dr. Waisenbergeru, direktoru Muzeja grada Beča, Magistratsabteilung 10.

zbirku umjetnina među kojima je bila i mumija s povojima, postavljena okomito u posebnoj vitrini sa zastorima (Tab. 14,2). Poznato je, također, da je u času Barićeve smrti, 14. prosinca 1859. god., mumija već bila potpuno odmotana, a povoji su već bili pohranjeni u zasebnoj vodoravnoj vitrini (Tab. 14,1).

Prema Barićevoj oporuci, sav imutak pripao je nećakinji Th. Jellinek, dok je izvršiteljem oporuke imenovao brata Iliju, tada konzistorijalnog savjetnika, dekana i župnika u Golubincima u Bosansko-đakovačkoj biskupiji. Po izričitoj pokojnikovoj želji, a vjerojatno na sugestiju brata Ilije, mumija s povojima trebala je pripasti ili Jugoslavenskoj akademiji ili Narodnom muzeju u Zagrebu, ukoliko se prva mogućnost pokaže neostvarljivom. Iz tog vremena posjedujemo dva autentična dokumenta — prvi je od njih »Izjava« (»Erklärung«) Ilije Barića pisana na drugu godišnjicu Mihaelove smrti, 14. XII. 1861. god., koja govori o toj donaciji,⁹ dok je drugi, također pisan ugladenim njemačkim jezikom već davno prohujale terezijanske ere, pismo tadašnjem banu Josipu Šokčeviću (1860—1867), datirano 19. III. 1862. god.¹⁰ U tom pismu Ilija Barić obavještava bana kao poglavara Trojedne Kraljevine o patriotskoj gesti svog pokojnog brata, a ujedno daje i prvi opis mumije i njezinih povoja, te predlaže da se u Beč uputi povjerljiva osoba koja bi navedene predmete spakovala i prevezla u Zagreb. Ban Šokčević je već istog dana predao oba spisa Predsjedništvu Kraljevskog namjesničkog vijeća kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koje je 4. IV. 1862. god. uputilo dopis Gospodarskom odboru za Jugoslavensku akademiju i sveučilište te obavještavajući ga o donaciji i pitajući da li bi se poklon mogao preuzeti, te da li bi se svota od 100 guldena, koliko bi troškovi dopreme mogli iznositi, mogla namiriti iz zaklade Akademije.¹¹

Gospodarski se odbor sastao 7. III. iste godine te je *s velikim veseljem primio domoljubnu ponudu velečasnoga gospodina Ilije Barića*. U vezi s tim je pozitivan odgovor upućen Predsjedništvu Kraljevskog namjesničkog vijeća 13. V. 1862. god.,¹² uz molbu da se poduzmu koraci potrebni kako bi se mumija dopremila u Zagreb. Dopis su potpisali predsjednik Gospodarskog odbora Ambroz Vranyczany (1801—1870) i izvjestitelj Matija Mesić (1826—1878).

Koncept pisma Predsjedništva Kraljevskog namjesničkog vijeća od 21. V. 1862. Kraljevskoj dvorskoj kancelariji dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj, koja je vladu zastupala pri dvoru u Beču, nije sačuvan, već postoji odgovor njezinog predsjednika Ivana Mažuranića (1814—1890) Kraljevskom namjesničkom vijeću od 19. VII. 1862. god.¹³ Ovaj dopis sadrži i opis mumije i povoja koji se nalaze u stanu Mihaela Barića u dvije posebne vitrine, a opis se, gotovo u potpunosti, poklapa s opisom Ilije Barića. Mažuranić govori, također, i o pakovanju i transportu predmeta. Da se prijevoz ubrza Namjesničko je vijeće 22. VII. u sporazumu s predsjednikom Gospodarskog odbora Ambrozom Vranyczanyjem kratkim putem odobrilo sve Mažuranićeve prijedloge.¹⁴ Tako su mumija, njezini povoji i dvije vitrine krenuli put Za-

» Dokument br. I

¹⁰ Dokument br. II

» Dokument br. III

" Dokument br. IV

¹⁵ Dokument br. V

" Dokument VI, na poleđini dokumenta V

greba u tri velika, za tu priliku posebno izrađena sanduka, prvo željeznicom do Zidanog Mosta, a zatim — pošto je brzojavom Mažuranić obavijestio Namjesničko vijeće o vremenu dolaska sanduka u Zidani Most — kolima u pratnji neke povjerljive osobe do Zagreba. O točnom datumu prispjeća sanduka u Zagreb nije moguće nešto detaljnije kazati, osim da se to zbilo između 22. i 25. VII. 1862. god., jer I. Mažuranić već 25. VII. Namjesničkom vijeću šalje dopis, polažući račune za potrošeni novac, a ujedno šalje ostatak od onog što je preostalo od 100 forinti, 24 forinte i 80 novčića.¹⁵ Nakon odbitka 10 forinti i 48 krajcara, koliko je potrošeno na prijevoz predmeta od Zidanog Mosta do Zagreba, Predsjedništvo Kraljevskog namjesničkog vijeća cijelu proceduru završava dopisom Gospodarskom odboru za Jugoslavensku akademiju i Sveučilište, u kojem ga obavještava o potrošenom novcu,¹⁶ te istoga dana, tj. 19. VIII. izdaje nalog da se preostalih 14 forinti i 32 novčića vrate Carskoj kraljevskoj glavnoj blagajni na račun Jugoslavenske akademije, a taj je postupak završen 4. IX. 1862. god.¹⁷ Hvale je vrijedan kako patriotski gest braće Mihaela i Ilije Barića, tako i živo zanimanje brojnih uglednika koji su sudjelovali pri nastojanju da ovi spomenici, čije stvarno značenje još dugo vremena nije bilo poznato, stignu što prije u Narodni muzej, jer Jugoslavenska akademija sve do god. 1866. nije bila oformljena.

Mumija i povoji bili su pohranjeni u zgradi Narodnog muzeja, bivšoj palači grofa Karla Draškovića u Opatičkoj ulici, a preuzeo ih je tadašnji kustos arheološke, te mnogih drugih zbirki, vrijedni major Mijat Sabljar (1790—1865). Njemu valja pripisati zaslugu da je u opisu navedenih predmeta, koji su sačinjavali jezgro staroegipatske zbirke, u inventarsku knjigu unio i podatak da *i većina povojah ima pisamah i hiroglifah*.¹⁸ Desetljećima se na vitrini mogla vidjeti etiketa ispisana Sabljarovom kaligrafijom slijedećeg sadržaja: *Mumia iz Misira (Aegypten). Poklonio gosp. Ilija Barić, pod-arcidjkon biskupije djdkovačke u Golubincu*.

Egipatska zbirka Narodnog muzeja naglo se povećala 1868. god., kada je, za slugom biskupa J. J. Strossmayera i predsjednika Jugoslavenske akademije Franja Račkog, otkupljena zbirka egipatskih starina što je bila u posjedu nasljednika baruna Franza Kollera (—1829). Već slijedeće godine je novi muzejski kustos don Šime Ljubić (1822—1896) pozvao u Zagreb glasovitog njemačkog egiptologa Heinricha Brugscha (1827—1894) da sredi egipatsku zbirku, što je on i učinio. Pregledavajući tom prilikom vitrinu s povojima mumije, Brugsch je na zavrnutom okrajku jedne od lanenih traka opazio neke ispisane znakove, te je odmah pomno pregledao svih četrdesetak metara fascija i ostalog platnenog materijala da bi odvojio one s natpisom. O kakvom je pismu riječ nije bio u stanju dokučiti, već je sve precrtao i ustanovio da je pismo alfabetskog obilježja. O tom svom otkriću Brugsch je mnogo godina kasnije obavijestio Jakoba Kralla.¹⁹

¹⁵ Dokument VII

¹⁶ Dokument VIII

¹⁷ Dokument IX

¹⁸ J. Krali, o.c. p. 28

»• J. Krali, o.c. p. 6: pisma H. Brugscha upućena J. Krallu, iz Kaira od 27. IV 1891, Berlina od 15. XII 1891, te dopisnica iz Berlina od 26. VIII 1891.

Ljubić je 1870. god. izdao katalog zagrebačke staroegipatske zbirke, u kojem su na prvom i drugomu mjestu navedeni mumija i povoji.²⁰ Među stranim učenicima glas o zagrebačkom natpisu na platnu proširio se tek nakon 1879. god., kad je britanski putopisac i orijentalist Sir Richard Burton (1821—1890), neko vrijeme britanski konzul u Trstu, u Londonu po prvi put objavio natpis s povojima smatrajući ga runskim.²¹ Povoje je prvi put vidio prigodom posjeta Zagrebu god. 1877, a precrtao mu ih je god. 1878 Philip Proby Cautley, tadašnji vicekonzul Velike Britanije u Trstu.²²

Kad je god. 1889. Ljubić objavio prvi dio svog kataloga Arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu, dvije stranice i jednu tablu posvetio je mumiji i povojima.²³ Važno je, nadalje, naglasiti da su god. 1891, točnije 31. I, povoji bili poslani u Beč, gdje su godinu dana bili deponirani u Sveučilišnoj knjižnici (još god. 1872. bio je pokušaj da se *liber linteus* posudi i izloži za vrijeme trajanja kongresa njemačkih jezikoslovaca u Leipzigu, na temelju Burgschowe informacije, no ni uprava muzeja, a niti Zemaljska vlada nisu tom zahtjevu izašli u susret), kako bi ih mogao detaljno proučiti istaknuti egiptolog Jakob Krali (Volosko, 27. VI. 1857. — Beč, 27. IV. 1905).^{23a} Za taj pothvat prethodno je Muzej dobio odobrenje tadašnje Kraljevske zemaljske vlade Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Odjela za bogoslovlje i nastavu. Rezultat Krallovih istraživanja bila je još i danas fundamentalna monografija,²⁴ koja je čitavoj znanstvenoj javnosti otkrila da se među povojima Zagrebačke mumije krije najduži poznati etruščanski tekst na svijetu, ispisan u stupcima. Istovremeno je u Beču povoje ortokromatski fotografirao J. M. Eder, budući da prethodni pokušaji da se rukopis snimi u Zagrebu kod I. Standla nisu, na žalost, dali pozitivnih rezultata. Veoma uspjele Ederove fotografije objelodanio je Krali u već spomenutoj monografiji reproducirajući ih na tablama u omjeru 1 : 3 od prirodne veličine. Osjećajući već u to vrijeme potrebu za interdisciplinarnim pristupom u rješavanju složenih znanstvenih problema, Krali je dao analizirati laneno tkanje povoja i tintu kojom su ispisana slova — taj zadatak povjerio je J. Wiesneru²⁵ — dok je analizu mumijine kose povjerio, u isto vrijeme, V. von Ebneru.²⁶ Nakon što je 1892. god. objavljeno Krallovo djelo, pojavio se veliki broj raznovrsnih članaka, rasprava i knjiga posvećenih Zagrebačkoj lanenoj knjizi. O tome svjedoči opsežna bibliografija što ju u ovoj prigodi, u širem izboru, donosimo u zasebnom prilogu. Treba, međutim, naglasiti da se uz velik broj znanstvenih studija susreće i ne mali broj radova u kojima se problemi što ih otvara lanena knjiga tretiraju na

*• Š. Ljubić. Sbirke Narodnoga zemaljskoga muzeja, I. Arheološki razdjel. Mumije. *Viestnik narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu*, ISTO, pp. 48—49.

¹¹ R. F. Burton. The Ogham-Runes and el-Mushajjar. *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom*, 12/1879, Part I; J. Krali, o.c. p. 8.

¹² J. Krali, o.c. pp. 8—9.

** S. Ljubić. Popis arheološkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu, Odsjek I. Sve-

zak I. Zagreb 1889. Egipatska sbirka. Mumije, pp. 18M20 + tab. I, si. 22, 24, 26.

^M» Meyers Lexicon, VII, Leipzig 1927, 64.

¹⁴ J. Krali, o.c. O otkriću je dana 17. I. 1890. I. Kršnjavi obavijestio cara Franju Josipa I; cf. I. Kršnjavi. *Zapisci I. Zagreb 1886*, p. 34.

^M J. Wiesner. V. Materielle Untersuchung der Agramer Mumientoinden, *ibid.* pp. 63—70.

^M J. Krali, o.c. pp. 10—11.

način koji nije zasnovan na uvažavanju znanstvenih činjenica, već su velikim dijelom plod mašte.

Među stručnjacima koji su nakon Krallovih otkrića boravili u Zagrebu istražujući lanenu knjigu osobito treba izdvojiti Nijemca Gustava Herbiga, (Kaiserslautern, 3. VI. 1868. — München, 1. X. 1925)²⁷ koji je Zagreb posjetio u ljeto 1910. god. u pratnji sposobnog fotografa. Osim što je objavio zapažen prilog o tekstu lanene knjige,²⁸ Herbigova je zasluga što je u masi preostalih povoja slijepljenih balsamom otkrio još jedan, do tada nepoznat ulomak povoja s natpisom što pripada početnom dijelu knjige. Taj ulomak u kasnijoj literaturi naziva se »novim« ili »Herbigovim« fragmentom. Koristeći Herbigov boravak u Zagrebu, upravitelj Arheološkog odjela Narodnog muzeja Josip Brunšmid (1858—1929) zamolio ga je da u njegovoj prisutnosti izvede djelomičnu vodoravnu rekonstrukciju lanene knjige lijepljenjem povoja steriliziranim ljepilom na podlogu od grube gaze (Tab. 13), kako bi se na taj način umanjila mogućnost njihovog oštećivanja. Zahvaljujući okolnosti što je Herbig 1913. god. postao redovni profesor Sveučilišta u Rostocku u Mecklenburgu, kao i činjenici što je u istom gradu kao direktor Instituta za farmakologiju i fizikalnu kemiju djelovao Rudolf Kobert (1854—1918) poznati stručnjak za zaštitu arheološkog materijala, napose starog tekstila, u Rostock je upućen manji ulomak neispisanih povoja, kako bi se, u slučaju da se zahvat pokaže uspješnim, postupak zaštite mogao primijeniti i na dijelove povoja ispisane tekstom. Rezultat je bio zadovoljavajući, pa je Kobertu povjereno i čišćenje »novog« fragmenta, što je također, po tada važećim kriterijima, u potpunosti uspjelo. Slučaj je htio da je »novi« fragment jedini dio Zagrebačke lanene knjige što ga je Kobert obradio u Rostocku. Kako su tom prilikom primijenjene metode temeljene na djelovanju kemijskih supstanci, a imajući u vidu značenje tog dokumenta, mišljenja smo da je korisno *in extenso* objelodaniti prepisku između Herbiga i Koberta s jedne, te Brunšmida i Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, s druge strane.²⁹ Potrebno je u ovoj prilici istaknuti veliki Brunšmidov oprez u vezi s pitanjem eventualnog slanja cjelokupnih povoja na čišćenje u Rostock, do čega nije došlo uz obrazloženje da *ovo ravnateljstvo ima doduše u učenjaka potpuno povjerenje, ali se tu ipak radi o važnom spomeniku, koji reprezentira i veliku novčanu vrijednost, da se ono ne može odlučiti na to da preporuči kr. zemaljskoj vladi da dozvoli čišćenje cijeloga napisa.*³⁰

Neposredno uoči početka I. svjetskog rata Viktor Hoffiller (1877—1954) objelodanio je prilog o stanju istraživanja etruskanskog jezika s posebnim obzirom na

²⁷ Meyers Lexicon V, Leipzig 1926, 1418; G. Deeters. Gustav Herbig. Ein Nachruf. *Ztschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, NF 5(80)/1926, 189—200; Neue deutsche Biographie, VIII, Berlin 1969, 583—584. Najljepše zahvaljujemo Dru Frenzu Đertemesu iz Sveučilišta Saarlanda u Saarbrücken na podacima i fotokopijama članaka o Gustavu Herbigu.

²⁸ G. Herbig. Die etruskische Leinwandrolle des Agramer National-Museums. *Abhandlungen der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-philologische und historische Klasse*, 25/1911, 4; G. Herbig — O. A. Danielsson. *Corpus inscriptionum etruscarum*, Suppl. I. Leipzig 1919—1921.

²⁹ Dokumenti br. X—XXII

³⁰ Dokument br. XIII

Zagrebačku lanenu knjigu.³¹ U vezi sa čitanjem teksta lanene knjige veliki napredak postignut je 1932. god. zahvaljujući prvim fotografijama snimljenim pomoću infracrvenih zraka što ih je načinio poznati zagrebački fotokemičar Ivan Plotnikov (1878—4955) u suradnji s asistentima L. Splaitom i K. Weberom.³² Na infracrvenim snimcima načinjenim tom prilikom mogli su se znatno jasnije čitati dijelovi teksta prekriveni mrljama balsama, kao i oni što su s vremenom posve oksidirali. Kasnije je I. Plotnikov snimio 90 od ukupno 245 redaka, što ih je 1935. god. objavio M. Runes zajedno sa S. P. Cortsenom.³³ Zanimljivo je još istaknuti da je 1940. god. E. Vetter predlagao da se povoji ponovno snime infracrvenim zrakama u Beču, namjeravajući tom prigodom snimiti cjelovit rukopis.³⁴ Ta korisna inicijativa nije se, međutim, realizirala, jer je ravnatelj Muzeja V. Hoffiller, imajući u vidu tadašnje prilike u svijetu, s razlogom procijenio da *baš sada nije pravo vrijeme da se po svijetu putuje s takvim spomenicima*.³⁵

Još u Barićevom stanu u Beču, mumija je stajala uspravno u vitrini, pričvršćena uz okomitu željeznu šipku. Na isti je način ona desetljećima bila poznata posjetiocima Arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu (Tab. 14, 1—2), sve da oko god. 1900, kada su je ozbiljno napali knjižni crvi, osobito njene noge. Tada se uprava muzeja odlučila na drastičnu metodu ubijanja tih crvi dugotrajnom kupkom u petroleju, jedinim načinom mogućim u to vrijeme. Crvi su uništeni, ali je tijelo pokojnice u izvjesnoj mjeri stradalo — osobito su oslabili njeni zglobovi. Stoga je postavljena u ležeći položaj, a stara Barićeva vitrina je za tu potrebu preuređena. Kasnije su svi sarkofazi i mumije dobili nove vitrine, pa tako i ova o kojoj je riječ (Tab. 15—16). Uranjanje mumije u petrolej je doduše riješilo jedan problem, no pojavio se novi momenat, sve očitiji i akutniji u posljednje vrijeme. Potkraj prosinca god. 1984. u Zagrebu je boravio Nazzareno Gabrielli, voditelj laboratorija Vatikanskih muzeja i svjetski priznati stručnjak za slična pitanja, te je ustanovio da je mumificirano tijelo pokojnice izgubilo previše vlažnosti, te da se polagano pretvara u prah, što bi nakon nekoliko desetljeća moglo rezultirati u potpunom ogojenju skeleta.

Za razliku od mumije *liber linteus* rijetko je prikazivan javnosti. Prvi put od vremena Š. Ljubica povoji su bili izloženi 1936. god. i tom je prigodom Hoffiller održao predavanje o lanenoj knjizi, što je pobudilo veliko zanimanje Zagrepčana.³⁶ Slijedeći značajan korak načinjen je u poslijeratno vrijeme, potkraj 1966. god., kad

³¹ V. Hoffiller. Proučavanje etrušćanskog jezika s osobitim obzirom na zagrebačke mumijine povoje. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, NS, 13/1913-14, 335—345.

³² M. Plotnikov. Infracrvena fotografija i njena primjena. Zagreb, 1946, pp. 131—132, si. 72a-c.

³³ M. Runes-S. P. Cortsen. Der etruskische Text der Agramer Mumienbinde. *Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik*, 11/1935; troškove Runesovog putovanja u Zagreb 1932. kao i infracrvenih snimki snosila je Rask-Orsted fundacija u Kopenhagenu; prof. I. Plotnikovu je isplaćeno

7000 dinara posredstvom Austrijske akademije znanosti u Beču preko Den Danske Landmandsbank, Kopenhagen, odn. Banque Franco Serbe, Beograd, krajem 1933. Nove infracrvene snimke načinjene su tijekom god. 1934. Vidi također: K. Weber. *Photographisches Korrespondenzblatt*, 68, 11, pp. 198 sqq.

³⁴ Dokument br. XXIII

³⁵ Dokument br. XXIV

³⁶ P. Preradović ml. Die Zagreber Mumienbinde. Oeffentliche Schaustellung. Vortrag Professor Dr. Hoffiller. *Morgenblatt*, 51/1936, 166, 4.

je u Institutu za kriminološka ispitivanja RSUP-a u Zagrebu fotograf Ivan Lukan, pod nadzorom kustosa Arheološkog muzeja Vere Vejvode, s uspjehom obavio snimanje infracrvenim zrakama čitavog teksta lanene knjige, načinivši tom prilikom 86 snimaka u crno-bijeloj tehnici, što ih u ovoj prilici prvi put u cijelosti reproduciramo (Tab 1—12). Na osnovi tih fotografija Ramiza Pflieger iz Zagreba izradila je uspješni faksimil lanene knjige na platnu i poklonila ga Muzeju.

Prije restauracije povijski su jednim dijelom posljednji put prikazani u javnosti u toku 1967. god. na izložbi priređenoj u Arheološkom muzeju. Uz njih je tom prigodom bila izložena i mumija koja je, nedugo zatim, uvrštena u stalnu izložbu muzejske staroegipatske zbirke. U siječnju 1985. god. povijski su preneseni u laboratorij Fundacije Abegg (Abegg-Stiftung) u Riggisberg nedaleko od Berna u Švicarskoj, gdje su nekoliko mjeseci bili podvrgnuti složenim postupcima restauracije i rekonstrukcije. Veoma delikatan zadatak zaštite uspješno je obavila Mechtild Flury-Lemberg, koja rukovodi radom laboratorija u toj vrhunskoj ustanovi za zaštitu starog tekstila,³⁷ a rekonstrukcija je obavljena pod nadzorom Francesca Roncallija, redovnog profesora etruskologije na Sveučilištu u Perugiji. Prethodno su izvršene propedeutičke analize uzoraka tinte uzetih s povijski br. 5, visini stupca X, kako bi se utvrdila vrsta crne i crvene tinte što su upotrebljene na lanenoj knjizi. Te analize izvršio je Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voonverpen van Kunst en Wetenschap u Amsterdamu u Nizozemskoj.³⁸ Stručnjaci istog Laboratorija analizirali su tom prilikom i ljepilo kojim su 1910. god. povijski bili pričvršćeni na podlogu od gaze, jer je postupak zaštite podrazumijevao uklanjanje ljepila i gaze.

Radovi na konzervaciji lanene knjige završeni su potkraj travnja 1985. god., nakon čega je, 24. travnja, taj dragocjeni dokument u obnovljenom izdanju prikazan brojnim zainteresiranim stručnjacima iz Švicarske i nekih susjednih zemalja u predvorju muzeja Fundacije Abegg u Riggisbergu, uz prigodno predavanje prof. F. Roncallija. Iz Švicarske je Zagrebačka lanena knjiga posebnim transportom prenesena u Italiju, gdje je bila prikazana na izložbi što je pod nazivom *Scrivere etrusco* bila otvorena u Perugiji u obnovljenom izdanju Rocca Paolina, od 4. svibnja do 24. listopada 1985. god. Tom prilikom izložen je bio i infracrveni snimak čitave lanene knjige u boji (seriju snimaka načinio je inž. Maurizio Seracini, voditelj E. DI. TECH — Electronics, Diagnostics and Technology — Centra za umjetničku i arhitektonsku dijagnostiku iz Firence), kao i transkripcija teksta s nužnim objašnjenjima, o zasebno je ilustriran i tok zaštitnog zahvata u Švicarskoj. Izložbu je pratio i katalog-monografija s detaljnom dokumentacijom što se odnosi na tri najznačajnija spomenika prikazana na toj izložbi, tri najduža teksta etruščanskog jezika na svijetu, Zagrebačku lanenu knjigu, Cipus iz Perugije i Tegulu iz Capue.³⁹ U povodu održavanja te značajne izložbe u Perugiji je, u palači Gallenga, 27. rujna 1985. god. organiziran skup pod nazivom *Dan etruščanske knjige (Giornata del libro etrusco)* i tom prilikom o Zagrebačkoj lanenoj knjizi, o nekim njezinim karakteristikama, te

³⁷ M. Flury-Lemberg. Die Rekonstruktion des *Liber linteus zagrabiensis* oder die Mumienbinden von Zagreb. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 1986, 73—82.

³⁸ Vidi pp. 77—78.

³⁹ *Scrivere Etrusco*. Milano 1985: Electa.

povijesnom i lingvističkom značenju, govorili su F. Roncalli i M. Pallottino.⁴⁰ *Liber Inteus Zagabiensis* predstavljen je, naposljetku, i domaćoj javnosti u sklopu izložbe *Pisati etruščanski*, koja je od 27. siječnja do 2. ožujka 1986. god. bila otvorena u Muzejskom prostoru na Jezuitskom trgu u Zagrebu. Kao i u Perugiji, i na zagrebačkoj izložbi prikazana su tri već spomenuta najduža etruščanska natpisa, te poklopac urne iz Chiusija na kojemu se sačuvao prikaz lanene knjige složene poput harmonike. U Zagrebu je, međutim, bila izložena i mumija s rendgenskim snimcima što su neposredno uoči izložbe načinjeni u Kliničkom-bolničkom centru »Rebro« u Zagrebu,⁴¹ kao i dio neispisanih povoja, dijelovi balsama, ogrlica od raznobojnih perli staklene paste i ulomci vijenca od lišća,⁴² koji su tom prilikom prvi put prikazani u javnosti. Treba napomenuti da je uz izložbu tiskan i katalog-monografija s manjim izmjenama u sadržaju u odnosu na katalog što je tiskan prigodom izložbe u Perugiji,⁴³ a tiskan je i set razglednica u boji na kojima je prikazana čitava lanena knjiga, za što su korišteni snimci načinjeni u Švicarskoj po završetku restauracijsko-rekonstrukcijskog zahvata na povojima. Sve navedene inicijative imale su velikog odjeka u stranoj i domaćoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti, što je bio poticaj za nova sveobuhvatna istraživanja, primjerice ispitivanje starosti uzoraka tkanine, balsama i lišća metodom C 14 što obavljaju stručnjaci Instituta »Ruđer Bošković« u Zagrebu. Neka od tih istraživanja još su u toku — ispitivanje vrste lišća iz vijenca koji je pripadao mumiji, što izvode stručnjaci Zavoda za botaniku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta — a neka će, vjerojatno, tek uslijediti. Rezultati temeljeni na suvremenim tehnološkim dostignućima svakako će biti od koristi i omogućiti će, vjerujemo, nova saznanja o spomeniku koji zbog izvanrednog značenja za kulturnu baštinu čovječanstva zaslužuje trajnu brigu i pažnju.

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA SELECTED BIBLIOGRAPHY

- BAUER, A. Pismo i jezik Etruščana. Stanislaw Jakubowski: »Pismo i mowa Etruskow«. *Alma mater croatica*, 2/1938—39, 6, 170—171.
- BOJNIČIĆ, I. Das kroatische Archäologische Nationalmuseum. *Kroatische Revue*, 1882, 3, 130.
- BONFANTE, G. — L. BONFANTE. The Etruscan Language — an introduction. Manchester 1983, pp. 130—139, fig. 38.
- BRUSINA, Š. Novija literatura o etruščanskim povojima zagrebačke mumije. *Viestnik Hrvatskoga arheološkog društva*. N. S., 1/1895, 184—186.

*° F. Roncalli: »Introduzione allo studio delle caratteristiche del manoscritto«; M. Pallottino: »Significato e valore storico e linguistico del documento«.

⁴¹ B. Plavšić-J. Hančević. X-Ray analysis of the Zagreb Mummy. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.S., 19/1986, 99^103.

⁴² G. Herbig, o.c. 1911, p. 6 — među izmravljenim ulomcima vijenca ili girlande koja je po svoj prilici ukrašavala tijelo pokojnice nađeni su sitni fragmenti drva i obojenog štuka od sarkofaga kao i razbijena mumificirana *S l a v a s i s a v c a* (mačke?)

⁴³ *Pisati etruščanski*. Zagreb 1986.

- BURTON, R. F. The Ogham-Runes and el-Mushajjar. *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom*, 12/1879.
- Corpus Inscriptionum etruscarum, vidi: Herbig, G. — A. Danielsson.
- CORTSEN, S. P. Zur Agramer Mumienbinde. *Glotta*, 29/1942, 62 sqq.
- Einige Ortsangaben der Agramer Mumienbinden. *Studi Etruschi*, 17/1943, 327—345.
- CRISTOFANI, M. ed. Dizionario della civiltà etrusca. Firenze 1985, s. v. Zagabria, pp. 339—340.
- DANIELSSON, O. A. — vide: Herbig, G. — O. A. Danielsson
- DEVOTO, G. Contatti Etrusco-Iguvini II. *Studi Etruschi*, 12/1938, 143 sqq.
- EHRENZWEIG, A. Zur Frage der Einreihung des neuen Bruchstückes des etruskischen Mumientextes. *Glotta*, 4/1912, 262—265.
- GRANDOLINI, S. Sulle varianti grafiche del Liber etrusco di Zagabria. *Studi Etruschi*, 38/1970, 105 sqq.
- HERBIG, G. Die etruskische Leinwandrolle des Agramer National-Museums. *Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse*, 25/1911, 4.
- Die nächsten Aufgaben der etruskischen Archäologie. *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, 31/1913, 453—461.
- HERBIG, G. — O. O. DANIELSSON. Corpus inscriptionum etruscarum, Suppl. Fasc. I, Libri lintei etrusci fragmenta Zagrabiensia. Leipzig 1919—1921.
- HOFFILLER, V. Alf Torp, Etruskische Beiträge. Erstes Heft. Leipzig, J. A. Barth, 1902. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, NS, 6/1902, 255.
- Proučavanje etruščanskog jezika s osobitim obzirom na zagrebačke mumijine poveje. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, NS, 13/1913—14, 335—345.
- JAKUBOWSKI, S. Pismo i mowa Etruskovv. Krakov 1938.
- KRALL, J. Die etruskischen Mumienbinden des Agramer National-Museums. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse*, Bd. 41/1892, III.
- Die etruskischen Mumienbinden des Agramer-National-Museums. *Agramer Zeitung*, 67/1892, 24.
- LAFAYE, G. s. v. Liber. Daremberg-Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, III. Paris 1905, 1185—1186, fig. 4458.
- LATTES, E. II testo etrusco della mummia di Agram. Appunti ermeneutici. *Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino*, 27/1892.
- Seconda comunicazione intorno al testo etrusco della Mummia di Agram. *Perserveranza*, 5. X. 1892.
- Vide: *Perserveranza*, 26. III. 1892.
- Saggi ed appunti intorno all'iscrizione etrusca della Mummia. *Memorie del Reale Istituto Lombardo di scienze e lettere, Classe di lettere, scienze storiche e morali*, Vol. XIX, ser III, X, Fasc. II, Milano 1893, 133—389.

- Metro e ritmo nell'iscrizione etrusca della mummia e in altre etrusche epigrafi. *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo*, ser. II Vol. XXVII, Fasc. IX, 1894.
vide: *Perserveranza*, 17. IV. 1894.
- L'iscrizione etrusca della mummia e il nuovo libro del Pauli intorno alle iscrizioni tirrene di Lenno. *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo*, ser. II, Vol. XXVII, Fasc. XV—XVI, 1894.
- Studi metrici intorno all'iscrizione etrusca della mummia. *Memorie del R. Istituto Lombardo di scienze e lettere, Classe di Lettere e scienze storiche e morali*, Vol. XX, XI, ser. III, Fasc. I, Milano 1895, 1—64.
- Saggio di un indice lessicale etrusco. *Memorie della Reale accademia di archeologia, lettere e belle arti di Napoli*, 1/1911, 1—78, 109—209; 2/1913, 1—114.

II Liber linteus di Zagabria. Scrivere etrusco. Milano 1985, 17—64.

LUPPRIAN, E. Die sogenannten Agramer Mumienbinden. Ein neuer Versuch der Deutung ihres Textes, I—III. Seesen im Harze, 1957. (als Manuskript vervielfältigt)

LJUBIĆ, Š. Sbirke Narodnoga zemaljskoga muzeja, I. Arheologički razdjel. Mumije. *Viestnik narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu*, 1870, 48—49.

- Popis Arheologičkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu, Odsjek I. Svezak I. Zagreb 1889, Egipatska sbirka. Mumije, 18—20 + tab. I, si. 22, 24, 26.

MARTHA, J. La langue étrusque. Paris 1913.

McCLURE, M. L. (Mrs.) The Agram Mummy. *The Nineteenth Century*, 195/1893, 796—802.

OLZSCHA, K. Aufbau und Gliederung in den Parallelstellen der Agramer Mumienbinden, I. Teil. *Studi Etruschi*, 8/1934, 247 sqq.

- Aufbau und Gliederung in den Parallelstellen der Agramer Mumienbinden, II. Teil. *Studi Etruschi*, 9/1935, 191 sqq.
- Interpretation der Agramer Mumienbinde. Wiesbaden. *Klio, Beiheft*, 40/1939. (Reprint, Aalen 1962).
- Nachlese zur Interpretation der Agramer Mumienbinde. *Ind. Fo.* 50, 284 ff.
- Die Schlussformel des Neptunopfers in der Agramer Mumienbinde. *Glotta*, 31/1951, 115 sqq.
- Der erste Abschnitt der XI Kolumne in der Agramer Mumienbinde. *Glotta*, 32/1953, 283 sqq.
- Aus einem etruskischen Priesterbuch. *Glotta*, 32/1953.
- Schrift und Sprache der Etrusker. *Historia* (Wiesbaden), 6/1957, 1, 47.
- Die Kalenderdaten der Agramer Mumienbinde. *Aegyptus, Rivista Italiana di Egittologia e Papirologia*, 39/1959, 240 sqq.
- Die kleinen Opfergaben in der Agramer Binden und auf den Iguvinischen Tafeln. *Studi Etruschi*, 27/1960, 385—401.
- Studien über die VII. Kolumne der Agramer Mumienbinden. *Studi Etruschi*, 30/1962, 157—192.

- PALLOTTINO, M. — II plurale etrusco. *Studi Etruschi*, 5/1931, 239, 247—249, 258, 260—261, 266—267, 269—270, 275—278, 287.
- Questioni ermeneutiche del testo di Zagabria. *Studi Etruschi*, 6/1932, 273—281.
  - II contenuto del testo della Mummia di Zagabria. *Studi Etruschi*, 11/1937, 203—237.
  - *Studi Etruschi*, 13/1939, 332 sqq.
  - Saggi sul libro di Zagabria I: La formula *cisum pute*. *Studi etruschi*, 17/1943, 347—357.
  - Testimonia Linguae Etruscae². 1968.
  - Lingue e dialetti dell'Italia antica. Roma 1978, 437—444.
  - La langue étrusque. Paris 1978, 24—37.
- PFIFFTG, A. J. Studien zu den Agramer Mumienbinden. (Der etruskische liber linteus). *Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften*, 81/1963.
- Pisati etruščanski. Zagreb 1986.
- RAČKI, F. Etruščanski nadpis našega narodnoga muzeja. *Vienac*, 24/1892, 38, 602—604.
- RONCALLI, F. »Carbasinis voluminibus implicati libri«. Osservazioni sul liber linteus di Zagabria. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institutes*, 95/1980, 227—264.
- Osservazioni sui »libri linteï« etruschi. *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Serie III, Rendiconti*. 51—52/1978—1980. (Vaticano 1982), 3—21.
- ROSENBERG, A. Zu den Agramer Mumienbinden. *Glotta*, 4/1912, 63—68.
- RUNES, M. — S. P. CORTSEN. Der etruskische Text der Agramer Mumienbinde. *Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik* (Göttingen), 11/1935.
- Scrivere Etrusco. Milano 1985, 17—64.
- STOLTENBERG, H. Die wichtigsten etruskischen Inschriften. 1956, 60—62.
- THOMSEN, N. Remarques sur la parenté de la langue étrusque. 1899.
- THULIN, C. O. Die Agrambinden = Italische sakrale Poesie und Prosa. Eine metrische Untersuchung. Berlin 1906,, 5—14.
- TORP, A. Etruskische Monatsdaten. *Videnskabs-Selskabets Skrifter*, II. *Historisk-filosofisk Klasse* (Christiania) 1902, 4.
- Etruskische Beiträge, I—II. Leipzig 1902—03. (vide: II, 1—83).
  - Etruscan Notes. Christiania 1905.
  - Etruskische Beiträge, Zweite Reihe I. Christiania, 1906.
- TROMBETTI, A. Sulla parentela della lingua etrusca. *Memorie della r. Accademia delle Scienze dell'istituto di Bologna; Classe di scienze morali*, Serie I, Tomo II (1907—08), 167—221.

- VETTER, E. Etruskische Wortdeutungen, I. Heft. Die Agramer Mumienbinde. 1937.
 — Zur Lesung der Agramer Mumienbinde. *Anzeiger der Philologisch-historischen Klasse der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften*, 19/1953, 252 sqq.
- WELLARD, J. The Search for the Etruscans. London 1973, 75—85.
- WOOD, J. The position of Herbig's »New Fragment-« in the Etruscan Liber Linteus at Zagreb. *Glotta.*, 55/1977, 283—296.

ODABRANI DOKUMENTI

I

Erklärung

Elias Barich Dechant, Consistorial = Raht und Pfarrer in Golubincze in der Diakovaer Diöcese, im Löb. Petervardeiner Grenz-Regimente findet sich bestimmt auf Grund des ausdrücklichen Willens seines in Pension am 14 December 859 in Wien verstorbenen Bruders Michael v. Barich, ehemaligen Hof- = Concipisten der Hochlöblichen Ungarischen Hof = 3 Canzlei, die dem gedachten Bruder eigenthiimlich gehörend gewesene Mumie der Sud = Slavischen Akademie in Agram, denn wenn diese nicht zu Stande kommen sollte, dem Agramer National Museum als Geschenk im Namen des vorgenannten Bruders Michael v. Barich zu verehren, welche derselbe gefertigte hiemit auch für erklärt.

Golubincze 14 December 1861.

(pečat)

Elias Barich
 Dechant, Consist. R.
 u. Pfarrer.

II

Euer Excellenz

Der Anno 859. 14 December in Wien in Pension verstorbene, bei der Hochlöb. Ungarischen Hof = Canzlei gewesene Hof = Concipist Michael v. Barich, Bruder des erfurcht-voll gefertigten, war Eigenthümer einer ausgezeichneten Egyptischen Mumie, welche ihrer Seltenheit, und der an derselben verewigten Kunst des grauen Althertums wegen, als ein seiner Art merkwürdiges Exemplar, ihren Werth an sich trägt, umso gewiss durch die derselben an der Seite liegenden, auf Palmen Blätter eingetragenen Schriften, und Figuren, als durch so viele sprechende Zeugnisse ihre Autenticitet constatirt erscheint. Da für also des genannten Eigenthümers, welcher diese Mumie hochgeschätzt hat,, ausdrücklicher Wunsch, und Wille auch war: damit dieselbe nach seinem Ableben nicht etwa in die profanen Hände kommen, sondern einem Vaterländischen litterarischen Institute oder dem National Museum in seinen Namen verehrt werden soli.

Dies des gedachten verstorbenen Eigenthümers ausdrücklicher Wunsch, und Wille für dessen Realisirung der Gefertigte als Bruder zu sorgen beauftragt worden ist.

Dies für den Gefertigten also auch ein... desto willkommener Auftrag, als rücksichtlich ... in der Constellation der gegenwärtigen Zustände die nähere Andeutung sich erblicken lässt... wo nämlich bei dem allgemeinen Aufschwung der Dinge auch in unserem Vaterlande der erhabene Gedanke wegen Gründung der siidslavischen Akademie aufgewacht ist, Gedanke, an welchen so viele mächtigere Vaterlands = Freunde nach dem Zeugnisse ihrer hochherziger Spenden mit Wärme, und Liebe sich angeschlossen haben, daher während Gefertigter bei dem Hinblick auf alle die erwshnten Vorgänge hinsichtlich der Widmung der gedachten Mumie zeitgemäss für das zweckentsprechendste erachtet die selbe als Geschenk eines Vaterlands = Sohnes für die Siid = slavische Akademie zu bestimmen, waget derselbe Zugleich zu bitten Euer Excellenz, hochförmlichem als dem Obersten Landes Protector alle, für die Siid = slavische Akademie eingehenden Spenden angezeigt werden, mögen hinsichtlich der oterwähnten Mumie hochgnadigst auch seinen Entschluss, seine untertanigste Anzeige, resp. seine unten ./ anführende Erklärung nehmen.

Was aber diese Mumie weiter betrifft, die nähere Beschreibung ist die folgende.

Diese Mumie dürfte, dem nächsten Anscheine nach, ein weibliches Geripe sein, zu: aus dem jugendlichen Alter. Dieselbe hat in der Mitte der Stirne einen goldenen Knopf an jenem Orte angebracht wo wahrscheinlich das Gehirn herausgenommen worden sein muss. Sie ist an allen Theilen, was erhaltbar war, ganz: hat, so viel sich sehen lässt, alle Zähne, und Nagel, und, nur im zersauten Zustande, das originelle Kopf = Haar. Dieselbe ist, buchstäblich, ganz nackt, und befindet sich in der ganz aufrecht stehenden Stellung in einem eben vertical stehenden circa 2' breiten, und so viel tiefen. und etwas über 5' hohen glasernen, von inwendig mit seidenen Vorhänge behangten zerlegbaren Kasten, an seine in der Mitte senkrecht fast unten im Postamente eingearbeitete eiserne

Stange angeheftet, u: z: unten im Schloss, während die dazu gehörenden linnenen Lagen samt den, deren anklebenden pechartigen Crusten, worin die Mumie jemals eingehüllt war, dann einige 4.5 Fascikel der obervvähnten Palmen Blätter, voli Inschriften, und Figuren welche die historische Beschreibung ausmachen könnten... in einem anderen horizontal liegen seichten, eben mit gläserner Fallthiir versehenem, von balsamischen Geruch duftenden Kästchen aufbewahrt wurden.

Alles dies befindet sich in Wien jemaligen Wohnhause des vorgenannten Eigenthümers anwo derselbe auch gestorben ist am Alten Fleischmarkt No 728. 2 Hof 4 Stock: rechts die Thiir, und es eribriget nichts sonst als: dass nach hochgnädigst angenommenen Erklärung ./ mit hoher Genehmigung Euer Excellenz, um die gedachte Mumie auf dem bezeichneten Orte zu übernehmen. Jemand Verlässlicher nach Wien abgesendet werde, unter dessen Aufsicht, und Leitung des Einpacken, und die Transportirung nach Agram besorgt werden soli.

Gefertigter unterzeichnet sich in tiefster Ehrfurcht Golubincze 19. März 862,

Euer Excellenz

Untertänigster Vaterland Sohn
Elias Barisch
Dechant et Pfarrer

III

Broj 462—1862

Predsjedništvo Kralj, namjestničkog vieća kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Broj 462 odsiek II dan primlj. 19/3 862 broj 1/4 podneska

U odpravničtvo dne 5/4 862 prepisao O Čaćić sravnao Kov. odpremljeno dne 5/4 u pismaru dne

Elia Barić podarcidjakon biskupije djakovačke u Golubincu poklanja egipatsku mumiju iz ostavšća svoga brata Michaela akademiji znanosti ili narodnom muzeju.

Slavnom gospodarskom Odboru za jugoslavensku Akademiju ovdje

Privitim dopisom od 19.a pm. javlja podarcidjakon biskupije djakovačke u Golubincu Elia Barić, da je njegov u penzii kao perovođa kr. pridvorne kancelarie ugarske dne 14.a prosinca 1899. u Beču umervši brat Michaelo Barić ostavio znanstvenomu kojemu zavodu domovine naše jednu egypatsku mumiju, koja je za znanost i povjestnicu starožitnosti od tiem veće vriednosti, što se uz nju nalaze također dokazi o njezinom authenticitetu, te da se on sada kao voljom svoga brata na to ovlaštjeni punomoćnik istu mumiju poklanja jugoslavenskoj Akademiji znanostih ili narodnomu muzeju.

Prie nego se rečena mumija preuzme i radi njezine opreme iz Beča u Zagreb daljnji koraci učine poziva se Slavni N. da se uz povratak dostavakah izjaviti izvoli, dali bi se napomenuta mumija za Akademiju znanosti preuzeti i dotični opremni troškovi, koji čedu 100 Fl valjda nadilaziti, iz zaklade rečene Akademije namiriti mogli.

U Zagrebu 4 travnja 862.

Exp. Rh 4/4

miesto svietlog Bana
Rubido n/p
Milan 3/4

IV

pr. 1 7/5 862 779/pr.

Visokomu kr. namjestničkom vieću kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u Zagrebu

Br. 2971. A. 862

Visoko predsjedništvo kr. dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga namjestničkoga vieća!

Na odpis visokoga predsjedništva kr. namjestničkoga vieća od 4. travnja t. g. br. 562/praes časti se smierno podpisani odbor za jugoslavensku akademiju odgovoriti, da je u svojoj sjednici od 7l. svibnja t. g. s velikim veseljem primio domoljubnu ponudu velečastnoga gospodina Ilije Barića, kojom jugoslavenskoj akademiji namjenjuje jednu mumiju, ostalu u njegovoj vlasti po smerti brata Mihaila, i da je svagda pripravan iz zaklade za jugoslavensku akademiju namiriti troškove, koji će biti spojeni s dopremljenjem te mumije iz Beča.

Izvjestjujuć o tom ovaj odbor visoko predsjedništvo Kr. namjestničkoga vieća, moli ujedno najpokornije, da se domorodni dar velečastnoga gospodina Ilije Barića u Zagreb dopremi.

U Zagrebu dne 18. svibnja 1862

Gospodarski odbor za jugoslavensku akademiju i sveučilište

Predsjednik
Ambroz Vraniczany

Izjavitelj
M. Mesić

V

Broj 1226-1862
1.709/340.

Tamošnjim izviestjem od 2(1a svibnja t. g. br. 779/pr. izjavilo je kr. namiestničko vieće mnjenje i želju, da bi se mumija, što ju je bivši kr. dvorske kancelarije ugarske perovodja Mihajlo Barić znanstvenomu kojemu zavodu domovine naše oporukom ostavio, a brat mu i za to ovlaštjen punomoćnik, župnik golubinački Ilija Barić narodnomu muzeu poklonio, odpremila od ovud u Zagreb priposlanim troškom zaklade za akademiju jugoslavensku uz pratnju jednoga od činovnikah uredah ove kancelarije dvorske.

Usljed toga odredila je ova oblast dvorska, da se rečena starina kroz izaslana dva činovnika u stanu pokojnog darovatelja najprije pregleda a da se prema njihovu obnašastju glede odpreme shodno razpoložiti uzmognu.

Tom prigodom pronašlo se je, da je mumija, i što spada k njojzi, smještena u dva velika staklena ormara, od kojih je jedan osovljen te sadržaje u prosto stojećem položaju odmotano tielo; a drugi povaljen, u kom su sahranjeni zavoji mumijini, te se na prvi mah vidjaše da će za odpremu trebati barem dva posebna velika kovčega i da se za spremanje mumije u razvijenu stanju hoće osobita vještačkoga postupka.

Stoga bi potražen kod ovdašnje ambrozke sbirke starinah čovjek tomu vješt, koji takove poslove obavlja pri istom zavodu i on, razgledavši sve potanko, izjavi, da se odprema mora obaviti u tri posebna, preko hvat dugačka, i od prilike dvie stope visoka i široka kovčega, u kojih će se jedan smjestiti sa svim mogućim pozorom sama, iz svoga ormara izvađena mumija; u drugi ima doći prazno shranište njeno; a u treći ormar sa zavoji, kojega se postavak mora osim toga odpremiti u posebnom zamotku.

Pratnja, što je je uz odpremak predložilo kr. namiestničko vieće, bila bi do poslednje željezničke postaje od slabe koristi; jer željeznička uprava neće s tom pošiljkom i onako postupati inače, negoli s drugim običnim tovarom; a i suvišna postaje tim, što je ista vještačkim postupanjem pri odpremi osigurana dovoljno proti svakoj ošteti na željeznici.

S nješto više opreznosti trebati će postupati jedino kod prevoza od poslednje željezničke postaje do Zagreba; a u to ime biti će dovoljno, ako kr. namiestničko vieće, kada mu se odovud bërzojavom priobči dan odpreme, obaviesti o tom gospodarski odbor za akademiju jugoslavenski s pozivom, da on ako za nužno pronade od svoje strane odašalje u Zidani most pouzdanu, za to opunovlaštjenu osobu koja će tovar kod naznačena opremnika preuzeti i u Zagreb dopremiti.

Trošak odpreme do Zidanoga mosta namiriti će se ovdje od dostavljenih u to ime 100 for. a. v. a preostatak poslati će se uz račun o izdatku Kr. namiestničkomu vieću, da ga povrati spomenutomu gospodarskomu odboru za akademiju jugoslavensku.

Prilozi uvodno napomenuta izviestja vraćaju se u privitku.

U Beču dana 19 sërpnja 1862.

I. Mažuranić

Kr. namiestničkomu vieću za kraljevinu Dalmaciju, Hèrvatsku i Slavoniju u Zagrebu.

VI

Prvi 22/7 862 1226/pr.
Shodna odredba radi dopremijenja dotične mumije učinjena je kratkim putem u pora-

zumljenju sa gospod. predsjednikom odbora za jugoslav. Akademiju Brom. Vranyczanyem, te exhibitia ide adakta.

U Zagr. 26/7 362 Ruh Milan 26/4

* Na poledini spisa br. V.

VII

2437/497

Naknadno k ovdašnjem odpisu od 19. sërpnja t. g. br. 1.709 i bërzojavnoj obaviesti od današnjega dana priobčuje se kr. namiestničkom vieću račun o troškovih za odpremu mumije, poklonjene narodnomu muzeju po bratji Mihailu i Ilii Baričić.

Polag priloženih dokaznicah izdano je od priposlanih 100 for. a, za upremu mumije i što spada k njojzi u tri velika, naročito u tu svèrhu sagradjena kovčega i jedan zamotak 45i for. a. v. b, za odbavu iste iz stana pokojnoga darovatelja do na željeznicu i u ime prevoza željeznicom do zidanoga mosta 25 for 70 kr. a. vr. c, za bërzojavnu viest 4f 20 kr., svega skupa 75 for. 20 kr.

Preostatak od 24 for. i 80 kr. dostavlja se Kr. namiestničkomu vieću, da ga povrati gospodarskomu odboru zaklade za akademiju jugoslavensku.

U Beču dne 25. sërpnja 1962.

I. Mažuranić

Kr. namiestničkomu vieću za kraljevinu Dalmaciju, Hèrvatsku i Slavoniju u Zagrebu

VIII

Broj 12721 — 1862

Predsjedništvo Kralj, namiestničkog vieća kraljevinah Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije.

Podneska

Broj 1272/Pr odsiek II

dan 25/7 86®.

primlj. 30/7 — „ —

broj 24B7

K broju

U odpravništvo dne 21/8 862.

prepisao ———

spravnao ———

odpremljeno dne 27/8

u pismaru dne „

Dvorski Dikasterij priobčuje račun o troškovih za odpremu mumije iz Beča u Zagreb izplaćenih.

Neka vidi ravnateljstvo pomoćnih uredah, da svotu od 14 for. 32 k. glav. zem. blagajni povrati.

Vidio sp. a sled priložene prijamnice overšio. Roch

Not. B. ovom spisu prileži uredovna namira ovdašnje c.k. zem. glavne blagajne verhu 14 for. 32 kr. a.v.

Slavnomu gospodarskomu Odboru za jugoslavensku Akademiju i Sveučilište ovde

Usljed cienjenog dopisa od 13a svibnja tg br. 29 poslana je visokoj kr. dvorskoj kancelariji za odpremu mumije poklonjene narodnomu muzeju po bratji Mihailu i Ilii Bariću iz zaklade jugoslavenske akademije svota od 100 ft. a. v.

Kao što sada visoka kr. dvorska kancelarija dopisom od 25. srpnja tg br. 2437/437 priobčuje, izdani su od napomenute svote:

a) za upremu .. 4 —) —) 4 ft 20 kr. napokon

d) za dopremljenje mumije od Zidanog mosta u Zagreb IOff 48 k svega skupa 85 ft. 68 novč. a. v.

Preostatak od 14ft 32 novč. dostavlja se podjednako ck glavnoj zem. blagajni, da ga natrag preuzme, i u dotični dnevnik jugoslavenske Akademije u prijetek stavi.

To se Slavnom n. skupa s običnim računima službenog znanja i ravnanja radi priobčuje. U Zagr. 19 kolovoza 862

II

CK glavnoj zem. blagajni
ovde

U savezu s ovostranim odpisom od 21 svibnja tg br. 779/6 priobčuje se ck. — da je za odpremu mumije narodnomu muzeju poklonjene, polag odnosnoga računa izdano, i to a) za upremu ... (kao gore pod I) 85 ft 68 nov.

Usljed toga nalaže se ck — da u dnevniku jugoslavenske Akademije kao za odpremu napomenute mumije zaračunanu definitivno u izdatak stavi, preostatak pako od četernaist forintih 32 novč. a. v. od ravnateljstva pomoćnih uredah ovoga namj. vieća natrag preuzme i u rečenom dnevniku u prijetak stavi. U Zagr. 19 kolovoza 862

Exp Pauch 19/8

Milan 19/8

S ovostranim odpisom od 21 svibnja tg br. 779/pr. u napomenutu doznačenu svotu od sto forintih a. v.

IX

Amts Quittung

Nro. 7515

Über vderzehn Gulden 32 Kreuzer österr. Währung welche vom K. Statthalterei Rahts Hilfsämter Direktor Herrn Rosa Johann als Hereinrecht vor dem infolge K. Statthalterei-Rahts Verordnung vom 21. Mai 1. J. Z. 710 am 21. Mai 1. J. sub Art. 33 für Transportkosten einer Mumie erhobener Vorschusse per 100 f in Folge K. Statthalterei Rahts Verordnung vom 19. August 1. J. z. 1.273/B: in die K. K. siidslav. Akademiefonds Kasse der K. K. Landes-Haupt-Kasse für Kroatien und Slawonien sub Jour: Art: 80 — richtig und baar abgeführt worden sind.

Agrara den 4ten September 1862.

Jg est 14 f 32 k O.W.

(dva potpisa nečitka)
Novak
Kontrolor

X

Rostock i.M. 29. März 1913

Friedrich-Franzstr. 17 I

Sehr geehrter Herr Direktor,

ein freundlicher Siidwind hat mich als indogermanischen Ordinarius nach Rostock ge- weht — und nach 4 Wochen habe ich jeman- den aufgetrieben, der sich starck für die Agramer Binden interessiert. Der sehr viel- seitige College Dr. med. et jur. Rud. *Kobert*, Ordinarius für Pharmakognosie, Geh. Medi- zinal u. K. Russ. Staatsrat u.s.f. hat die Lite- ratur über die die Frage verfolgt, halt eine nochmalige chemische Untersuchung der Fle- cken für notwendig und lässt Sie durch mich bitten ihm (Rostock i.M. St. Georgstrasse 72) oder mir ein kleines Flecken-Stückchen einer unbeschriebenen Binde zur Untersuchung zu uberschicken.

Ich meine diesem Wunsch können Sie im Interesse der Wissenschaft ruhig nachkom- men. Ob der Versuch zu dem gehofften Er- gebnis führt, die Fleckenmasse abzulösen oder so zu verdiinnen, dass die Schrift lesbar wird, ist eine Frage, die wir jetzt noch zu entscheiden haben. Sie behalten selbstver- ständlich auch freie Hand, ob Sie später auf ein solches Experiment eingehen wollen oder nicht. Auch die einfache nochmalige *chemi- sche* Feststellung, aus was die Fleckenmasse besteht, ist nicht ohne Interesse.

Mit der Bitte um giitige Antwort und freundlichen Griissen

Ihr ganz ergebene

Gust. Herbig

Kennen Sie

A. Ehrenzweig Zur Frage der Einreihung des neuen Bruchstückes des etr. Mumientextes Glotta 4, 2621-269

und

A. *Rosenberg* Zu den Agramer Mumienbin- den. Glotta 4, 63_?8?

XI

Rostock i.M. Juli 1913

Friedrich Franzstr. 17 I

Sehr geehrter Herr Kollege,

ich freue mich Ihnen heute berichtigen zu können, dass die Versuche die Flecken aus dem giitigst iibersandten Bindenstück- chen zu entfernen iiber Erwarten giinstig ver- laufen sind. Geh. Rat Kobert nimmt weiter an, dass auch die Schrift der beschriebenen Stücke bei seinem Verfahren in keiner Weise Not leiden wird, namentlich auch, weil die Flecken von der der beschriebenen abgekehr- ten Seite eingedrungen sind, und die Schrift- seite durch seine Behandlung der anderen Seite in keiner Weise berührt werde. Im iibri- gen lasse ich das beiliegende Gutachten selbs/ sprechen und füge blos ein par Bemerkungen bei.

Kobert scheint mir nach seinen bisherigen Arbeiten, namentlich nach seinen chemischen Untersuchungen über antike Tinte und antike Leinwand, durchaus der technische Fachmann zu sein, nach dem wir fahnden; aus seinem beiliegenden chemisch-archäologischen Arbeiten und dem was er über seine Tätigkeit sagt, werden Sie sich selbst am besten ein Urteil bilden.

Neben dem Interesse der Etruskologen durch Beseitigung oder Ablösung der Textverdeckenden Flecken neue etr. Textstücke zu gewinnen kommt nach den ersten Resultaten von Koberts Untersuchungen noch ein Neues; das uns zwingt die Versuche fortzusetzen: Kobert hat Eisenmengen in den Flecken entdeckt, die nach seiner Überzeugung das Gewebe (ähnlich wie Rostflecken auf unserer Leinwand) langsam, aber sicher zerstören werden. Neben das Interesse des Etruskologen tritt jetzt also auch das Interesse des Konservators und des Museums.

Sie haben selbst schon angedeutet, dass Sie sich ohne Umstände entschließen könnten weitere Versuche an dem neugefundenen Fragment zu gestatten. Ich würde Sie jetzt dringend um diese Erlaubnis bitten. Ich bin, wie Sie wissen, kein Draufgänger in diesen Dingen, und meine Angstlichkeit beim Aufkleben des Bindens hat Ihnen seiner Zeit ein leises Lächeln entlockt. Ich will auch anser neu gefundenes Fragment, damit Sie es leichteren Herzens zur Verfügung stellen, nicht noch schlechter machen als es ohnedies schon ist. Sie wissen, dass sein Text zum einen Teil auch sonst auf der Binde wiederkehrt und zum ändern in seinem jetzigen Zustand (iib?)—haupt nicht lesbar ist, und dass der Hauptwert des Fetzens darauf beruht, dass er irgendwo eine Lücke schliessen und trotz seiner Inhaltslosigkeit vielleicht einmal eine Textkolumne vervollständigen oder Schlüsse über den Gesamtumfang des Textes gestatten wird. Diesen Zweck wird im schlimmsten Fall auch Photographie und Lichtdruck erfüllen. In denen wir das neue Fragment verwirrt haben, Aber dass ein solcher schlimmster Fall nicht eintreten wird, ist Koberts festeste Überzeugung, und selbst wenn der Hauptzweck der Prozedur die Flecke so zu beseitigen, dass die Schrift wieder lesbar hervortritt, nichts oder nicht genug erreicht werden sollte, wird zum mindesten das Fragment per factum nicht schlechter aussehen als jetzt.

Von dem Resultat der neuen Untersuchung wird es dann abhängen, was weiter zu geschehen hat. Ob Kobert und ich nach Agram kommen, oder ob etwa Sie (oder einer Ihrer Herrn) etwa bei Gelegenheit einer Berliner oder Kobenhagener Reise (vielleicht aus Laboratoriums technischer Gründen) mit den Binden einmal nach Rostock kommen, und wie wir in dem einen oder in dem anderen Fall die Geldmitter beschaffen, ist eine cura posterior. Wenn der jetzige entscheidende

Versuch gelingt und die Frage weiteren Handelns brennend wird, soll die Sache nicht am Geldpunkte scheitern.

Vielleicht überlassen Sie uns auch ein per Bröckchen von Asphaltstücken, am besten solche, die noch an Bindenfetzen kleben. zu weiterer chemischer Untersuchung.

Mit der Bitte alle Arbeit und Sorge, die wir Ihnen machen, mit unserem Interesse an dem Ihnen anvertrauten Kleinod zu entschuldigen.

bleibe ich Ihr dankbar verpflichteter

Gust. Herbig

XII

Gutachten

über die Agramer Mumienbinde mit dem etruskischen Text erstattet von Dr. jur. und Dr. med. Rud. Kobert Geh. Med. Rait, Kais. Russ. Staatsrat Direktor des Institutes für Pharmakologie und phys. Chemie und Ordinarius dieser Fächer sowie der Geschichte der Medizin zu Rostock. M.

Rostock 14 Juli 1913

Von Herrn Kollegen Herbig erhielt ich ein 10 cm langes unbeschriebenes der weltberühmten Mumienbinde von Agram mit der Bitte es chemisch zu untersuchen und mich über die Möglichkeit einer Lesbarmachung der dunkelsten Stellen der Binde zu Sußern.

Ich bemerke zuvor, daß ich schon wiederholt archäologisch-chemische Untersuchungen und Gutachten gemacht habe, nämlich

- 1) über eine Reihe in Olbia ausgegrabenen Gegenstände für die Akademie der Wissenschaften in St. Petersburg,
- 2) für den bekannten Göttinger Archäologen Körte über die von ihm und seinem Bruder ausgegrabenen Gegenstände aus Gordyon, unter denen sich ebenfalls ein sehr wichtiges Gewebe mit eigentümlichen erst von mir gedeuteten Flecken befand;
- 3) für das Völkermuseum in Berlin über mehr als 50 verschiedene in Ost-Turkestan (Turfan) ausgegrabene Gegenstände, unter denen sich Gewebe und Papiere in großer Anzahl befanden;
- 4) für den Archäologen Lehmann-Haupt über chaldäische Altertümer die er ausgegraben hatte;
- 5) für den Berliner Archäologen Hans Dragendorff über in Haltern ausgegrabene alt-römische Gegenstände, unter denen ich auch antike Tinte befand;
- 6) über prähistorische Butter aus Irland;
- 7) über Knochen der Mykenäperiode aus Griechenland und Kleinasien für Prof. Dörpfeld;
- 8) über alkyonische Knochen für das archäologische Institut in Athen;

9) über verschiedene altägyptische Gegenstände wie Menschenmumien, Tiermumien, Samen aus Gräbern, Töpfe mit Inhalt etc für verschiedene Gelehrte z.B. für Geh. Rat L6schke in Bonn (jetzt in Berlin).

Einige Publikationen über derartige Untersuchungen erlaube ich mir beizufügen.

Ich glaube auf Grund aller dieser z.T. recht zeitraubenden und schwierigen Untersuchungen behaupten zu können, daß ich für die Untersuchung der Agramer Mumienbinde besser vorgebildet bin als alle diejenigen Chemiker, welche sich noch nie mit Fragen der archäologischen Chemie beschäftigt haben. Es ist eben auch dieser Zweig der Wissenschaft ein Spezialfach, das mühsam erlernt werden **will**.

Um den Verdacht auszuschließen, daß ich derartige Untersuchungen unternähme, um mich dadurch zu bereichern, bemerke ich ausdrücklich, daß ich in keinem Falle eine Bezahlung dafür angenommen habe, ja daß ich ausnahmslos selbst die Unkosten der Untersuchungen die z.T. nicht unerheblich waren, selbst getragen habe.

Nach allem Vorstehenden glaube ich beanspruchen zu können, daß mein Urteil (über die Agramer Binde von jedermann als ein durchaus fachmännisches, korrektes und objektives Gutachten angesehen wird.

Dieses mein Gutachten geht nun dahin daß es sich unter allen Umständen lohnt die unlesbaren Stücke der Binde hierher zu senden. Ich habe durch sorgfältiges Probieren eine Methode der Reinigung herausgefunden, welche die Benutzung von Wasser ganz umgeht und dennoch sowohl sie den Text verdunkeln den Harze als **auch die leider vorhandenen** — wohl aus zersetztem Blut stammenden — dunkel färbenden Eisensalze soweit entfernt, daß die darunter sitzende Tuschtintenschrift, auch wenn sie noch so locker aufgetragen sein sollte, weder entfärbt noch gelockert wird. Wohl aber wird durch mein Verfahren die Haltbarkeit der Binde wesentlich verlängert werden. Das den Fasern aufsitzende Eisenoxyd wird nämlich, falls es nicht entfernt wird, mit fast absoluter Sicherheit binnen eines einzigen Jahrhunderts die dem Luftzutritt ausgesetzten ausgebreiteten und aufgeklebten Bindestücke dem Verfall entgegenführen, während früher, so lange die Bindentouren die Mumie enganliegend umlagen, ein Luftzutritt nicht möglich war und somit keine Gefahr bestand.

Zu dem früher von Hofrat v. Wiesner untersuchten kleinen Stückchen der Binde war offenbar die Eisenmenge viel geringer, so daß dieser hochberühmter Forscher keinerlei Bedenken betreffs der Haltbarkeit der Binde auszusprechen für nötig fand. Ich aber darf jetzt dieses Bedenken nicht mehr unterdrücken. Durch mein Verfahren wird die Hauptmenge des den Fasern nicht von Haus aus

innewohnenden sondern von außen zugeführten, die Zersetzung der Fasern bedingenden Eisens gelöst und damit der Binde entzogen.

Der Gang der Untersuchung und Reinigung der Binde mußte bei mir von vornherein so gewählt werden, daß das Gewebe nicht in Wasser oder gar in Sodawasser einweicht wird, weil manche Sorten antiker und moderner Tusche dabei z.T. verwischt, ja ganz abgedunstet werden. Die Angabe Wiesners, daß das von ihm untersuchte Stück Binde durch wiederholte Behandlung mit wässriger Lösung von kohlensaurem Natrium schließlich ganz weiß wurde dürfte also für mich nicht als Leitmotiv dienen, ganz abgesehen davon, daß eine kleine Probe meines Bindestückchens durch kohlensaures Natrium keineswegs ganz entfärbt wurde. Bei dem von mir gewählten Gange der Entfärbung der Bindestücke habe ich von vorn herein auf ein Weißmachen verzichtet. Mein Verfahren hat nur den Zweck

1) alle dunkeln Stellen so weit hell zu machen, daß alle Buchstaben mit großer Deutlichkeit erkannt werden können, sowie
2) die Hauptmenge des die Binden in ihrer Haltbarkeit störenden Eisens zu entfernen und dadurch die Konservierung dieses einzigartigen Sprachdokumentes um Jahrhunderte zu verlängern.

Ich verfähre in der Weise, daß die Bindestücke zunächst in 96% igeu Alkohol, dem 1% des officinellen Liquor Ammonii caustici zugesetzt ist, entharzt, dann getrocknet und schließlich in 96% igeu Alkohol, dem 1% Oxalsäure zugesetzt ist, enteisen werden. Alsdann wird die Oxalsäure wieder beseitigt. Eine Ablösung von der Unterlage, auf der die Binden aufgeklebt sind, ist wahrscheinlich nicht nötig.

Kobert

XIII

17 srpnja 19113.

br. 72

Predmet: Muzej arheološki, povoji egipatske mumije.

Kr. hrv. slav. dalm. zemaljskoj vladi, odjelu za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu

Medu predmetima, koji se čuvaju u egipatskoj zbirci ovoga muzeja, jedan je stekao svjetski glas. To je jedna egipatska mumija, koja sama po sebi nije ništa osobita, ali se je proslavila radi svojih povoja. Cijela je mumija bila čvrsto omotana u uske povoje, od kojih je jedan dio bio providen pismom. Tek pred 20 godina prepoznato je to pismo kao etrusko, a od onda je o tim povojima napisana cijela literatura. U inventaru ovoga muzeja procijenjeni su ti povoji na jedan milijun kruna, pa premda je faktična vrijednost mnogo manja, to se oni ipak imaju smatrati dragocijenosti. Uslijed toga su izloženi samo oni povoji, koji nemaju pisma, koji dakle ne-

maju velike vrijednosti, dok povijsi s napisom stoje u tresoru, te se mogu vidjeti samo uz asistenciju kojega muzejskoga činovnika, a i to samo u svrhu potanijega proučavanja DO strukovnjacima. Sada su izložene dobro uspjele slike iz zadnje publikacije tih povojja. Tu je publikaciju priredio poznati etruskolog Herbig, sada profesor na sveučilištu u Rostocku. Proučavanje je mnogo smetalo to, što su na povojjima crne mrlje od smole, koje su pokrile velik dio napisa. Do sada se nije kušalo odstraniti te mrlje, jer se ie moralo očekivati, da će zajedno s mrljama možda otići i napis. Herbig nije mirovao, dok nije našao čovjeka, koji bi bio u stanju, da mrlje odstrani, a da pri tom ni malo ne strada napis. To je profesor fizikalne kemije na istom sveučilištu, koji je već više sličnih radnja izveo i o tom napisao više radnja, prof. dr. Rud. Kobert. Na zamolbu Herbigovu stavljeno je istome profesoru na raspolaganje malen komadić povojja bez napisa, za koji ne može biti nikakva šteta, ako se i uništi. Iz opširnoga izvještaja, koji je prof. Kobert ovamo dostavio, vidi se, da su njegovi pokusi nada sve uspjeli. On je odstranio smolu, a da nije oštetiio inače površine tkanja. Nu on je na tim povojjima našao još nešto, što se do sada nije znalo, a to je željezni oksid, kojega je na tim povojjima dosta mnogo. To je dosta nemio gost, jer mora da u stanovito vrijeme uništi tkanje, baž kao što i danas mrlje od rde moraju uništiti svako platno, ako je na zraku. Prof. Kobertu uspjelo je i taj oksid skinuti, a da pri tom nije oštetiio tkanja. Sada vize nije samo u interesu znanosti, da se ti povoji očiste, nego je to i u interesu sačuvanja njihovih. Zato ovo ravnateljstvo mora da misli na to, kako će se taj posao obaviti, a da pri tom ne pretrpe povoji nikakve štete. Prof. Kobert pripravan je taj posao sam obaviti bez ikakve nagrade i uz asistenciju kojega činovnika ovoga muzeja. Ovo ravnateljstvo ima doduše u učenjaka potpuno povjerenje, ali se tu ipak radi o tako važnom spomeniku, koji reprezentira i veliku novčanu vrijednost, da se ono ne može odlučiti na to, da preporuču kr. zemaljskoj vladi, da dozvoli čišćenje cijeloga napisa. Ali nešto se ipak učiniti mora. Tek u najzadnjoj publikaciji mogao se je publicirati jedan manji fragmenat napisa, koji je do sada ležao među povojjima, koji nemaju napisa. Napis se dosele nije bio opazio, jer je fragmenat tako pun smole, da je cijeli napis sakriven. Pročitano je nekoliko slova, a ostalo je ostalo nepročitano, ali se ipak već iz pročitana može konstatovati, da fragmenat sadržaje pasus, koji na povojjima već jednom dolazi. Pa dakle taj mali fragmenat i pretrpi kakvu štetu, nebi ta šteta bila tako velika.

Zato ovo ravnateljstvo predlaže, da kr. zemaljska vlada dozvoli da se ovaj fragmenat pošalje u zavod profesora Koberta, da ga pokuša očistiti od smole i željeznoga oksida.

Ako taj pokušaj uspije, a prof. Kobert tvrdi, da hoće, onda će se tek moći stvoriti odluka očišćenja svih povojja, te će u svoje vrijeme ovo ravnateljstvo staviti daljnje prijedloge. Svakako će, ako se bude poslije cijeli spomenik podvrgao kakvoj manipulaciji, pri tom morati biti jedan činovnik ovoga muzeja, koji će odmah imati da obustavi svaki rad, čim bi vidio, da postupak i najmanje škodi napisu.

Ravnatelj:

XIV

Herrn Univ. Prof. Dr. J. Brunšmid Zagreb
(Agram) Kroatien
Rostock i. M. 6. August 1913
Friedrich Franzstr. 17

Sehr geehrter Herr Kollege,

Geh. Rat Kobert und ich werden im August und September hier in Rostock sein. Für den günstigen Bescheid unsern ergebenen Dank; wir hoffen die Sache zu einem erfreulichen Abschluss zu führen.

Mit kollegialem Gruss

Ihr stets ergebene
Gust. Herbig

XV

Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinska

ZEMALJSKA VLADA

odio za bogoštovlje i nastavu.

Broj 14.38».

1913.

Predmet: Muzej arheološki, povoji egipatske mumije.

K broju: 712 ex 1913.

Ravnateljstvu arheološkog odjela narodnog muzeja

u

Zagrebu.

Kr. zemaljska vlada, odio za bogoštovlje i nastavu, dopušta tome ravnateljstvu, da mali fragment napisa, koji je dosad ležao među povojjima egipatske mumije toga muzejalnog odjela, a koji povoji nemaju napisa, smije poslati u zavod dra. Rud. Koberta, profesora fizikalne kemije na sveučilištu u Rostocku, da rečeni fragmenat pokuša očistiti od smole i željeznoga oksida. O učinjenom čišćenju neka ravnateljstvo ovamo podnese izvještaj.

U Zagrebu, dne 30. kolovoza 1913.

Za kraljevskog povjerenika:

(Potpis nečitak)

XVI

Ad Zahl 72 ex 1913.

3. IX 1913.

Sehr geehrter Herr Professor!

Die kōn. kroat. Landesregierung hat auf meinen Vorschlag hin mit Erlass vom 30. Aug.

1013 Z. 14.389 bewilligt, dass an dem neuen Inschriftfragment der Agramer Mumienbinden eine Probereinigung vorgenommen werde. Indem ich Ihnen diese freudige Tatsache mitteile sende ich Ihnen zugleich in der Anlage das betreffende Fragment zu und überlasse es Ihrem Ermessen, wann Sie die Probe vornehmen wollen. Da die kön. Landesregierung wünscht, dass Ihr über den Erfolg Bericht erstattet werde, ersuche ich Sie das Fragment vor dem Verfahren zu fotografieren, damit der Erfolg zweifellos festgestellt werde. Von dem Erfolge hängt es natürlich dann ab, ob die ganzen Binden der Reinigung unterzogen werden sollen.

Indem ich Sie bitte mich Herrn Geheimrat Kobert bestens zu empfehlen zeichne ich mit besten Grüßen für die Direktion der archäolog. Abteilung des Nationalmuseums

XVII

Herrn Prof. Dr. Jos. Brunšmid Direktor des Kroat. Landesmuseums Zagreb (Agram) Kroatien

Rostock i. M. 6. Sept 1913
Friedrich Franzstr. 17

Sehr geehrter Herr Kollege,

ich beeeile mich Ihnen sofort mitzuteilen, dass das Bindenfragment soeben im besten Zustand eingetroffen ist. Ich werde mich mit Geh. Rat. Kobert in Benehmen setzen und Ihnen sobald als möglich weitere Mitteilung machen.

Mit nochmals wiederholtem Dank für Ihr gütiges Entgegenkommen

Ihr stets ergebener
Gust. Herbig

XVIII

Herrn Prof. J. Brunšmid Direktor des Kroatischen Landesmuseums Agram (Zagreb) Kroatien

Rostock i. M. 23. Sept. 1913.

Sehr geehrter Herr Kollege,

Geh. — Rat Kobert musste gerade, als das Bindenfragment ankam, noch einmal auf 14 Tage verreisen, so dass wir den entscheidenden Versuch erst Ende dieses oder Anfang des nächsten Monats machen können. Ich habe das Fragment einstweilen photographiert, das Bild ist freilich nicht ordentlich heraus gekommen, wie auf den Lichtdrucktafeln.

Ich habe in einer schwachen Stunde für Bulles Hdb. d. Arch. neben dem Ar. u. kleinasiatischen die Behandlung der »adriatischen« Inschriften (Veneter-, Noriker-, Altsabell, Messapier-Inschriften) zugesagt und sitze hier in Rostock, was arch. Lit. betrifft, etwas in der Klemme, hoffe aber im Ghs. in Berlin das nötige nachholen zu können. Vielleicht

helfen Sie mir mit Lit. — Angaben etwas aus dieser Klemme. Es handelt sich namentlich darum, ob die Novilara Kultur in Istrien und Dalmatien Parallelen gefunden hat, insbes. ob sich die mir aus Gutscher, Vor- u. frühgesch. Bez. Istriens und Dalmatiens zu Italien u. Griechensch. bekannte Zusammenstellung Novilara — Nesactium archaeol. bewährt hat.

Mit verbindl. Dank in Voraus

Ihr stets ergebener
Gust. Herbig

XIX

Herrn Universitätsprofessor Dr. J. Brunšmid Agram (Zagreb) Kroatien

Rostock i. M. 15. Okt. 1913
Friedrich Franzstr. 17 I

Sehr geehrter Herr Kollege

ich freue mich Ihnen heute in aller Kürze mitteilen zu können, dass Koberts Reinigungsarbeit allem Anschein nach sehr gut gelungen ist, obwohl gerade im Neuen Fragment (wie Sie sich erinnern) die Buchstaben Spuren auch auf der fleckenlosen Seite von vorn herein mehr erratbar als lesbar waren. In der nächsten Woche geht das Bruchstück nebst ausführlichem Bericht und neuen Vorschlägen an Sie ab.

Mit frdl. Grüßen
Ihr sehr ergebener
Gust. Herbig

XX

Rostock i. M. 31. Oktober 1913
Friedrich Franzstr. 17 I

Sehr geehrter Herr Kollege,

beiliegend schicken wir Ihnen das Bindenstück mit lebhaftem Danke zurück. Dem Gutachten von Geh. Rat Kobert beehre ich mich folgendes zu fügen.

Wenn man sich einen Begriff vom Zustand des Fetzen vor und nach der Reinigung machen will, vergleiche man das gereinigte Original mit der beigelegten Photographie seiner rechten Hälfte (tri prethodne rječi precrtane, op. I. M.) vor der Reinigung und vor allem mit den in Ihren Händen befindlichen ausserst genauen Lichtdruckbilde des vollständigen Fragmentes in seinem ursprünglichen Zustand. Das Resultat ist selbst für einen Skeptiker wie mich verbliiffend, besonders wenn man erwägt, dass die zunächst allein sichtbaren Schriftzüge der rechten Seite des Neuen Fragmentes von vorn herein gegenüber besser erhaltenen Textteilen anderer Binden so wenig hervortraten, dass es lang überhaupt nicht als beschriebenes Stück angesehen wurde. Ich vertrete auf Grund dieses Versuches nach bestem Wissen und Gewissen jetzt die Auffassung, dass es nunmehr für die Wissenschaft und für Ihr Mu-

seum eine Ehren-Pflicht geworden ist den Schatz vollständig zu heben d. h. nach meiner Schätzung 1/4 des Textes neu zu erschliessen und mindestens 1/3 des bisher schon bekannten sicherer lesbar zu machen.

Doch stimme ich vollkommen Kobert bei, wenn wir noch einmal an einer mittelgrossen Binde, die wir Ihrer Auswahl von den Originalen überlassen, den Versuch wiederholen mit dem Zweck die Flecken nur soweit als nötig zu beseitigen und die Binde in verschiedenen Stadien des Reinigungsprozesses zu photographieren.

Erst dann halten wir den Zeitpunkt für gekommen Ihnen endgültige Vorschläge zur Reinigung aller Binden zu machen. Insbesondere wäre dann zu entscheiden ob die Reinigung aus laboratoriumstechnischen Gründen hier in Rostock, oder, um die Gefahren der Versicherung zu vermeiden, in Agram vorgenommen werden muss. Da in jedem Fall Gelder flüssig gemacht werden müssen, wären wir schon heute für Ihre (Sie natürlich nicht bindende) Privatmeinung dankbar.

Eine Transkription des neuen Textes füge ich auf der nächsten Seite bei.

Mit nochmals wiederholtem Dank an Sie und Ihre liberale Landesregierung

Ihr stets ergebener
Gust. Herbig

Was den Zeitpunkt der Übersendung einer weiteren Probe-Binde betrifft würde es sich, damit die Binde nicht zu lange hier bleiben muss, vielleicht empfehlen sie Mitte Dezember in unsere Hände gelangen zu lassen: wir haben in den Weihnachtsferien freie Zeit; es wird dann ausserdem voraussichtlich Prof. O. A. Danielsson — Upsala, der Mithen-Usgeber des CIE, hier in Rostock sein und so die Gewähr eine sachkundige Behandlung des Cimeliums erhöht werden. Wenn Sie noch eine besondere Eingabe von unserer Seite an Ihre Regierung (natürlich zu Ihren Händen) mit genauer Begründung des zu erwartenden Nutzen für notwendig halten, bitte ich um gütige Mitteilung.

Text des neu gereinigten Fragmentes

1	x cnicš
2 muenci • i	š • e#rse • tinsi
3 hilare • n	x pute tul tfansur
4 mac • cav	x cleri • cil#l
5 laetiš • n	ratzi
links (alte Flecken-	recht (Z. 4.5 bisher
seite)	Flecken)
Zeilanfänge	Zeilenden
einer Columnne	der vorhergehenden Columnne

XXI

An die Museumsverwaltung des Kroat. Nationalmuseums zu Zagreb, Archäol. Abt.
Hierdurch erlaube ich mir in Bezug auf auf das zweite uns übersandte Bindestück

zu melden, daß die Schrift unter den Flecken nach unsern Reinigungsversuchen soweit hervorgetreten ist, daß sie nach dem Urteil von Prof. Herbig gelesen werden kann. Die Menge des schwarzbraunen Schmutzes war recht beträchtlich. Irgend welche nachteiligen Folgen unseres Verfahrens für das Bindestück nicht hervor getreten. Es hat sich aber ergeben, daß bei weiteren Versuchen es nicht notwendig ist die Flecken vollständig zu beseitigen, sondern nur soweit, bis die Schrift lesbar wird. Bemerkenswert war, daß während der Reinigung, die übrigens völlig ohne Wasser vor sich ging, die Schriftzüge noch etwas mehr und deutlicher sich abhoben als nach dem Schluß des Verfahrens. Es wird sich daher empfehlen die Binden während des Reinigungsprozesses zu photographieren, damit dann alles geschehen ist, was bei so wichtigen Manuskripten geschehen kann.

Auf Grund dieser Erfahrungen wagen wir unter Zurücksendung des Stückes die Bitte uns noch ein weiteres beschriebenes Stück gütigst hierher zu übersenden. Erst auf Grund dieser Prüfung werden wir uns dann erlauben Vorschläge betreffs der dortigen Bindestücke zu machen, Jedenfalls bitten wir jetzt schon der Kroatischen Landesregierung unsern ergebensten Dank aussprechen zu wollen

Geh. Med. Rat Prof. Dr. R. Kobert
Rostock 31 Okt. 1913.

Direktor des pharmakologischen — Institutes

XXII

Herrn Prof. Dr. Josip Brunšmid Direktor der Archäol. Abt. des Kroat. Nationalmuseums Agram (Zagreb) Kroatien
Rostock i. M. 21. Dez. 1913

Sehr geehrter Herr Kollege,

Ich habe Ihnen Ende Okt. od. Anfang November das gereinigte Bindenfragment mit einem Gutachten von Kobert und mir zurückgesandt und erwarte noch Ihre Entscheidung über den weiteren modus procedendi. Da Freund Danielsson Upsala am 28. Dez. auf 8 Tage zu Besuch hieher kommt, wäre ich Ihnen für einen frdl. Bescheid bis zu diesem Termin besonders dankbar.

Mit den besten Wünschen zum Neuen Jahre
Ihr stets ergebener
Gust. Herbig

Odgovorio 6. I 1914.
Brunšmid

XXIII

E. Vetter, Wien XVIII/110,
Bischof-Faber-Platz 15

Herrn Universitätsprofessor Dr Viktor Hofiler, Direktor des Nationalmuseums in Zagreb (Agram), Zrinski trg

Wien, 24. Juli 1940.

Lieber Herr Direktor,

Durch günstige Umstände wurde mir die Gelegenheit geboten, ganz kostenlos die Mumienbinde mit infraroten Strahlen aufnehmen zu können. Nur müssten Sie sich entschliessen, selbst mit dem Keimelion nach Wien zu kommen, denn nur hier sind die notwendigen Apparate, die man nicht nach Agram schicken kann. Für mich würde ich nur ein paar Abzüge verlangen, die Platten würden dem Agramer Museum überlassen, damit kein Missbrauch damit getrieben werden kann.

Wenn Sie eine Aussicht sehen, von Ihrer vorgesetzten Behörde die Zustimmung zu erreichen, so antworten Sie mir bald, denn die Gelegenheit wird nur noch einige Monate bestehen.

In alter Freundschaft

Ihr. E. Vetter.

XXIV

Broj 418
Hrvatski narodni muzej, Arheološko-
historijski odio
Zagreb, Zrinjski trg 11

Zagreb 29. VII 940.

Sehr geehrter Herr Kollege!

Ich erhielt heute Ihre Karte. Prinzipiell habe ich nichts dagegen, dass Sie die Binden bearbeiten und Abzüge erhalten. Dasselbe wünscht übrigens auch Pallottino.

Ich habe auch nichts dagegen, daß ich mit den Binden nach Wien komme, doch kann ich nicht darüber entscheiden, kann aber nicht auf Grund Ihrer Karte bei meiner vorgesetzten Behörde vorstellig werden.

Sie müssten eine angesehene Institution dazu gewinnen dass sie die Sache in Angriff nimmt (Akademie oder Universität) und den Wunsch etwas ausführlicher begründen. Sie müssten von dieser Institution als kompetenter Bearbeiter empfohlen werden und es müsste begründet werden warum gerade jetzt die gewünschte Zeit dazu ist und eventuell auch wer die Kosten trägt.

Mit einem solchen Schreiben könnte ich mich an den Banus wenden und vielleicht die Bewilligung erhalten. Sicher ist es nicht, denn es ist eben jetzt nicht die richtige Zeit mit solchen Denkmälern in der Welt herumzureisen.

Es grüsst Sie bestens

Ihr Hoffiller

SADRŽAJ TABLI DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1

Plate 1

Liber linteus zagradiensis, Columna XII

Infracrvene snimke, snimio I. Lukan 1966; Infra = red photographs, taken by I. Lukan, 1966.

Tabla 2

Plate 2

Columna XI

Tabla 3

Plate 3

Columna X

Tabla 4

Plate 4

Columna IX

Tabla 5

Plate 5

Columna VIII

Tabla 6

Plate 6

Columna VII

Tabla 7

Plate 7

Columna VI

Tabla 8

Plate 8

Columna V

Tabla 9

Plate 9

Columna IV

Tabla 10

Plate 10

Columna III

Tabla 11

Plate 11

Columna II

Tabla 12

Plate 12

Columna I

Tabla 13

Plate 13

Montiranje povoja Zagreback? mumije na trake gaze, srpanj 1910.

The mounting of the swathes of the Zagreb Mummy on strips of gauze, July 1910.

Tabla 14

Plate 14

1. Zagrebačka mumija snimljena u stojećem stavu frontalno oko god. 1890; u pozadini se vidi Baričeva vodoravna vitrina u kojoj su se čuvali povoji.

2. Zagrebačka mumija snimljena u stojećem stavu u profilu u svojoj izvornoj vitrini; snimio Ivan Standl 1891. Fotografija je reproducirana kod Kralla i u *CIE*.

1. The Zagreb Mummy photographed in standing position, en face, around 1890; the Barič horizontal show-case in which the swathes were exhibited can be seen in the background.

2. The Zagreb Mummy photographed in standing position in profile in her original show-case; photo by Ivan Standl 1891. This photograph has been reproduced by Krall and in *CIE*.

Tabla 15

Plate 15

Dvije snimke Zagrebačke mumije u stalnom postavu egipatske zbirke (stanje iz oko god. 1900) iz vremena između 1920—1930.

Two photographs of the Zagreb Mummy as seen in the Egyptian Room (the state of c. 1900), taken between 1920 and 1930.

Tabla 16

Plate 16

1. Zagrebačka mumija u stalnoj izložbi, stanje između 1920—1930.

1. The Zagreb Mummy as seen in the permanent exhibition between 1920 and 1930.

2. Zagrebačka mumija snimljena god. 1950 (J. Pavelić)

2. The Zagreb Mummy photographed in 1950 by J. Pavelić

3. Zagrebačka mumija snimljena god. 1986 (R. Sobat)

3. The Zagreb Mummy photographed in 1986 by R. Sobat

LIBER LINTEVS ZAGRABIENSIS

More than a century has elapsed since the former National Museum in Zagreb obtained its now famous mummy together with her swathes. The event did not pass unobserved by either the local or the foreign public, but the most particular attention and curiosity was aroused not by the mummy itself but by the text written on some of the linen wrappings which had been used to swathe the mummified body of the dead female. Several decades after its arrival in Zagreb the manuscript was identified as an Etruscan linen book, thus securing it the fame of a unique source for the study of the language of that ancient Italic people. *Liber Unteus zagrabiensis*, the Linen Book of Zagreb, now kept in the Archaeological Museum, contains the longest text in Etruscan to have survived to our times. It is also a unique specimen of a book written on linen fabric in the Ancient Italian and Greek world¹. Since many details concerning this valuable donation are still insufficiently known to the public, we think that on this occasion they ought to be assembled and the existing documentation presented. This will be of help in establishing the facts connected with the arrival of the mummy and the swathes in Zagreb and the subsequent endeavours to preserve this valuable monument and interpret it in a scholarly way.

Several documents in the Archives of Croatia in Zagreb,² as well as a separate chapter in the monograph published by the well-known Viennese Egyptologist J. Krall in 1892,³ allow us to trace the main facts concerning the mummy together with her bandages back to approximately the mid-nineteenth century A. D. At that time the mummy was apparently brought enwrapped from Egypt to Vienna, and some time afterwards to Zagreb. In all this the crucial rôle was that of Mihael de Barić, born

at Semeljci in Slavonia, Croatia, around 1791⁴ about whose life we know too little and it would be rewarding to study in detail. The scarce facts known about this worthy man we owe to Krall's investigations, from the letters written by his brother Ilija as from the information their niece T. Jellinek gave to Krall in the early nineties of the last century in Vienna. Mihael, like his brother Ilija studied Divinity, but never took orders, instead he became a civil servant and from 1829 onwards made a career as an official in the Royal Hungarian administration (Hofconcipist)⁵. His service lasted until 1848 when he retired, and possibly because of the revolutionary events in the Monarchy, started on a journey which took him to Egypt, where he travelled in 1848/49. There, conjectured, he bought a fully enwrapped mummy. His stay in this remote country was made possible by the fact that he was relatively well off, and augmented his income by publishing a newspaper in Bratislava (Pressburg)⁶. After returning home Barić applied to be reinstated in his office, but this was disallowed by the Ministry of the Interior, possibly because of his age⁷. As a retired man Barić remained in Vienna, where he had spent most of his life, and where he owned some land, in the city's Third Region (Bezirk), which he divided into building sites around 1850. There is a Barichgasse in this part of Vienna still bearing his name⁸. Barić lived in the very center of the city, at the corner of the Rotenturmstrasse and the Fleischmarkt (his address being Am Alten Fleischmarkt No. 728, second court, 4th floor right). This house is not standing any more, another one being constructed on the same site around the turn of the century. In his flat Barić kept an art collection, of which the mummy together with her swathes was part, kept upright in a glass case provided with curtains (Plate 14, 2). We also know that when Barić died on December 14, 1859 the swathes were unwrapped and exhibited in a special horizontal case (Plate 14, 1).

According to the Barić's will, his entire fortune was inherited by his niece T. Jellinek, whereas the executor of the will was his brother Ilija, then Consistorial Councillor, Dean and Parish Priest at Golubinci in the Bosnian—Bakovo Diocese. According to the explicit wish of the deceased, and probably by suggestion of his brother Ilija, the mummy together with the swathes was to be bequeathed either to the Yugoslav Academy or to the National Museum in Zagreb, if the first possibility could not be realized. There are two authentic documents from that time — the first one being the »Declaration« (»Erklärung«) by Ilija Barić, written on the second anniversary of the demise of his brother Mihael, on December 14, 1861, by which he makes this donation public⁹, while the second document, also written in the polished German of the long bygone era of Maria Theresia, is a letter addressed to Banus Josip Baron Sokčević (1860—1867) dated March 19, 1862^{1*}. In this letter Ilija Barić informed the *banus* as the head of the Triune Kingdom of the patriotic gesture of his late brother, at the same time giving the first account of the mummy and her wrappings. He also proposed that a person of confidence should be sent to Vienna in order to pack the objects and transport them to Zagreb. On the Very same day Banus Sokčević sent the two letters on to the Presidency of the Royal Regency Council of the Kingdoms of Dalmatia, Croatia and Slavonia, which in their turn addressed a letter to the Finance Committee for the-Yugoslav

Academy and the University on April 4, 1862, and informed them about the donation enquiring whether the bequest could be accepted and whether the amount of 100 forint, cost of the transport, could be taken from the Academy funds¹¹.

The Finance Committee sat in session on March 7, of the same year and »with much joy accepted the patriotic offer by the Reverend Ilija Barić«. In connection with this, a positive answer was addressed to the Presidency of the Royal Regency Council on May 13, 1862¹², asking them to take the necessary steps in order to bring the mummy to Zagreb. The letter was signed by the President of the Finance Committee Baron Ambroz Vranyczany (1801—1870) and the Referee Matija Mesic (1826—1878).

The draft of the letter by the Presidency of the Royal Regency Council to the Royal Court Office for Dalmatia, Croatia and Slavonia which represented the Croatian government with the court in Vienna, of May 21, 1862, has not been preserved, but there is the answer by its President of that time, Ivan Mažuranić (1814—1890), the great Croatian poet, politician and later *banus*, to the Royal Regency Council of July 19, 1862¹³. This letter contains a description of the mummy and the wrappings as they were kept in the flat of the late Mihael Barić in two separate cases, and this account is almost identical to the one written by Ilija Barić. Mažuranić also wrote about the packing and the transport of the items. In order to hurry the transport, the Regency Council, after receiving the consent of the President of the Finance Committee, Ambroz Vranyczany, cut short the proceeding and approved everything proposed by Mažuranić¹⁴. Thus the mummy, her swathes and the two show-cases began their journey to Zagreb in three large cases, specially made for this occasion, first by rail to Zidani Most, and then — after Mažuranić had informed the Regency Council about the exact time of arrival of the cases at Zidani Most, by telegram — by cart accompanied by a person of confidence, to Zagreb. The exact date of arrival of the cases in Zagreb is unknown, except for the fact that it must have happened between July 22, and 25, 1862, because on July 25, Mažuranić sent a letter to the Regency Council presenting the bill for the money and returning the remainder of 24 forint and 80 kreuzer, left over from the 100 forint¹⁵. Having deduced 10 forint and 48 kreuzer for the transport from Zidani Most to Zagreb, the Presidency of the Royal Regency Council ended the entire procedure by a letter to the Finance Committee for the Yugoslav Academy and the University, informing them about the money spent¹⁶, and on the same day, i. e. on August 19, gave the order for the remaining 14 forint and 32 kreuzer to be returned to the Imperial and Royal Main Treasury upon account of the Yugoslav Academy, which transaction was finalized on September 4, 1862¹⁷. One cannot but praise the patriotic gesture of both the Barić brothers, Mihael and Ilija, as well as the intense interest of the many persons of influence who took part in bringing the monuments, whose real value at that time was still obscure, to the National Museum as soon as possible — the Yugoslav Academy of Science and Arts was not formed until 1866.

The mummy and her swathes were initially kept in the National Museum, which had once been the palace of Count Karlo Drašković in Opatička Street, and there they were taken into custody by Major Mijat Sabljarić (1790—1865), the keeper of the Archaeological and several other collections. He was the first to note that »Also, most of the swathes show letters and hieroglyphs*“ while giving the description of the afore mentioned items which formed the nucleus of the Egyptian Collection, in the Museum Catalogue¹⁸. For several decades a label on the show-case written in his handsome writing read: »A Mummy from Misr (Aegypten). The gift of Mr. Ilija Barić, Sub-Archdeacon of the Dakovo Diocese at Golubinci«.

The Egyptian Collection of the National Museum suddenly grew in 1868, when, owing to the care of Bishop Strossmayer and Franjo Rački, the President of the Yugoslav Academy, the collection of Egyptian antiquities of the late Field Marshal-Lieutenant Baron Franz Koller (—1829) was purchased from his heirs. As early as the following year the new museum keeper Don Sime Ljubić (1822—1896) invited to Zagreb the renowned German Egyptologist Heinrich Brugsch (1827—1894) in order to systematize the Egyptian collection, which he eventually did. While looking through the show-case containing the mummy's swathes, Brugsch suddenly saw some written signs upon the upturned edge of one of the bandages. Immediately he went through the entire length of forty-odd metres of the *fasciae* and other rags in order to select those bearing inscriptions. He was unable to tell what sort of script this was, but he copied the entire text and discovered that its features were of an alphabetical order. This discovery of his H. Brugsch described to J. Krall many years later.¹⁹

In 1870. S. Ljubić published a catalogue of the Zagreb Egyptian Collection, where first and second place were taken by the mummy and the swathes²⁰. It was only after 1879 that the information on the Zagreb Text upon linen spread through the learned world. This we owe to the British traveller and orientalist Sir Richard Burton (1821—1890), who acted as British Consul in Trieste for several years, and who for the first time published the text in London, while thinking it to be Runic.²¹ He had seen the swathes for the first time in Zagreb during a visit in 1877, and the copy of the text was made by his vice-consul Philip Proby Cautley in 1878²².

While publishing the first part of his Catalogue of the Archaeological Department of the National Museum in Zagreb in 1889, Ljubić dedicated two pages and one plate to the mummy and to the bandages.²³ Further, one must emphasize that in 1891, on January 31, the swathes arrived in Vienna where they were deposited at the University Library for a year, in order to be studied in detail by the famous Egyptologist Jakob Krall (1857—1905)^{23a} — one earlier attempt to have the inscription shown during a congress of German philologists in Leipzig in 1872 was turned down both by the Museum authorities and by the Croatian Government. Full consent for the journey to Vienna was this time secured from the Royal Government for Croatia, Dalmatia and Slavonia, Department of Religion and Schooling. The result of Krall's studies was the still fundamental monograph,²⁴ which proved to the entire learned world that the longest known inscription in Etruscan

in the world, written in columns, had been hidden among the swathes of the Zagreb mummy. At the same time the swathes were orthochromatically photographed by J. M. Eder, as the earlier attempts by I. Standl in Zagreb in 1877 had not given good results. The excellent photographs by Eder were published by Krall in the afore-said monograph reduced to the scale 1:3 of the original size. Realizing, even that time how essential an interdisciplinary approach was for the solution of a complex scientific problem, Krall had both the linen fabric of the swathes and the ink used for writing the text analyzed — this was done by J. Wiesner,²⁵ while the mummy's hair was analyzed at the same time by V. von Ebner.²⁶ Following the publication of Krall's work in 1892 a great number of diverse articles, papers and books concerned with the Zagreb linen book appeared. This is shown by the extensive bibliography a selection of which is published here. It must, however, be emphasized that besides the really very impressive number of scholarly studies there are also a considerable number of works in which the many questions raised by the *liber linteus* are not based upon the scholarly facts, but are largely products of phantasy.

Among the various scholars who visited Zagreb in order to study the *liber linteus*, following the discovery by Krall, of especial note was the German Gustav Herbig (1868—1925),²⁷ who arrived in Zagreb in the summer of 1910, accompanied by a skilled photographer. Herbig, besides having published a noteworthy study about the text the linen book,²⁸ made himself useful by discovering another, hitherto unknown fragment of the inscription, among the mass of the bandages stuck together by the balsam. This fragment, belonging to the first part of the book, is named the «New» or the »Herbig Fragment-» in the literature.

The director of the Archaeological Department of the National Museum at that time, Josip Brunšmid (1858—1929) took advantage of Herbig's stay in Zagreb to ask him to try to make a partial horizontal reconstruction of the *liber linteus*, in his own presence, by applying the swathes upon a strip of rough gauze using sterilized adhesive (Pl. 13). This needed to be done in order to minimize the possibility of damaging them by handling. Owing to the circumstance that Herbig became professor at the University of Rostock in Mecklenburg, and to the fact that in the same town lived Rudolf Kobert, the Director of the Institute of Pharmacology and Physical Chemistry and a well-known specialist for conservation of archaeological material, particularly of ancient textiles, a small piece of uninscribed wrapping was sent to Rostock. If the cleaning experiment should prove successful, the same method could then be applied on the inscribed parts of the swathes. The results were satisfactory, so Kobert was entrusted with the cleaning of the »New Fragments which also, according to existing standards, proved to be entirely successful. By chance, the »New Fragment^ was the only part of the *Liber linteus zagrabiensis* which was chemically treated at Rostock by R. Kobert. Bearing in mind the importance of the documents, we think that it would be of interest to publish the entire set of letters exchanged by Herbig and Kobert, with Brunšmid and the Royal Croatian, Slavonian and Dalmatian Government.²⁹

It is important to point out the great reserve shown by Brunšmid when the question of sending the entire length of the swathes to Rostock for cleaning arose. This was never realized, and as Brunšmid put it »this Direction has full confidence in the scientist, but as an important monument is in question, which also represents great monetary value, the Direction cannot take the decision to "recommend the cleaning of the entire inscription to the Royal Territorial Government".³⁰

Just before the beginning of the First World War, Viktor Hoffiller (1877—1954) published a work on the state of research on the Etruscan language with special regard to the *Liber linteus zagradiensis*.³¹ An important step forward in reading the text of the linen book was achieved in 1932 owing to the first photographs taken under infra-red light by the famous Zagreb photo-chemist Ivan Plotnikov (1878—1955) with his assistants L. Splait and K. Weber.³² The infra-red photographs taken on this occasion made it possible to read the parts of the text obscured by the stains of balsam, and the parts of which had turned into oxide. Later I. Plotnikov photographed 90 more lines out of 245, which were published by M. Runes together with S. P. Cortsen in 1935.³³ It is interesting to mention that in 1940 there was another proposal that the entire length of the wrappings be photographed by using the infra-red method in Vienna, by E. Vetter.³⁴ This useful initiative was never realized, because the director of the museum at that time, V. Hoffiller, bearing in mind the overall circumstances in the world, with good reason thought that »these now are not right times to travel around the world with such monuments«. ³⁵

In the Barić flat in Vienna, the mummy was kept upright, standing in her show-case, secured to an iron rod. As such she was known to all visitors of the Zagreb museum for decades (Pl. 14, 1—2), until the turn of the century, when she was seriously attacked by book worms, which especially damaged her legs. The Museum direction then took the decision to use a drastic method by immersing the mummy in a petroleum bath for a considerable period in order to kill the worms, it was the only method known at that time. The worms were eventually destroyed, but the body of the deceased suffered in a certain way, particularly her joints. Therefore she had to be put into a horizontal position, and the old Barić case was adjusted. Lately all the sarcophagi and mummies were laid in new show-cases, so was this one (Pl. 15; 16, 1). The immersion in petrol did solve however one problem, but a new one arose, which is daily becoming more acute. Late in December 1984 Nazzareno Gabrielli, the director of the laboratories of the Vatican Museums and a world-wide renowned specialist for similar cases, visited Zagreb and found that the body had lost too much humidity and that it was slowly turning to dust, which could result in its turning into a bare skeleton in a few decades' time.

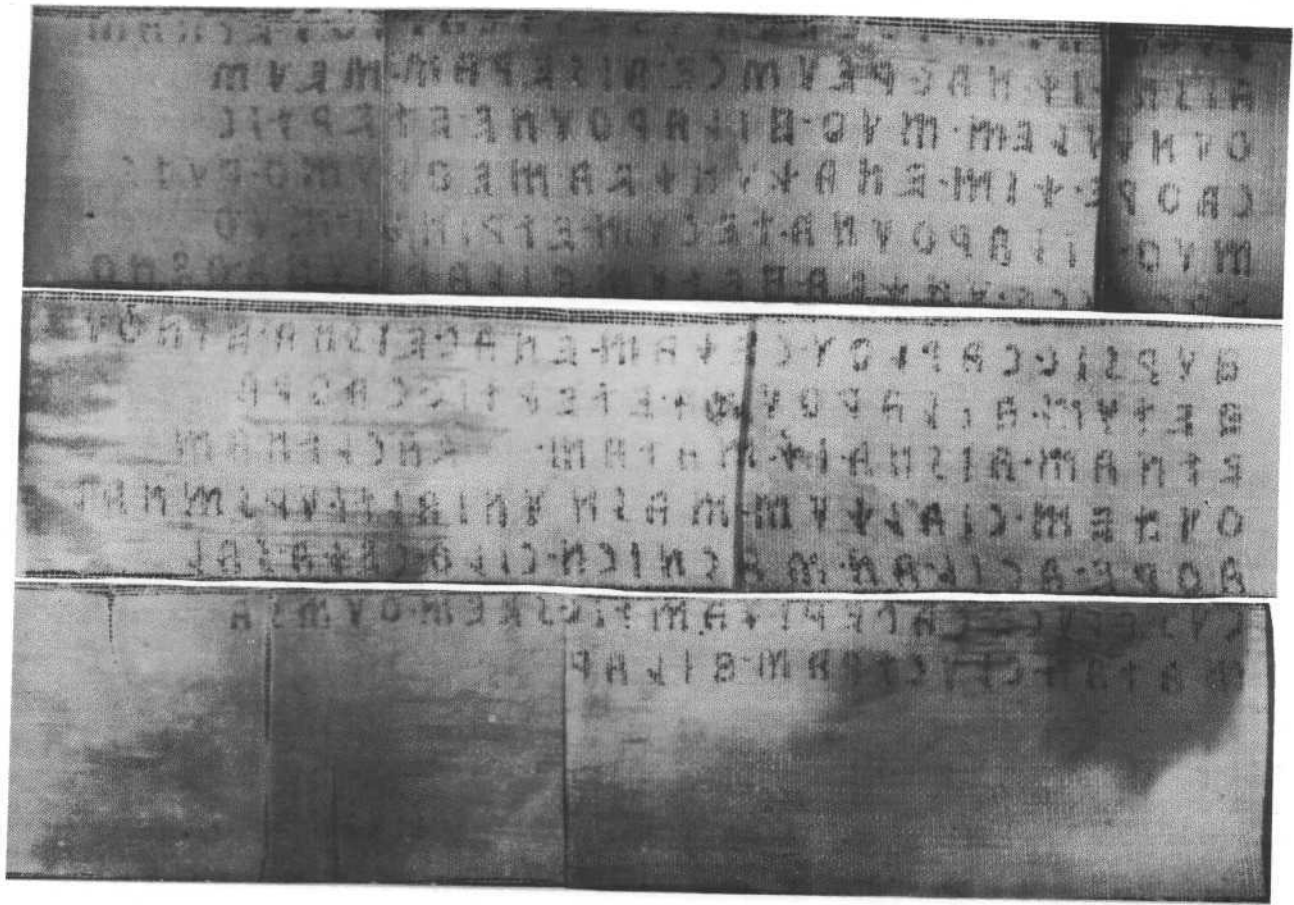
Contrary to the mummy, the *liber linteus* had been shown to the public very rarely. For the first time after the Ljubić era, they were displayed in 1936, on which occasion V. Hoffiller gave a lecture on the *Liber linteus zagradiensis*, which attracted much interest in the city.³⁶ A further step of importance, taken after the war, in 1966, was successful photographing by using the infra-red method

of Ivan Lukan, the photographer of the Institute of Criminological Research of the Secretariate of the Interior for Croatia. This work was supervised by Vera Vejvoda, one of the Museum's keepers. The entire length of the text was photographed in black and white, resulting in a set of 86 photographs, reproduced here for the first time (Plates 1—12). Ramiza Pflieger of Zagreb made a fac-simile upon a sheet of linen, based on these photographs, and presented it to the Museum.

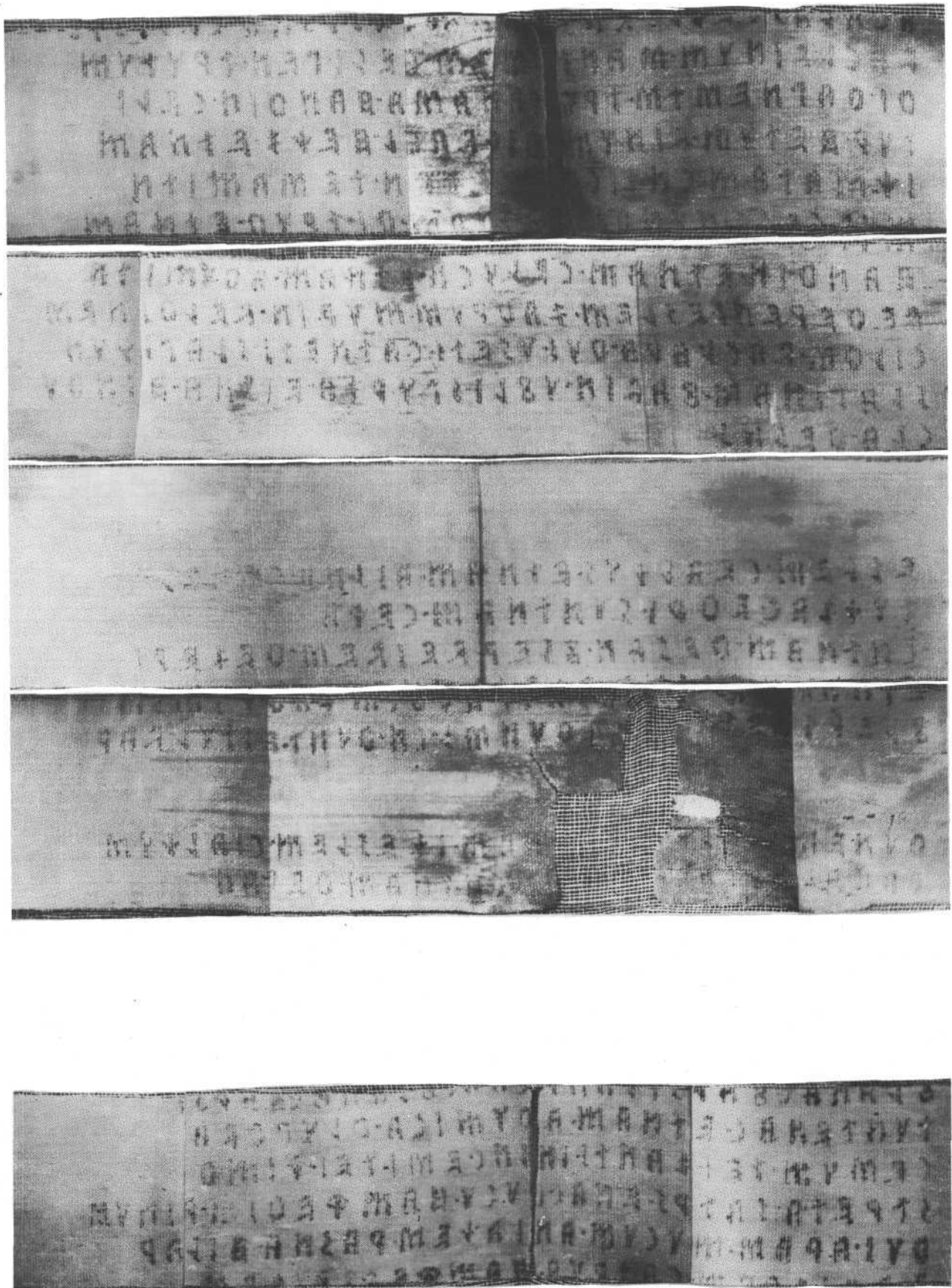
Before their reconstruction, the swathes were partially exhibited to the public only once, in 1967, as part of an exhibition held at the Archaeological Museum. The mummy too was shown on this occasion, before being displayed as part of the permanent Egyptian exhibition a couple of years later. In January 1985 the swathes were taken to Switzerland, to the Abegg Foundation Berne at Riggisberg, where they were subjected to a series of delicate methods of conservation and reconstruction. This extremely difficult task was successfully brought to an end by Mechtild Flury-Lemberg, the head of the laboratory of this top institution for conservation of antique textiles.³⁷ The reconstruction was supervised by Francesco Roncalli, Professor of Etruscology at the University of Perugia. Before any restoration could be initiated, preliminary analyses of both the black and red ink used in the linen book, and of the adhesive that had held the *fasciae* on the gauze strips since 1910, had to be made. These analyzes (upon a fragment of swathe No. 5 at the height of the Column X) were made by specialists of the Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap in Amsterdam.³⁸

The conservation of the *liber linteus* lasted until the end of April 1985, following which this invaluable document was presented in its new shape to numerous experts from Switzerland and some neighbouring countries in the entrance hall of the Abegg Foundation at Riggisberg, on April 24. This event was accompanied by a lecture held by F. Roncalli. The *Liber linteus zagrabiensis* by special transport was then brought from Switzerland to Italy in order to be shown at the exhibition named «Scrivere etrusco», opened in the restored buildings of the Rocca Paolina on May 4, and closed on October 24, 1985. An infra-red photograph of the entire *liber linteus* (the entire series of photographs was executed by Maurizio Seracini, head of E.DI.TECH — Electronics, Diagnostics and Technology, Center for artistic and architectural diagnostics from Florence) was on display together with a transcription of the text and the necessary explanations, while the conservation works in Switzerland were also illustrated. This exhibition was accompanied by a catalogue-monograph containing detailed documentation concerning the three most important monuments shown there, the three longest Etruscan inscriptions in the world: the *Liber linteus* from Zagreb, the the Perugine *Cippus* and the *Tegula* from Capua.³⁹ In connection with this important exhibition a convention was held in Perugia at the Gallenga Palace on September 27, 1985 under the title »The Day of the Etruscan Book« («Giomata del libro etrusco»). On this occasion F. Roncalli and M. Pallottino spoke about the *Liber linteus Zagrabiensis*, some of its features, as well as of its historical and linguistic importance.⁴⁰

Finally, the *Liber linteus zagradiensis* was presented to the Yugoslav public as part of the exhibition »Pisati etruščanski« (»Etruscan Writing«) opened from January 27, to March 2, 1985 at the Exhibition Center on Jesuit Square in Zagreb. As in Perugia, the three already mentioned longest Etruscan inscriptions were shown together with an urn lid from Ciusi, which bears a sculptured folded book of linen. In Zagreb, however, the mummy was also exhibited, together with a series of X-ray photographs taken immediately before the exhibition at the »Rebro« Clinic in Zagreb.⁴¹ A part of the uninscribed wrappings, lumps of balsam, a necklace of glass-paste beads in various colours and fragments of leaf wreaths⁴² were shown to the public for the first time. A catalogue-monograph, almost identical to that of the Perugine exhibition, with several alterations, was printed for this occasion,⁴³ and a set of post-cards showing the entire length of the linen book, by using the slides taken in Switzerland after the conservation and reconstruction had been accomplished. All these initiatives had very wide recognition in the local and foreign cultural and scholarly world, resulting in an impetus for new, complex research — thus for instance the examination of the date of the samples of the textile, balsam and the leaves by using the C 14 method — are being carried out by experts of the »Ruđer Bošković« Institute in Zagreb. Some of this research is still in progress. The vegetary remains are being studied by specialists of the Institute of Botany, also in Zagreb — some further research still lies in the future. Results based upon modern technology will in any case be of value and we hope, that they will make it possible to acquire new information about a monument which deserves a constant care and attention because of its extraordinary importance as a part of the heritage of Mankind.

Tabk 2

Fragment of a papyrus scroll with several lines of ancient Greek text. The characters are dark and somewhat faded against a lighter background.

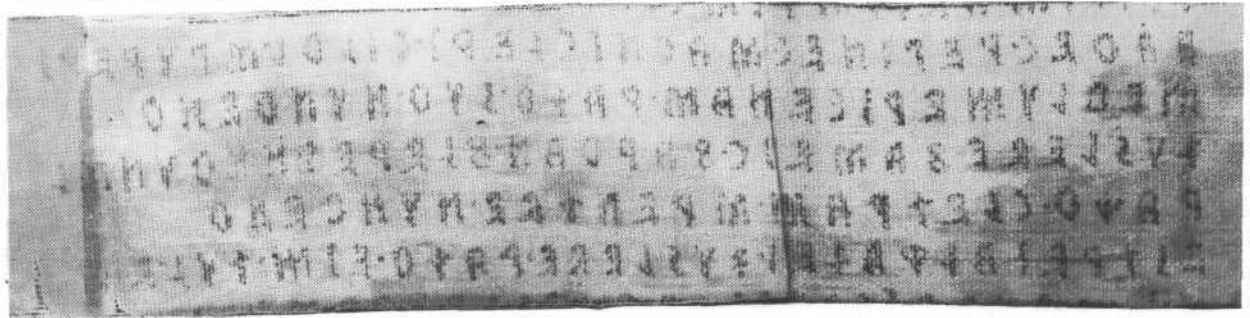
Fragment of a papyrus scroll with several lines of ancient Greek text. The text is arranged in a regular, horizontal pattern.

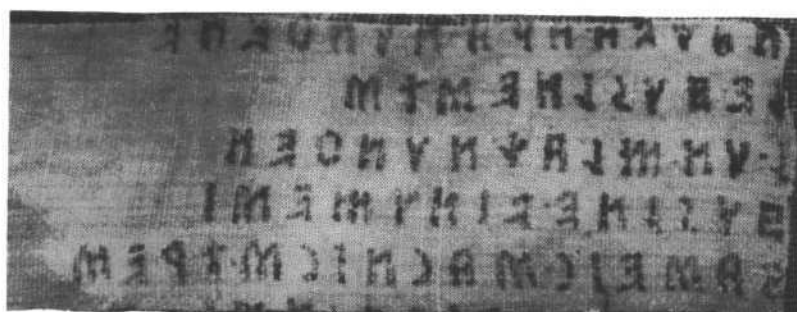
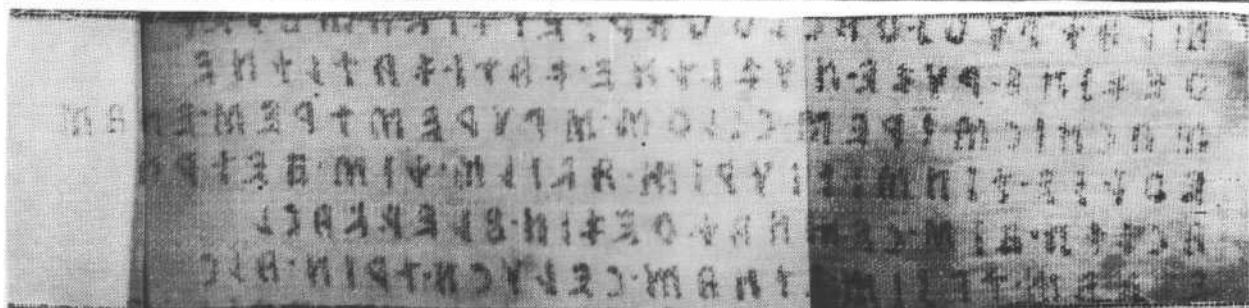
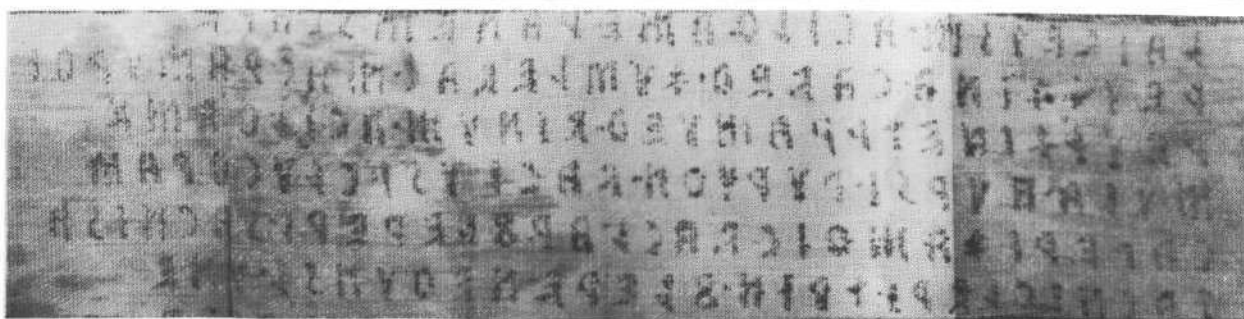
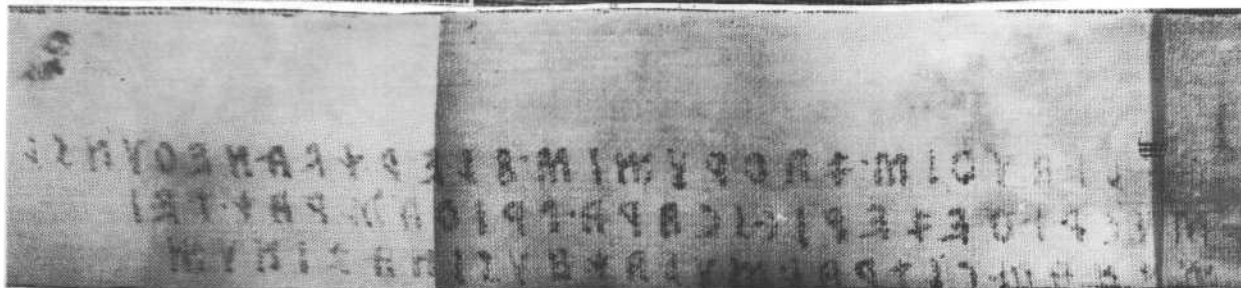
Fragment of a papyrus scroll with several lines of ancient Greek text. The characters are clearly visible and well-preserved.

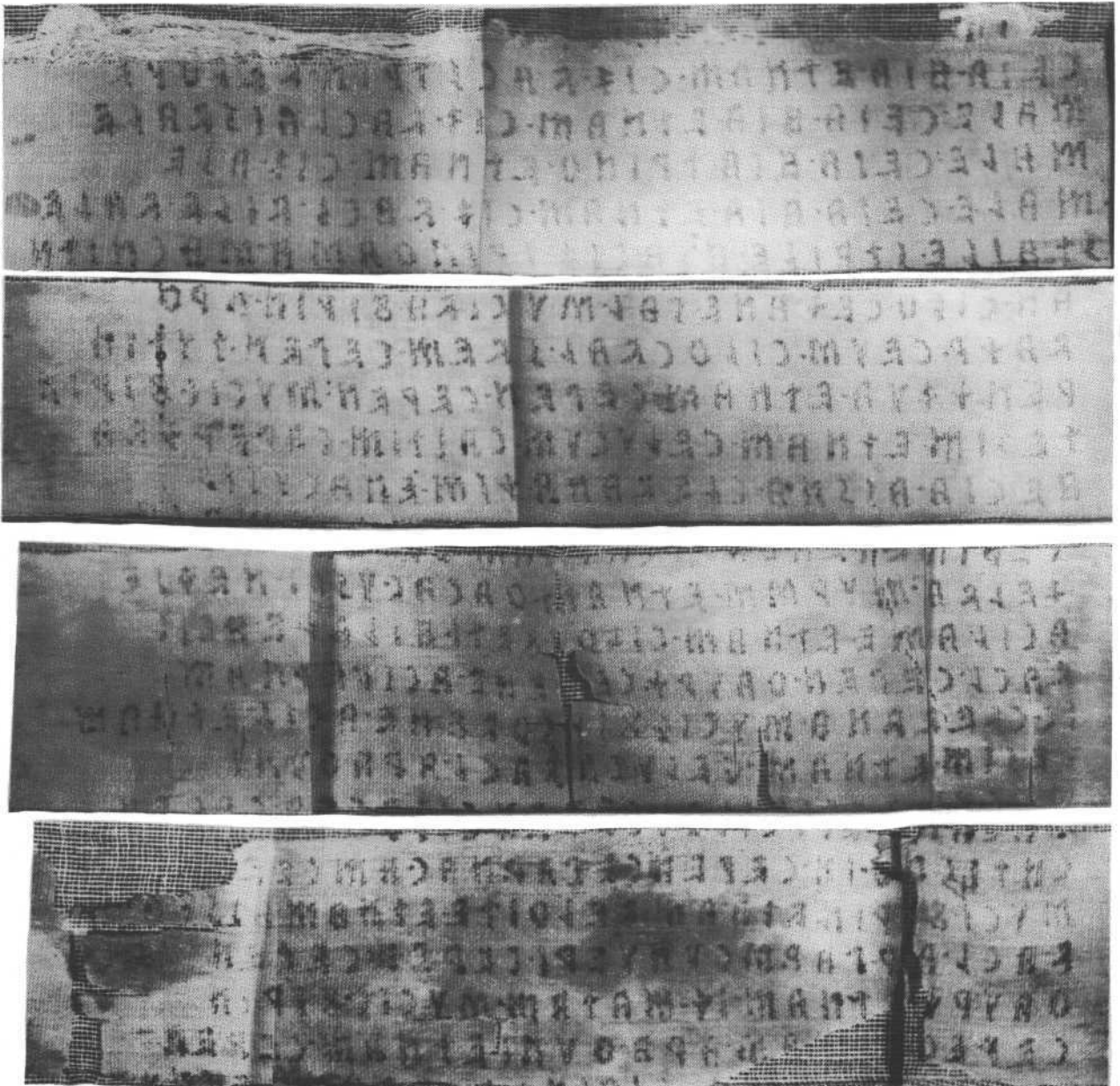
Fragment of a papyrus scroll with several lines of ancient Greek text. The text is somewhat obscured by a vertical crease or fold in the scroll.

Fragment of a papyrus scroll with several lines of ancient Greek text. The text is arranged in a regular, horizontal pattern.

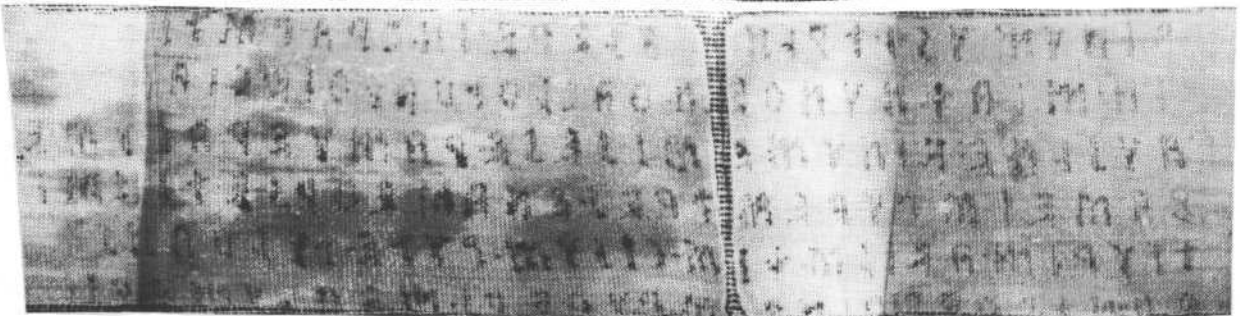
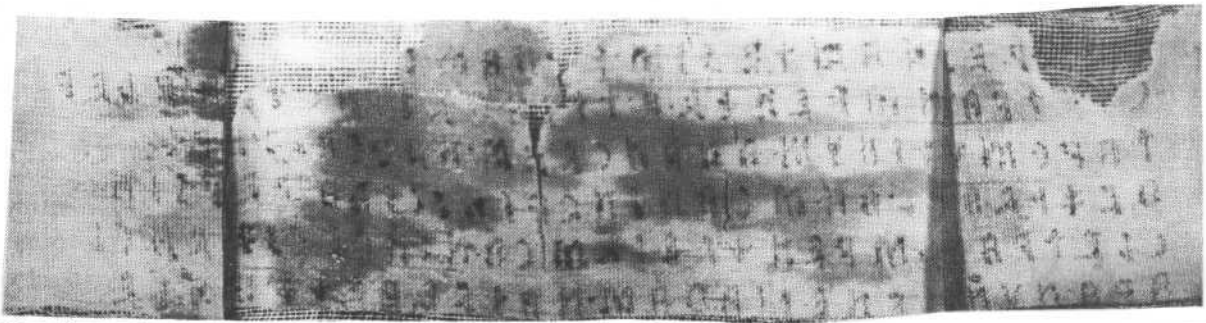
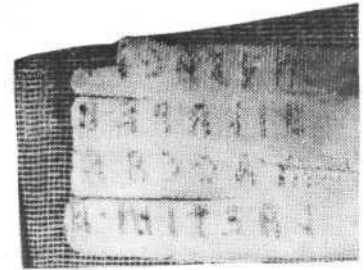

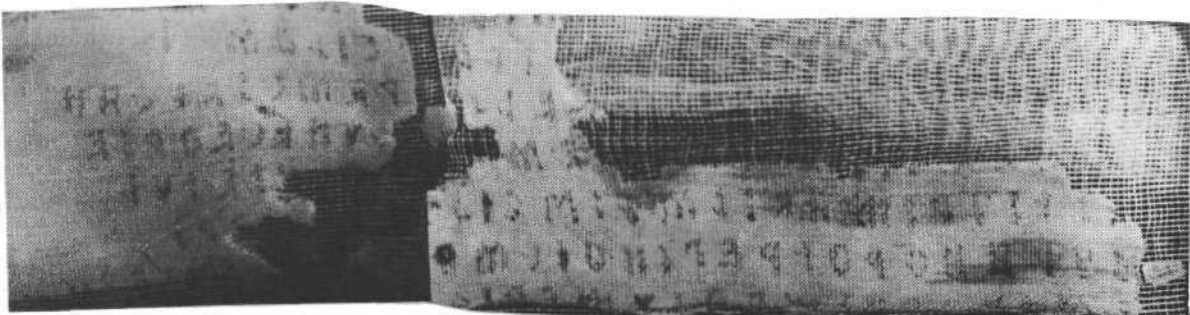
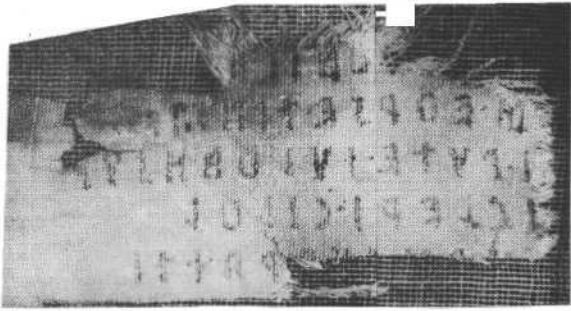

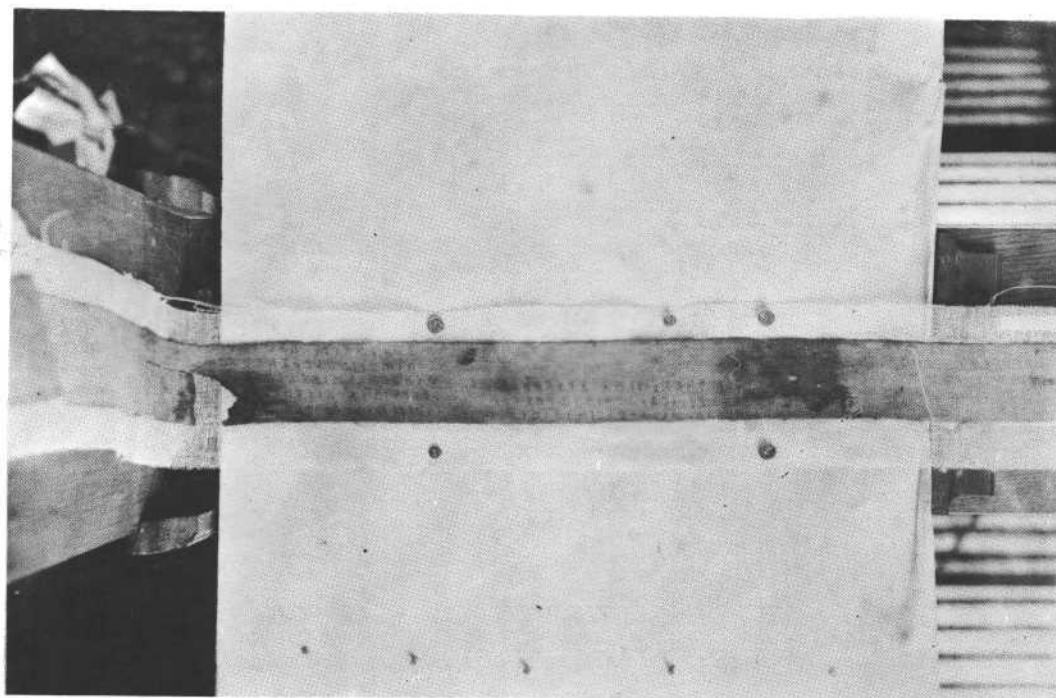
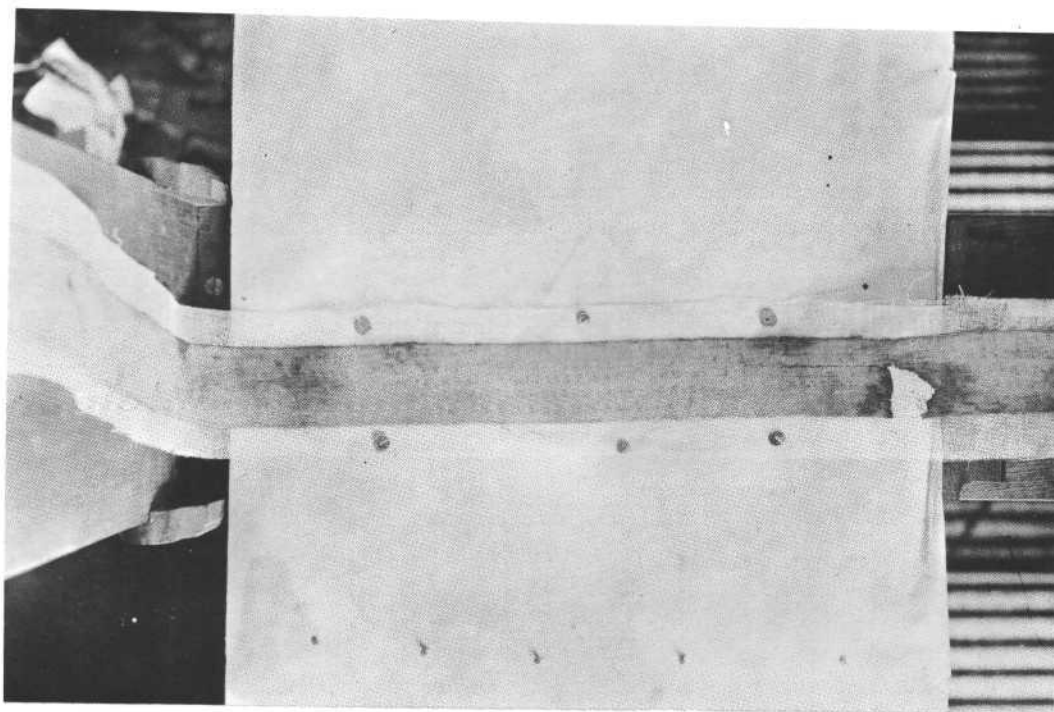

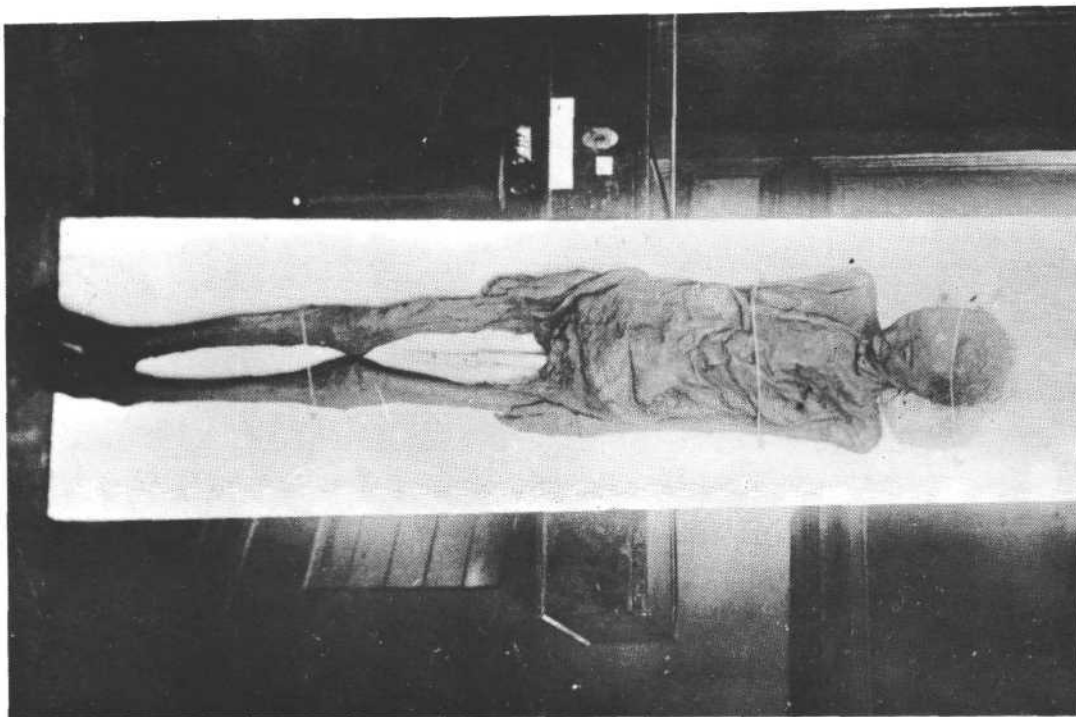

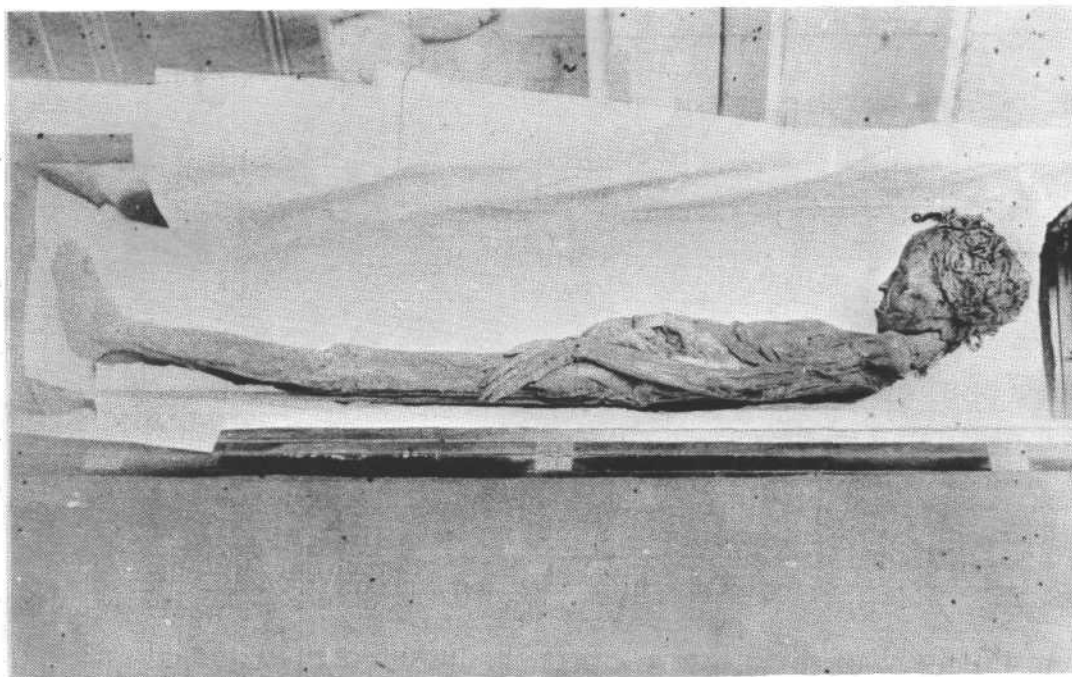

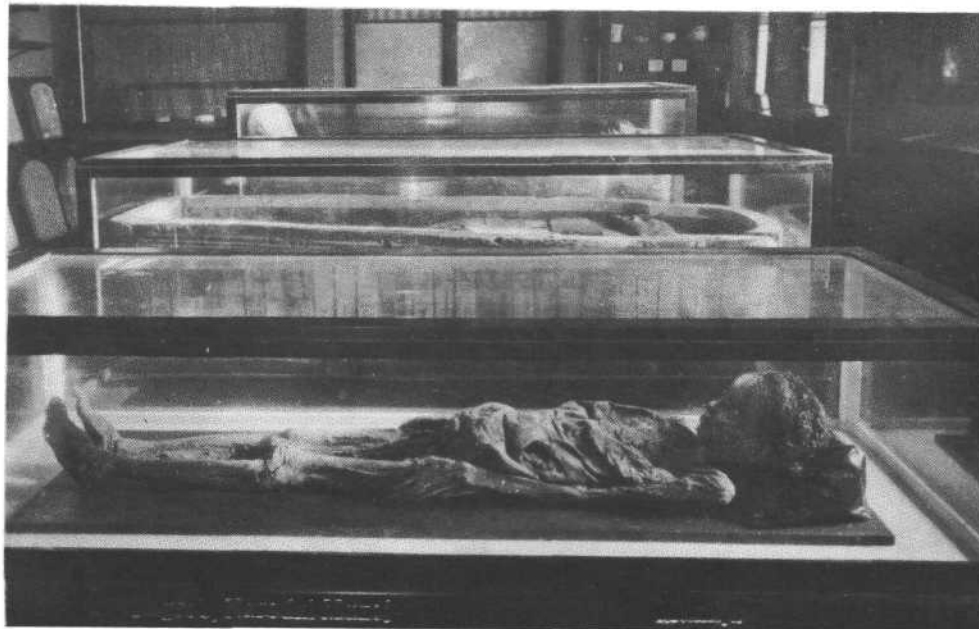

1

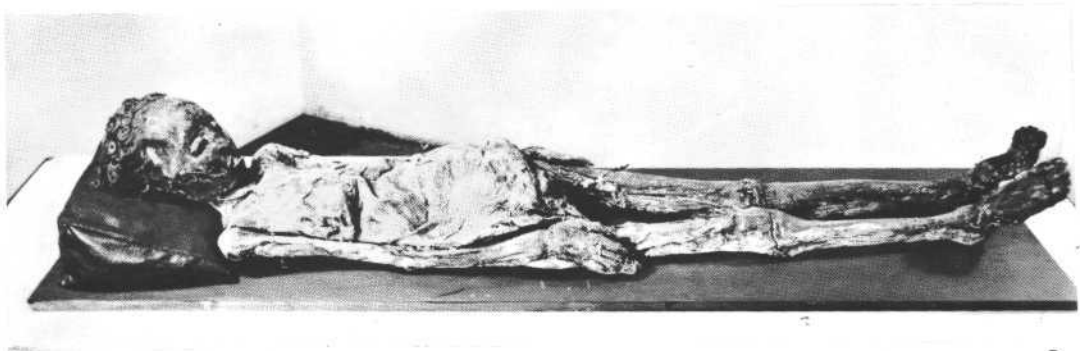

2

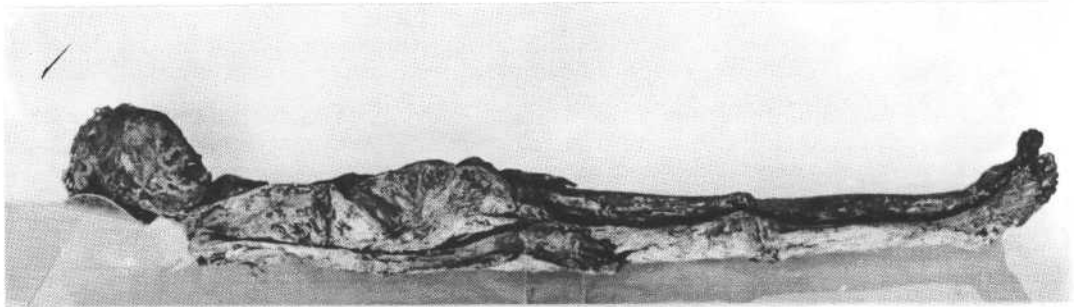

1

2

3

MECHTILD FLURY-LEMBERG

*Abegg-Stiftung Bern
Riggisberg, Schweiz*

DIE REKONSTRUKTION DES *LIBER LINTEUS* ZAGRABIENSIS ODER DIE MUMIENBINDEN VON ZAGREB

UDC 003.343.1:003.519.3:7.025.4 (497.13 Zagreb)

Originelle wissenschaftliche Arbeit

Die Autorin beschreibt ihre an den Zagreber Mumienbinden aiisserst vorsichtig unternommene Konservierung: zuerst wurden die Binden von der groben Leinengaze, die seit 1910 als Unterlage diente, entfernt. Es folgte die Korrektur des Gewebes in beiden Richtungen, scnvie der Schriftzeichen, was am Ende eine Zusammenfügung der Leinenstreifen zu dem ursprünglichen Buch ermöglichte.

1848 erwirbt Mihail v. Barić, ein kroatischer Beamte, in Aegypten eine Mumie. Von wem wissen wir nicht. Die Mumie gelangt nach Wien in die Antikensammlung von Barić und nach dessen Tod als Schenkung in den Besitz des Nationalmuseums in Zagreb. 1862 wird die Mumie nach Zagreb gebracht, wo sie heute im Archäologischen Museum aufbewahrt wird.

In Zagreb entdeckt man auf einen Teil der leinenen Binden, welche die Mumie umkleiden, Schriftzeichen, die von dem Aegyptologen Heinrich Brugsch zunächst für aegyptisch gehalten werden. Brugsch glaubt einen neuen Typus aegyptischer Schrift gefunden zu haben. (Taf. 1, 2)

Durch das Aufsehen, das die Schriftzeichen erregen, wird auch der Wiener Agyptologe Jacob Krall auf die Binden aufmerksam und erreicht, dass sie 1891 zu einer eingehenden Untersuchung nach Wien gebracht werden. Krall stellt nach einjährigen Studien fest, dass es sich nicht um aegyptische, sondern um etruskische Schriftzeichen handelt. Er kommt zu dem Ergebnis, dass es sich um das Fragment einer etruskischen Schriftrolle handelt, welche auf irgend einem Weg nach Aegypten gelangt war und dort bei der Mumifizierung eines Mädchens Verwendung fand. Das mit fremden Schriftzeichen bedeckte Leinentuch schnitt man in Streifen und wand es um den Körper der Toten. So blieb nicht nur der Körper des Mädchens, sondern auch die Inschrift der Leinenbinden über Jahrhunderte erhalten.

Die Mumienbinden mit den etruskischen Schriftzeichen wurden von Krall ediert¹ und die Forschung beschäftigt sich seitdem mit ihrer Deutung. Obwohl man sah, dass die einzelnen Streifen aneinandergehören, ergab der Text, von rechts nach links, horizontal gelesen, keinen Sinn. Viele Fragen blieben offen, die sich erst heute durch die Entdeckungen des italienischen Archäologen Francesco Roncalli² beantworten lassen. Die Entdeckung feiner roter Linien in vertikaler Richtung, welche offenbar den Anfang einer neuen Zeile markieren, bestätigten Roncallis Vermutungen, dass die Binden ursprünglich nicht zu einer Schriftrolle, sondern zu einem *liber linteus* gehört haben. Die roten Linien wiederholen sich auf den längsten Streifen zwölfmal, das heisst, dass der Text in 12 Kapitel eingeteilt ist. Damit ergibt sich eine andere Lesart. Nach Aneinanderfügung der Streifen ihrer ursprünglichen Lage entsprechend, lässt sich nun der Text, von rechts nach links in vertikaler Richtung, Kapitel um Kapitel, sinnvoll lesen. Diese neue Lesart bringt mehr Licht in den Text. Es handelt sich um eine Art liturgischen Kalender für den etruskischen Götterkult. Dabei taucht mehrmals der Name einer Gottheit auf, die vornehmlich in der Gegend von Perugia verehrt wurde. Mit grosser Wahrscheinlichkeit darf man deshalb die Entstehung des Schriftstückes in diesem Gebiet, ungefähr im 2. Jh. v. Chr. annehmen.

Weiter belegt Roncalli seinen Rekonstruktionsvorschlag mit dem Hinweis auf Tuchpakete, die auf etruskischen Grabmalern, zusammen mit anderen Grabbeigaben neben dem Kopf des Toten dargestellt sind, und die offensichtlich mit den, in der antiken Literatur erwähnten, *libri linte* identisch sind, die hier die Lebensgeschichten der Toten enthalten. Die Darstellungen auf den Grabmalern³ zeigen deutlich, dass diese Leinenbücher in besonderer Weise zusammengefaltet wurden und auch das, aus den Mumienbinden zu rekonstruierende, Leinentuch trägt Merkmale, die auf eine Faltung deuten. So finden wir z. B. nach dem zwölften Kap., dem mutmasslichen Ende des Buches, am linken Rand eine unbeschriftete Partie, die breiter als eine Kapitelseite ist, und dem zusammengelegten Schriftstück wohl als eine Art Umschlaghülle gedient hat.

All diese Ergebnisse Roncallis blieben jedoch solange Vermutung wie der Zustand der Bänder die Gliederung des Textes nicht mehr erkennen liess. Durch die Beanspruchung der Leinenstreifen während ihres Gebrauchs als Mumienbinden waren einzelne Partien geschrumpft. Dadurch hatten sich Unterschiede z. B. in der Kapitelbreite ergeben, die zur Folge hatten, dass diese nicht mehr ohne weiteres rekonstruierbar waren.

Die bereits im frühen 20. Jh. zu ihrer Erhaltung auf Leinengaze aufgeklebten Binden wurden Anfang 1985 der Abegg-Stiftung Bern (Taf. 1, 1) zur Restaurierung übergeben. Das Ziel der Behandlung war, neben Konservierungsmassnahmen, die Rekonstruktion des ursprünglichen Buches. (Taf. 4, 3—4).

¹ Krall, J., Die etruskischen Mumienbinden des Agramer Nationalmuseums in *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*, Bd. XLI. Wien 1892,

² Roncalli, Francesco, »Carbasinis voluminibus implicati libri«. Osservazioni sul liber linteus di Zagabria, in: *Jahrbuch des dt. archäologischen Instituts*, 95 (1980), S. 227—264. Katalog: Scrivere Etrusco, Perugia 1985.

Die Mumienbinden bestehen aus einem festen Leinenrips und sind mit schwarzer Tusche beschrieben. Alle 5 Bänder sind Streifen einer Stoffbahn, die zur Weiterverwendung als Mumienbinden in Kettrichtung zerschnitten worden war. Ob sie bei dieser Gelegenheit imprägniert, oder schon bei ihrer Entstehung zur Erzielung einer glatteren Oberfläche behandelt worden sind, lässt sich nicht mehr feststellen. Sie sind relativ unflexibel, was nur zum Teil von dem eingedrungenen Leim der ersten Konservierung herrihren wird. Die Binden tragen die Spuren ihres Gebrauchs und sind daher in sehr unterschiedlichem Zustand. Stellenweise finden wir gut erhaltenes Leinen und daneben vollkommen durchoxidierte, braune Partien, brüchig und bereits zerstört, dort wo der Kontakt mit dem Körper der Toten bestanden hatte. An manchen Stellen sind die Streifen in Schussrichtung gebrochen, eingerrissen, ausgefranst und löcherig. Die schwarze Schrift ist nur an den besser erhaltenen Stellen gut leserlich, obwohl auch hier schon an der Oberfläche abgeschabt. Jede Binde war mit Reiskleister auf eine grobe Leinengaze geklebt und in einen Plastikschlauch eingeschweisst. Die Streifen waren in dieser Form zwar leichter zu handhaben, aber kaum zu entziffern und der ursprüngliche Bestand nicht rekonstruierbar. (Taf. 2, 1—2)

Nach Entfernung der Folien nahm Roncalli zunächst eine eingehende Untersuchung vor, wobei die Schriftzeichen, soweit sichtbar, abgezeichnet wurden. Mit Hilfe von Infrarotaufnahmen gelang es dann, diese auch an den braun oxidierten Stellen zu erkennen. Gleichzeitig wurde die Tinte analysiert und auf ihre Wasserbeständigkeit hin geprüft. Nach dem Ergebnis, der im Centraal Laboratorium in Amsterdam durch J. Hofenk de Graaff vorgenommenen Analyse (siehe Anhang), ist die Tusche zwar nicht wasserlöslich, eine Behandlung mit Wasser, durch Waschen der Leinenstreifen, jedoch nicht ratsam, da keine Sicherheit über die Stabilität des Bindemittels besteht und durch Quellen der Faser möglicherweise Farbpartikel abgesprengt werden konnten.

Die Konservierung begann mit der Entfernung der groben Leinengaze, (Taf. 2, 3—4) die sich Dank der Brüchigkeit des Leimes leicht abnehmen liess, wobei allerdings Klebstoffrückstände als dicke Schicht an der Oberfläche der Rückseite haften blieben. Diese wurden dann sorgsam Zentimeter für Zentimeter leicht abgeschabt, dabei zerfiel der Leim zu Staub. Nachdem der nicht in das Gewebe eingedrungene Teil des Kleisters auf diese Weise entfernt worden war, und damit die Binden sehr viel elastischer geworden waren, konnte die Rekonstruktion des Tuches versucht werden. Das bedeutete, dass die Kapitelanfänge der einzelnen Binden, die — wie gesagt — durch kaum mehr sichtbare rote Linien markiert sind, stimmig übereinander angeordnet werden mussten, sollte der *liber linteus* in seiner ursprünglichen Gestalt wiedererstehen.

Die Kapitelanfänge wurden nun an jeder Binde auf der Rückseite durch farbige Fäden gekennzeichnet und die Streifen den Kapitelanteilen entsprechend übereinander angeordnet. Wie Abb. 1 (Taf. 3, 1) zeigt, ergaben sich beträchtliche Unterschiede in den inneren Abmessungen zugehöriger Kapitelteile. Durch Dampfbehandlung, (Taf. 3, 2—3) auf der Rückseite der Leinenstreifen gelang es, die Unter-

schiede auszugleichen und die Kapitelanfänge stimmig anzurorden. Da diese Arbeit von der Rückseite und damit ohne Sicht auf die Schrift vorgenommen werden musste, zeigten sich beim Wenden der Streifen Unregelmässigkeiten in der Richtung der einzelnen Schriftzeichen. (Taf. 3, 4). Mit Rücksicht auf die schwarze Tusche konnte auf der Vorderseite keine Dampfbehandlung vorgenommen werden, darum wurden die Binden mit Hilfe eines unterlegten feuchten Läppchens so weit befeuchtet, dass sie flexibel wurden, damit die Schrift sich gerade ausrichten liess. (Taf. 4, 1–2, 4)

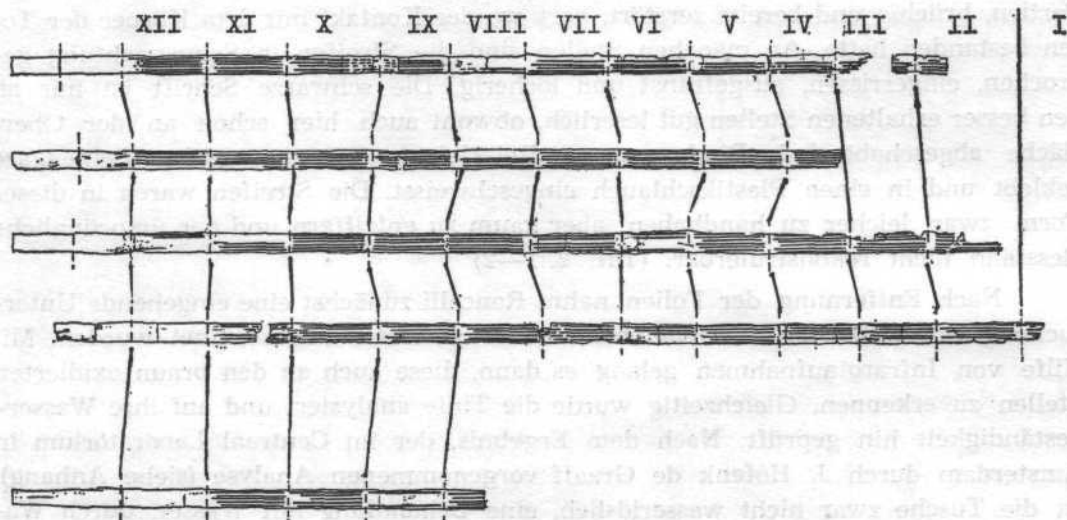

Abbildung 1

Auf einer mit weichen Stofflagen bespannten Holzplatte wurden dann die Leinenstreifen zu dem ursprünglichen Tuch zusammengefügt, so dass die Kapitel heute ohne Mühe von rechts nach links zu lesen sind. Ein entsprechend eingefärbter Baumwollstoff in den mutmasslichen Abmessungen des Schriftstückes, bindet die fehlenden Partien mit den Fragmenten des Originals optisch zu einer Einheit und ergänzt das erste Kapitel, von dem nur wenige Reste an einer Binde erhalten sind. Links ist das Ende des Buchumschlages durch einen ausgefranten Rand gekennzeichnet, der sich an vier Bändern findet. (Taf. 4, 3)

Der zurückgewonnene *liber linteus* war 1985. als Hauptwerk der im Zeichen des Etruskerjahres in Perugia veranstalteten Schriftausstellung zu sehen. Mit seinen annähernd 1.500 Wörtern liefert er, zusammen mit einer Tontafel aus Capua (ca. 400 Wörter) und einem Steinblock aus Perugia (180 Wörter), ungefähr 80% des bis heute bekannten etruskischen Wortschatzes. Beginn 1986 wurde der *Liber linteus zagabiensis* erstmals in dieser Form in Zagreb ausgestellt.

⁹ Es handelt sich dabei um einen Sarkophag in den Staatlichen Museen in Berlin und

die Tomba dei Rilievi' in Cerveteri. Cf. Katalog der Ausstellung, op. cit.

ANHANG

CENTRAAL LABORATORIUM VOOR ONDERZOEK
VAN VOORWERPEN VAN KUNST EN WETENSCHAP

Etruskische Handschrift, Agramer Binden

Hellenistisch, 2. B. C.

Archäologisch.es Museum, Zagreb.

Zustandsbeschreibung

Diese Handschrift besteht aus einem Leinengewebe mit schwarzen Buchstaben. Die Buchstabenreihen werden durch eine rote Linie getrennt.

Der Stoff ist auf ein gazeartiges Gewebe geklebt. Das Ganze fühlt sich ziemlich steif und spröde an. Die Beschaffenheit des Gewebes ist jedoch ziemlich gut. Grund für die Steifheit könnten Harzreste der Mumieeinbalsamierung sein. Der Leim, mit dem das gazeartige Gewebe auf die Rückseite geklebt wurde, ist nämlich ziemlich dick aufgetragen und durchdringt das ganze Gewebe.

Analyseergebnisse

Fasermaterial	: Leinen
Bestimmungsmethode	: Polarisierungsmikroskop
schwarzes Pigment	: Beinschwarz oder Ivorschwarz
Bestimmungsmethode	: Infrarotspektroskopie
rotes Pigment	: Zinnober (HgS, 100%)
Bestimmungsmethode	: Röntgendiffraktion
Leim	: Stärke + arabisches Gummi
Bestimmungsmethode	: Dvinnschichtchromatographie

Konklusion

Unter dem Stereomikroskop wird sichtbar, dass die Pigmenteile ziemlich tief zwischen die Fasern eingedrungen sind und nur lose an den Fasern hängen. Ein Bindemittel konnte nicht ermittelt werden; die Vermutung besteht, dass fast keins mehr vorhanden ist. Die Flecken stammen zum Teil von der Mumifizierung, sowie von den Abbauprodukten des Leinengewebes.

Der Leim, mit dem die Handschrift auf das gazeartige Gewebe geklebt wurde, ist gut in Wasser löslich und schwillt schon bei geringer Anfeuchtung an. Die vorhandene Menge und die vollständige Durchdringung in das Gewebe werden die Fasern jedoch stark aufquellen und sich dadurch die Pigmentkörnchen von der Faser lösen, wodurch ein Verlust der Leserlichkeit entstehen kann.

Die Flecken können mit einer einfachen Nassbehandlung nicht entfernt werden. Aber auch die Abbauprodukte der Zellulose (Leinen) werden sich nur teilweise auflösen. Das Gewebe wird nach einer solchen Behandlung nicht aufgeheilt sein, die Handschrift nicht leserlicher.

Empfehlung

Aus Obenstehendem ergibt sich, dass eine vollständige Nassbehandlung die Leserlichkeit nicht verbessert, im Gegenteil, durch Pigmentverlust wird die Leserlichkeit eher abnehmen. Das gazeartige Gewebe kann entfernt werden, indem die Rückseite leicht angefeuchtet wird, z. B. mit Wasserdampf. Der Leim quillt auf und die Gaze kann dann ziemlich einfach entfernt werden. Leimreste an der Rückseite können im angeschwollenen Zustand einfach und mechanisch entfernt werden.

Röntgendiffraktion	: P. Hallebeek
Infrarotspektroskopie	: R. Karreman
Dünnschichtchromatographie	: W. Roelofs.

Amsterdam, 24. Januar 1985

Judith H. Hofenk de Graaff,
Leiterin der Abteilung
Natiirliche Polymeren.

BESCHREIBUNG DER TAFELN OPIS TABLI

Tafel 1

Tabla 1

1. Abegg-Stiftung Bern, Riggisberg (Photo Dubach, Thun)
2. Schriftzeichen auf den Mumienbinden
1. Fundacija Abegg Bern, Riggisberg, Svicarska
2. Pisani znakovi na povojima mumije

Tafel 2

Tabla 2

1. Die Mumienbinden nach der Ankunft in Riggisberg; 2. Die Binden aufgeklebt auf Leinengaze und eingeschweisst in Plastikschlauche; 3. Ablösen der aufgeklebten Gaze; 4. Rückseite der Binden: mechanische Entfernung der Leimkruste.
1. Povoji mumije nakon dopreme u Riggisberg; 2. Povoji prilijepljeni na lanenu gazu i zavareni u plastičnim spremnicama; 3. Skidanje prilijepljene gaze; 4. Stražnja strana povojja: mehaničko odstranjivanje kore ljepila.

Tafel 3

Tabla 3

1. Bei einheitlicher Ausrichtung nach Kapitelanfängen in ihre ursprüngliche Lage wird deutlich, wie unterschiedlich sich die Binden verzogen haben; 2. Durch vorsichtige Behandlung mit Dampf von der Rückseite werden die Leinenbänder flexibel; 3. so dass sie sich in ihre ursprüngliche Lage zurückzuführen lassen. Die Glasplatte fixiert die neue Position; 4. Nach dem Umwenden der Binden wird deutlich, dass die Schriftblöcke auch in sich verzogen sind.
1. Pri slaganju pvoja cjelinu prema počecima stupaca u njihov prvotni položaj, postaje očito kako su se različito pvoji razvukli: 2. Opreznim postupkom pomoću pare sa stražnje strane lanene trake postaju gipke; 3. tako da se mogu dovesti u svoje prvotno stanje. Staklena pločica učvršćuje novi položaj; 4. Nakon što su se pvoji okrenuli, vidljivo je da su se i ispisani stupci deformirali.

Tafel 4

Tabla 4

1. Ein feuchtes Baumwoll-läppchen wird unterlegt; 2. Durch Feuchtigkeit ist der Streifen flexibel geworden und lässt sich weitgehend korrigieren; 3. Das Ende des Buchumschlags mit ausgefranstem Rand; 4. Ausschnitt mit zwei Kapiteln nach der Konservierung.
1. Vlazna pamučna krpica stavlja se ispod trake; 2. Zbog vlage postala je traka savitljiva i mogla se u velikoj mjeri ispraviti; 3. Kraj ovoja knjige s resama na rubu; 4. Dio sa dva stupca nakon konzervacije.

TEXTABBILDUNG

ILUSTRACIJA U TEKSTU

1. Die senkrechten Linien veranschaulichen die verschobene Lage der Kapitel.
1. Okomite crte ukazuju na pomake u položajima stupaca na pojedinim pvojima.

SAŽETAK

REKONSTRUKCIJA ZAGREBACKE LANENE KNJIGE ILI POVOJA
ZAGREBACKE MUMIJE

Potkraj god. 1984. autorica je na poticaj F. Roncallija posjetila Zagreb i u Arheološkom muzeju imala prilike upoznati se sa Zagrebačkom lanenom knjigom, te je dala svoj pristanak da se pod njenim vodstvom izvrši konzervacija i **rekonstrukcija** tog spomenika u laboratoriju Fundacije Abegg Bern u Riggisbergu nadomak samoga Berna u Svicarskoj.

Stanje povoja Zagrebačke mumije bilo je zabrinjavajuće. Ponajprije postojeće stanje povoja nije omogućavalo uvid u cjelokupnu raščlambu teksta lanene knjige. Pojedini dijelovi lanenih traka su se zbog njihove uporabe kao povoja mumije stisnuli ili istegli. Na taj način je doslo do razlika npr. u širinama samih stupaca, a iz toga je slijedilo da se ti stupci ne mogu više samo tako rekonstruirati.

Povoji, koji su već početkom 20. stoljeća radi njihovog očuvanja prilijepljeni na lanenu gazu, predani su u siječnju 1985. god. Fundaciji Abegg Bern (Tab. 1, 1) na restauriranje. Cilj postupka bila je, uz mjere konzervacije, rekonstrukcija prvotne knjige (Tab. 4, 3—4).

Povoji mumije su od čvrstog lanenog ripsa i ispisani su crnom tintom. Svih pet povoja trake jedne su širine tkanja, koja je za kasniju upotrebu — za povoje mumije — razrezana u smjeru utke. Da li su oni torn prilikom impregnirani, ili su obradjeni prigodom njihova nastanka kako bi se postigla što ravnija površina, više se ne može ustanoviti. Relativno su kruti, čemu je samo djelomično uzrok ljepilo koje je prodrlo pri prvoj konzervaciji. Povoji pokazuju tragove svoje uporabe i stoga su u vrlo različitom stanju. Mjestimično nalazimo dobro sačuvano platno, a uz njega potpuno oksidirane smeđe dijelove, **krhke** i već uništene, na mjestima koja su bila u dodiru s tijelom pokojnice. Na **nekim** su mjestima trake slomljene u smjeru potke, razderane, resaste i s rupama. **Crno** se pismo samo na najbolje sačuvanim mjestima može dobro čitati, premda je i tu površinski istroseno. Svaki povoj bio je prilijepljen na grubu lanenu gazu i smjesten u plasticnu spremnicu. U ovom se obliku trakama lakse moglo rukovati, ali su se jedva desifrirale i prvotno se stanje nije moglo rekonstruirati (Tab. 2, 1—2).

Nakon skidanja folija F. Roncalli je najprije iscrpno proučio povoje, pri čemu je pismo, ukoliko je bilo vidljivo, precrtano. Pomoću infracrvenih snimaka uspjela su se prepoznati i slova na smeđe oksidiranim mjestima. Istovremeno je izvršena analiza tinte i ispitana je njena otpornost na vodu. Prema rezultatima analiza koje je obavila J. Hofenk de Graaff u Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap u Amsterdamu (vidi Prilog) tus u biti nije topiv u vodi, ali se ne preporuča postupak s vodom pri čemu bi se lanene trake prale, jer ne postoji više sigurnost u stabilnost veziva te bi se moglo dogoditi da se čestice boje izbace zbog bubrenja vlakana.

Konzervacija je započeta skidanjem gube lanene gaze (Tab. 2, 3—4), koja se zbog krhkoće ljepila lako odstranila, pri čemu je svakako ostao dosta debeli sloj preostalog ljepila na stražnjoj površini. Ovi su se ostaci oprezno, centimetar po centimetar, lagano odstrugali i pri tome se ljepilo pretvaralo u prah. Na taj je način skinuto sve ljepilo koje nije prodrlo u samo tkivo, te su povoji tako postali elastičniji, pa se nakon toga moglo započeti s rekonstrukcijom plahte. To je značilo da su se rubovi pojedinih stupaca na povojima, označeni jedva još vidljivim crvenim crtama, morali tako složiti jedan ispod drugoga da se poklapaju, ukoliko se želilo da *Liber linteus* ponovno uskrsne u svojem izvornom obliku.

- Na svakom su se povoju počeli stupaca sa stražnje strane obilježili šarenim nitima a trake su poredane jedna ispod druge prema odgovarajućim stupcima. Pri tome su se pojavile prilične razlike u prostoru između odgovarajućih stupaca (Tab. 3, 1; Sl. 1). Koristeći vodenu paru na stražnjoj strani lanenih traka (Tab. 3, 2—3) uspjelo je te razlike izjednačiti i početke stupaca točno porediti. Ovaj se zahvat morao izvršiti sa stražnje strane, tako da pismo nije bilo vidljivo. Nakon okretanja traka pokazale su se nepravilnosti u smjeru pojedinih slova (Tab. 3, 4). S obzirom na crni tuš, prednja se strana nije mogla podvrci postupku s vodenom parom, te su povoji dovedeni u dovoljno vlažno stanje da postanu gipki i da se pismo može izravnati, podmetanjem ylazne krpice (Tab. 4, 1—2, 4).

Tada su lanene trake složene skupa, na drvenoj ploči presvučenoj mekim slojevima tkanine, u izvorno platno, tako da se danas stupci bez napora mogu čitati s desna nalijevo. Komad odgovarajuće obojanog pamučnog platna, veličine koja vjerojatno odgovara knjizi, povezuje u jednu cjelinu one dijelove koji manjkaju s fragmentima samoga originala i nadopunjuje prvi stupac od kojega su sačuvani samo mali ostaci na ulomku povoja. Lijevo kraj preklopa knjige označuje rub s resama koje postoje na četiri povoja (Tab. 4, 3).

PRILOG

Centraal Laboratorium voor Onderzoek
van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap
Etrušćanski rukopis, Zagrebački povoji
Helenistički, 2. st. p. n. e.
Arheološki muzej, Zagreb

Opis stanja

Ovaj rukopis sastoji se od lanenog platna sa crnim slovima. Stupci slova razdijeljeni su crvenom crtom.

Platno je prilijepljeno na tkanje slično gazi. Cjelina je prilično kruta i krhka. Stanje tkanja je ipak dosta dobro. Ostaci smole od balzamiranja mumije mogli bi biti uzrok krutosti. Ljepilo kojim je sa stražnje strane prilijepljeno tkivo slično gazi nanoseno je naime vrlo debelo i prodire kroz čitavo tkivo.

Rezultati analize

materijal vlakna	: Ian
metoda odredivanja	: polarizacijski mikroskop
crni pigment	: koštano ili bjelokosno crnilo
metoda odredivanja	: infracrvena spektroskopija
crveni pigment	: cinober(HgS, 100%)
metoda odredivanja	: rendgenska difrakcija
ljepilo	: škrob + <i>gummi ardbieum</i>
metoda odredivanja	: tankoslojna kromatografija

Zaključak

Pod stereomikroskopom se vidi da su čestice pigmenta dosta duboko prodrle između vlakana i samo slobodno vise na njima. Veživo tkivo se nije moglo ustanoviti; postoji pretpostavka da ga uopće više nema. Mrlje potječu djelomično od mumificiranja, kao i od propadanja lanenog tkiva. Ljepilo, kojim je rukopis prilijepljen na tkivo slično gazi, lako je topivo u vodi i bubri pri slabom ovlaženju. Postojeća količina i potpuno prodiranje u tkivo zahtijevaju dugotrajni mokri postupak. Pri tome će vlakna jako nabubriti i na taj će se način zrnca pigmenta odvojiti od vlakna, što bi moglo prouzročiti nečitljivost.

Mrlje se ne mogu odstraniti običnim mokrim postupkom. Ali i produkti raspadanja celuloze (<lan) rastopit će se samo djelomično. Nakon takvog postupka tkivo neće postati svjetlije, a rukopis neće postati ditljivijim.

Preporuka

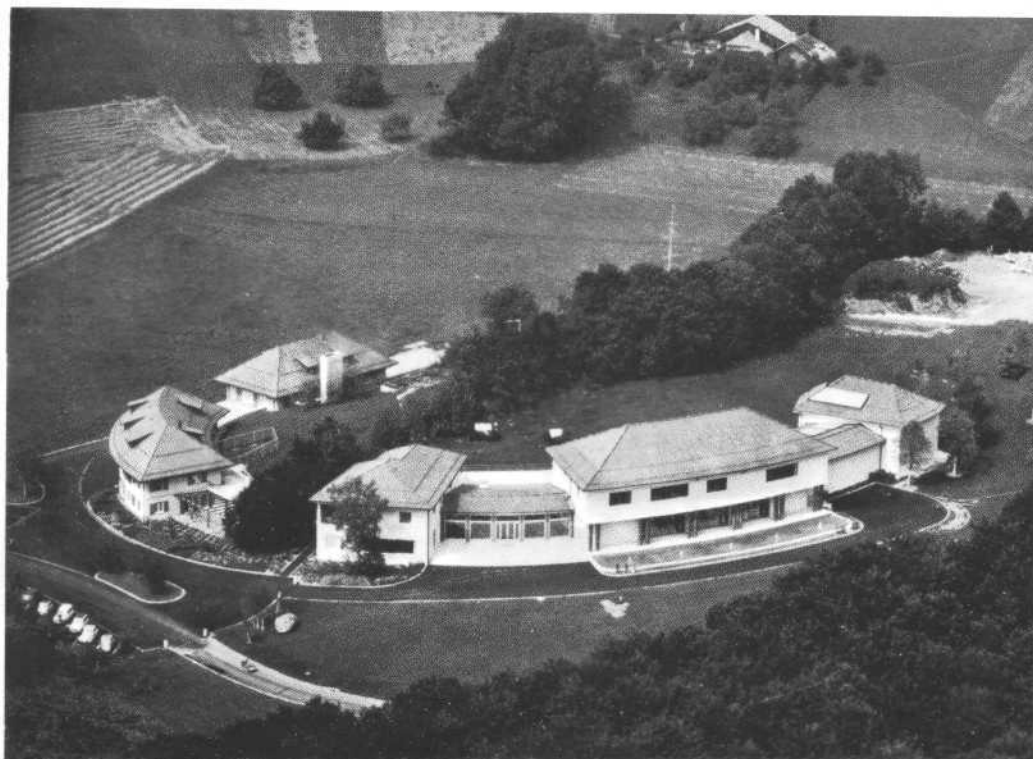
Na osnovi navedenoga može se zaključiti da mokri postupak neće poboljšati čitljivost; naprotiv, gubitkom pigmenta te se čitljivost prije smanjiti. Tkivo slidno gazi može se odstraniti tako da se stražnja strana lagano ovlaži, npr. vodenom parom. Ljepilo će tada nabubriti i gaza će se moći dosta jednostavno skinuti. Ostaci ljepila na stražnjoj strani mogu se u nabubrenom stanju jednostavno i mehaniki odstraniti.

rendgenska difrakcija	: P. Hallebeek
infracrvena spektroskopija	: R. Karreman
tankoslojna kromatografija	: W. Roelofs

Amsterdam, 24. siječnja 1985.

Judith H. Hofenk de Graaff,
voditeljica Odjela za prirodne polimere

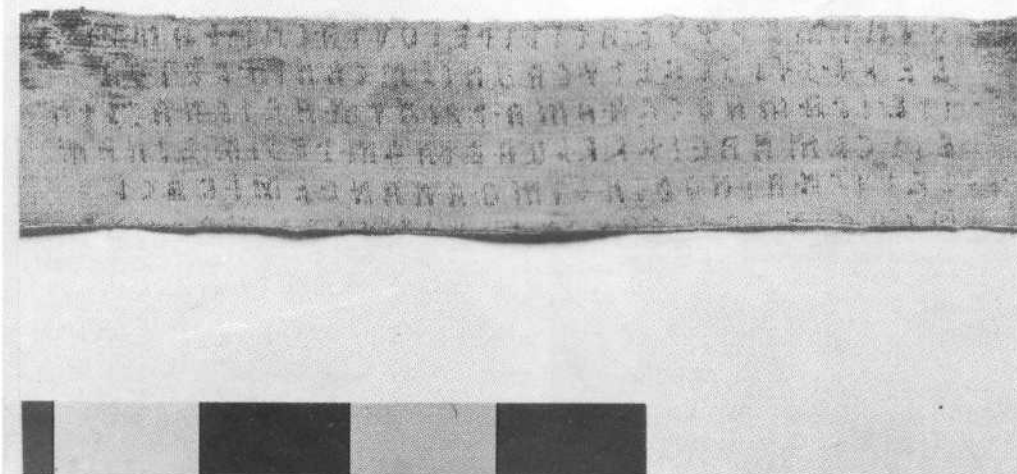

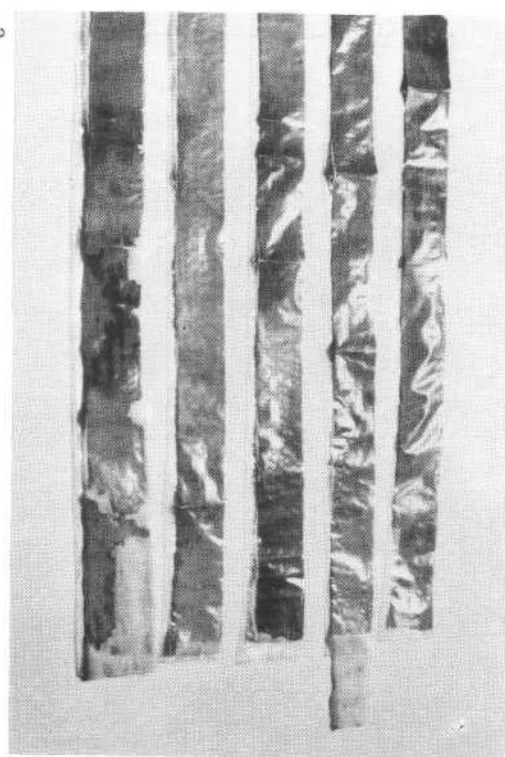
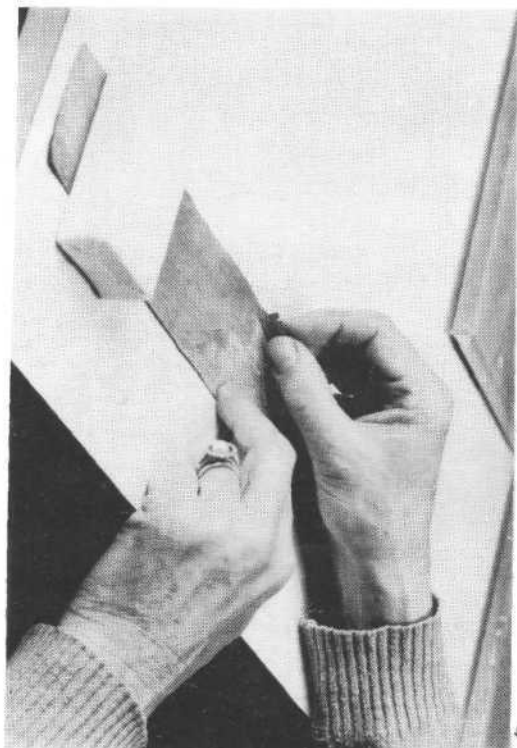
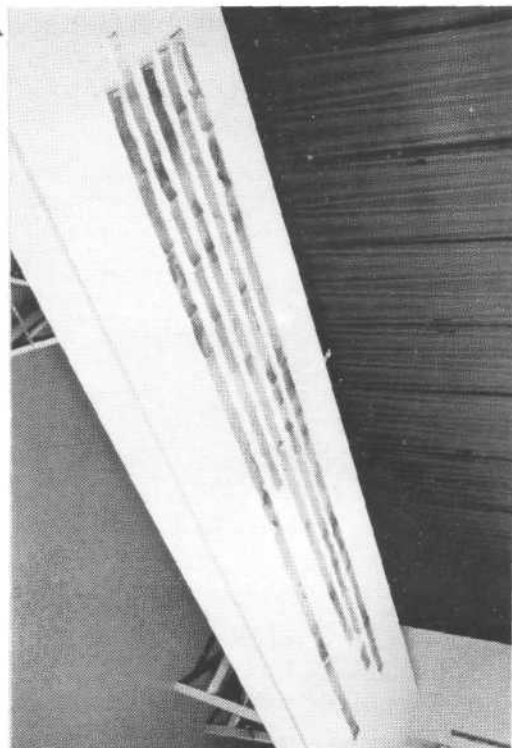
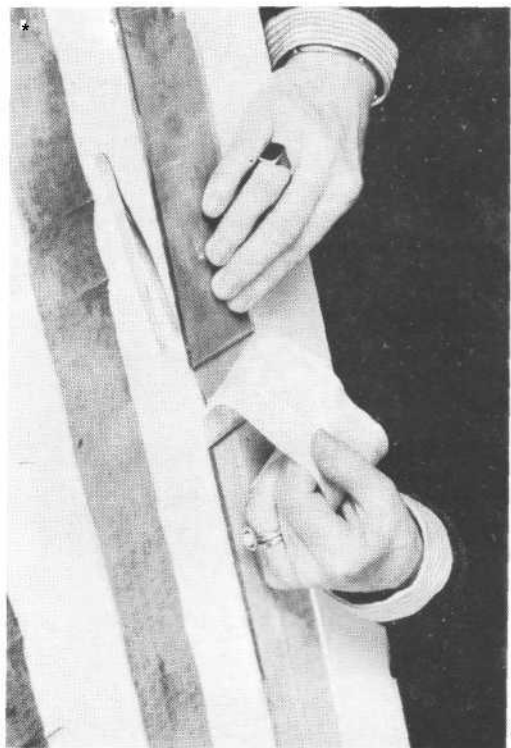

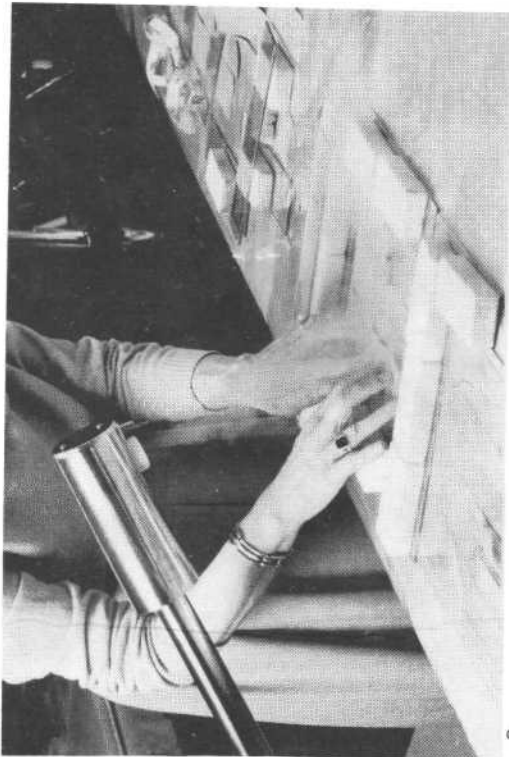
1

2

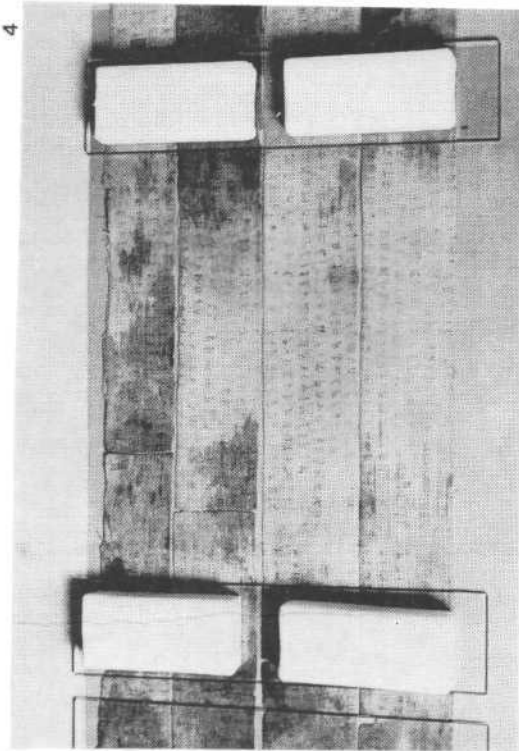
(2) 7

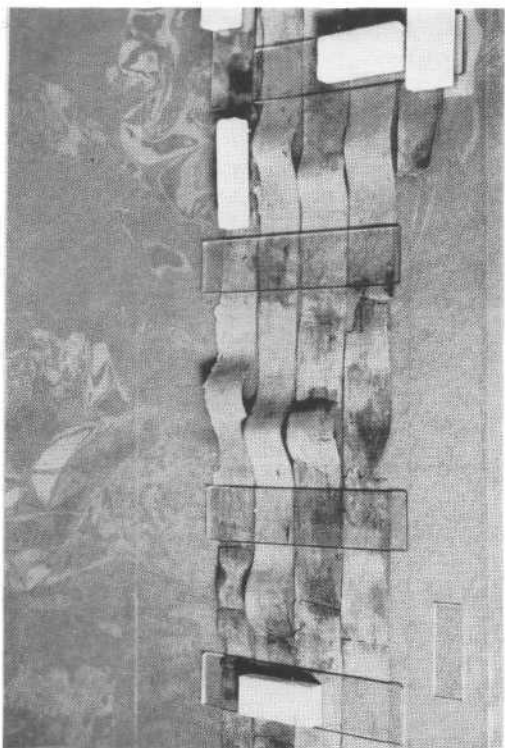

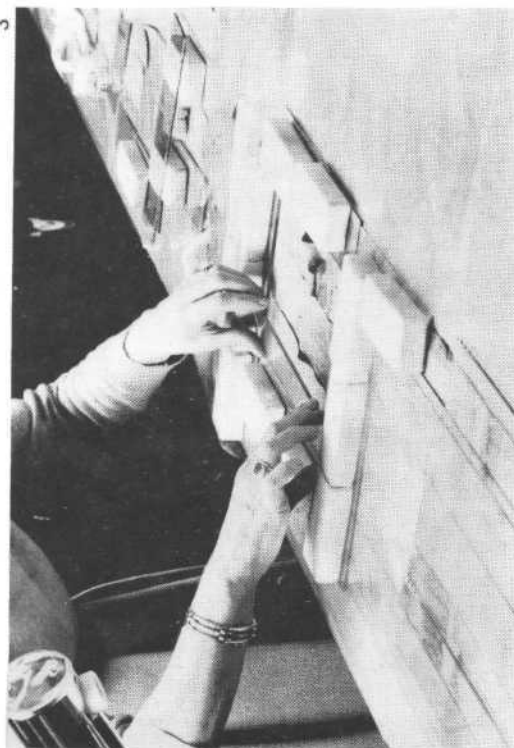
2

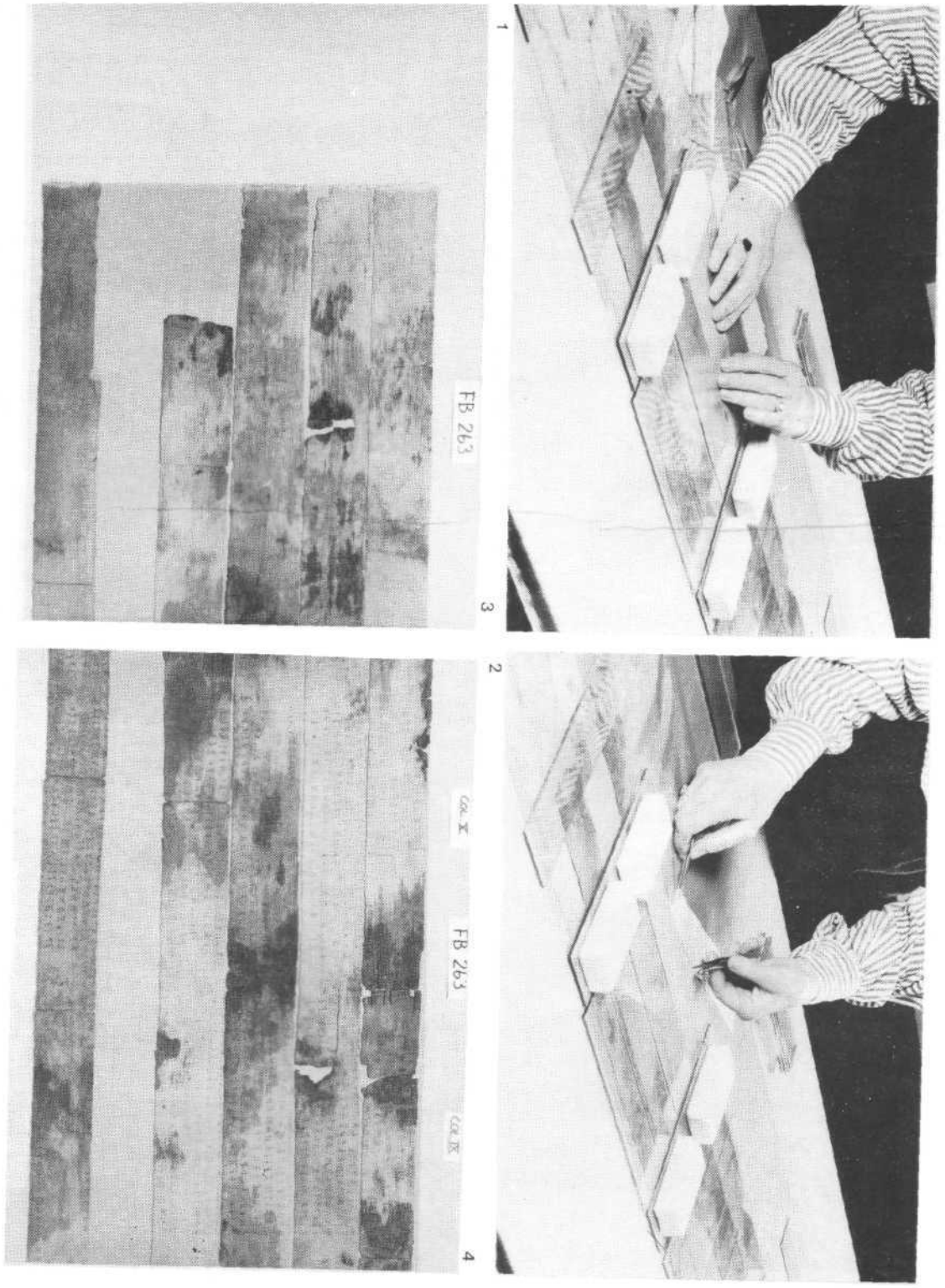
4

1

3

DUŠAN SRDOC — NADA HORVATINCIC

Ruder Bošković Institute, Zagreb

RADIOCARBON DATING OF
THE *LIBER LINTEUS ZAGRABIENSIS*

UDC 902.65:003.343.1:003.513.3 (497.13 Zagreb)

Original scientific paper

Radiocarbon dating of linen cloth fragments of the Zagreb mummy wrappings without Etruscan inscriptions resulted in a mean Libby age equal to 2290 ± 48 years BP. Dendrochronological correction is fairly reliable for the period between 2200 and 2400 years BP which made it possible to set the true calendric age at 390 ± 45 years BC. Our measurements confirm the age based on writing style obtained by F. Roncalli, who dated *Liber linteus Zagrabiensis* to the 3rd century BC. First century BC or AD are ruled out according to our measurements as alternative dates often quoted in literature. Besides the linen cloth, other datable materials associated with the mummy were the embalming unguent and leaves. The unguent used in embalment procedure has unacceptably old radiocarbon age owing to a CHCl₃ soluble fraction, probably fossil resins and/or mineral oils, themselves much older. After extraction with CHCl₃, the insoluble residue consists of charred fragments of leaves and branches, practically contemporaneous with the linen, as judged by its radiocarbon age. Leaves are also of the same radiocarbon age, however the statistical error has been much larger because of small quantity of available material. Various analyses or identifications of the associated material such as chemical microanalysis (C, H, S), IR and NMR measurements, pollen analysis and paleobotanical identification of leaves had been made possible through generous cooperation of many experts and institutions.

1. Introduction

The dating of *Liber linteus Zagrabiensis*, the longest Etruscan inscription on linen, which found its way to Egypt to be used there as mummy wrappings, has until recently been based solely on the style and mode of its lettering (Roncalli, 1980, 1980a). At least three different ages had been proposed: 3rd and 1st century BC and 1st century AD. The aim of this work was to determine the true age of linen cloth by applying radiocarbon dating method. Several fragments of linen wrappings without inscriptions, therefore of no considerable archaeological value, were used for dating. Besides linen cloth, other datable materials like unguent and leaves

were also dated. Prior to chemical processing of samples for radiocarbon dating, a series of analyses was done in order to investigate chemical composition of datable material. Also, a thorough search for potential contaminants which are harmful to radiocarbon dating was done. A parallel investigation of sample material was made possible through generous help by several scientists and their institutions. Organic microanalysis of soluble and insoluble fractions of the unguent was performed by Z. Sliepčević, while infrared spectroscopy of the soluble fraction of the unguent was done by M. Tomašević, both of INA, Zagreb. Pollen analysis was performed at Center for Scientific Research of the Slovene Academy of Sciences and Arts by A. Šercelj and M. Culiberg. Nuclear Magnetic Resonance (NMR) measurement was done by Z. Meić and X-ray fluorescence analysis was performed by M. Jakšić, both of Ruđer Bošković Institute. Samples of leaves and other botanical material were sent for identification to; Professor Dr Behre, Niedersächsische Landesinstitut für Marscheri und Wurtenforschung, Wilhelmshaven, FR Germany. Dr Paula Ruddal, Royal Botanic Gardens, Kew, Richmond, Surrey, England. Dr. I. Šugar and Mrs. Z. Lovašen, Dept. of Botany, Univ. of Zagreb.

2 Experimental procedure

2.1. Sample preparation

Fragments of linen cloth and leaves were inspected by binocular microscope to check for possible intrusion of extraneous material. For instance, a different weaving pattern would indicate a piece of gauze used by M. Barić, the collector and donor of the mummy, or by any other person engaged in possessing, transporting, storing, protecting the mummy and its wrappings. The microscopic inspection revealed a uniform texture proving thus that we were dealing with the original material. However, it also revealed traces of red and black paint on textile and brownish stains on leaves. The red paint was previously identified as mercury sulphide, HgS (Krahl, 1892) which is very harmful to the gas counting process because it develops sulphur dioxide during combustion of sample in oxygen. The carbon black was identified by the same author as ivory black, presumably charred ivory. It is very likely that the ivory used in making the Hack paint was somewhat older than the textiles. Radiocarbon age of ivory is that of a median age of an elephant tusk, i. e. reflects the buildup of tusk material during an elephant's life. Ivory carbon black cannot be dissolved by any chemical procedure without destroying the textile at the same time. Fortunately, the amount of ivory carbon black was negligible compared with the bulk of textile. In addition, during our standard chemical processing of textile samples, particles of carbon black were separated from linen threads and washed out. The chemically processed linen threads were snow white and fluffy, without traces of red or black paint. Mercury sulphide was also either dissolved or separated from threads by boiling in 4% hydrochloric acid. To be on the safe side, we cut off and discarded parts of wrappings with visible red or black stains, prior to chemical processing.

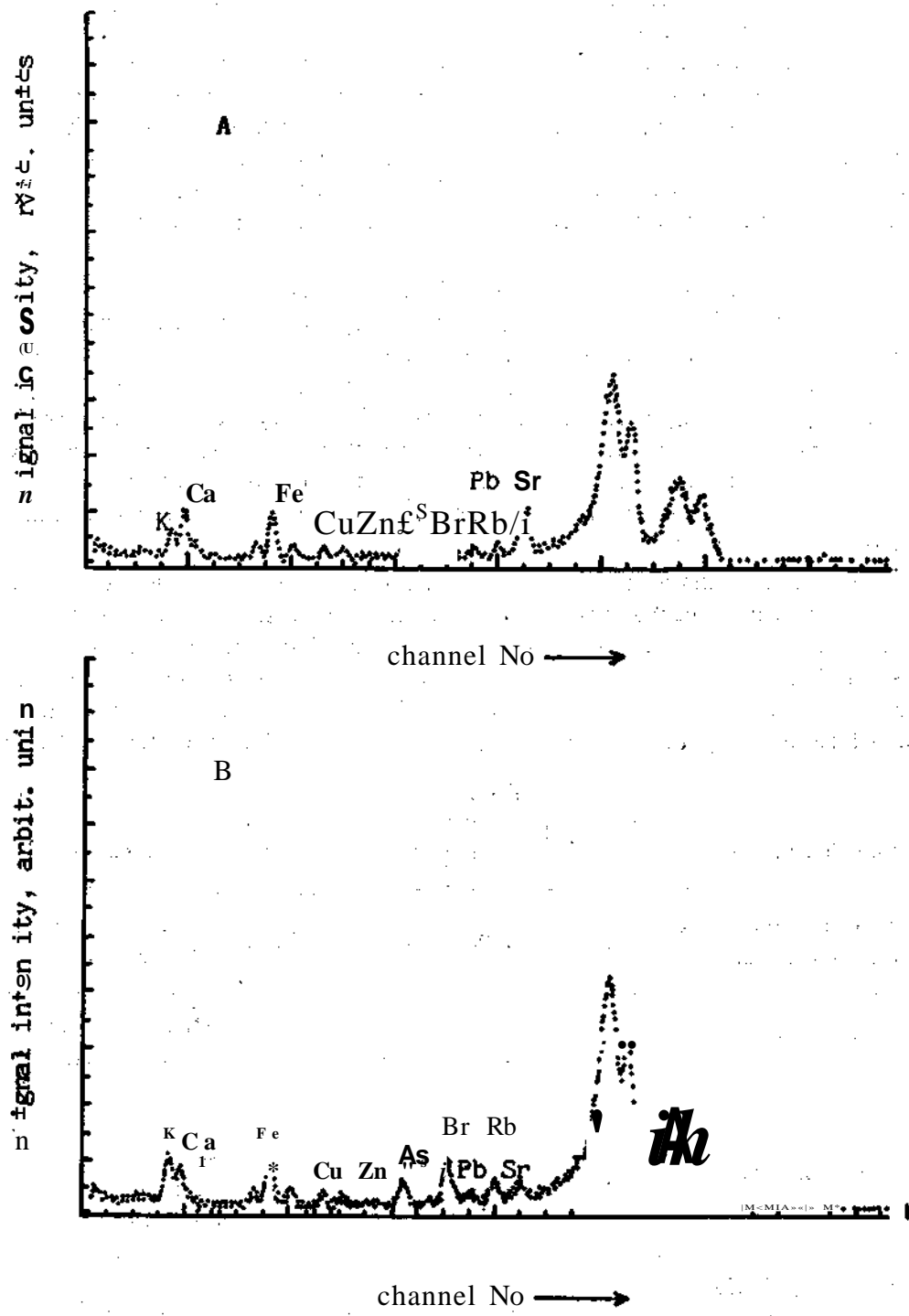

Fig. a — SI. 1

Since the brownish stain on leaves was difficult to identify by microscope, we submitted both clean as well as stained leaves to x-ray fluorescence analysis. The results are shown in Fig. 1. No paint containing heavy metals such as Pb or Hg or iron oxides was used to dye the leaves, which were stitched to form, presumably, a wreath. We suppose that an organic dye was used to paint the leaves, which implies that no significant influence on radiocarbon dating could be attributed to the presence of an organic dye or stain. Namely, any dye prepared from leaves, flowers, seeds or fruits would have been practically contemporaneous with the textile.

The unguent was used in the embalming procedure to cover the body surface. Some pieces of the unguent reflect the body contours and contain textile patches embedded in the unguent surface. Some lumps have different structure from the rest of the unguent, having a shiny, asphalt-like consistence and a rounded shape, resembling solidified molten wax. Obviously, at a certain period of mummy storage or transportation, the whole structure was exposed to an elevated temperature, which had caused softening and a partial melting of asphalt or fossil resin used in embalming. The molten fraction oozed out of solid matrix, forming the described asphalt-like structures.

The original unguent is of dull grayish-black colour and very brittle. Upon extraction of CHCl₃ soluble fraction in a Soxhlet apparatus the unguent disintegrated into small fragments, less than 1–2 mm in diameter, which seem to be charred and crushed branches, leaves and seeds of various plants. According to literature (Dawson, 1929) the resins, balms and ethereal oils used in embalment are extracted from the plants which belong to the genera *Boswellia carteri*, *Commiphora*

Table 1.

Sample description	%C	%H	%S	% Ash	Comment
Original unguent; 4uH grayish-black lumps.	42.4	5.75	0.27	3.68	Brittle, linen cloth on the surface.
Fraction soluble in CHCl ₃	65.8	9.9	—	—	Extraction with CHCl ₃ , Soxhlet extractor
Fraction insoluble in CHCl ₃	43.1	5.45	—	—	Residue, after extraction in Soxhlet extractor
Asphalt-like, CHCl ₃ soluble unguent samples	74.1	8.8	—	1.47	Shiny, rounded pieces of unguent

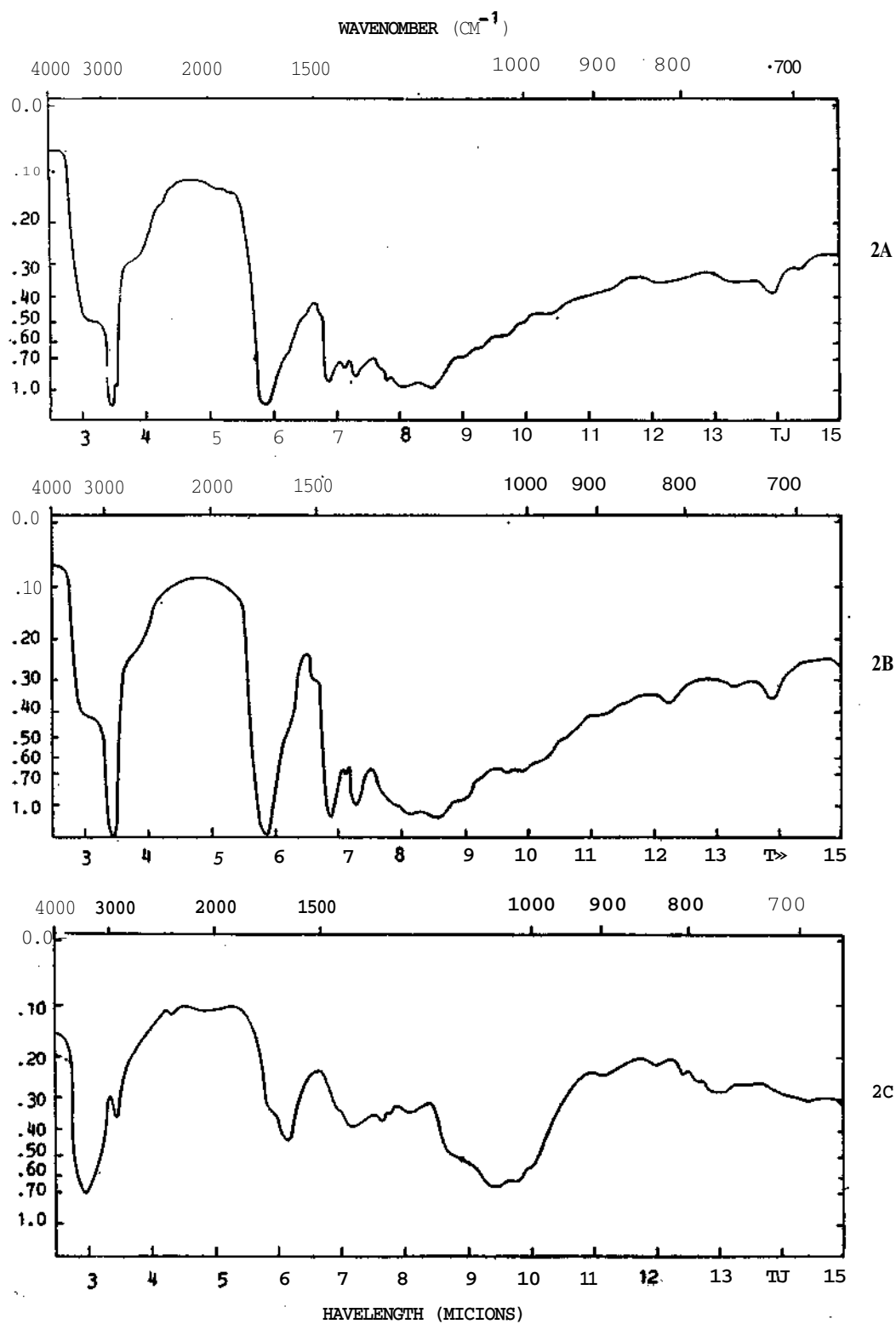

Fig. 2 (A, B, C) — SI. 2 (A, B, C)

hora abyssinica, *Commiphora erythraea*, *Commiphora kataf*, *Commiphora opobalsamum*, *Cedrus libani*, *Pistacia lentiscus*, etc. All these substances are convenient for radiocarbon dating, being practically contemporaneous with the mummy.

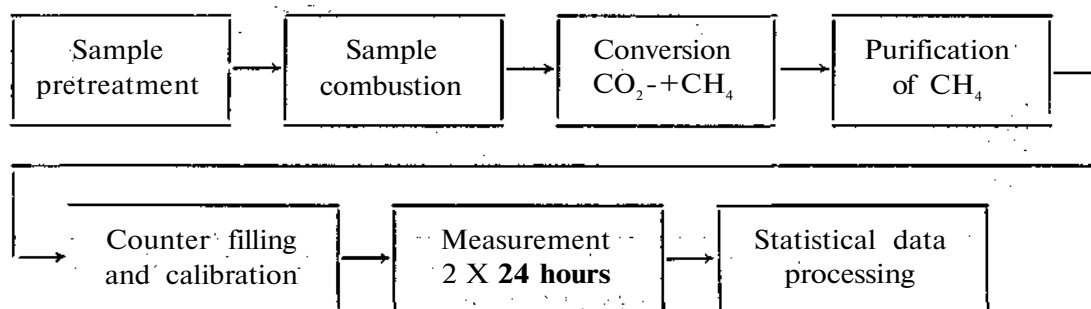
The results of chemical analyses performed by Z. Sliepčević, who used conventional and automatic microanalyzers are shown in Tab. 1.

Chemical analyses and solubility tests showed that at least two groups of components were used in making the tar-like, thick, brittle solidified unguent to be used in embalming. One group contains charred and crushed parts of various plants, insoluble in organic solvents, containing approx. 43% of carbon. This component turned out to be very convenient and reliable for radiocarbon dating. The soluble components, on the other hand, contain a mixture of organic compounds, with much higher percentage of carbon, ranging from 66 to 74%. The soluble and molten fraction of the original material contain similar percentage of carbon and hydrogen.

The attempt to identify natural and/or fossil organic compounds by infra-red (IR) spectroscopy and nuclear magnetic resonance (NMR) resulted in several important findings, even though a complete identification of all resins and oils used in the preparation of the unguent is beyond the resolving power of either instrument. Thus, IR spectroscopy confirmed our assumption that the asphalt-like substance, completely soluble in CHCl_3 , exuded from the original unguent at elevated temperature. The IR spectra of the soluble and the exuded fraction of unguent shown in Fig. 2A and 2B are practically identical. The IR spectrum of the insoluble fraction, powdered and mixed with KBr shown in Fig. 2C represents mostly inorganic substances with characteristic groups OH and C-O-C. The IR spectra of soluble fractions in CHCl_3 show the following functional groups: COOH and COOR. A comparison of spectra 2A and 2B with the IR spectra of natural resins of plant origin and of fossil resins indicate a similarity of aliphatic acid and ester groups in both cases. The abietic acid group indicates derivatives of colophonium. The NMR spectra did not contribute to better understanding of organic constituents of the unguent.

2.2. Preparation of samples for radiocarbon dating

The samples of linen cloth, unguent and leaves were prepared for radiocarbon dating by the standard method used at the Ruđer Bošković Institute ^{14}C laboratory. The method is shown schematically on the block diagram:

The pretreatment of samples has been described earlier. The samples thus prepared are burnt following the method similar to elemental analysis in organic chemistry. Combustion is performed in a steady stream of oxygen purified from organic impurities by passing through silver wool heated at 750° C followed by the absorption of CO₂ on natron asbestos. Carbon dioxide is purified by passing over silver wool heated at 450° C. Nitrogen oxides are removed in an absorption tube filled with manganese dioxide.

Carbon dioxide is collected in traps and transferred into the reactor for conversion into methane. Carbon dioxide is converted to methane by the reaction with hydrogen, using ruthenium as catalyst. The reaction temperature is 470° C. Traces of water and carbon dioxide in methane are removed in the absorption tube filled with silicagel, natron asbestos and magnesium perchlorate. Samples are stored after combustion and conversion to methane for 14 days and then counted twice for approximately 24 hours each time in a proportional counter. All data on the sample, background and standard counting rates in 20 min. intervals, temperature and atmospheric pressure during measurements are statistically processed by HP 1000 computer.

Table 2

Sample description	No of measurements	Radiocarbon age $\pm$ 1 standard deviation (years BP). Libby half life of ¹⁴ C = 5568 yr.	Dendrochronologically corrected age; calendar years BC $\pm$ 1 standard deviation
<i>Liber linteus Zagradiensis</i> . Linen wrappings of the mummy.	4	2290 $\pm$ 40	390 $\pm$ 45
Embalming unguent. Fraction insoluble in CHCl ₃	3	2270 $\pm$ 40	380 $\pm$ 50
Leaves (Dicotyledon)	3	2380 $\pm$ 60	420 $\pm$ 80
Embalming unguent. Exuded fraction.	2	4540 $\pm$ 120	3350 $\pm$ 125
Embalming unguent. Fraction soluble in CHCl ₃	2	4590 $\pm$ 110	3380 $\pm$ 120

3. Results and discussion

3.1 Radiocarbon measurements

The pretreated and processed samples of linen cloth, leaves and embalming unguent have been repeatedly measured until the error inherent to radiocarbon dating approached its lowest value. The standard sample, (the oxalic acid distributed by the US National Bureau of Standards) as well as the background count rate measurements were alternated with the mummy samples. Results are shown in Tab. 2.

A comparison of radiocarbon ages of various materials reveals a sharp discrepancy in age between the linen cloth, the leaves and the insoluble fraction of the unguent on the one side and the exudated and extracted unguent on the other. The much older age of the soluble fraction of the embalming unguent tells us that one or several components used in the preparation of the unguent contained carbon that was much older than the rest of components, and that it was used in a chemical form which was soluble in organic solvents. There are two groups of organic materials, known to have been used in embalment belonging to that category: (1) Mineral oils, including asphalt (from Sinai shales?) and (2) fossil resins of plant origin. If mineral oils had been used, which do not contain any radiocarbon, it is possible to calculate (by using the radiocarbon measurements data), that the soluble fraction of the unguent contained approximately 25% of »dead« carbon, i.e. carbon in the form of mineral oil.

The linen cloth, the leaves and the insoluble part of the embalment unguent are of the same radiocarbon age, within the statistical error of measurement. The very limited amount of leaves caused problems in ^{14}C measurement, hence the considerable error and deviation from the mean values of the linen and unguent age.

3.2 Dendrochronological correction of radiocarbon age.

The most important recent advancement in radiocarbon dating method is the application of so called dendrochronologic correction to the experimentally measured radiocarbon age. Namely, it has been realized that true calendric age differs from radiocarbon age of samples of known age for as much as 500 to 700 years in certain periods in the past. This phenomenon has been attributed to the small temporal variations of the cosmic ray flux, responsible for production of ^{14}C in the atmosphere. Fortunately, all these variations are recorded in tree rings. A meticulous measurement of ^{14}C activity of individual tree rings of long living trees, such as the bristlecone pine in North America (lifespan: «s 7000 years) resulted in graphs and tables used for corrections of radiocarbon data (12th Nobel Symposium, Uppsala, 1970; 12th Radiocarbon Conference, Trondheim, 1985).

A typical calibration curve covering the period of time used for dendrochronological correction of our measurement is shown in Fig. 3. There are time periods which are very difficult to correct dendrochronologically; such is the period around 2500 years BP owing to rapid and erratic changes of the ^{14}C activity of the atmos-

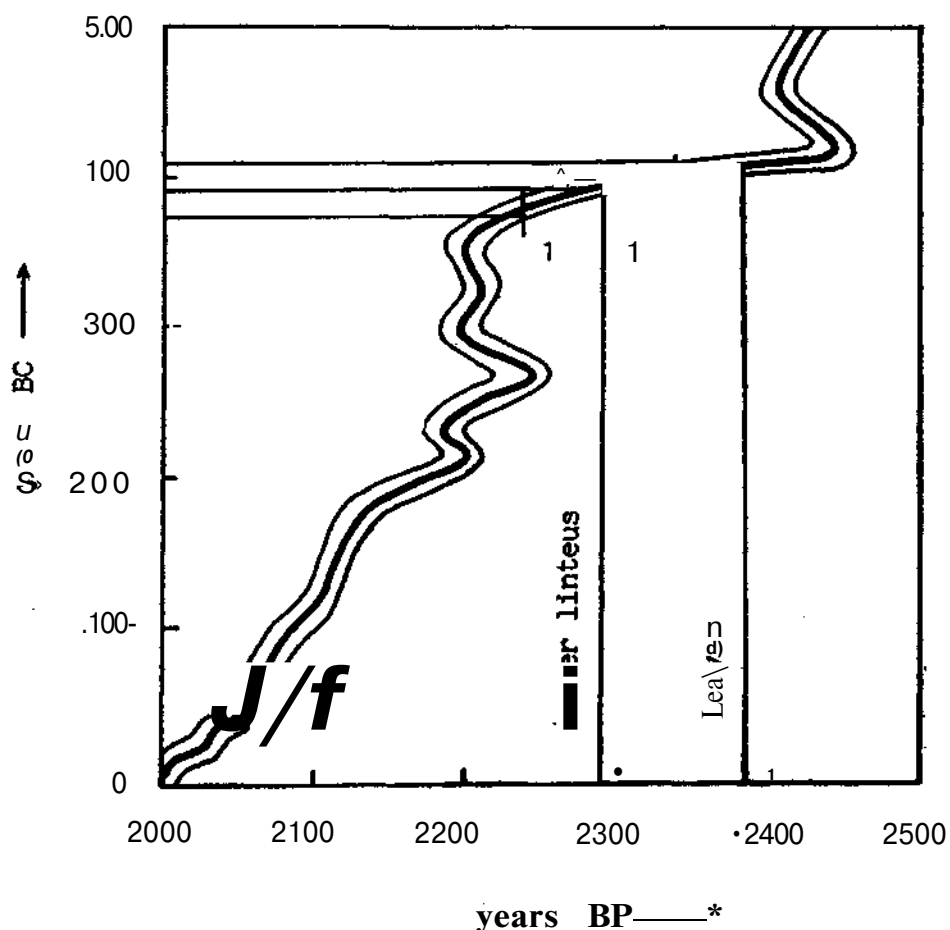

Fig. 3 — SI. 3

where. Fortunately, the period of time between 2200 and 2400 years BP shows a very smooth and linear dependence of calendar vs radiocarbon time scale. Our mean value of the *Liber linteus Zagradiensis* falls approximately in the middle of the linear section of the calibration curve (see Fig. 3) making possible to convert the radiocarbon age into true age of our sample fairly accurately. The dendrochronologically corrected values of our measurements of various materials associated with the *Liber* are listed in Tab. 2., last column.

Acknowledgments

We are grateful to all individuals and institutions who generously contributed towards accomplishment of the work here presented. Ingrid Olsson of University of Uppsala gave valuable suggestion on dendrochronological corrections. Thanks are due to I. Mirnik and A. Rendić-Miočević of Archaeological Museum Zagreb for cooperation and to our colleagues B. Obelić and Ines Krajcar-Bronić for measurements and statistical processing of data. Elvira Hernaus meticulously prepared samples for radiocarbon dating.

References

1. Dawson, W. R., (1929), *Mumification in Egypt*, London.
2. Krali, J., (1892), Die etruskischen Mumienbinden des Agramer Nationalmuseums. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse* BD. XVI. Wien.
3. Roncalli, F., (1980), »Carbasinis voluminibus implicati libri«. Osservazioni sul liber linteus di Zagabria, in: *Jahrb. des Deutschen Arch. Inst.* 95, 1980, pp 227—264.
4. Roncalli, F., (1980a), Osservazioni sui »libri linteus« etruschi, in *Atti della Pont. Accad. Rom. di Arch.* ser. III, *Rendiconti* LI-LII 1978—1980, pp. 3—21.
5. 12th Nobel Symposium, Uppsala, 1969. Proceedings, edited by I. U. Olsson, Wiley, N.Y., 1970.
6. 12th Radiocarbon Conference, Trondheim, Norway, 1985. Proceedings, edited by R. Kra, *Radiocarbon*, 28, 1986.

Figure Captions

, Opis slika

- Fig. 1. Trače element analysis of leaves by x-ray fluorescence method.
 A—Leaves, unidentified species.
 B— Leaves, same unidentified species, dyed or stained in reddish-brown color.
 Both spektra show only traces of Fe, Cu and heavy elements (Pb, As).
- SI. 1. Analiza elemenata u tragovima pomoću rendgenske fluorescencije.
 A — Lišće, nepoznata vrsta; B, — Lišće, ista nepoznata vrsta, obojeno ili zamrljano crveno-smeđom bojom.
 Oba spektra pokazuju teške elemente (Pb, As), zatim željezo i bakar u
- Fig. 2. The infrared spectra of embalment-unguent, -2A/—Fraction of original unguent soluble in CHCl_3 ; 2B — Exuded unguent, totally soluble in CHCl_3 ; 2C — The insoluble fraction of the unguent. Residue after extraction of soluble fraction with CHCl_3 , powdered, mixed with KBr and compressed.
- SI. 2. Infracrveni spektri smole upotrebene pri balzimiranju.
 2A Dio topive smole u kloroformu, CHCl_3 .
 2B Iscijeđena smola, topiva u CHCl_3 .
 2C Ostatak smole netopiv u CHCl_3 , zdrobljen u prašak, pomiješan s KBr i komprimiran.
- Fig. 3. The calibration diagram to convert radiocarbon age into true age, based on dendrochronological measurements (after Pearson, in Proc. 12th Radiocarbon Conf., Trondheim, 1986.). The mean value of the radiocarbon age of the linen wrappings of the mummy (*Liber linteus Zagabiensis*) equal to 2290 years BP corresponds to the midpoint equal to 390 years BC on the calibration curve. One standard deviation is shown on the BP scale.

- S 1. 3. Kalibraciona krivulja za pretvorbu »radiokarbonske« starosti u kalendar-sku starost (prema Pearson-u, Proc. 12th International Radiocarbon Conference, Trondheim, 1986). Srednjak radiokarbonske starosti lanenog ovoja mumije Liber linteus Zagrabiensis (2290 godina prije sadašnjosti) odgovara 390 godini prije nove ere. Pogreška mjerenja (1 standardna devijacija) označena je na slici.

ODREĐIVANJE STAROSTI ZAGREBAČKE LANENE KNJIGE METODOM RADIOAKTIVNOG UGLJIKA

1. Uvod

Dosadašnje datiranje Zagrebačke lanene knjige, najdužeg etruščanskog napisa na lanenom platnu, upotrebljenom za ovoj egipatske mumije, izvršeno je jedino na osnovu stila i oblika njenog pisma (Roncalli, 1980, 1980a). Predložene su tri različite starosti: treće i prvo stoljeće p. n. e. i prvo stoljeće n. e. Gilj nam je da u ovom radu pomoću ^{14}C datiranja odredimo pravu starost lanenog platna. Za datiranje je upotrebijeno nekoliko fragmenata lanenog ovoja bez ikakvog natpisa. Osim lanenog platna datirani su uzorci smole i lišća koji su se nalazili uz mumiju. Prije kemijske obrade uzoraka, za radiokarbonsko datiranje napravljene su fizikalne i kemijske analize materijala. Posebno je bilo važno odrediti stupanj kontaminacije uzoraka zbog pogreške koja se time unosi u rezultate datiranja. Ispitivanje sastava uzoraka napravljeno je u nekoliko različitih institucija. U istraživačkom laboratoriju INA-GKI, Zagreb, Z. Sliječević je izradio organsku analizu topive i netopive frakcije, a topivu frakciju smole analizirao je M. Tormašević infraervenom spektroskopijom. Polenske analize izradili su u Slovenskoj akademiji znanosti in umetnosti u Ljubljani A. Šereelj i M. Culiberg. Na Institutu »Ruđer, Bošković« Z. Meić je napravio mjerenja nuklearne magnetske rezonancije (NMR) smole a, analizu elemenata u tragovima fluorescentnim rendgenskim zračenjem napravio je M. Jakšić. Uzorci lišća i ostalog biološkog materijala poslani su na analizu u slijedeće institucije: Professor Dr Behre, Niedersächsische Landesinstitut für Marschen und Wurtenforschung, Wilhelmshaven, FR Germany; Dr Paula Ruddal, Royal Botanic Gardens, Kew, Richmond, Surrey, England; Dr I. Sugar i Ž. Lovišen, Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta li Zagrebu.

2. Eksperimentalni postupak

2.1. Priprema uzoraka

Uzorci lanenog platna i lišća detaljno su pregledani binokularnim mikroskopom. Tim je postupkom provjereno da originalni materijal za datiranje ne sadrži strane primjese. Međutim, na tekstilu je primijećena crvena i crna boja, a na lišću smeđe mrlje. Crvena boja je već prije identificirana kao živin sulfid, HgS (Krali, 1892), koji je vrlo štetan kod kemijske pripreme uzorka za ^{14}C datiranje. Isti je autor

identificirao karbonsko crnilo kao »crnilo slonovače«, vjerojatno pougljenjena slonovača. Vrlo je vjerojatno da je pougljenjena slonovača starija od tekstila, pa bi se time unijela pogreška pri ^{14}C datiranju tekstila. Karbonsko crnilo slonovače ne može se otopiti niti jednim kemijskim postupkom koji ne bi istovremeno razorio i platno. Međutim, količina karbonskog crnila slonovače bila je zanemariva u odnosu na količinu tekstila. Cestice karbonskog crnila odvojene su i isprane standardnim kemijskim postupkom koji se primjenjuje u obradi uzoraka za datiranje. Kemijski obrađen uzorak tekstila bio je bijele boje, pahuljaste strukture, bez ikakvih tragova crne ili crvene boje. Živin sulfid je odvojen s tkanine kuhanjem uzoraka u 4% HCl. Dijelovi tkanine na kojima su bile vidljive crvene i crne mrlje, radi veće sigurnosti odrezani su i odvojeni od uzorka prije kemijske obrade. Smeđe mrlje na lišću bilo je teško identificirati mikroskopski, pa su ti uzorci analizirani fluorescentnim rendgenskim zračenjem. Rezultati su prikazani na slici 1. Analiza je pokazala da boja na lišću ne sadrži teške metale kao što su olovo, živa ili željezni oksid. Pretpostavljamo da su za bojenje lišća korištena organska bojila, čija prisutnost nema značajnijeg utjecaja na ^{14}C datiranje. Naime, bilo koje bojilo dobiveno od lišća, cvijeća, sjemenja ili voća bilo bi praktički iz istog vremenskog perioda kao i tkanina.

Smola je korištena u postupku balzmiranja za pokrivanje vanjske površine tijela. Na nekim dijelovima smole vide se konture tijela, a na površini smole ulijepljeni su komadi tkanine. Pojedini grumeni smole međusobno se razlikuju; neki su sjajnog izgleda kao asfalt i zaobljene forme, slični skrnutom vosku. Očito je cijela struktura bila izložena povišenoj temperaturi u određenom periodu pohranjivanja mumije ili prilikom transporta, što je prouzročilo mekšanje i djelomično taljenje smole.

Originalna smola je sivocrne boje, bez sjaja i vrlo krte strukture. Ekstrakcijom topive frakcije u Soxhlet-aparatu sa CHCl_3 smola se raspala u fragmente od 1 do 2 mm u promjeru, izgleda pougljenjenih i zdrobljenih grančica, lišća i sjemenja različitih biljaka. Prema literaturi (Dawson, 1929), biljna smola, balzam i eterična ulja koja se upotrebljavaju za balzmiranje ekstrahiraju se iz slijedećih biljaka: *Bostoellia charteri*, *Commiphora abyssinica*, *Commiphora erythraea*, *Commiphora kataf*, *Commiphora opobalsamum*, *Cedrus libani*, *Pistacia lentiscus*, itd. Sve te tvari su pogodne za ^{14}C datiranje jer praktički pripadaju istom vremenskom periodu kao i mumija.

U Tabeli 1. prikazani su rezultati kemijskih analiza koje je Z. Sliepčević izradio na standardnom i automatskom mikroanalizatoru.

Kemijske analize i testovi otapanja pokazali su da su za postupak mumificiranja upotrebljene najmanje dvije grupe komponenata. Jedna grupa sadrži pougljenjene i usitnjene dijelove različitih biljaka, netopivih u organskim otapalima, koje sadrže približno 43% ugljika, što taj materijal čini vrlo pogodnim za ^{14}C datiranje. S druge strane, topive komponente sadrže smjesu organskih spojeva s mnogo većim

Tabela 1.

Opis uzorka	% C	% H	%>S	% Pe-peo	Komentar
Originalna smola, sivo-crni grumeni bez sjaja	42.4	5.75	0.27	3.68	Krhka smola; laneno platno na površini
Frakcija topiva u CHCl_3	65.8	9.9	—	—	Ekstrakcija sa CHCl_3 , Soxhlet aparat
Frakcija netopiva u CHCl_3	43.1	5.45	—	—	Ostatak nakon ekstrakcije u Soxhlet aparatu
Smola topiva u CHCl_3 asfaltnog oblika	74.1	8.8	—	1.47	Sjajna smola, zaobljene forme

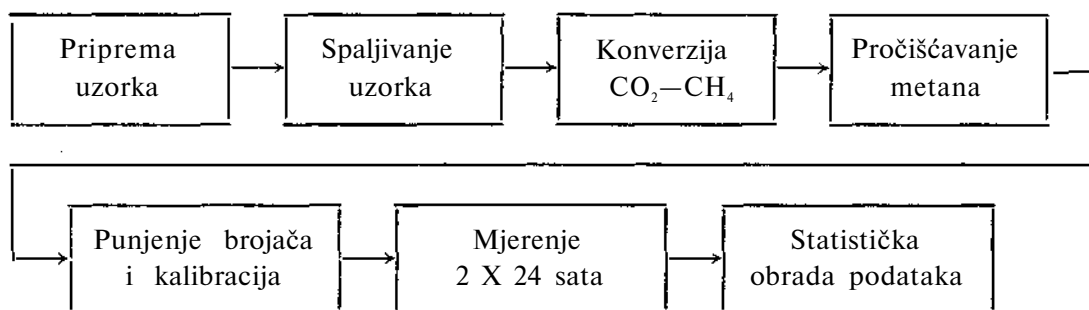
postotkom ugljika, od 66% do 74%. Topiva i rastaljena frakcija originalnog materijala sadrži sličan postotak ugljika i vodika.

Infracrvenom spektroskopijom i nuklearnom magnetskom rezonancijom dobivene su dodatne informacije o organskim spojevima u smoli, premda ni tim metodama nije bila moguća kompletna identifikacija svih biljnih smola i ulja upotrijebljenih za preparaciju smole. IR-spektroskopija je potvrdila našu pretpostavku da se tvar asfaltnog izgleda, koja je kompletno topiva u CHCl_3 , izdvojila iz originalne smole pri povišenoj temperaturi. Spektri topive i iscijeđene frakcije smole, prikazani na slici 2A i 2B, praktički su identični. IR-spektar netopive frakcije, usitnjene i pomiješane sa KBr , prikazan na slici 2C, predstavlja uglavnom anorganske tvari s karakterističnom grupom OH i C-O-C .

IR-spektar topive frakcije u CHCl_3 pokazuje funkcionalne grupe COOH i COOR . Usporedba IR-spektra 2A i 2B sa IR-spektrima prirodnih smola biljnog porijekla i fosilnih biljnih smola pokazuje sličnost u alifatskim kiselinama i esterskim grupama u oba slučaja a posebno grupa abijetske kiseline indicira derivate kolofonija. NMR-spektar nije bitno pridonio daljnjim saznanjima u pogledu strukture organskih komponenata u smoli.

2.2. Obrada uzoraka za datiranje radioaktivnim ugljikom

Uzorci lanenog platna, smole i lišća pripremljeni su za ^{14}C datiranje standardnim metodama koje se koriste u ^{14}C laboratoriju Instituta »Ruđer Bošković«. Princip metode shematski se može prikazati na slijedeći način:

Priprema uzoraka je već prethodno opisana. Kemijski obrađen uzorak se spaljuje na način sličan elementarnoj analizi u organskoj kemiji. Spaljivanje se provodi u struji kisika pročišćenog od organskih onečišćenja, CO₂ i vode. Dobiveni se ugljični dioksid pročišćuje prolaskom plina preko srebrne vune ugriyane na 450°C. Dušični se oksidi uklanjaju u apsorpcionoj cijevi punjenoj manganovim dioksidom. Ugljični se dioksid sakuplja u klopki i prebacuje u reaktor gdje se reakcijom s vodikom, uz prisutnost rutenija kao katalizatora, konvertira u metan. Temperatura reakcije je 470°C. Tragovi vode i ugljičnog dioksida iz metana uklanjaju se u apsorpcionoj cijevi punjenoj silikagelom, natron-azbestom i magnezijevim perkloratom. Pripremljeni uzorci u obliku metana spremaju se u metalne rezervoare i nakon 14 dana mjere u proporcionalnom brojaču. Uzorci se mjere dva puta po približno 24 sata. Svi izmjereni podaci — aktivnost uzorka, osnovnog zračenja i standarda u 20-minutnom intervalu, temperatura i atmosferski tlak za vrijeme mjerenja — statistički se obrađuju na računskom stroju HP 1000.

3. Rezultati i diskusija

3.1. Mjerenje starosti metodom radioaktivnog ugljika ¹⁴C.

Pripremljeni i obrađeni uzorci lanenog platna, lišća i smole mjereni su nekoliko puta, dok pogreška mjerenja nije postigla najnižu vrijednost. Standardni uzorak, oksalna kiselina iz US National Bureau of Standards, kao i osnovno zračenje uređaja mjereni su naizmjenično s uzorcima platna, smole i lišća. Rezultati mjerenja prikazani su u Tabeli 2.

Usporedba ¹⁴C starosti različitih materijala pokazuje izrazito neslaganje u starosti između lanenog platna, lišća i netopive frakcije smole s jedne strane, i iscijedene i ekstrahirane smole, s druge strane. Mnogo veća starost topive frakcije smole pokazuje da jedna ili nekoliko komponenata upotrebljenih kod pripremanja smole sadrži ugljik koji je mnogo stariji od ostalih komponenata. Toj kategoriji pripadaju dvije grupe organskih materijala koji su upotrebljavani u postupku mumificiranja: (1) Mineralna ulja, uključujući asfalt (iz sinajskih škriljevaca?) i (2) fosilne smole biljnog porijekla. Ako su upotrebljena mineralna ulja, koja ne sadrže radioaktivni ugljik, moguće je izračunati (na osnovu izmjerenih podataka o sadržaju ¹⁴C u uzorcima) da topiva frakcija smole sadrži približno 25% »mrtvog« ugljika, u obliku mineralnog ulja.

Tabla 2

Opis uzorka	Broj mjerenja uzorka	^{14}C starost uzorka ± 1 standardna devijacija Poluvrijeme raspada $^{14}\text{C} = 5568$ godina (Libby)	Dendrokronološki korigirana starost i 1 standardna devijacija (godina prije nove ere)
<i>Liber linteus</i> <i>Zagrabiensis</i> , Laneni povoj mumije	4	2290 ± 40	390 ± 45
Balzam, netopivi dio smole u CHCl_3	3	2270 ± 40	380 ± 50
Lišće (Dikotiledon)	3	2380 ± 60	420 ± 80
Balzam, iscijeđena frakcija	2	4540 ± 120	3350 ± 125
Balzam, topivi dio u CHCl_3	2	4590 ± 110	3380 ± 120

Laneno platno, lišće i netopivi dio smole od mumificiranja imaju istu ^{14}C starost unutar statističke pogreške mjerenja. Veća pogreška i devijacija pri mjerenju starosti lišća u odnosu na srednju vrijednost starosti lana i smole prouzročena je vrlo malom količinom uzorka lišća za mjerenje.

3.2. Dendrokronološka korekcija ^{14}C starosti

U novije vrijeme često se primjenjuje tzv. dendrokronološka korekcija eksperimentalno izmjerene ^{14}C starosti. Naime, uočeno je da se prava kalendarska starost razlikuje od ^{14}C starosti uzorka za 500 do 700 godina u određenim periodima u prošlosti. Taj fenomen pripisuje se malim vremenskim varijacijama fluksa kozmičkih zraka, koje su odgovorne za produkciju ^{14}C u atmosferi. Srećom, sve te promjene zabilježene su u godovima drveća. Preciznim mjerenjem ^{14}C aktivnosti pojedinačnih godova vrlo starog drveća, kao što je tzv. »bristlecone« bor u Sjevernoj Americi (? » 7000 godina starosti), dobiveni su dijagrami i tabele koji se koriste za korekciju ^{14}C podataka (12th Nobel Symposium, Uppsala, 1970; 12th Radiocarbon Conference, Trondheim, 1985).

Na slici 3 prikazana je kalibraciona krivulja za vremenski period koji je korišten za dendrokronološku korekciju naših mjerenja. Postoji vremenski period koji je vrlo teško dendrokronološki korigirati, primjerice period oko 2500 godina prije sadašnjosti, zbog nagle promjene ^{14}C aktivnosti atmosfere. Srećom, vremenski period između 2200 i 2400 godina pokazuje vrlo laganu i linearnu ovisnost kalendarskog vremena o ^{14}C vremenskoj skali. Srednja vrijednost starosti Zagrebačke knjige nalazi se približno u sredini linearnog dijela kalibracione krivulje (vidi sliku 3) što nam omogućuje prilično točnu korekciju ^{14}C starosti uzorka. Izmjerene i dendrokronološki korigirane starosti različitih materijala vezanih uz *Liber linteus Zagrabienensis* prikazani su u Tabeli 2, posljednja kolona.

Zahvaljujemo se svim stručnjacima i njihovim matičnim institucijama u pomoći pri radu. Posebno zahvaljujemo Ingrid Olsson s univerziteta u Uppsali koja nam je pomogla pri dendrokronološkim korekcijama. Kolegama I. Mimiku i A. Rendić-Miočeviću zahvaljujemo na suradnji a B. Obeliću i Ines Krajcar-Bronić na pomoći u mjerenjima i statističkoj obradi podataka. Elvira Hernaus je vrlo pažljivo priredila sve uzorke, na čemu smo joj vrlo zahvalni.

BRANKO PLAVŠIĆ — JANKO HANČEVIĆ

*Institute for Radiology and Surgical Clinic of the Medical School, University of Zagreb,
Clinical Hospital Center Rebro*

X-RAY ANALYSIS OF THE ZAGREB MUMMY

UDC 393.3:616-073.7 (497.13 Zagreb)

Original scientific paper

The paper describes the results of röntgenogram (x-ray) analysis of an Egyptian mummy — of the so-called Zagreb Mummy. The examination took place at the Clinical Hospital Center Rebro in Zagreb in January 1986. The mummified person was found to be a fully grown female. On the occipital squama, a big bone defect was discovered. Multiple post-mortal fractures of long bones of the extremities and prepared muscles were discovered and so were degenerative changes of the left hip and right knee.

Introduction

Since the times of the earliest dynasties, mummification of dead bodies has been taking place in Egypt. In its modified form, the art has been preserved and is still practised. Although many stages of the mummification process have been clarified, the entire procedure hasn't yet been fully explained.

The physicians therefore focused their attention upon the diseases and causes of death of mummified persons.

The discovery of X-rays made the analysis of anatomical and patho-anatomical features of the bodies possible without interfering into the body's integrity (1). In 1898, three years after X-rays were first discovered, mummies were X-rayed and analysed for the first time. X-raying of mummies revealed some of the procedures in the mummification process. Comparative studies of historical documents and X-rays of the mummies made possible a better understanding of mummification techniques characteristic for given historical periods (Table; 2). Comparing data on mummification procedure with X-ray findings can help roughly determine the period to which a mummy belongs (3).

Predynastic period (4800—3100 B. C.)	Bodies wrapped in loose skins with limbs flexed in sand graves. Natural desiccation occasionally resulted in excellent soft tissue preservation.
Old Kingdom (2750—2260 B. C.)	Bodies wrapped in tight bandages and placed in wood coffins. Poor soft tissue preservation necessitated reproduction of bodily features with resin soaked linen, which is characteristic of this period. Viscera removed through left lower abdominal incision and placed in jars.
Middle Kingdom (2061—1784 B. C.)	Abdominal incision and evisceration not universal as alternative technique of injection of cedar oil per rectum was introduced. Use of dry natron resulted in better soft tissue preservation.
New Kingdom (1570—1070 B. C.)	Transnasal removal of brain became common practice in the 18th dynasty. First known use of artificial eyes.
3rd Intermediate Period (1070—656 B. C.)	Technique of mummification reached its peak during the 21st dynasty. Visceral parcels returned to abdominal cavity and subcutaneous packing introduced. After the 21st dynasty technique began to decline.
Late Period (525—343 B. C.)	Further deterioration in technique. Abandonment of the use of subcutaneous packing and artificial eyes. Viscera occasionally placed in canopic jars or in parcels between the legs.
Ptolemaic Period (332—31 B. C.)	Increasingly, more attention was focused on external appearance and less effort put into adequate preservation of body. Markedly disjointed and composite mummies seem to be continued to this period. Large masses of resin often seen.
Roman Period 31 B. C.—A. D. 395	Further deterioration in technique.

Table: Mummification related to historical period. (From: Th. Vahey — D. Brown. CT Study of an Egyptian Mummy. *J. Comput Assist Tomogr*, Vol. 8, No. 5, 1984: 993)

Methods

The standard native röntgenograms (X-rays) of the Zagreb Mummy were taken in the Institute of Radiology of the Clinical Hospital Center Rebro.

Results and conclusions

The röntgenogram analysis (Plates 1—2) made the following conclusions possible:

1. The features of the skeleton suggest that the mummified person was a female in which growth had been arrested.
2. A bone defect of irregular shape, measuring 11 cm in diameter has been found in the *squama* of the occipital bone. In the cranial cavity a globular shadow of increased density (7 cm in diameter) indicates at the utilization of resins in the mummification procedure. On the convexity of the skull (the *calvaria*) two identical round-shaped metal foreign bodies 3 mm in diameter can be seen.
3. *Thorax* and *abdomen* are covered with shadows of mineral compounds which encrusted soft tissue during mummification. X-rays cannot penetrate such areas; consequently, they are not accessible for detailed analysis.
4. Bone structure can be ideally analysed. It completely matches the bones of living persons. Shadows of soft tissue suggest that the X-rayed subject is a mummy.
5. Degenerative process in the right knee and the left hip can also be seen. Multiple fractures of long bones and muscles encrusted with salts used in mummification took place *post mortem*. On the point where left *os ilium*, *os ischii* and *os pubis* fuse, *os coxae* is hyperostotic, suggesting a fracture healed in the mummified woman's lifetime.

References

1. Gray PHK. Radiography of ancient Egyptian mummies. *Med Radiog Photog* 1967; 43 : 34—44.
2. Vahey T., Brown D., Comely Wenuhotep: Computed tomography of an Egyptian mummy. *J. Comput Assist Tomography*, Vol. 8, No. 5, 1984 : 993.
3. Modie RL. Roentgenologic studies of Egyptian and Peruvian mummies. Chicago: Chicago Field Museum of Natural History, 1931. (Anthropological series 3).

DESCRIPTION OF PLATES

OPIS TABLI

Tabla 1

Plate 1

Röntgenogramme of the Zagreb mummy

Rendgenogram Zagrebačke mumije

Plate 2

Tabla 2

1. Craniogramme of the Zagreb mummy. Defect of the occipital bone. Resine in the cranial cavity. Spherical foreign metal bodies in the bones of calvaria.

1. Kraniogram Zagrebačke mumije. Defekt okcipitalne kosti. Smola u šupljini neurokraniuma. Okrugla metalna strana tijela u kostima svoda lubanje.

2. Röntgenogramme of the knees. Degenerative changes of the right knee.

2. Rendgenogram obaju koljena. Degenerativne promjene desnog koljena.

ANALIZA KLASIČNIH RENDGENOGRAMA ZAGREBAČKE MUMIJE

Uvod

Mumifikacija lešina poznata je iz najranijeg dinastijskog perioda staroegipatske povijesti. Kao vještina očuvana je u modificiranom obliku do danas. I pored otkrivanja postupaka u nizu faza procesa mumifikacije, postupak nije u cijelosti objašnjen. Pažnju liječnika zaokupljaju bolesti od kojih je bolovala mumificirana osoba. Zanima ih i uzrok smrti.

Otkriće rendgenskih zraka omogućilo je uvid u anatomske i pato-anatomske promjene mumije bez narušavanja njezina integriteta. Već 1898. g. tj. tri godine nakon otkrića rendgenskih zraka, učinjene su prve rendgenske snimke i analize mumija. Osim uvida u anatomske i patološke procese, radiološki pregled mumije omogućuje otkrivanje nekih postupaka tokom mumifikacije.

Analizom povijesnih dokumenata uspjelo je proniknuti u osobine tehnika mumifikacije koje su bile svojstvene pojedinim razdobljima (Tablica). Na taj način — usporedbom spoznaja o mumifikaciji s rendgenskom analizom mumije — može se grubo procijeniti iz kojega perioda potječe mumija (3).

Metode

Mumija je rendgenski snimljena u Zavodu za radiologiju KBC — Medicinskog fakulteta u Zagrebu (Tabla 1—2).

Rezultati i zaključci

Klasičnim nativnim rendgenskim snimanjem mumije Arheološkog muzeja u Zagrebu ustanovilo se slijedeće:

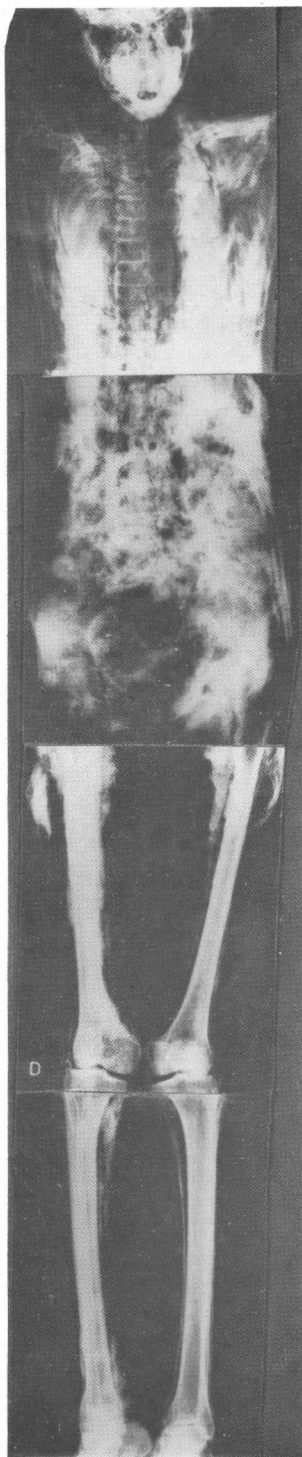
1. Karakteristike kostura upućuju da se radi o osobi ženskog spola, rast koje je završen.
2. Na stražnjem dijelu lubanje postoji defekt ljske okcipitalne kosti nepravilna oblika promjera 11 cm. U lubanjskoj šupljini nalazi se kuglasta masa smole promjera 7 cm (Tabla 2, 1). Takva se smola upotrebljavala tokom procesa mumifikacije. Na konveksitetu lubanje vidljiva su dva jednaka metalna strana tijela okruglasta oblika promjera 3 mm.
3. Područja prsnog koša i trbušne šupljine prekrivena su sjenama tvari kojima su inkrustirane meke česti tokom mumifikacije. Kako ta područja nedovoljno propuštaju rendgenske zrake, to nisu pristupačna detaljnoj analizi (Tabla 1).
4. Struktura kostiju udova vrlo se dobro može analizirati, a u potpunosti nalikuju kostima žive osobe. Sjene u mekim čestim udova ukazuju da se radi o mumiji.
5. Postoje degenerativne promjene lijevog kuka i desnog koljena (Tabla 2, 2). Mnogobrojni prijelomi dugih kostiju i preparacijom otvrdnula mišićja nastali su nakon smrti mumificirane osobe. Na mjestu gdje se stapaju crjevnječa, sjedna i stidna kost zadebljana je kost zdjelice s lijeve strane. Nalaz može odgovarati stanju nakon prijeloma kosti za života (Tabla 1).

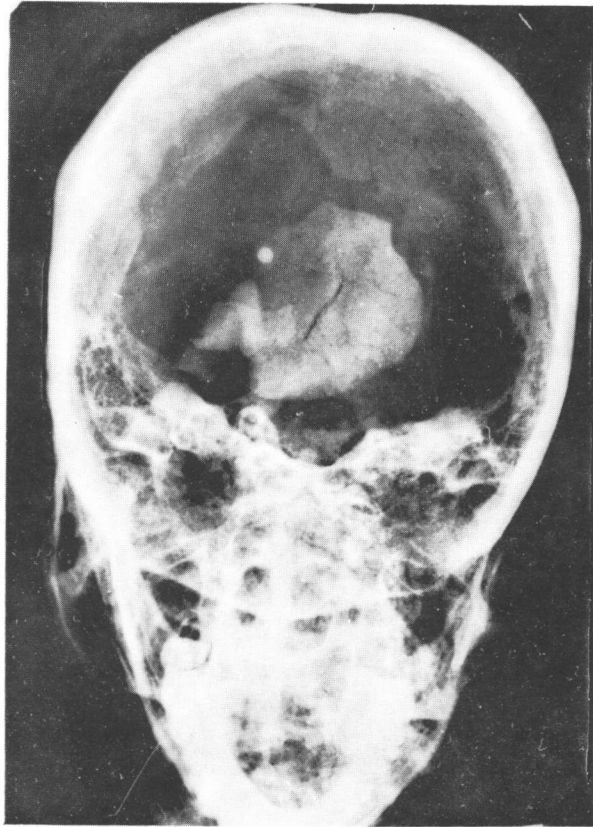

Literatura:

1. Gray PHK. Radiography of ancient Egyptian mummies. *Med Radiog Photog* 1967; 43 : 34—44.
2. Vahey Th, Brown D. Comely Wenuhotep: Computed tomography of an Egyptian mummy. *J. Comput Assist Tomography*, vol 8, No. 5, 1984, 993
3. Modie RL. Roentgenologic studies of Egyptian and Peruvian mummies. Chicago: Chicago Field Museum of Natural History, 1931. (Anthropological series 3).

NIKOLA TVRTKOVIC

Hrvatski narodni zoološki muzej, Zagreb
(Hrvatski prirodoslovni muzej, Zagreb)

O NALAZU LUBANJE MAČKE MEĐU FRAGMENTIMA VIJENCA »ZAGREBAČKE« MUMIJE

UDK: 599.742.7:57.082.544:393.3 (497.13 Zagreb)

Izvorni znanstveni rad

*Još god. 1911. je među usitnjenim lišćem vijenca »Zagrebačke« mumije G. Herbig otkrio fragmente lubanje nekog manjeg sisavca. Detaljnim proučavanjem ustanovljeno je da se tu radi o dijehi desne gornje čeljusti, lijevoj i desnoj donjoj čeljusti, lijevoj i desnoj sljepoočnoj kosti, te još nekoliko ulomaka kostiju lubanje sisavca iz roda mačaka (*Felis* sp.). Čini se da je balzamirana glava mačke dospjela među girlande koje su ukrašavale mumiju, te da je zajedno s njima fiksirana na tijelo pokojnice pomoću povoja.*

Pregledom životinjskih ostataka nađenih među fragmentima vijenca od lišća uz znamenitu »zagrebačku« mumiju utvrđeno je da se radi o lubanji s mumificiranim dijelovima tkiva i krzna (HERBIG 1911 : 6). Nakon djelomičnog čišćenja izolirane su slijedeće kosti:

- a) dio desne gornje čeljusti (*os maxillare* i *os intermaxillare*) sa 7 sačuvanih zubiju (I^{1+3} , C, Pm^{2+3} , M^1) od kojih su drugi i treći pretkutnjak srasli, te izraženom alveolom od Pm^1 .
- b) lijeva i desna donja čeljust (*ossa mandibulae*) sa po 6 sačuvanih zubiju (I1-3, C, $Pmi-2$), te jasnom alveolom od Mi .
- c) lijeva i desna sljepoočna kost (*os temporale*) s lijepo sačuvanim slušnim čahurama (*bullae tympani*) na kojima izrazito jako izražen ektotimpanalni dio.
- d) komadi drugih kostiju lubanje, koji su se sačuvali samo u fragmentima.

Kosti su u relativno dobrom stanju, osim to su poprimile smeđu boju, koja može biti rezultat mumifikacije ili prirodne mineralizacije. Nalaz dopušta slijedeće zaključke: 1) radi se o ostacima lubanje sisavca iz roda mačaka (*Felis* sp.); 2) dimenzije kostiju (npr. $C-M^1 = 18$ mm) i stanje zubala nesumnjivo govori da kosti pripadaju mladoj (juvenilnoj) jedinki.

Uz pretpostavku da ovi ostaci pripadaju mački koja je živjela u Evropi, zapadnoj Aziji ili sjevernoj Africi, oni bi se mogli odnositi ili na pustinjku vrstu *Fel-*

Us margarita Loche 1858, rasprostranjenu u sjevernoj Africi, arapskom poluotoku i Turkestanu (HARRISON 1968), ili na vrstu *Felis silvestris* Schreber 1777, točnije njena dva oblika. Prvi je pustinska podvrsta domaće mačke — *Felis silvestris lybica* Forster 1780 ili *ocreata* — grupa u smislu HALTENORTH-a (1953), a koji se smatra ishodišnim oblikom domaće mačke. Rasprostranjen je u Africi i južnom dijelu Azije do Indije. Drugi je domaća mačka (*Felis silvestris* f. *catus* L. 1758) koja je danas rasprostranjena po čitavom svijetu, i ima čitav niz rasa, a postoje i hibridi s divljim populacijama. Domestifikacija domaće mačke se odigrala vjerojatno između 4 000 do 1 600 godine p. n. e., a u Italiju (Rim) je dospjela tek oko IV stoljeća naše ere. Odatle se širila relativno sporo po Evropi tako da je u Englesku npr. dospjela tek u X stoljeću. (GEPTNER i SLUDSKIJ 1972).

Iako izgled slušnih čahura, *processus articularis* na donjoj čeljusti, te M¹ i Pm₂ dovode u sumnju pripadnost domaćoj mački, velika je vjerojatnost da se ipak radi o njoj. Uočene razlike mogu biti rezultat varijabilnosti koja je za očekivati kod domestificiranih životinja. Nešto određenije će se možda utvrditi tek pregledom većeg komparativnog materijala, koji nam nažalost nije bio do sada na raspolaganju.

BIBLIOGRAFIJA

- GEPTNER i SLUJSKI 1972 — GEPTNER, V. G. — A. A. SLUJSKIJ. Mlekopitajušči Sovjetskogo sojuza. IV, Hišnie. Moskva 1972.
 HALTENORTH 1953 — HALTENORTH, Ph. Die Wildkatzen der Alpenwelt. Leipzig 1953.
 HARRISON 1968 — HARRISON, D. L. The Mammals of Arabia, II. Carnivora, Artiodactyla, Hyracoidea. London 1968.
 HERBIG 1911 — HERBIG, G. Die etruskische Leinwandrolle des Agramer National-Museums. *Abhandlungen der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologischen und historische Klasse*, 25/1911, 4.

SUMMARY

ON THE SKULL OF A CAT FOUND AMONG THE FRAGMENTS OF THE WREATH OF THE »ZAGREB« MUMMY

A preliminary investigation of the remnants of a skull discovered among the fragments of a wreath of leaves belonging to the famous »Zagreb« Mummy resulted in the identification the bones as belonging to the skull of a cat (*Felis* sp.). There are particles of texture and of the pelage on the bones. The right *maxilla*, the left and right mandible, as well as both temporal bones with larger tympanic *bullae* are relatively well preserved. It is without any doubt that the skull belongs to a juvenile specimen, which makes the determination more difficult. A dilemma remains until a further study whether we are dealing with a form of the Domestic Cat (*Felis silvestris lybica* or *catus*) or the Sand Cat (*Felis margarita*), which is less probable.

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

Arheološki muzej — Zagreb

NASEOBINSKI OBJEKTI NA NEKIM GRADINAMA U LICI

UDK 903"63":72.031.1:728.81 (497.13)

Izvorni znanstveni rad

U ovom radu objavljuju se rezultati dosadašnjih istraživanja nasebinskih objekata na nekim gradinama centralne japodske teritorije. Uz detaljnije opise načina izgradnje i unutrašnjeg rasporeda, obrađuju se keramički i metalni nalazi iz ovih kuća, koji ih određuju u širi vremenski raspon od kasnog brončanog doba do prvog stoljeća naše ere.

Istraživanja gradinskih naselja na teritoriji prahistorijskih Japoda donedavna su obuhvatala samo kartiranje i izradu planova najvažnijih objekata, a izvor svih nalaza japodske materijalne kulture bile su velike i bogate nekropole, iskopavanje kojih je započelo još u prošlom stoljeću. Na temelju gotovo isključivo grobnih priloga nije bilo moguće dobiti pravu predodžbu o toj kulturi, jer nakit i dijelovi odjeće kao i ostaci pogrebnih ritualnih predmeta nisu dovoljni za rekonstrukciju života jedne velike etničke zajednice. Zbog toga su poduzeta intenzivnija probna istraživanja na gradinama Ličkog, Gackog i Kravskog polja. Tako su djelomično očuvane konstrukcije osnova kuća ili samo ognjišta i podnice iskopani na gradinama Veliki Obljaj u Vrhovinama, Gradini na Pećini u Ličkom Lešću, Piplici u Lovincu, Svilarevoj gradini u Pećanima, Stražbenici u Vrepcu i Velikoj Puntici u Srpskom Polju. Potpuno očuvane kamene osnove kuća, kao i ostali dijelovi unutrašnjosti tih objekata, iskopani su na Velikom Vitlu u Prozoru, na Masnikosinoj gradini u Pećanima, na Maloj Karauli u Širokoj Kuli i na Crkvini u Kompolju, pa je otkriveno ukupno devet osnova kuća u kojima je bilo pokraj ognjišta mnogo keramike i drugih nalaza, o čemu će u ovom radu biti opširnije govora. Treba napomenuti da ova istraživanja neće biti opisana po godinama kada su poduzimana, nego će svi objekti i nalazi u njima biti grupirani po kronološkom redosljedu što je za čitaoce i stručnjake preglednije. Također se napominje da će od kuća koje su djelomično sačuvane biti objavljena samo jedna (Piplica u Lovincu) a druge, sa očuvanim arhitektonskim dijelovima objavit će se u potpunosti.

Opis objekata

LOVINAC, GRADINA PIPLICA

Ova gradina nalazi se sjeverno od sela Lovinca, na koti 646, u zaseoku Piplica, po kojem je i dobila ime. To je pretežno kamenita glavica, na sjevernoj padini obrasla sitnom šumom, a utvrđena je bedemom od suhozida, koji kružno štiti plato gradine. Bedem je na sjeverozapadnoj strani dobro vidljiv, ponegdje je visina sačuvana do oko dva metra, dok je njegov ostali dio pokriven tankim slojem humusa. Ulaz u gradinu smješten je na jugoistočnoj strani koja se blago spušta prema zaseoku, a sjeverni i sjeverozapadni obronak ovog brijega vrlo su strmi i zbog toga teško pristupačni iz doline. Na zapadnoj strani platoa gradine mještani su 1984. godine kopali zemlju i tom prilikom pronašli više keramičkih ulomaka i životinjskih kostiju, pa je taj nalaz donesen u Arheološki muzej u Zagrebu. U jesen 1985. godine, prilikom rekognosciranja terena u Ličkom polju, ekipa Arheološkog muzeja iz Zagreba obišla je i Piplicu i pregledala mjesto na kojem je iskopavan arheološki materijal. Oko te plitke jame bilo je više razbacanih nalaza, a po tragovima kućnog lijepa i kamenja moglo se zaključiti da je nestručnim kopanjem oštećen dio prahistorijske kuće i ognjišta koje je bilo unutar ovog objekta. Odlučeno je stoga da se na pomenutoj točki platoa otvori sonda veličine $4 \times 3,5$ m, koja je obuhvatila i dio već kopanog terena. Sonda je orijentirana u pravcu sjever—jug i kopana do 0,60 m dubine, kada se pojavio kamen živac. Ovim radovima dobiveni su značajni podaci koji potvrđuju pretpostavku da je ovdje bila kuća. Naime, uz južni rub sonde, na prostoru od oko 1,50 m širine bilo je ognjište uz koje je nađen veći broj keramičkih fragmenata, životinjskih kostiju i zuba od vepra, jelena i ovce. Na dubini 0,40 m pojavio se kućni lijep, mjestimično sačuvan do 0,15 m debljine. Ispod njega bio je sloj sitnog kamenja koje je ispunjavalo prirodne neravnine u živcu kamenu, pa je na taj način teren niveliran i pripremljen za polaganje lijepa, odnosno podnice kuće. U iskopu, kao i u jednom kutu sonde bilo je većeg kamenja koje je činilo temelj kuće, vjerojatno pravokutne osnove. Zbog pomenutih oštećenja, kao i klizanja terena, uslijed čega su temelji dislocirani, nije se mogla izvršiti potpuna rekonstrukcija kuće, pa u ovom radu plan nije ni publiciran. Međutim, na temelju dobivenih elemenata sigurno je da je ona pripadala jednom od uobičajenih tipova kuća, planovi kojih su ovdje priloženi. Jedino se nije moglo utvrditi da li je prilikom izgradnje temelja i zida korišten i dio prirodne stijene, ali kako je pomenuti plato vrlo kamenit, tu mogućnost ne bi trebalo u potpunosti odbaciti.

Na temelju brojnih, pretežno keramičkih nalaza, može se reći da je kuća na Piplici najstarija od svih do sada istraženih i ovdje objavljenih stambenih objekata. Oblici drški, a pogotovu veći fragmenti posuda, upućuju na analogije kako s japodskog teritorija, tako i šireg prostora južno od Save, naročito zapadne Bosne. Tako primjerak fragmenta zdjele na tabli 7 : 2 ima direktnu paralelu u Vrepcu, u tumulu na Orlovom kamenu, gdje se datira u HaBs stupanj kasnog brončanog do-

ba¹, a istom periodu odgovaraju i fragmenti zdjele (T. 7 : 4) kao i tipovi drški na tablama 7 : 1 i 8 : 1,2. Ovakvi su nalazi vrlo česti na primjer u naselju Cerovačka donja spilja kod Gračaca² kao i u sjeverozapadnoj Bosni (Kekića glavica, gradina Čungar)³, a javljaju se i na glasinačkom području. Široki, razgrnuti obodi većih posuda, s unutrašnje strane ukrašeni plitkim, širokim facetama (T. 8 : 5), kao i fragmenti pod pravim kutom savijenih oboda (T. 8 : 3,4) uobičajeni su inventar naselja kasnog brončanog doba na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine, a u Lici su nešto slabije zastupljeni. Tako se na gradini Korita, na jugu Livanjskog polja mogu naći brojni oblici keramike potpuno srodni s ovima iz Piplice: profilirani obodi posuda ukrašeni na unutrašnjoj strani geometrijskim ornamentom, velike drške koje nadvisuju obod posude i fragmenti posuda ukrašeni udubenim, kosim crtama ili nizom udubljenja nađenih utiskivanjem vrha prsta u vlažnu površinu prije pečenja posude.⁴ Slični su nalazi i na gradini Grkovci, Reljinoj gradini i Velikoj gradini u Petrovićima, na kojima oni traju tijekom cijelog HaB stupnja kasnog brončanog doba. Iz kuće na Piplici potječe i nekoliko fragmenata keramičkih cjedila koja su uobičajen inventar u prahistorijskim japodskim kućama na gradinama i u pećinama (Cerovačka donja spilja, Pećina u Ličkom Lešću). Na Piplici je među fragmentima cjedila bio i jedan koji je imao sve sačuvane elemente na temelju kojih je izvršena potpuna rekonstrukcija, pa je to za sada jedino u potpunosti sigurno rekonstruirano cjedilo na centralnoj japodskoj teritoriji (T. 7 : 6). Također treba posebno spomenuti prahistorijsku svjetiljku valjkastog oblika, koja na gornjoj strani ima okrugao otvor i dvije ušice za vješanje (T. 7 : 3). Ovo je za sada unikatan nalaz na japodskoj teritoriji, a najbliža analogija, gotovo adekvatan primjerak ovom iz Piplice, nađen je na udaljenom lokalitetu Rep (Veraje) u blizini Metkovića, gdje se prema ostalim nalazima datira u kraj kasnog brončanog doba.⁵

ŠIROKA KULA, GRADINA VELIKA I MALA KARLAULA

Gradina Mala karaula, koja je dio dvojne gradine, nalazi se na koti 773. Obje gradine dominiraju Ličkim poljem, zapravo onim njegovim dijelom koji obuhvata prostor oko Široke Kule, a naziva se Kulskim poljem.

Probno iskopavanje 1979. godine poduzeto je na gradini Mala karaula, koja ima prostran, ovalni plato dobro zaštićen moćnim bedemima od suhozida i nasipima od lomljenog kamena. Na ulazu, sa svake strane, nalazi se humak od krupnijeg nabacanog kamenja, a na isti način flankiran je izlazni dio platoa.

Kuća 1 (T. 1 i T. 9) otkrivena je na najvišoj točki platoa. Za izgradnju i formiranje prostora ove kuće bio je bitno važan položaj vapnenih naslaga, koje su malim intervencijama i glačanjem dobro poslužile kao sjeverni i južni zid kuće, a djelomično je i za sjeverni zid korištena prirodna stijena. Južni zid načinjen je od ve-

¹ R. Drechsler-Bižić, VAMZ, 3. ser. I, Zagreb 1958, T. VI : 37.

² R. Drechsler-Bižić, VAMZ, 3. ser., sv. IV, Zagreb 1970, T. III : 5, 6, 10.

³ B. Čović, GZM, Arheologija, Sarajevo 1962, T. 1 : 1,8.

⁴ B. Govedarica, ANUBiH, Godišnjak XX/18, Sarajevo 1982, T. IX : 8—11; T. XII : 1; T. XIII : 9—11.

⁵ R. Jurić, HAD, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980, p. 118 i 124, Sl. 16 : 4.

ćih blokova neobrađenog kamenja, a u sredini, između dva bloka, bile su četiri stepenice od lijepo složenog, malo otesanog kamena (samo je jedan kvadar u stepeniku 2 bio sa sve četiri strane dobro obrađen!). Kako je prirodna stijena u istočnom zidu imala velike šupljine i neravnine, ispred nje je postavljen suhozid, odnosno istočni zid kuće. Veoma je dobro iskorišten prirodni sloj vapnenca u južnom zidu. Tu su se, od površine do 0,80 m dubine, slagale gotovo sasvim glatke horizontalne plohe, pa je ona najniža, na 0,60 m dubine ostavljena u dužini od 2,30 m da posluži kao klupa. Njena visina je 0,20 m. od podnice. Unutrašnji prostor kuće iznosi cca 8 m², podnica je od dobro nabijene ilovače, ali u kući nije bilo ognjište. Ukupna dužina unutrašnjosti ovog objekta je 4 m, širina 2,00 m, dok je na vanjskoj strani dužina 6,5 m a širina 4,20 m, što znači da je ova kuća imala veoma debele kamene zidove, odnosno široki i jaki suhozid, kao i debele prirodne stijene. Ovako zaštićena, mogla je pružiti maksimum udobnosti, jer su zime u ovom geografskom prostoru veoma oštre i dugotrajne.

Kuća 2 (T. 2 i T. 9) otkrivena je 10 m jugozapadno od kuće 1, na maloj, travnatim humusom pokrivenoj terasi. I za ovaj objekt djelomično je korištena prirodna stijena, ali ne u tolikoj mjeri kao u kući 1 (T. 2).

Sjeverni zid sastojao se od većih, prirodnih blokova zapunjenih sitnijim kamenjem, dok su ostala tri izgrađena od većeg, neobrađenog kamenja u tehničkom zidanju. Prostor unutar kuće treba posebno istaći, jer do sada nije na ličkim gradinskim naseljima zapažen primjer takve izgradnje. Naime, za podnicu kuće iskorištene su glatke, ravne, prirodne stijene, koje se malo ukoso spuštaju od zapadnog zida do otprilike polovice unutrašnjeg prostora kuće. Neravnine i dugačke pukotine između tih ploha zapunjene su crveno pečenim lijepom, kojim je premazam i ostali dio podnice, kao i ovalno ognjište pokraj istočnog zida. Osnova kuće ima slijedeće dimenzije: dužina 4,5 m, širina 4,30 m, dok je najveća očuvana visina zida 0,60 m.

Arheološki nalazi iz kuće 1 na ovoj gradini pretežno su keramički fragmenti, tipološki i kronološki srodni s onima iz kuće na gradini Piplici. I tu su najčešće zastupljeni široki, razgrnuti obodi većih posuda, ukrašeni kanelurama i horizontalnim facetama (T. 9: 1, 2, 5), zatim potkovičaste plastične drške (T. 9: 4) kao i vertikalne drške okruglog presjeka (T. 9: 3). Za okvirno datiranje kuće u HaB stupanj kasnog brončanog doba karakterističan je i dio brončane ukrasne igle s glavom u obliku kuglice (T. 9: 6). Ovaj tip igle često se nalazi u zatvorenim grobnim cjelinama u Kompolju, Vrepcu, Smiljanu i drugim japodskim lokalitetima.

U kući 2 keramički nalazi pripadaju također HaB stupnju kasnog brončanog doba, a karakteristične su zdjele neznatno razgrnutog ruba (T. 9: 11—13) i drške okruglog presjeka koje nadvisuju obod posude (T. 9: 8). U ovoj kući, osim životinjskih kostiju, nađen je i veći fragment žrvnja od krupnozrnastog pješčara i dio okruglog, kamenog rastirača na usitnjavanje žitarica (T. 9: 14—15).

PEĆANI, MASNIKOSINA GRADINA

Ova se gradina nalazi na koti 714, pokraj glavne ceste koja vodi od Titove Korenice prema Udbini. To je visoki brijeg (relativna visina 84 m) koji u obliku lingule

ulazi u Krbavsko polje, a na njegovom ravnom, malo nagnutom i prostranom platou nalazi se utvrđeno prahistorijsko naselje tipa proširene gradine. Prostor na kojem je bilo naselje odvojeno je od ostalog dijela gradine visokim i širokim nasipom od lomljenog kamena, koji se pruža preko cijele širine platoa u pravcu sjever—jug.

Godine 1977. izvršeno je probno iskopavanje na platou gradine, i to u podnožju kamenog nasipa, na njegovoj zapadnoj strani. U sondi veličine 4 X 4 m, ispod 0,30 m debelog sloja recentnog humusa, pojavilo se veće kamenje složeno u suhozid visine 0,40 m kao i veliki fragmenti keramičkih posuda, pa je sonda kasnije proširena na 8 X 6 m, jer se na temelju pomenutih nalaza moglo pretpostaviti da se na tom prostoru nalaze ostaci prahistorijske kuće. Daljnja su istraživanja pokazala da je ta pretpostavka točna, jer je u sondi zaista otkrivena osnova kuće veličine 5,20 X 5 m, koja je kasnijom dogradnjom još jedne prostorije veličine 3,80 X 3 m proširena i tako je dobivena kuća sa dvije prostorije, prva takve vrste na japodskoj teritoriji, jer su sve ostale bile isključivo jednodijelne (T. 3 i T. 10)

Osnova ove kuće sastojala se djelomično od nepravilnog, neobrađenog kamena sлагanog u tehnici suhog zidanja, a za južni i polovicu istočnog zida iskorištena je stijena, odnosno kamen živac koji je bio poravnat i zaglađen. Mjesta na kojima se stijena prekida ili krivuda zapunjena su lomljenim sitnijim kamenjem, što se dobro vidi na zapadnom zidu. Sjeverni, zapadni i dio istočnog zida očuvani su mjestimično do 1,20 m visine, a kamenje je sлагano tako da unutrašnji rub čini sasvim pravilnu, ravnu liniju.

Podnica kuće bila je od čvrsto nabijenog, intenzivno crvenog lijepa, ravne i glatke površine. Prosječna debljina podnice iznosila je oko 0,20 m. Između zapadnog i južnog zida polukružno je na podnicu sлагan jedan red kamenja, najveće širine oko 0,30 m, tako da ograđuje prostor veličine 1,70 X 1,50 m. To je bilo ognjište ove kuće, na kojem je nađeno nekoliko fragmentiranih posuda, jedna cijela veća šalica s drškom i željezno koplje, na površini prilično korodirano. Osim životinjskih kostiju ovdje je bilo i raznih grijalica od neprečišćene, ali dobro pečene gline piramidalnog i okruglog oblika. Treba također spomenuti da je u ovom dijelu kuće nađen i manji komad željezne troske, što je siguran dokaz da se u naselju lijevalo i obrađivalo željezo.

Manja prostorija oslanja se na pomenutu kuću, (na planu označena kao prostor B) i s njom ima jedan zajednički zid, odnosno zapadni zid kuće A, dok je za južni i zapadni zid iskorištena prirodna stijena čije su udubine zapunjene kamenjem. Sjeverni zid načinjen je od većeg, neobrađenog kamenja, a prostorija je veličine 3,80 X 3 m. Podnica ove prostorije nije bila istog sastava kao ona u prostoriji A, odnosno to je samo pod od tamne, malo uravnate zemlje, a nalaza materijalne kulture ovdje nije bilo. Po svemu sudeći, izgleda da ovaj dio kuće nije služio za stanovanje nego vjerojatnije u neke druge svrhe — možda je to bila ostava ili prostor za čuvanje sitnijih domaćih životinja.

Osim neznatnog broja manjih ulomaka keramike, svi predmeti objavljeni na tabli 10 nađeni su na samom ognjištu ili u neposrednoj blizini, pa zbog toga kronološki čine zatvorenu cjelinu. Kako su bili u debelom sloju gara i pepela, uglavnom

su i vrlo dobro očuvani. Tipološki bi ovdje najstarije mogle biti šalice s drškom (T. 10:5, 7, 11) koje se na širem japodskom prostoru javljaju uglavnom u HaB stupnju kasnog brončanog doba, ali su u upotrebi i u nešto mlađe vrijeme, uglavnom u starije željezno doba, što je upravo ovdje očigledno jer su ostali nalazi mlađi. Tako se na primjer duboke zdjele s uvučenim obodom (T. 10 : 12) javljaju krajem HaB stupnja, odnosno u HaB3 stupnju kasnog brončanog doba, koje se vremenski podudara s HaCt stupnjem starijeg željeznog doba. Trbušasti lonac ravnog ruba (T. 10 :13) rijedak je oblik na centralnoj japodskoj teritoriji, a slični primjerci češće se mogu naći u nekropolama Pounja, gdje se datiraju prema ostalim nalazima u grobovima, najranije u HaCi stupanj starijeg željeznog doba, ali traju i dulje⁶. U isti period treba uvrstiti i željezno koplje (T. 10 : 9), dio željeznog jednoreznog nožića (T. 10 : 2) i fragment željeznog koplja (T. 10 : 8) kao i predmete na tabli 10 :1, 3, 4. Ovdje treba posebno naglasiti da je najvredniji nalaz željezno koplje i da se do sada na centralnoj japodskoj teritoriji našao još samo jedan primjerak na gradini u Gračacu prilikom obrade zemljišta. Kako je već poznato, Japodi nisu prilagali oružje u grobove, pa se do ovih nalaza nije ni znalo kakve su sve oblike oružja upotrebljavali. Za ovdje objavljene primjerke najbliže se analogije mogu naći na teritoriji susjednih Mezeja, gdje su bila bogata ležišta željezne rude (Sanski Most, Čarakovo kod Prijedora)⁷, a sličnih kopalja ima i u Donjoj Dolini, pa dalje na jugoistok, na glasináčkom području gdje se datiraju u Glasinac IVa i IVb fazu, odnosno u HaCi — HaCž stupanj starijeg željeznog doba⁸.

PROZOR, GRADINA VELIKI I MALI VITAL

Dvojna gradina Veliki i Mali Vital nalazi se u Prozoru i kontrolira najveći dio Gackog polja.

Gradina Veliki Vital ima oblik koso zasečenog stošca, kojeg je vrh danas potpuno ogoljen, a tlo se sastoji od vapnenačkih i dolomitskih stijena. Gradina je na koti 557, a relativna visina je 107 m. Na sjevernoj strani, ispod vrha, vide se ostaci kamenog bedema, a na južnoj strani, bliže vrhu, nalazi se zaravnjena terasa na kojoj je očuvan sloj humusa. Ispod ove terase, pa gotovo do podnožja, stepenasto se redaju manje terase na kojima su podizane kuće u prahistorijsko i rimsko doba.

Na sjeveroistočnoj padini ove gradine poduzeta su 1971. g. zaštitna iskopavanja, rezultat kojih je otkrivanje rimskog kamenoloma. Na najvišoj točki tog objekta iskorištene su dvije, pod pravim kutom otesane stijene kamenoloma za gradnju manje kuće, dok su ostala dva zida načinjena od neobrađenog kamenja složenog u suhozid. Ovaj mali prostor, dimenzija 2 X 3m, nazvan je kućom 1, a vjerovatno je bio neka vrsta privremenog skloništa, jer se prema nalazima datira u III stoljeće, kada već pravo rimsko naselje živi i razvija se u podnožju ovih gradina na lokalitetu Buljma.

⁶ B. Raiunić, GZM, n. ser. sv. XXIII, Sarajevo 1968, T. 1:36; T. III :2.

⁷ Z. Marić, GZM, Arheologija, Sarajevo 1964, T. VII: 1—4.

⁸ A. Benac — B. Čovdć, Glasinac 2, Sarajevo 1957, T. II: 9; B. Čovdć, GZM, Sarajevo 1956, p.

U nastavku istraživanja 1972. godine, na zemljištu Marka Klobučara, oko 300 m istočno od grupe stijena koja je istraživana 1971. g., otkrivena je još jedna kuća — *kuća 2*. (T. 4 : T. 14) Osnova ove kuće načinjena je od velikih blokova amorfno krečnjaka, a prostor između njih zapunjen je sitnijim kamenjem složenim u suhozid. Podnica je načinjena od čvrsto nabijene ilovače tamnocrvene boje, a površinski sloj je bio dobro uglaćan. Dimenzije ove kuće su 7 X 5,20 m, a debljina lijepa na podnici 0,40 m. U kutu između sjevernog i istočnog zida bio je vidljiv trag okruglog, vertikalno pobodenog stuba, oko kojeg je bilo više željeznih, kovanih čavala, pa je vrlo vjerojatno da je dio kuće bio izgrađen od drvenih oblica ili debljih dasaka, prikivanih ovim čavlima. Po ugljenisanim ostacima stuba moglo se zaključiti da je kuća stradala u požaru. U drugom kutu, između sjevernog i zapadnog zida bilo je ognjište, sagrađeno od manjeg, u polukrug složenog kamenja. Pokraj njega je bilo mnogo pepela i gara, prahistorijske keramike i urušenog, izgorjelog drveta, vjerojatno od gornje konstrukcije kuće.

Arheološki nalazi iz ove kuće uglavnom su predstavljeni fragmentima posuđa za svakodnevnu upotrebu, a tipološki se mogu ubrojiti u grupu već poznate japodske keramike s početka željeznog doba. Metalni nalazi, međutim, pouzdano se datiraju u mnogo mlađe vrijeme. Već je spomenuto da je ovdje nađen veliki broj željeznih, kovanih čavala (T. 14 :1), zatim je tu više brončanih limova kojima se nije mogla odrediti funkcija, osim onom na T. 14 :5, koji je mogao biti dio pojasnog okova i, konačno, najvažniji i kronološki »jasni« primjerci dviju brončanih fibula tipa Aucissa (T. 14 :2, 3). Fibula na si. 2 ima trakasto oblikovan luk s nekoliko paralelnih žljebova ukrašenih nizom punciranih udubljenja, a noga je raskucana u kvadratnu pločicu koja ima na kraju žljeb, odnosno držač igle. Na zglobnoj konstrukciji glave nema natpisa. Fibula na si. 3 slična je prethodnoj, samo ima dužu nogu koja se završava kuglicom. Oba ova tipa Aucissa fibula, kao uostalom i druge, na širem području rimskih provincija, pripadaju vremenski grupi ranocarskih fibula s trajanjem kroz cijelo I stoljeće⁹. Najbliže analogije našim primjercima nalaze se među fibulama iz Siska (*Siscia*), gdje su, barem sudeći po velikom broju nalaza, možda tu i lijevane u nekoj od brojnih lokalnih radionica.

Prema nalazu pomenutih fibula, u I stoljeće treba datirati kuću 2 na Velikom Vitlu, s napomenom da se tipološki stariji keramički oblici mogu smatrati ovdje kao znak produžene tradicije u japodskoj lončarskoj produkciji.

Manja probna istraživanja izvršena su 1974. godine na Velikom Vitlu, na zemljištu Ivica i Jandre Majetića. Na temelju dobivenih rezultata, u srpnju 1975. godine poduzeto je na ovoj lokaciji sustavno iskopavanje. Pomenuta košarica je zapravo jedna manja, prirodna terasa, veličine 20 X 40 m, a nalazi se na istočnoj padini gradine ispod samog kamenitog vrha. Sandom veličine 18 X 8 m obuhvaćena je gotovo cijela širina terase, a kako je ona koso nagnuta prema rubu gradine, tragovi osnova kuća 3 i 4 zapaženi su već na 0,40 m na zapadnom rubu, dok su na istočnom bili na dubini od 1,80 m.

• R. Kloščavić, *ABKtičke fibule s pOđinjčđa* Siska, Zagreb 1980, p. 15—16, T. II, III—IV;

I. Marović, *Jahrbuch der RG Zentratauseums*, Mainz 1961.

Kuća 3 (T 5 i T. 11)

Temelji ove kuće izgrađeni su od većih blokova neobrađenog kamenja, a široki su od 0,40 do 0,90 m. Dimenzije kuće su 6,30 X 4,30 m. Temelji su mjestimično, na primjer na sjevernom zidu, sačuvani do 0,80 m visine. Veće kamenje je dobro slagano, a samo su mjestimično manje šupljine zapunjene sitnijim kamenjem, naročito na južnom zidu. Podnica kuće bila je od čvrsto nabijene ilovače, intenzivno crvene boje, 0,40 m debljine, a također je bila dobro uglačana i ravna. Kuća je dužinom okrenuta jugu i vrhom Vitla dobro zaklonjena od istočnih i sjevernih vjetrova. U kutu između istočnog i sjevernog zida nađeno je ognjište veličine 1 X 1,30 m, mjestimično ograđeno kamenjem. Na podnici ognjišta bio je debeli, čvrsti namaz od ilovače.

Na cijeloj podnici ove kuće nađeno je mnogo fragmenata keramike, od kojih bi se neki primjerci tipološki mogli opredijeliti u kasno brončano doba (T 11 : 6,7—10), dok su drugi nesumnjivo mlađi, naročito posuda na si. 3, koja po obliku i ornamentici ima više analogija i s nalazima starijeg željeznoga doba u Lici.¹⁰ Nekoliko željeznih čavala (T. II : 1), kao i brončani lim ukrašen iskucanim točkicama (T. 11 : 4) također određuju ovaj objekat u starije željezno doba.

Kuća 4 (T. 5 i T. 12)

Nalazi se pokraj kuće 3, od koje je dijeli prolaz širok 1—1,5 m. Temelji, podnice kao i ognjišta na istoj su dubini kao i u kući 3, a također je ista i orijentacija. Ognjište se nalazilo u kutu između sjevernog i zapadnog zida. Temelji su načinjeni od većeg kamenja složenog u suhozid, jedino je za istočni zid djelomično korištena prirodna stijena koja je malo oklesana i uglačana. Podnica je bila od čvrsto nabijene ilovače crvene boje, debljine oko 0,30 m.

Za datiranje ove kuće najvažniji su slijedeći nalazi: fragmentiran krivi željezni bojni nož (T. 12 : 1), oblik koji se pojavljuje u grobovima velikih nekropola u Prozoru i Jezerinama. Ovakav nož bio je u žarnim grobovima 71 i 75 u Prozoru, a grobne cjeline datirane su u III horizont nekropole, odnosno u kraj srednjeg i početak kasnog latena.¹¹ Keramička posudica u oblizu kantarosa vrlo je zanimljiv nalaz (T. 12 : 12). To je, osim jednog, vjerojatno importiranog keltskog vrča s dvije drške iz Ličkog Lešća (neobjavljeno), za sada jedini primjerak za koji se može reći da je rađen po uzoru na keltsku keramiku, a radio ga je domorodac, jer je posudica modelirana rukom, od slabo prečišćene gline, na kojoj se na unutrašnjoj strani dobro vide tragovi glačanja. Drške su okruglog presjeka, načinjene nevjesto — jedna je nešto niža i deblja od druge, a obje su nemarno glačane. Po obliku je ovaj primjerak najrodniji kantarosu iz groba 34 s Karaburme, koji M. Guštin datira u rani laten (Lat. B2 po Reinecke-u),¹² a takvi oblici zastupljeni su i kasnije, u srednjem latenu, kada se ukrašavaju urezanim ornamentima.¹³

¹⁰ R. Drechsler-Bižić, VAMZ (vidi bilj. 1).

¹¹ R. Drechsler-Bižić, VAMZ, 3. ser., sv. VI—VII, Zagreb 1972—73, p. 19, T. XXXIV : 3; T. XXX : 1.

¹² M. GnStin, Jaforbueh der RG Zentralmuseum Mainz, Mainz 1984, p. 323, SI. 13 : 4.

¹³ D. Božič, Katalog izložbe Kelta, Ljubljana 1984, SI. 26 : 7. (Kantaros iz groba 41 s Karaburme).

Brončani okov za pojas (T. 12 : 7) pripada grupi okova lokalne provenijencije poznatih iz Trošmarije, Mazina i Ribića.¹⁴ Srodni su po načinu izrade detalja kao i po motivima, uglavnom predstavama životinja lijevanih u plitkom reljefu. Dativaju se prema pratećim nalazima u grobovima i mazinskoj ostavi u kasni laten, s izuzetkom pločice iz Trošmarije koja se, prema fibulama nađenim zajedno s njom u grobu, datira u kraj srednjeg i početak kasnog latena.¹⁵ Na okovu iz kuće 4 u donjem redu prikazana su tri vepra kako idu jedan za drugim, a iznad njih su tri krstolika, plastična ispupčenja. Ova scena svakako ima određenu simboliku, jer se na primjer crtež vepra nalazi na japodskoj urni iz Ribića,¹⁶ gdje po tumačenju A. Stipčevića ima izravne veze s domaćom, ilirskom funerarnom i drugom simbolikom.¹⁷ Kako su pojasni okovi dio nošnje, pomenute simbole treba tumačiti prije kao kulturni, a ne funerarni simbol. S tim u vezi su možda i dva latenska jantarna zrna u obliku vepra iz Ribića,¹⁸ koji su dio ogrlice, a imaju vjerovatno apotropejsko značenje, kakvo se pripisuje i amuletima od probušenog veprovog zuba, koji vlasnike štite od zla i bolesti, jer je u njima predstavljena snaga i robustnost ove divlje životinje. Poznato je također da su Kelti nosili lik vepra kao »signum« u borbama, a često je stavljan i na šlemove. U keltskoj religiji vepar je bio sveta životinja, pa se njegov lik viđa i na keltskom novcu, oružju i kamenim spomenicima.¹⁹ Na pojasnom okovu iz Trošmarije nalazi se u plitkom reljefu lik konja za kojeg su najbolje analogije nađene na barbariziranim keltskim novcima srednjeg i kasnog latena.²⁰ Nije li i za okov iz kuće 4 domaći majstor također preuzeo keltski motiv, ovog puta predstavu vepra?

Tri krstolika ispupčenja u prvi mah bi se lako mogla tumačiti kao oblik krstolikih aplika, kakvih se veliki broj nalazi u japodskim grobovima latenskog doba, a u Ribiću (žarni grob e) zajedno su nađene s okovom za pojas istog tipa kao ovi, prethodno pomenuti.²¹ Međutim, krstolike aplikacije ne uklapaju se u ikonografiju pločice, one nemaju simbolično značenje, pa se zbog toga za pomenuti oblik na pločici moralo tražiti drukčije tumačenje, od kojih je najuvjerljivije ono da su tu predstavljene vrlo stilizirane ptice u letu. Na jednom pojasnom okovu iz prozorske nekropole, na kojoj ima velik broj različitih figuralnih predstava, vide se i dvije ptice u letu, koje doduše nisu u tolikoj mjeri stilizirane kao ove na okovu iz kuće 4, ali se tu u odnosu na druge, realistično prikazane, ipak uočava tendencija jače stilizacije.²² Druga analogija, mnogo bliža okovu iz Prozora nađena je na etrurskim zlatnim fibulama iz Vulcija, kao i pozlaćenju šalici iz groba Bernardini u Palestri.²³ Tu su ptice prikazane gotovo sasvim u obliku križa, i jedino se razlikuju od okova iz kuće 4 po nizu tankih crtica na krajevima repa i krila. Kada se one pokriju, onda se dobiva točna stilizacija koja je i na prozorskoj pločici. Što se simbolike tiče, ptice

¹⁴ Oplšimije o ovim nalazima u V knjizi Braistordja jugoslavenskih zemalja (u štampu)

¹⁵ R. Drechsler-Bižić, *Adfatica praehistorica et antiqua*, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, p. 246, T. I : 3-4.

»• B. Raunig, *Starinar* XXIII, Beograd 1973, T. III : 11c.

¹⁷ A. Stipčević, *Kulturni simboli kod Ilira*, AUTOBSH, PI, knj. LIV, 10, Sarajevo 1981, p.

¹⁸ Z. Marić, o. c., T. XV : 68, 69.

¹⁹ A. Stipčević, o. c., p.

²⁰ R. Drechsler-Bižić, o. c., p. 246—248.

²¹ Z. Marić, o. c., p.

²² R. Drechsler-Bižić, *Katalog Ljfozbe Keltske*, Ljubljana 1984, p. 59, si. 15 : 1.

²³ J. W. v. Hase, *Jahrbuch der RG Zentralmuseums Mainz*, Mainz, 1984, p. 292—3.

spadaju u karakteristične solarne simbole u velikom dijelu Evrope u prahistorijsko doba. Na japodskim urnama rjeđe su prikazane — poznate su samo na jednoj umi iz Ribića, gdje su realistički prikazane.²⁴ Iznad ove kompozicije nalaze se dvije plastične, paralelne linije, između kojih je niz kosih udubljen ja. Ovaj ornament se pojavljuje na većini do sada poznatih okova s japodske teritorije, ali za njega nema nekog određenog tumačenja.

Na temelju ostalih nalaza iz kuće 4, kao i analogija u zatvorenoj grobnoj cjelini u Trošmariji, ovaj nalaz bi se mogao datirati najranije u početak kasnog latena.

Kuća 5 (T. 5 i T. 13)

Nešto južnije od kuće 4 otkopani su temelji kuće 5, koja je postavljena paralelno s kućama 3 i 4. Bila je nešto manja, dimenzija 5,50 X 4,80 m. Temelji su sagrađeni od većeg, neobrađenog kamenja složenog u suhozid, ali nisu tako dobro očuvani kao pomenute dvije kuće: kamenje je mjestimično pomaknuto i urušeno, tako da su veći blokovi kamena nađeni na sredini podnice. Za istočni zid korištena je djelomično prirodna stijena, a zid je očuvan samo na nekim mjestima do 0,80 m visine. Podnica je bila od crvenog, čvrstog lijepa, ali je zbog urušavanja zidova na mnogim mjestima jače oštećena. Ognjište se nalazilo u kutu između sjevernog i istočnog zida i na njemu je, kao i u drugim na Vitlu, bilo mnogo ulomaka keramike, životinjskih kostiju i keramičkih grijalica raznih oblika. Bilo je ograđeno većim kamenjem i neznatno ukopano u zemlju, odnosno podnicu. Nedaleko od ognjišta nalazilo se jedno manje, gotovo četverokutno udubljenje, u kojem je bilo fragmentirana keramika i životinjskih kostiju, pa je sigurno služilo kao jama za otpatke. Ova jama je ukopana u podnicu do 0,40 m dubine, odnosno već u dio zdravice, koja je bila ispod 0,20 debelog namaza kućnog lijepa.

Od keramičkih nalaza značajnih za datiranje ove kuće treba izdvojiti veliku zdjelu razgnutog oboda, koja na truhu ima tri jezičaste drške i tri koncentrična udubena kruga kao ukras (T. 13 :4,4a). Gotovo adekvatan primjerak nađen je u smiljanskoj nekropoli I, a datira se u HaC2 stupanj starijeg željeznog doba.²⁵ Tom periodu pripadaju i šalice na T. 13 : 1, 3, a zanimljiv je i fragment velike posude, debelih, potpuno vertikalnih stijenki (T. 13 : 6) ukrašenih plastičnim rebrima. Nekoliko vrlo sličnih posuda iskopano je nedavno na gradini Turska Kosa kod Topuskog, a prema ostalim nalazima u kulturnom sloju također se mogu datirati u razvijeno starije željezno doba.²⁶

KOMPOLJE, GRADINA CRKVINA

Ova se gradina nalazi na koti 472, na desnoj obali isušenog rukavca rijeke Gacke, nedaleko od glavne ceste Otočac—Senj. To je omanji, stožasti brijeg s kojeg je veći dio humusa potpuno nestao, pa je tlo kamenito i u arheološkom pogledu

²⁴ B. Raunig, GZM, Arheologija, Sarajevo 1968, sv. XXIII, p. 102.

²⁵ V. Hoffiller, VHAID, N.S. VIII, Zagreb 1905, p. 193.

²⁶ Srdačno zahvaljujem kolegi Laži Oučkoviću na usmenim podacima i uvid u još neobjavljen materijal.

sterilno. Na sjevernoj i sjeverozapadnoj strani ima malo niske šume, a na tom dijelu se dobro vidi i dio zemljanog nasipa koji se vjerojatno pružao oko cijele gradine, ali mu se danas ne može uočiti potpuni trag.

Južno i sjeverno od podnožja ove gradine nalazile su se velike japodske nekropole, istraživane u nekoliko navrata.²⁷

Probna istraživanja na gradini Crkvini poduzeta su 1979. godine, i to na zapadnoj strani. Otvorene su dvije sonde u kojima je do 0,90 m dubine nalaženo kamenje od uništenih osnova kuća, lijep od podnica, pa i dijelovi ognjišta. Osim prahistorijske keramike, tu je bilo i ulomaka rimskih amfora, jedna motika i dvije kuke od kovanog željeza i veliki broj željeznih čavala.

U sondi III, dimenzija 6 X 5, m, također na zapadnoj padini gradine otkrivena je kuća 1 (T. 6 i T. 14) dimenzija 3,5 X 4 m. Za sjeverni i istočni zid korištene su prirodne stijene postavljene pod kutom od 90°, dok su južni i istočni zid načinjeni od neobrađenog kamenja složenog u suhozid, koji je bio mjestimično visok 0,70 m. U ovom malom objektu nije bilo ognjišta, a jama za otpatke smještena je s vanjske strane južnog zida (T. 4).

I ovdje je bilo tipološki starijih keramičkih nalaza (T. 14:15, 16) ali i lijepo očuvan novčić s likom Oktavijana Avgusta, te brončana Aucissa fibula (T. 14:11), zatim dio fibule sa dugačkom, spiralnom nogom (T. 14 : 13) i fragment rimske provincijske keramike s metličastim ukrasom (T. 14 : 17). Ovi nalazi neosporno datiraju kuću 1 u I stoljeće. Na prostoru ispred kuće bilo je ognjište, sačuvano samo u tragovima (gar, pepeo, komadići nagorjelog drveta) a pokraj njega je bila veća količina školjki: rebrasta srčanka (*Cardium fascinatium*), bradavičasta ladinka (*Venus verrucosa*), kamenica (*Ostrea edulis*), češljača ili Jakobova kapa (*Pecten opercularis*) i puž — kvrgavi volak (*Murex trunculus*).²⁸ Sve su ove vrste jestive, pa nema sumnje da su, osim već uobičajene prehrane stočarskih populacija (meso, sir, mlijeko) služile za dopunu jelovnika stanovnicima ove gradine.

Otkriće ove kuće na Crkvini i značajnog pokretnog arheološkog materijala znanstveno je od velike važnosti. Naime, iz dvije nekropole koje se nalaze u podnožju ove gradine potječu brojni nalazi, na temelju kojih se moglo zaključiti da je život na gradini zamro negdje u II st. prije n. e. Ovaj podatak se nije slagao s podacima iz historijskih izvora, jer Apijan Aleksandrijski, koji opisujući pohod Oktavijana Avgusta na japodsku teritoriju izričito tvrdi da su se stanovnici Avenda (identificiranog kao Crkvina u Kompolju) predali 35 godine prije n. e. Rimljanima bez prolijevanja krvi, te da su nastavili život pod rimskom vladavinom. Otkrićem ove kuće i nalaza u njoj dobili smo jasnu potvrdu ovog izvora, te se može sasvim sigurno reći da su Japodi i dalje živjeli na ovoj gradini i, držeći se u izradi nekih keramičkih oblika i dalje svojih domaćih tradicija, prihvatili utjecaje rimske kulture. Dakle, kako je

⁴⁷ Tlocrte kuća izradili: Dipl. ling. arh. Marija Rendić-Miočević i Prof. Ivan Sarić; crteže arheoloških nalaza drugarica Anđelka Fortuna, student arheologije. U istraživanjima su surađivale kolegice Dubravka Balen-

-Letunić, Ivančica Pačičić, Tihana Težak i Lidlja Bakarčić, pa se svim stručnjacima i suradnicima srdačno zahvaljujem na kolegijalnoj pomoći,

reкао Apijan, nastavili su mirno živjeti i pod rimskom vlašću. U vezi s tim postavlja se pitanje gdje je smještena nekropola iz rimskog vremena, jer do sada nije nađen nikakav trag grobovima iz I st. i možda još kasnijih stoljeća.

*

Poduzetim istraživanjima na gradinama dobiveni su zanimljivi i korisni podaci kako o načinu izgradnje stambenih objekata, tako i o ekonomici Japoda u prahistorijsko i djelomično antičko doba. Prije svega, utvrdili smo da se od kraja kasnog brončanog doba pa sve do početka rimske vladavine, japodske kuće grade na sličan način — sve su to veće ili manje pravokutne kuće s ognjištem u jednom uglu, a rjeđe izvan kuće. Osnove kuća su uvijek načinjene od kamena, složenog u suhozid, a za jedan ili dva zida korištena je prirodna stijena. Zahvaljujući nalazu brojnih željeznih čavala zaključeno je da su ponekad zidovi, odnosno veći dio gornje konstrukcije kuće, bili od dasaka ili drvenih oblica i da su prikivani i spajani željeznim čavlima. O izgledu krova nema za sada sigurnih podataka, ali se s obzirom na veličinu kuća može pretpostaviti da je građen tzv. krov na »dvije vode« a pokrivan je drvenim daskama (šindra) ili slamom. Na krovu je morao postojati i otvor za odvod dima s ognjišta.

Nalazi iz kuća upotpunili su i podatke o razvoju japodske ekonomike. Na temelju nađenih kostiju sitne stoke, ovaca, koza, svinja, zaključeno je da su ove domaće životinje imale značajnu ulogu u prehrani stanovništva, da su na pr. goveda uzgajana manje zbog mesa a više zbog mlijeka od kojeg se pravio sir i drugi mliječni proizvodi. U kućama su nađeni brojni fragmenti cjedila, neophodnih pomagala u preradi mlijeka. Jelovnik stanovnika gradina upotpunjavao je i mesom divljih životinja, naročito srne i jelena od čijih su rogova pravljeni i neke alatke, prvenstveno šila.

O zemljoradnji je bilo još manje podataka nego o stočarstvu. Međutim, nalazi iz kuća pokazali su da je i zemljoradnja bila dobro razvijena, jer je gotovo u svakoj kući nađen žrvanj i rastirač, ponegdje i više primjeraka, često vrlo izlizanih od upotrebe, pa iako nisu sačuvani ostaci žitarica, očigledno je da su one sijane i korištene u svakodnevnoj prehrani stanovništva. Posebno je zanimljiv podatak da su u kući 1 u Kompolju nađene veće količine raznih morskih, jestivih školjki i puževa. Kako je ova kuća datirana u I stoljeće, to su, izgleda, ovi novi elementi u ishrani stanovnika posljedica novih društvenih odnosa koji su u vezi s rimskim osvajanjem ovog prostora. Nove kulture donose i nove odnose u ekonomici, iako je sigurno da Japodi u velikoj mjeri i dalje zadržavaju svoj tradicionalni način života i pod rimskom dominacijom.

Do sada poduzetim istraživanjima dobiveni su i skromni podaci o rasporedu kuća na gradinama, pa se sada zna da se na nekim terasama moglo podizati i više kuća (možda zaselak), kao što se vidjelo na na gradini Veliki Vital (T. 5 : 3, 4, 5), ali o njihovom rasporedu na onim gradinama koje su imale veći ili manji plato na vrhu, za sada nema nikakvih podataka. Na ovo i mnoga druga otvorena pitanja pružit će odgovor jedino obimnija, sustavna istraživanja.

POPIS I SADRŽAJ TABLI
TAFELERKLÄRUNGEN

Tabla 1

Tafel 1

Tlocrt kuće na gradini Mala Karaula (Široka Kula)
Grundriss des Hauses 1 in der Wallburg Mala Karaula (Široka Kula)

Tabla 2

Tafel 2

Tlocrt kuće 2 na gradini Mala Karaula (Široka Kula)
Grundriss des Hauses 2 in der Wallburg Mala Karaula (Široka Kula)

Tabla 3

Tafel 3

Tlocrt kuće 1 na Masnikosinoj gradini (Pecani)
Grundriss des Hauses 1, Masnikosina gradina (Pecani)

Tabla 4

Tafel 4

Tlocrt kuće 2 na gradini Veliki Vital (Prozor)
Grundriss des Hauses 2 in der Wallburg Veliki Vital (Prozor)

Tabla 5

Tafel 5

Tlocrt kuća 3, 4 i 5 na gradini Veliki Vital (Prozor)
Grundriss der Häuser 3, 4 und 5 in der Wallburg Veliki Vital (Prozor)

Tabla 6

Tafel 6

Tlocrt kuće na gradini Crkvina (Kompolje)
Grundriss des Hauses 1 in der Wallburg Crkvina (Kompolje)

Tabla 7

Tafel 7

Lovinac, gradina Piplica, nalazi iz kuće 1

1. fragment crvenosive posude, nemarno glačane površine, s drškom koja nadvisuje obod, a uzdužno ima tri široke facete; 2. dio tamnosive konične šalice kratkog vrata (na truhu su plitke vertikalne kanelure, a po tragu drške čini se da je bila vertikalna i da je nadvisivala obod); 3. tamnosiva keramička lampica s ušicama za vješanje (površina je nemarno glačana); 4. dio plitke konične zdjelice, crvenkasto pečene, s neznatno pojačanim obodom na unutrašnjoj strani; 5. fragment

plitke crveno pečene zdjele bikoničnog trbuha, razgnutog i na rubu pojačanog oboda (na truhu nepravilno bradavičasto ispupčenje); 6. tamnosmeđe cjedilo s izvučenim drškama.

Lovinac, Wallburg Piplica, Funde aus dem Hause 1

1. Gefassbruchstück: oberflächlich poliert, graurot, mit einem den Saum iiberragenden Henkel, der in der Längsachse mit drei breiten Facetten versehen ist; 2. Bruchstück einer dunkelgrauen konischen Schale mit kurzem Hals und flachen vertikalen Kanneliiren am Bauch; aus dem Henkelrest ist zu erschliessen, dass der Henkel senkrecht angebracht war und den Mundsaum iiberragte; 3. dunkelgraues Tonlämpchen mit Osen zum Aufhängen; oberflächlich poliert; 4. Bruchstück einer flachen, konischen, rötlich gebrannten Schale mit innenseitig leicht verstärkter Mündung; **5. Bruchstück einer** flachen, bikonischen, rot gebrannten Schüssel mit der ausladenden, etwas verstärkten Mündung und einer warzenartigen Ausbuchtung an der Bauchwandung; 6. dunkelbrauner Seiher mit hochgezogenen Henkeln.

Tabla 8

Tafel 8

Lovinac, gradina Piplica, nalazi iz kuće 1

1. Dio svijetlosmeđe šalice, nemarno glačane površine, s vertikalnim plitkim kanelurama na truhu i profiliranom drškom koja nadvisuje obod (ispod drške, urezane linije); 2. svijetlosmeđa drška konične šalice s profiliranim rubom; 3. dio crvenkastosivo pečene zdjelice kratkog vrata, profiliranog oboda; 4. fragment posude neravne površine (rub je oštro profiliran i na vanjskoj strani ukrašen nizom vertikalnih udubljenja); 5. dio ravnog razgnutog oboda sivo pečene posude (na unutrašnjoj strani ima horizontalne plitke kanelure); 6. dio trbuha i razgnutog horizontalnog ruba veće, crveno pečene posude, ispod kojeg je horizontalna drška (rub je ukrašen nizom vertikalnih udublenih linija).

Lovinac, Wallburg Piplica, Funde aus dem Hause 1.

1. Bruchstück einer hellbraunen, oberflächlich polierten Schale mit vertikalen, flachen Kanneliiren am Bauch und scharf umrissenem Henkel, der den Saum iiberragt. Unterhalb des Henkels sind eingeritzte Dreiecke; 2. hellbrauner Henkel einer konischen Schale mit stark umrissenem Mundsaum; 3. Bruchstück einer graurot gebrannten Schale mit kurzem Hals und scharf umrissenem Mundsaum; 4. Bruchstück eines Gefässes mit aufgerauhter Oberfläche. Der Mundsaum ist scharf umrissen und auf der Aussenseite mit senkrechten Eintiefungen verziert; 5. Bruchstück des flachen ausladenden Mundsaumes einer grau gebrannten Schüssel mit horizontalen flachen Kanneliiren auf der Innenseite; 6. Bauchstück mit waagrecht ausladender Mündung einer grösseren, rot gebrannten Schüssel; unterhalb der Mündung ist ein waagrecht aufgesetzter Henkel. Die Mündung ist mit senkrecht verlaufenden Einritzungen verziert.

Tafel 9

Tabla 9

Široka kula, gradina Mala Karaula, nalazi iz kuće 1

1. dio ruba svijetlosmeđe posude s nizom vertikalnih udubljenja, a na unutrašnjoj strani dvije plitke, horizontalne kanelure; 2. dio širokog oboda svijetlosmeđe posude, koji je na unutarnoj strani facetiran; 3. fragment vertikalne kanelirane drške; 4. fragment crvenkasto pečene posude s potkovičastom drškom; 5. dio oboda svijetlosive posude s vertikalnim udubljenjima na rubu; 6. okrugla glava i dio vrata brončane ukrasne igle; 7. tamnosivi pršljenak oštećene površine, od neprečišćene gline.

Široka Kula, gradina Mala Karaula, nalazi iz kuće 2

8. dio crvenkasto pečene trbušaste šalice loše fakture, s profiliranom drškom koja nadvisuje obod; 9. tamnosivi bikonični pršljenak; 10. dio plitke tamnosive zdjelice, dobro glačane površine, s nizom vertikalnih kanelura na trbuhu; 11. fragment sive zdjelice, neravne površine i neznatno razgrnutog oboda; 12. fragment svijetlosive posude, glatke površine, profiliranog oboda; 13. fragment crveno pečene posude, neznatno profiliranog oboda; 14. dio ovalnog žrvnja od sivog krupnozrnastog pješčara; 15. polovica okruglog kamenog rastirača.

Široka Kula, Wallburg Mala Karaula, Funde aus dem Hause 1.

1. Hellbraunes Gefäßbruchstück mit senkrechten Eintiefungen am Mundsäum und zwei flachen horizontalen Kanneliiren auf der Innenseite; 2. Bruchstück einer, breitsäumigen, hellbraunen Schiissel; die Miindung ist auf der Innenseite facettiert; 3. Bruchstück eines senkrecht aufgesetzten kannelierten Henkels; 4. Bruchstück einer rötlich gebrannten Schiissel mit hufeisenförmigem Henkel; 5. Scherben: Mundsäum einer hellgrauen Schiissel mit senkrecht angeordneten Eintiefungen; 6. Rundkopf und Halsansatz einer bronzenen Schmucknadel; 7. dunkelgrauer Spinnwirtel aus ungereinigtem Ton, mit beschädigter Oberfläche;

Široka Kula, Wallburg Mala Karaula, Funde aus dem Hause 2

8. Bruchstück einer rötlich gebrannten bauchigen Schale mit schlechter Faktur, mit scharf umrissenem Henkel, der die Miindung überragt; 9. dunkelgrauer bikonischer Spinnwirtel; 10. Bruchstück einer flachen, dunkelgrauen, gut polierten Schale mit vertikal kanneliertem Bauch; 11. Bruchstück einer grauen, rauhen Schale mit etwas ausladender Miindung; 12. Bruchstück einer hellgrauen, glatten Schiissel mit scharf umrissenem Mundsäum; 13. Bruchstück einer rot gebrannten Schiissel mit etwas ausladender Miindung; 14. Bruchstück eines Miihlrads aus grauem, grobkörnigem Sandstein; 15. Haft te eines runden Walkers.

Tabla 10

Tafel 10

Pećani, Masnikosina gradina, nalazi iz kuće 1

1. fragment listastog željeznog predmeta (strelica?); dio željeznog, jednoreznog noža; 3. brončana igla fibule; 4. dio brončane plosnate alke; 5. tamnosiva šalica s

drškom koja nadvisuje obod; 6. svijetlosiva konična zdjelica, neravne oštećene površine 7. tamnosiva šalica s drškom koja nadvisuje obod; 8. dio željeznog vrha koplja; 9. željezno koplje kojeg je list na rubovima malo oštećen (na dršci dva okrugla otvora); 10. svijetlosiva piramidalna grijalica; 11. tamnosiva šalica glatke površine, s drškom koja nadvisuje obod; 12. konična zdjela s neznatno uvučenim obodom glatke, svijetlosive površine; 13. trbušasti tamnosivi lonac ravnog ruba i s dvije drške kvadratnog presjeka (površina dobro glačana).

Tafel 10

Pecani, Masnikosina gradina, Funde aus dem Hause 1

1. Bruchstück eines blattartigen eisernen Gegenstandes (Pfeil?); 2. Teil eines einschneidigen Eisenmessers; 3. Fibelnadel aus Bronze; 4. Teil eines flachen Bronzeringes; 5. dunkelgraue Henkelschale; der Henkel überragt den Mundsaum; 6. hellgraue konische Schale mit rauher und beschädigter Oberfläche; 7. dunkelgraue Schale mit emporragendem Henkel; 8. Rest einer eisernen Speerspitze; 9. Eisenspeer mit etwas beschädigtem Blatt und zwei Öffnungen im Schaft; 10. hellgrauer pyramidaler Wärmekörper; 11. dunkelgraue glatte Schale, deren Henkel die Mündung überragt; 12. dunkelgraue, konische Schale mit etwas abgesetzter Mündung und glatter Oberfläche; 13. bauchiger dunkelgrauer Henkeltopf mit flachem Saum und zwei im Querschnitt quadratischen Henkeln; Oberfläche gut poliert.

Tabla 11

Prozor, gradina Veliki Vital, nalazi iz kuće 3

1. željezni čavao s raskucanom glavom; 2. svijetlosivi pršljenak, glatke površine, bez ukrasa; 3. dio trbuha i vrata tamnosive posude, dobro glačane površine, neznatno razgrnutog ruba (na truhu vertikalne kanelure); 4. pločica od tankog brončanog lima, vjerovatno dio pojasnog okova, ukrašena vrlo sitnim iskucanim točkicama; 5. fragment trbuha i vrata sive šalice dobro glačane površine (na truhu su vertikalne kanelure, a ispod drške urezan je ornament u obliku svastike); 6. dio ruba i trbuha keramičke posude nemarno glačane površine a ispod ruba je potkovičasta plastična drška; 7. tamnosmeđa horizontalna drška keramičke posude, vertikalno probušena i facetirana; 8. fragment svijetlosive posude neznatno razgrnutog vrata i kvadratne, vertikalno probušene drške; 9. fragment crveno pečene posude s jednom horizontalnom trakastom drškom; 10. fragment ruba svijetlosmeđe posude, neravnomjerno pečene a ispod ruba je plastična traka ukrašena nizom udubijenja rađenih utiskivanjem vrha prsta.

Tafel 11

Prozor, Wallburg Veliki Vital, Funde aus dem Hause 3

1. Eiserner Nagel mit verhämmertem Kopf; 2. hellgrauer Spinnwirtel, glatt und ohne Verzierung. 3. Bruchstück eines dunkelgrauen, gut polierten Gefäßes (Bauch- und Halsstück), mit etwas ausladender Mündung und vertikalen Kannelüren am Bauch; 4. Dünne Platte aus Bronzeblech, wahrscheinlich ein Teil des Riemen-

beschlags, punktiert; 5. Bauch- und Halsstück einer grauen, gut polierten Schale. Die Bauchwandung ist mit senkrechten Kannelüren versehen, unter dem Henkel ist ein Hakenkreuzornament eingeritzt; 6. Bauch- und Halsstück einer Tonschale; oberflächlich poliert; unterhalb der Mündung ist ein hufeisenförmiger Henkel angebracht; 7. dunkelbrauner, waagrecht aufgesetzter Henkel eines Tongefasses; vertikal durchstoßen und facettiert; 8. Bruchstück einer hellgrauen Schale mit etwas ausladendem Hals und einem quadratischen, vertikal durchstoßenen Henkel; 9. Bruchstück einer rot gebrannten Schale mit horizontal aufgesetztem Bandhenkel; 10. Bruchstück eines hellbraunen, ungleichmäßig gebrannten Gefasses; unterhalb der Mündung ist eine Fingertupfenleiste angebracht.

Tabla 12

Prozor, gradina Veliki Vital, nalazi iz kuće 4

1. dio zakrivljenog bojnog noža od korodiranog željeza; 2. tamnosiva konična zdjela glatke površine (rub je na vanjskoj strani oštro profiliran); 3, 4. brončana lijevana dugmeta s ispupčenim srednjim dijelom i dubokim koncentričnim kanelurama na površini; 5. bikonična šalica tamnosmeđe površine, s drškom koja nadvisuje obod (ispod drške na truhu je niz vertikalnih kratkih udubljenja); 6. dio luka i glave brončane fibule, tako oštećene da se ne može sigurno rekonstruirati izgled noge; 7. brončani lijevani okov za pojas koji na prednjoj strani ima u plitkom reliefu predstavljena tri vepra koji se kreću jedan za drugim, a iznad njih su tri stilizirane ptice; 8. gornji dio brončane ukrasne igle s dvije kuglice između kojih je tanki disk; 9. zub divljeg vepra, na širem dijelu oštećen, pa se ne zna da li je služio kao amulet; dio visokog vrata i truha svijetlocrveno pečene posude, s nizom vertikalnih kanelura na truhu; 12. svijetlosivi kantaros, površina kojeg je grubo glačana (na unutrašnjoj strani tragovi tog glačanja su duboki, pa izgledaju kao kanelure; drške koje nadvisuju obod neravne su površine, jedna je nešto viša od druge); 13. oštećen kameni rastirač, okruglog oblika; 14. ovalno lijepo oblikovan žrvanj od svijetlosivog krupnozrnastog pješčara; 15. okrugla grijalica od svijetlosmeđe neprečišćene gline; 16. tamnosiva piramidalna grijalica glatke površine, na gornjem dijelu horizontalno probušena.

Tafel 12

Prozor, Wallburg Veliki Vital, Funde aus dem Hause 4

1. Eisemes Krümmmesser korrodiert; 2. dunkelgraue konische Schale mit glatter Oberfläche und aussenseitig scharf umrissener Mündung; 3, 4. Bronzene, gegossene Knöpfe mit gewölbter Mitte und tiefen konzentrischen Kannelüren; 5. bikonische dunkelbraune Schale, mit einem den Mundsaum überragenden Henkel; am Bauch unterhalb des Henkels sind vertikale kurze Eintiefungen; 6. Fibelkopf und Bogen einer schwer beschädigten Fibel; der Fibelfuss kann nicht rekonstruiert werden; 7. Riemenbeschlag aus Gussbronze; auf dem flachen Relief sind drei hintereinander trabende Keiler mit drei überfliegenden stilisierten Vögeln dargestellt; 8. Oberteil einer bronzenen Schmucknadel mit zwei Kugelchen und einer dünnen

Sheibe dazwischen; 9. Hauer mit dem durchbohrten breiten Ende (Dementsprechend wurde er als Amulett getragen); 10. Hauer; nicht durchbohrt und beschädigt, so dass es sich nicht mehr feststellen lässt, ob er als Amulett getragen wurde; 11. Bruchstück einer hochhalsigen und bauchigen, hellrot gebrannten Schale mit vertikalen Kannelüren am Bauch; 12. hellgrauer Kantharos, grob poliert, so dass die auf der Innenseite vorhandenen Spuren des Polierens wie Kannelüren anmuten; die emporragenden Henkel haben eine raue Oberfläche und sind nicht in gleicher Höhe aufgesetzt; 13. beschädigter, runder Steinwalker; 14. ovaler, schön geformter Mühlstein aus hellgrauem, grobkönigem Sandstein; 15. hellbrauner runder Wärmekörper aus ungereinigtem Ton; 16. dunkelgrauer pyramidaler Wärmekörper mit glatter Oberfläche, im Oberteil horizontal durchstoßen.

Tabla 13

Prozor, gradina Veliki Vital, nalazi iz kuće 5

1. svijetlosiva šalica s plitkim vertikalnim kanelurama na truhu i velikom drškom koja nadvisuje obod; 2. željezni čavao polukružne glave; 3. mala svijetlosiva konična šalica s nizom plitkih vertikalnih kanelura na truhu glačane površine; 4. tamnosiva plitka zdjela razgrnutog oboda sa tri jezičaste drške na truhu i koncentričnim, udubenim krugovima; površina je dobro glačana; 5, 5a. svijetlosmeđi pršljenak koji je na najširem dijelu valovito modeliran; 6. fragment velike svijetlocrveno pečene posude, dobro glačane površine, a ispod ruba je plastičan ukras; 7. konična svijetlosiva zdjelica, na čijoj se površini vide tragovi horizontalnog glačanja; 8. konična svijetlosiva zdjela s dvije drške.

Tafel 13

Prozor, Wallburg Veliki Vital, Funde aus dem Hause 5

1. hellgraue Schale mit flachen vertikalen Kannelüren am Bauch und einem grossen, den Mundsaum überragenden Henkel; 2. Eiserner Nagel mit halbrundem Kopf; 3. kleine, hellgraue, konische Schale mit polierter Oberfläche und flachen, vertikalen Kannelüren am Bauch; 4, 4a. dunkelgraue flache Schale **mit ausladender** Mündung und drei zungenartigen, an der Bauchwandung angebrachten Henkeln und konzentrischen kreisförmigen Eintiefungen (Oberfläche gut poliert); 5, 5a. hellbrauner, am breiten Ende wellenartig geformter Sprinzwirtel; 6. Bruchstück eines hellrot gebrannten und gut polierten Gefässes; unterhalb der Mündung ist eine plastisch geformte Verzierung angebracht; 7. konische, hellgraue Schale mit sichtbaren Spuren einer horizontal durchgeführten Polierung; 8. Konische, hellgraue Doppelhenkelschale.

Tabla 14

Prozor, gradina Veliki Vital, nalazi iz kuće 2

1. željezni čavao s raskucanom glavom; 2. brončana fibula tipa Aucissa s rebrastim lukom ukrašenim tehnikom punciranja; 3. brončana fibula tipa Aucissa s

nogom koja na kraju ima kuglicu; 4. fragment crvenopečene šalice vertikalnog vrata, s vertikalnim kanelurama na trbuhu; 5, 8, brončani tanki limovi, vjerovatno dijelovi pojasnih okova (na limu br. 5 sačuvane su dvije zakovice s okruglom glavom); 6 fragment ruba i trbuha tamnosivo pečene posude profiliranog ruba i glatke površine; 9. fragment svijetlosive pečene posude, dobro glačane površine, s očuvanom jezičastom drškom; 7. tamnosiva grijalica u obliku četverostrane piramide (pri vrhu je horizontalno probušena).

Kompolje, gradina Crkvina, nalazi iz kuće 1

11. brončana fibula tipa Aucissa, profiliranog luka ukrašenog punciranim točkicama; 10. prsten od brončanog lima ukrašen paralelnim udubenim linijama; 12. brončana igla i dio spiralne glave fibule; 14. zub divljeg vepra; 15. fragment oboda tamnosivo pečene posude, glatke površine; 16. dio širokog neukrašenog oboda posude koja je neravnomjerno pečena (na vanjskoj strani je siv a na unutrašnjoj crven); 17. fragment sivo pečene posude s metličastim ornamentom; 13. željezni čavao s raskucanom glavom.

Prozor, Wallburg Veliki Vital, Funde aus dem Hause 2

I. Eisennagel mit verhämmertem Kopf; 2. Bronzefibel vom Typ Aucissa mit einem rippenartig geformten, punzierten Bogen; 3. Bronzefibel vom Typ Aucissa; der Fibelfuss ist mit einem Kugelchen versehen; 4. Bruchstück einer rotgebrannten Schale mit geradem Hals und vertikalen Kanneluren am Bauch; 5, 6 dünne Bronzeblechstücke, vermutlich Riemenbeschlagteile. Am Blechstück Nr. 5 sind zwei Rundkopfnieten erhalten; 7. Bauch- und Mundsaumstück einer dunkelgrau gebrannten Schale mit scharf umrissenem Mundsaum und glatter Oberfläche; 8. Bruchstück eines hellgrau gebrannten, gut polierten Gefäßes mit vollständigem, zungenförmigen Henkel; 9. dunkelgrauer Wärmekörper in Form einer vierseitigen Pyramide (oben durchstoßen).

Kompolje, Wallburg Crkvina, Funde aus dem Hause 1.

II. Bronzefibel vom Typ Aucissa mit scharf umrissenem, punziertem Bogen; 12. Bronzeblechring, mit parallelen Eintiefungen verziert; 13. Bronzenadel und ein Teil des spiralförmigen Fibelkopfes; 14. Hauer; 15. Bruchstück eines dunkelgrau gebrannten Gefäßes (Saumstück), mit glatter Oberfläche; 16. Bruchstück eines breiten, univierten Mundsaumes; ungleichmäßig gebrannt (aussenseitig grau, innen-seitig rot); 17. Bruchstück eines grau gebrannten Gefäßes mit Binsenornament; 18. Eiserner Nagel mit verhämmertem Kopf.

Slika 1

Abbildung 1

Tlocrt kuća 3, 4 i 5 na gradini Veliki Vital (Prozor)

Grundriss der Hauses 3, 4 und 5 in der Wallburg Veliki Vital (Prozor)

ZUSAMMENFASSUNG

SIEDLUNGSFUNDE VON EINIGEN WALLBURGEN IN DER PROVINZ LIKA

Die wichtigsten Angaben über die Formen und die Inneneinrichtung japodischer Häuser stammen aus Probeausgrabungen und kleineren systematischen Untersuchungen von Burgwällen in der Lika und auf den Karstfeldern Ličko-, Gacko und Kravsko Polje. So wurden auf dem Burgwall Veliki Vital in Prozor fünf Häuser ausgegraben, in Mala Karaula und Široka Kula zwei Häuser, und je ein Haus auf Crkvina in Kopolje, Masnikosina gradina in Pečani und Piplica bei Lovinac.

Alle diese Häuser sind von rechteckiger Form, wobei eine der Längsseiten nach Süden gerichtet ist. Außer auf Masnikosina gradina sind alle anderen Häuser einteilig. Die Grundmauern sind aus unbearbeitetem Stein errichtet, der zu Trockenmauern aufgeschichtet ist, und oft wird für eine oder zwei Wände der geglättete, natürliche Felsen benützt. Ein charakteristisches Beispiel dieser Bauart ist das Haus Nummer 1 auf Mala Karaula in Široka Kula. Für den Bau dieses Objektes war die Lage der Kalksteinablagerungen wichtig, die durch kleine Interventionen und Glättungen als nördliche und südliche Wand dienten. In der südlichen Wand die natürliche Kalksteinschicht aus horizontalen glatten Flächen zusammengesetzt, von denen die unterste als Bank im Hause diente. An den Häusern Nr. 2 und 4 auf Veliki Vital in Prozor befanden sich in der Trockenmauer der Grundmauern Kerben für horizontale Balken, aus denen die Wände ausgeführt waren, und im Haus Nr. 5 war in der nördlichen Ecke die Spur eines vertikalen Holzpfehls gut sichtbar, mit einem Durchmesser von 0,20 m, während über die ganze Fläche des Hauses viele geschmiedete eiserne Nägel verstreut waren, was unsere Vermutung bestätigt, daß bei einigen Häusern die Wände aus hölzernen Balken oder dickeren Brettern bestanden, die miteinander durch Nägel verbunden waren.

Die Dimensionen der bis jetzt untersuchten Häuser betragen etwa 5 X 6 m, es gibt aber auch kleinere von etwa 3 X 3, oder 3 X 4 m. Die Böden sind aus festgestampftem Lehm, manchmal bis zu 0,30 m dick, mit gut geglätteter Oberfläche. Die Herdstellen sind, mit Ausnahme des Hauses in Kopolje, in einer Ecke angebracht, und von sehr einfacher Konstruktion: die Ecke des Raumes wird halbkreisförmig eingefast, und hier befindet sich die Feuerstelle, umgeben von einer größeren Anzahl keramischer Heizkörper verschiedener Form. Ferner findet man Tierknochen und fest regelmäßig einen oder zwei ovale Mühlsteine aus Sandstein, die zum Mahlen von Getreidekörnern dienten. In den Resten des Hauses in Ličko Lešće wurde ein tragbarer keramischer Ofen gefunden, und im Haus in Piplica eine interessante keramische Lampe und ein Seher. (Taf. I., Abb. 3, 6)

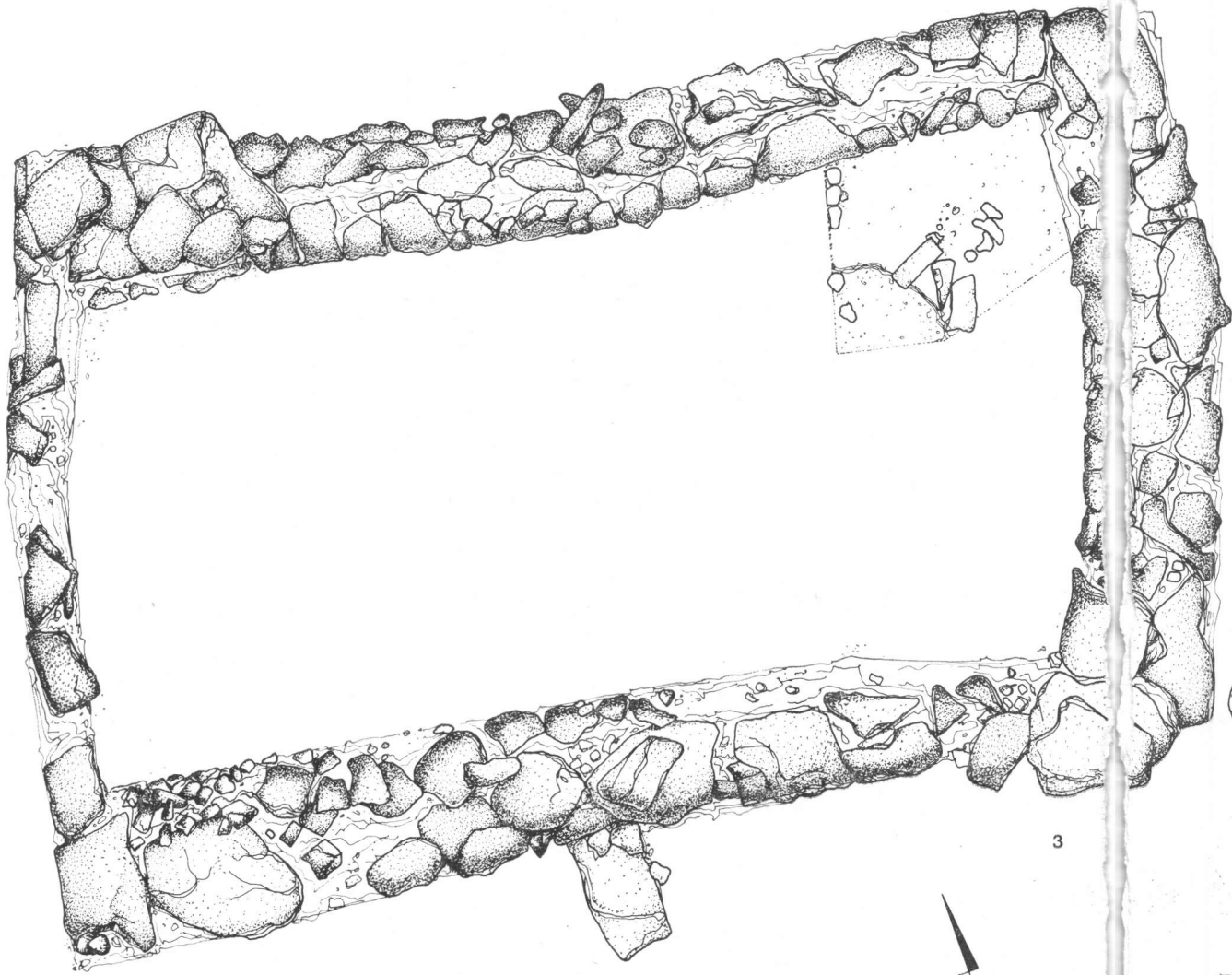
Aufgrund dieser Funde der materiellen Kultur können die Häuser in Piplica und Mala Karaula in die späte Bronzezeit datiert werden (HaB2 und B3). Für Piplica sind flache, bauchige Schüsseln mit vertikalen Kannelüren am Bauch charakteristisch, und Henkelformen die über den Rand reichen, und oft facettiert sind. Breite, horizontale Facetten finden sich auch auf den größeren, verbreiterten Rän-

dern von Gefäßen. In Mala Karaula wurden neben keramischen Funden, die denen von Piplica ähnlich sind, auch das Fragment einer Bronzenadel mit Kugelkopf gefunden, das deshalb wichtig ist, weil es diese Funde, beziehungsweise das ganze Haus in die späte Bronzezeit datiert.

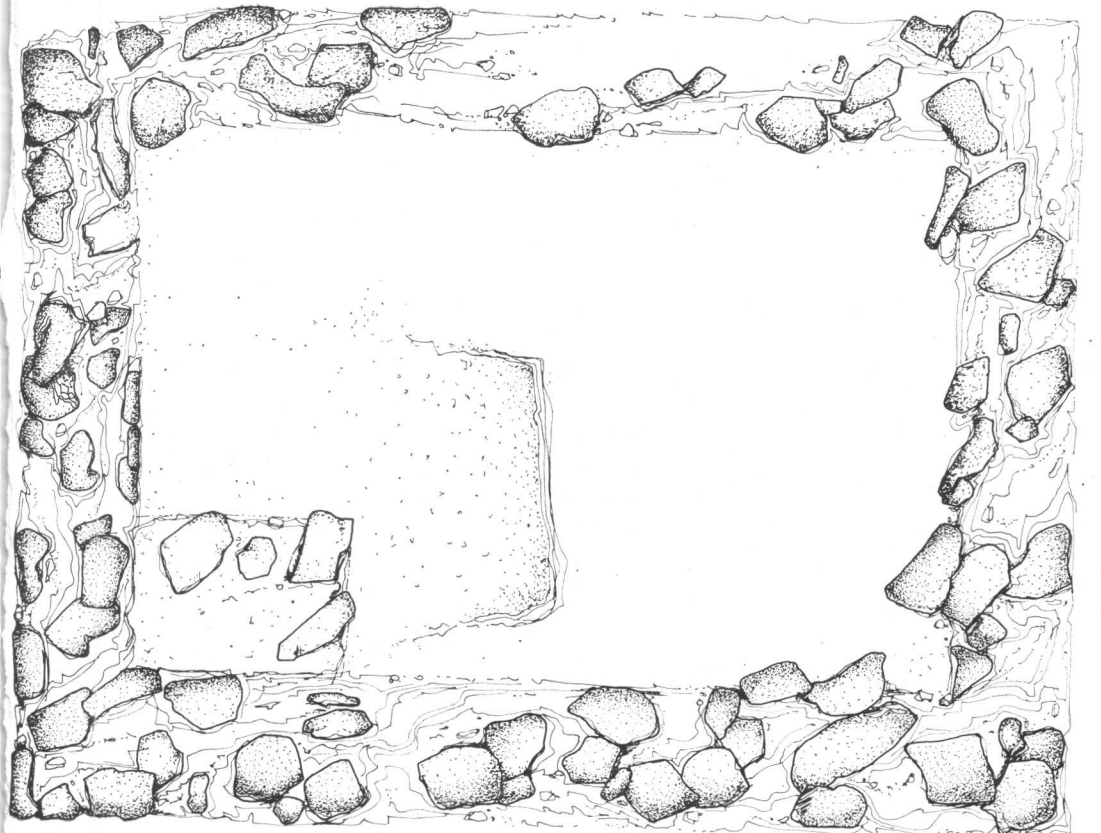
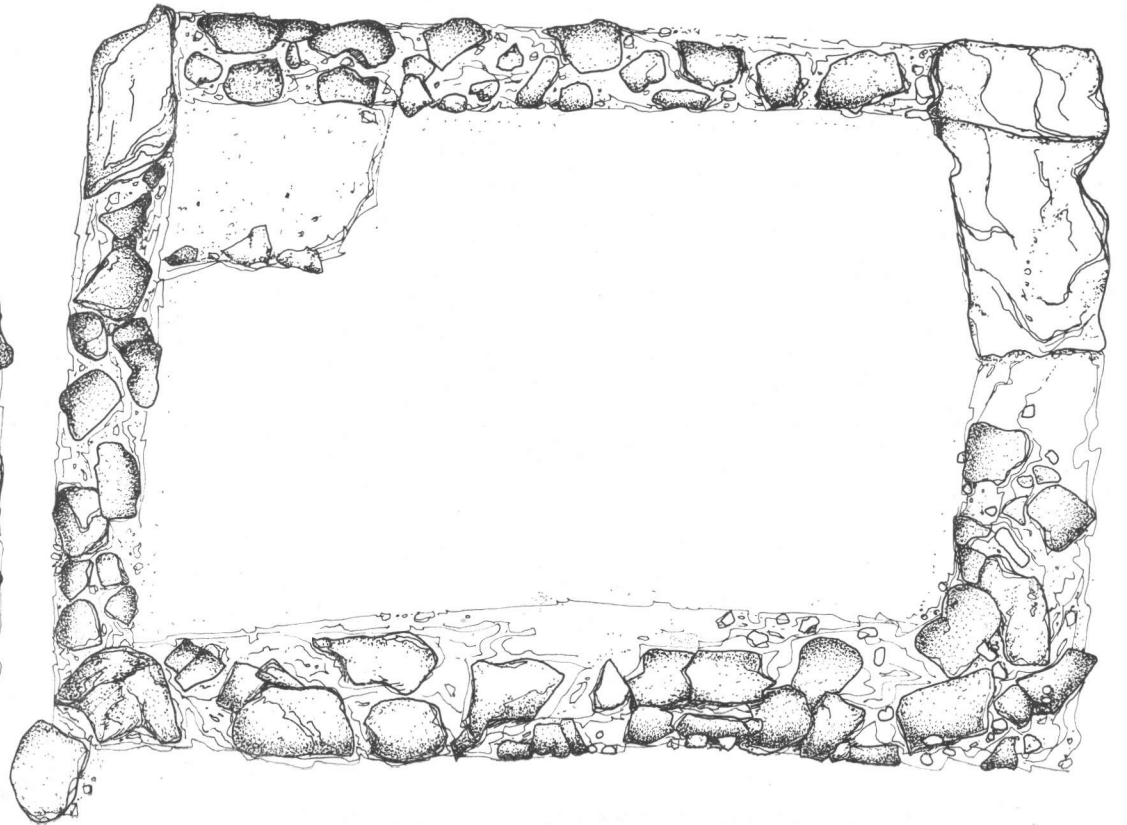
An der Herdstelle des Hauses auf Masnikosina Gradina wurden außer keramischen Funden noch ein vollständiger, langer Bronzespeer, ein Fragment eines anderen Speers, und ein Stück von einem einschläffigen Eisenmessers gefunden. Diese Gegenstände datieren das Haus in die HaC Stufe der älteren Eisenzeit.

Die Funde aus den Häusern Nr. 2 und 3 in Prozor könnten typologisch der späten Bronzezeit oder dem Anfang der älteren Eisenzeit angehören, da aber auch hier viele eiserne Nägel gefunden wurden kann mit Sicherheit gesagt werden, daß das Haus ganz der älteren Eisenzeit angehört, während die älteren Formen der Keramik nur darauf hinweisen, daß sie auch in jüngeren Perioden fort dauern, und nicht nur auf die späte Bronzezeit beschränkt sind.

Die jüngsten Funde stammen aus den Häusern Nr. 4 und 5 in Prozor und aus dem Haus Nr. 1 in Kompolje. Das Fragment eines einschläffigen, gekrümmten Kampfmessers, eine Gürtelschnalle mit plastischen Darstellungen von Ebern und Vögeln, und besonders ein handgefertigter Kantharos keltischen Typs datieren dieses Haus an das Ende des II. und Anfang des I. Jahrhunderts vor u. Z. Aus dem Haus Nr. 5 in Prozor stammen auch die wichtigen Fibeln vom Typ Aucissa (Taf. VIII., Abb. 5, 6), die dieses Objekt in das Inventar des Hauses in Kompolje an, zu dem eine Aucissa-Fibel, Eisennägel und Fragmente von grauer Keramik mit beisenartigen Ornamenten gehören. An der Herdstelle dieses Hauses wurde eine große Anzahl von verschiedenen Meeresmuscheln gefunden, die alle essbar waren. Die Japoden, als Viehzüchter bekannt, haben nach diesen Muscheln zu schließen, nach der Eroberung ihres Territoriums durch die Römer gewissermaßen auch ihre Wirtschaft geändert, beziehungsweise sie haben neue Ernährungsgewohnheiten angenommen.

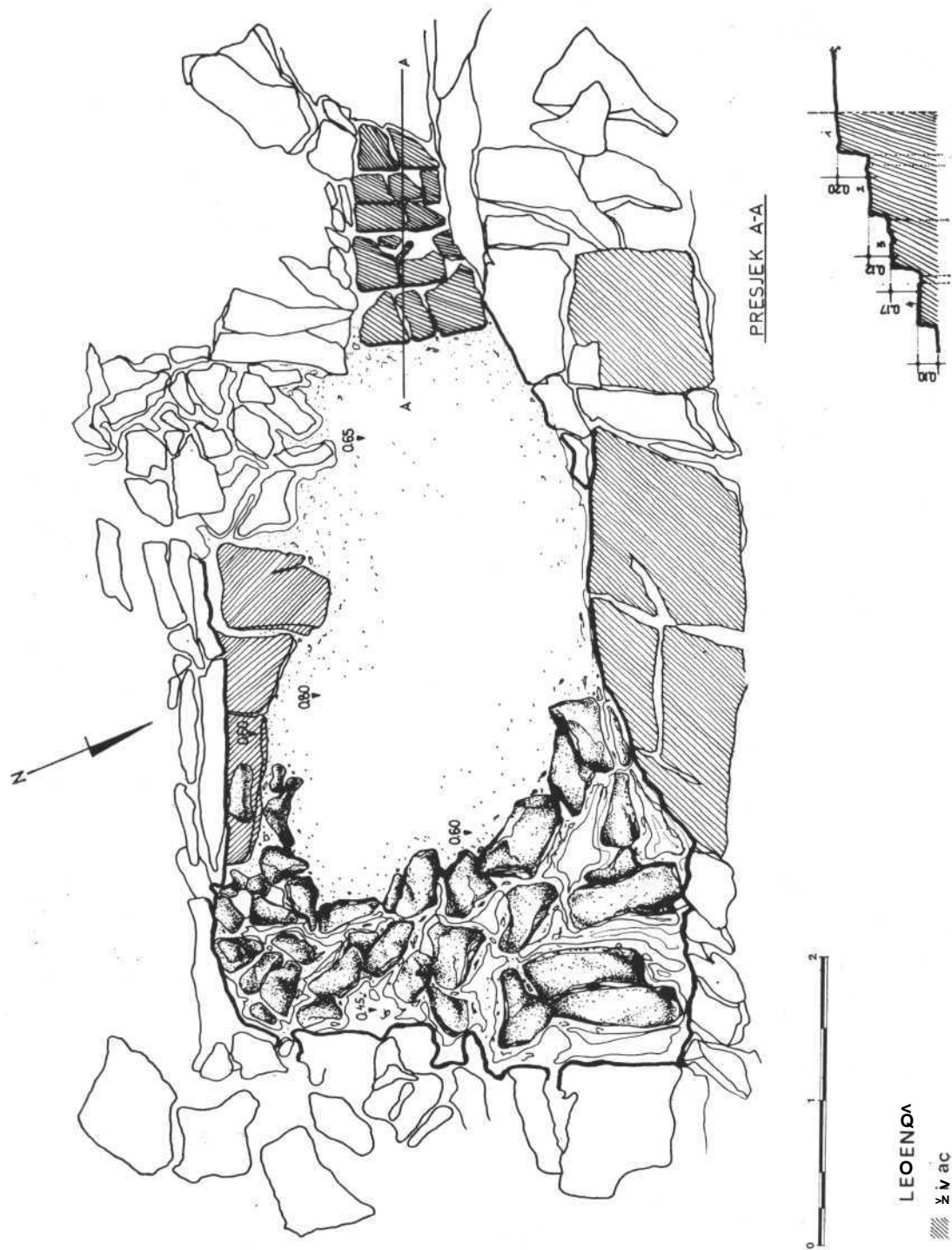

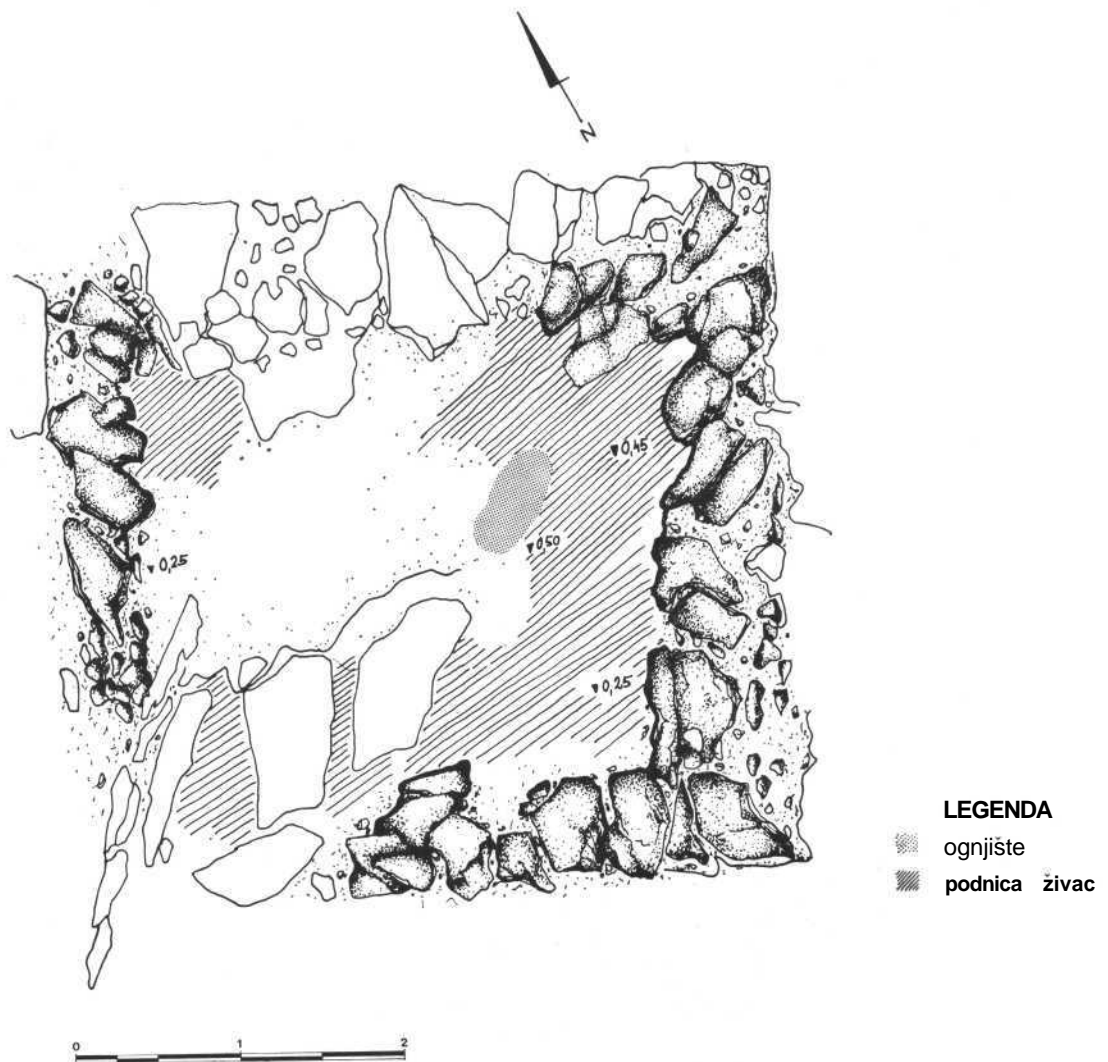
3

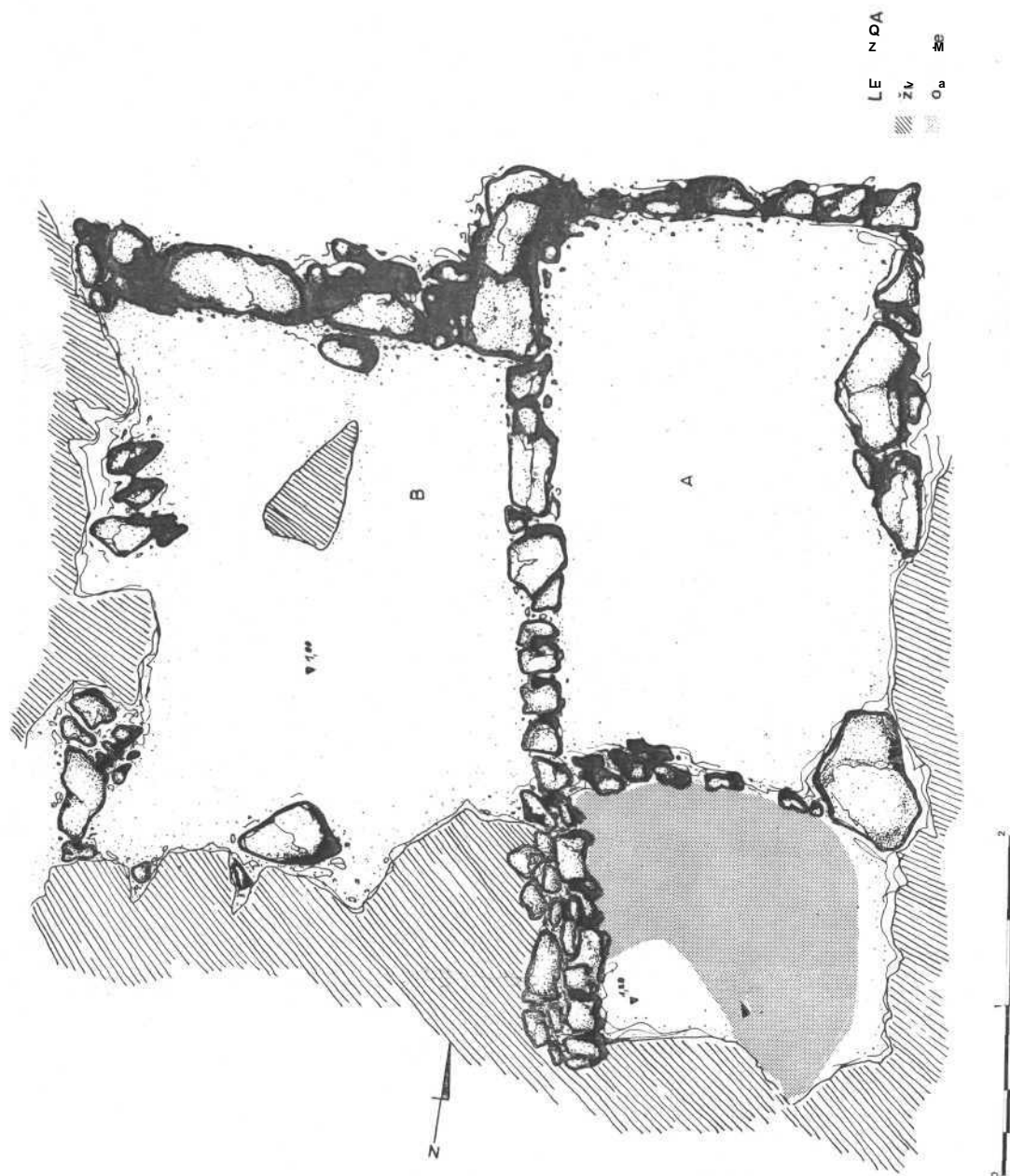

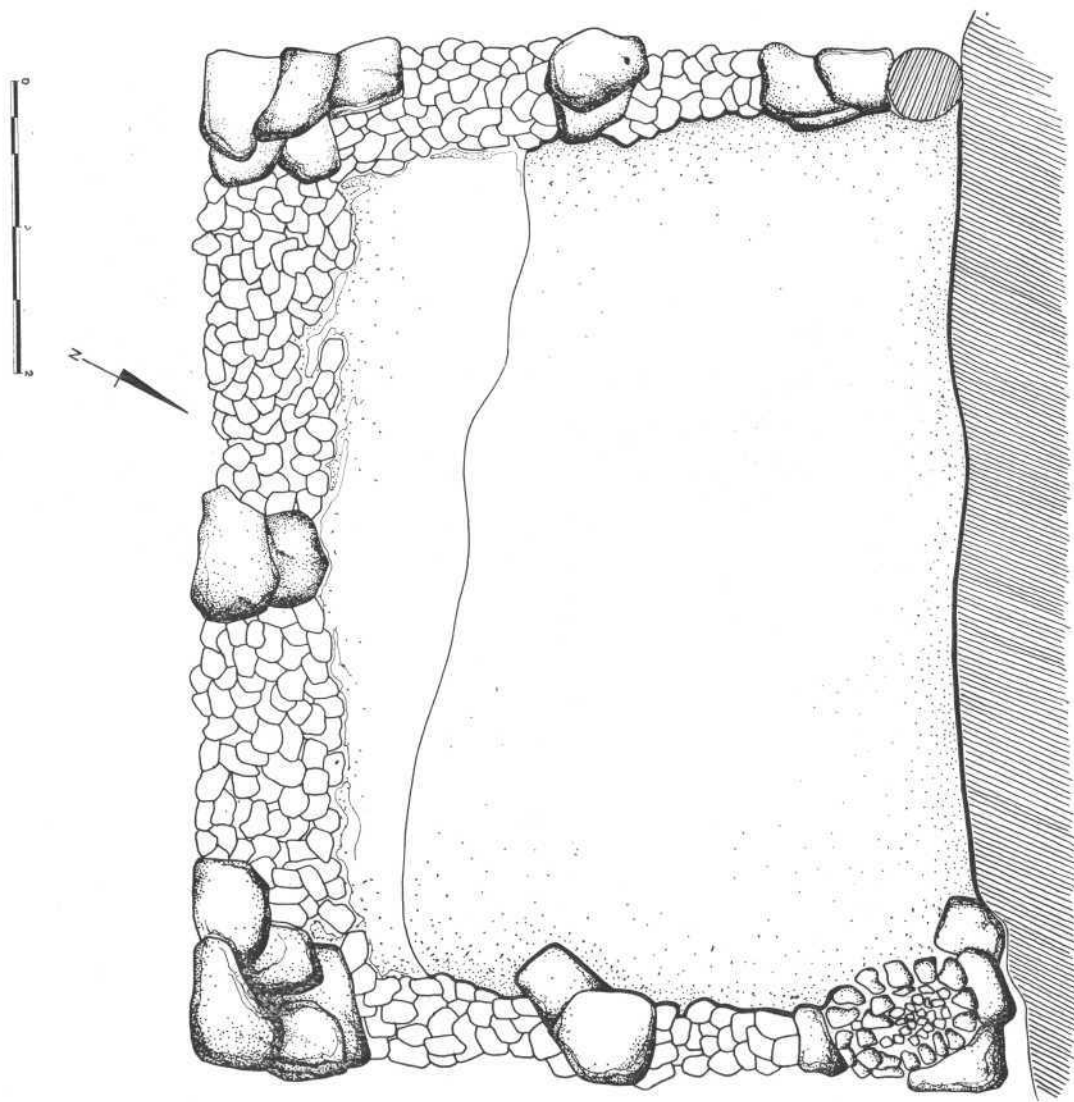
5

Slika 1

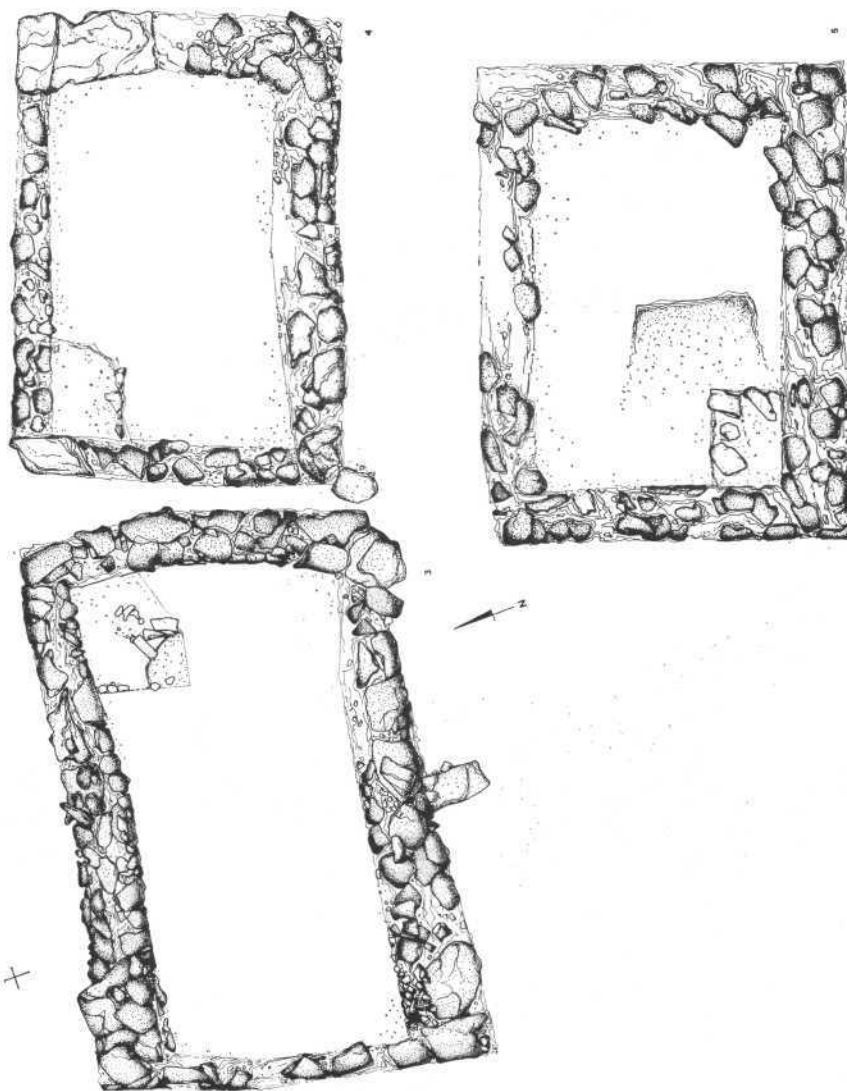

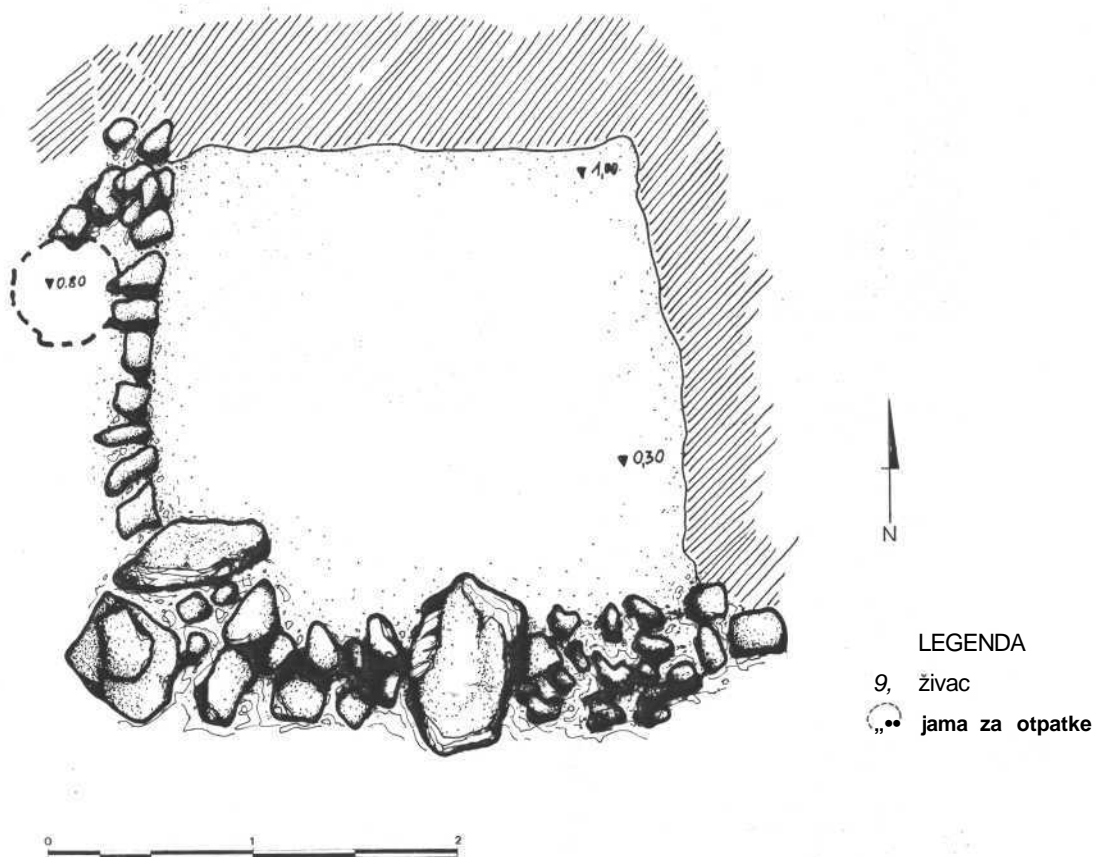

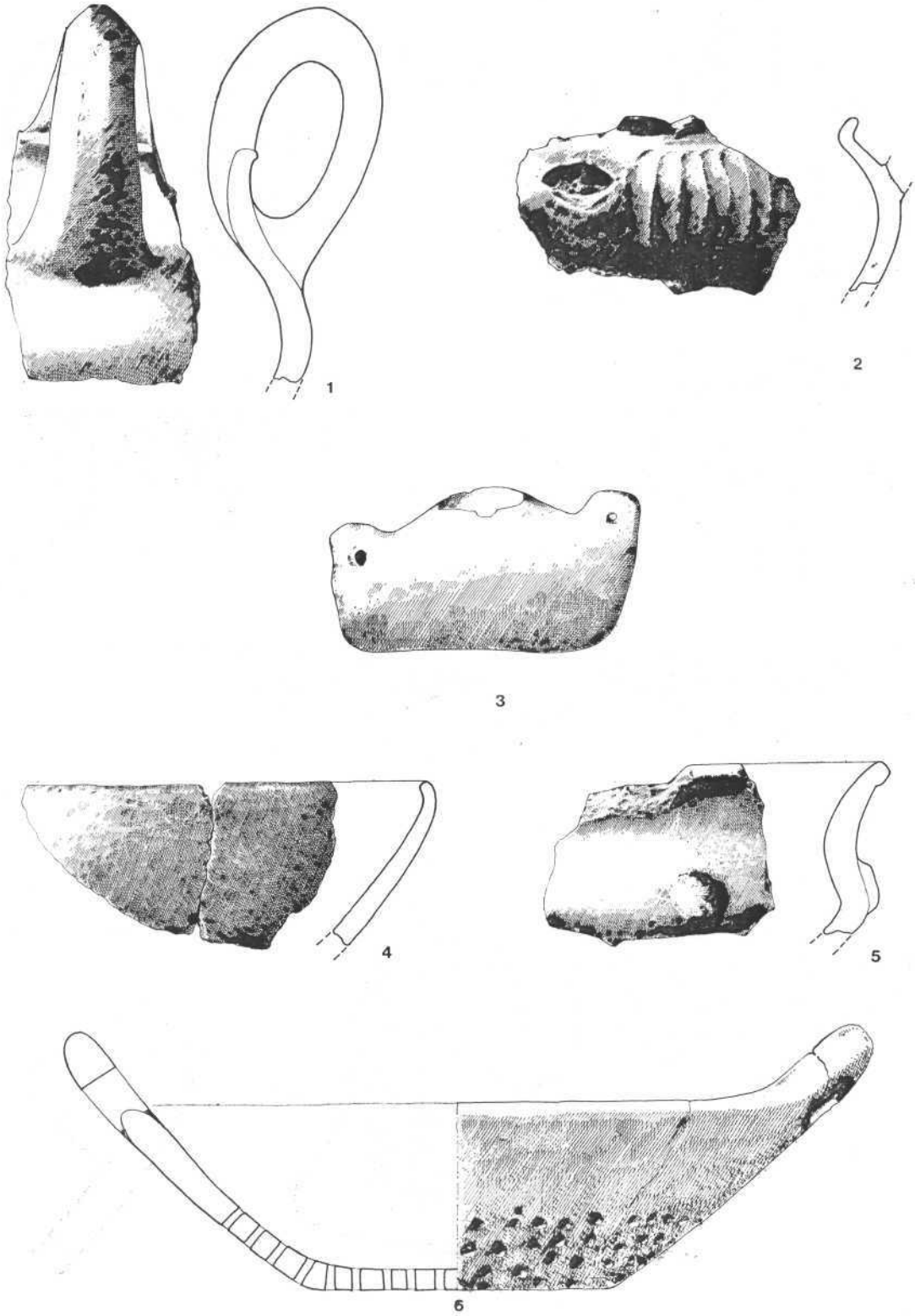
LEGENOA

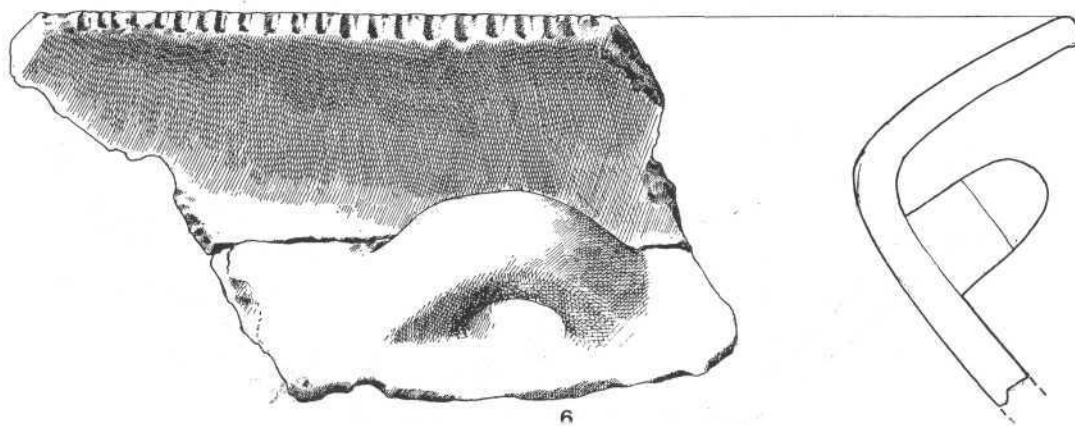
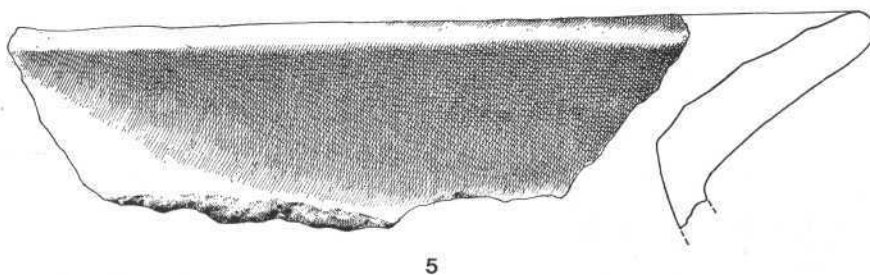
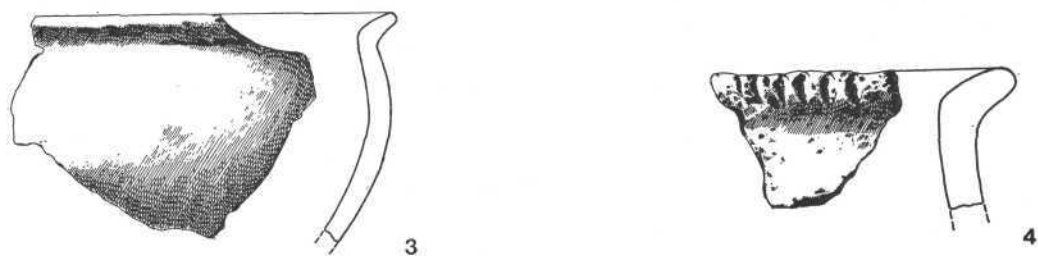
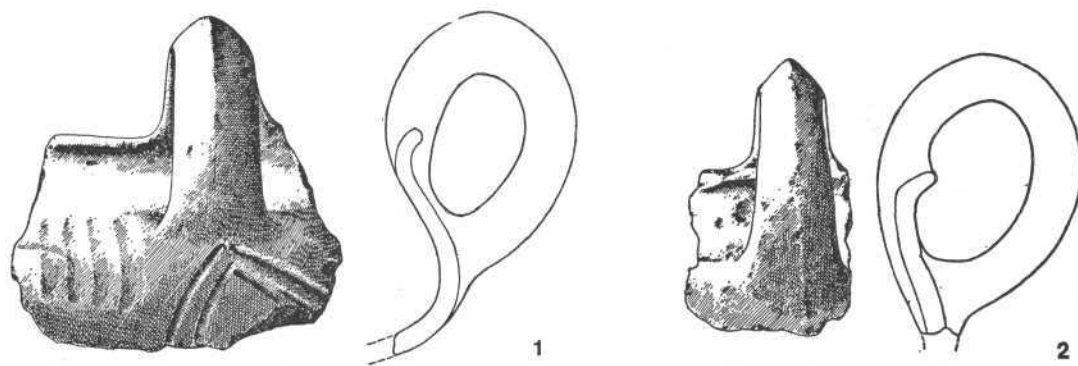
- ▨ živac
- ▩ ognjište
- drveni stup

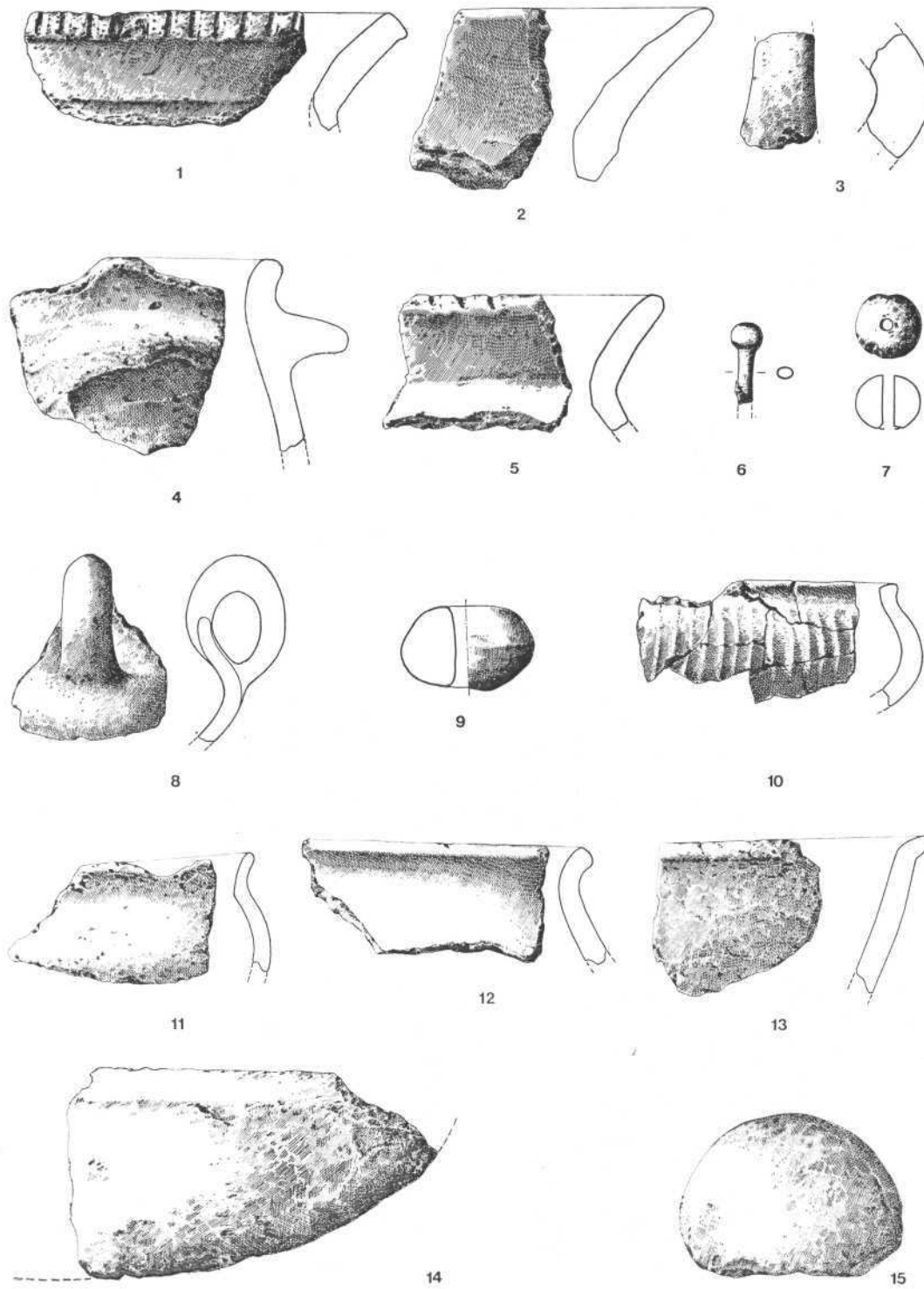

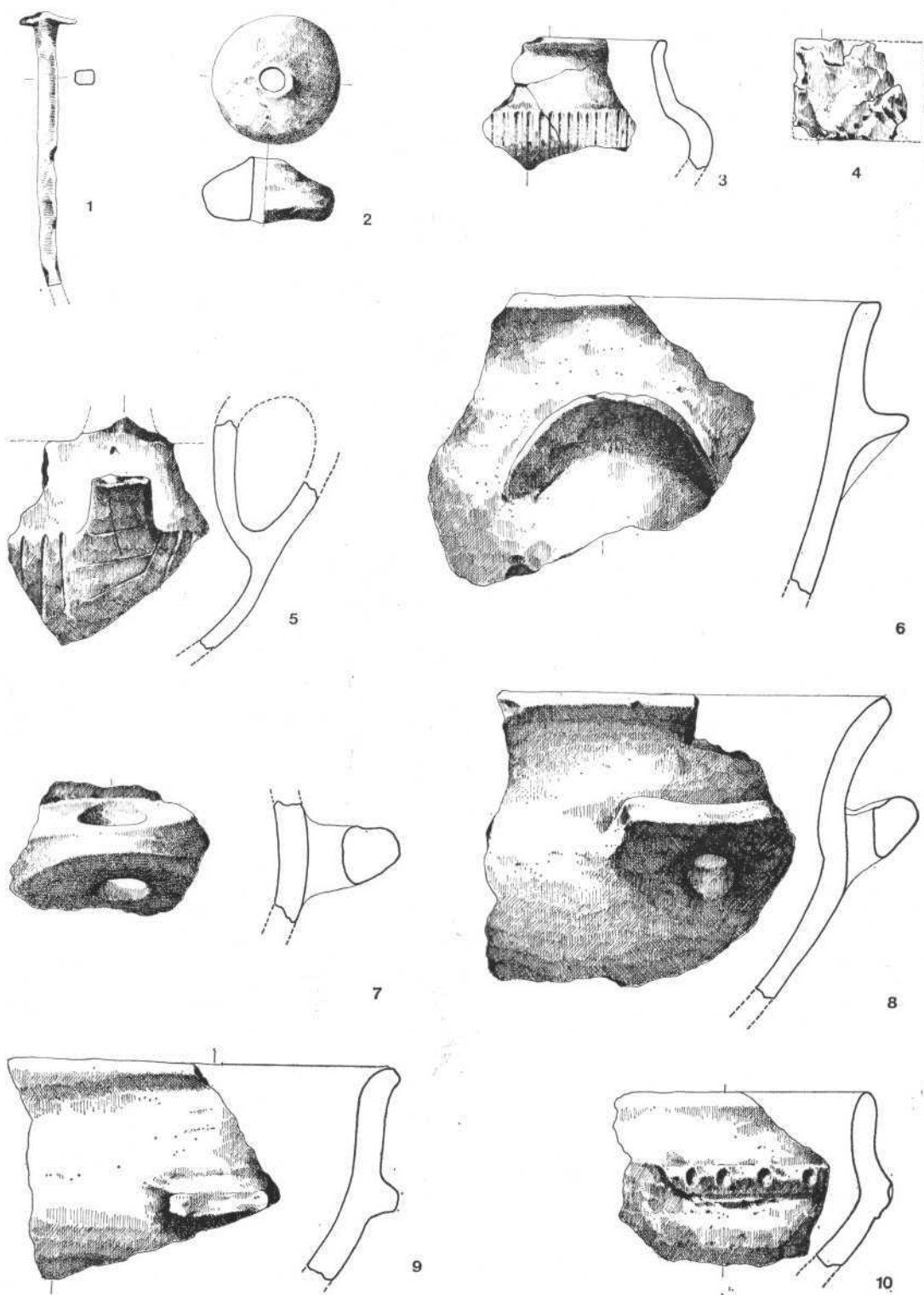

Tabla 12

R. DRECHSLER-BIZIC: Nasebinski objekti, VAMZ, 3. s., XIX 107—127 (1986)

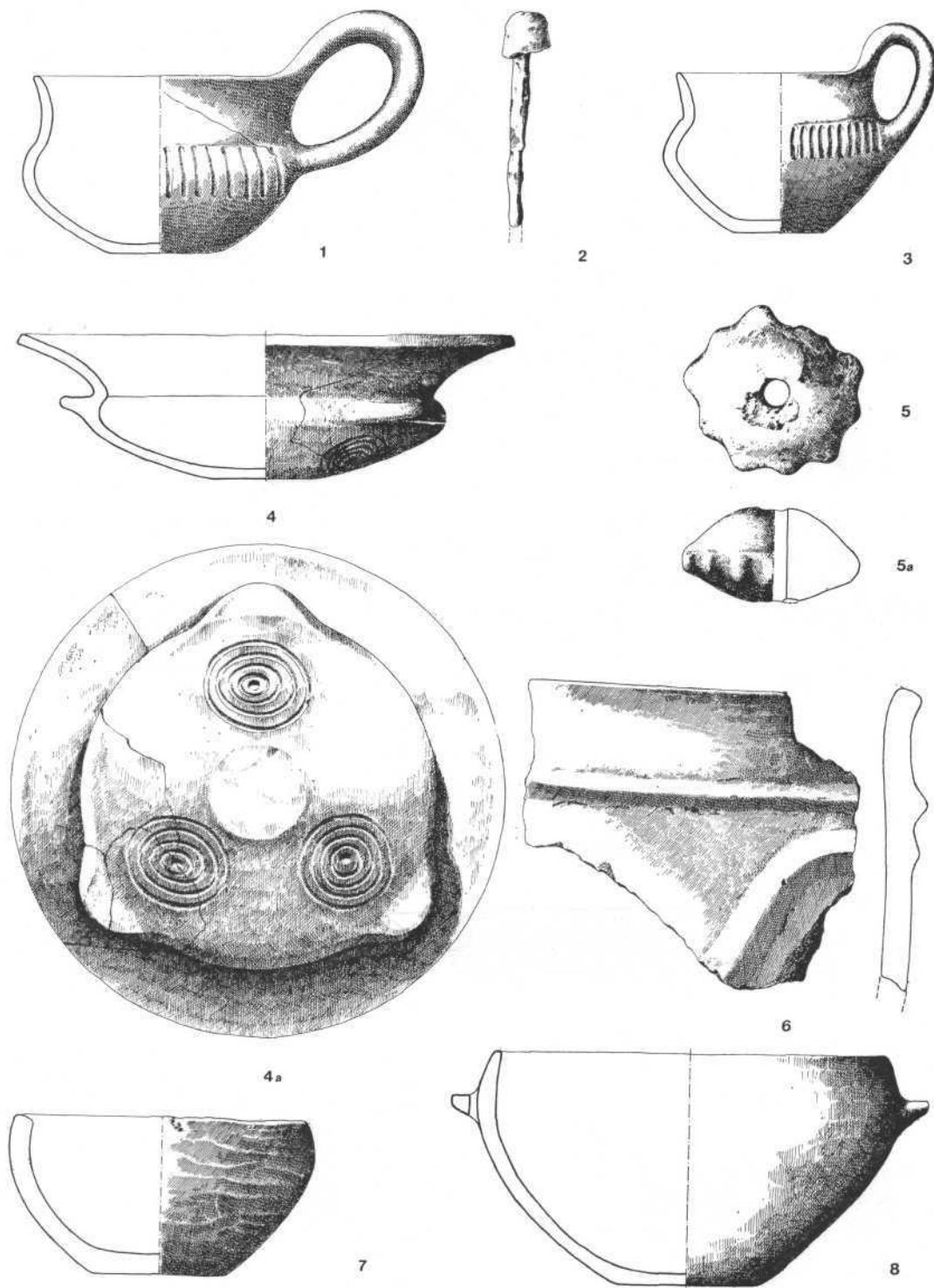
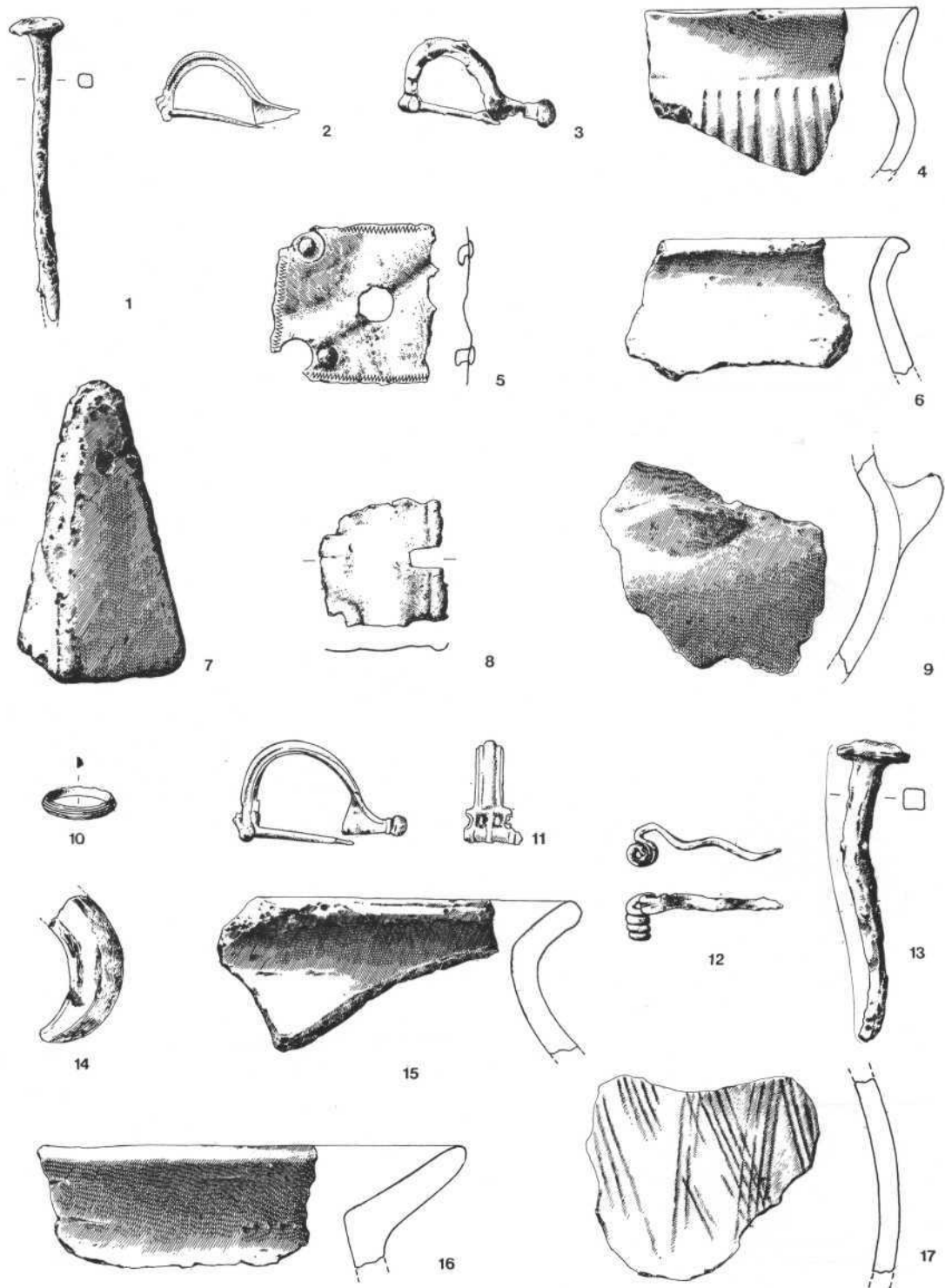

Tabla 14

LIDIJA BAKARIC

Arheološki muzej u Zagrebu

REZULTATI NOVIH ISTRAŽIVANJA U SMILJANU

UDK 903.5 (497.13)

Izvorni znanstveni rad

U radu objavljuju se rezultati istraživanja japodske nekropole II u Smiljanu kod Gospića, otkrivene 1980. g. južno od gradine Miljače. Na temelju izvršene analize arheoloških nalaza iz 18 skeletnih i 2 žarna groba sahranjivanje u ovoj nekropoli započelo je u HaB₃ stupnju kasnog brončanog doba i trajalo djelomično i u HaC stupnju starijeg željeznog doba.

Selo Smiljan nalazi se u omanjem kraškom polju koje se naziva Smiljansko polje, a dio je Ličkog polja. Nalazi se oko 5 km zapadno od Gospića. Blizu sela, na koti 617, smještena je prehistorijska gradina Miljača. Prema klasifikaciji japodskih gradina, ovaj objekt pripada u red pojedinačnih gradina srednje visine.¹ Miljača je stožastog oblika, bez izraženog platoa na vrhu, pretežno kamenita, s tragovima utvrda koji se naziru kružno oko cijele gradine. Česti su površinski nalazi keramike, jer na ovom objektu nisu vršena arheološka istraživanja.

Nekropola I

Na kat. čestici br. 658/2, koja je nekad bila vlasništvo zadruge Franić, nalazi se brežuljak, sada visok oko 1 m, površine oko 250 m². Na tom brežuljku, smještenom oko 50 m južno od gradine Miljače, bila je nekropola njenih stanovnika. Nekropolu je iskopavao V. Hoffiller a nalaze je objavio 1905. g.² U prvoj kampanji otkrivena su 22 groba s bogatim priložima od bronce, jantara, stakla i keramike.

Ne ulazeći ovdje detaljnije u analizu arheoloških nalaza, napomenula bih da najveći broj grobova ove nekropole pripada Ha C stupnju starijeg željeznog doba. Također je sigurno da je ovdje sahranjivanje započelo u kasno brončano doba, i to potkraj Ha B stupnja, o čemu svjedoče nalazi keramičkih žara i brončana jedno-

¹ R. Drechsler-Bižić, Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région centrale des Japodes, Posebna izdanja ANTJBiH. knj. XXIV, Sarajevo 1975, p. 73.

² V. Hoffiller, Prehistorijsko groblje u Smiljanu kraj Gospića, Vjesnik hrv. arheol. društva, n.s. VIII, Zagreb 1906, p. 193—203.

petljasta lučna fibula iz groba 8. Najmlađi nalazi su brončana igla s više kuglica, brončana fibula s dugom nogom, željeznom iglom i kuglicom na kraju, te brončane stilizirane ženske figure. Ti se predmeti mogu datirati u Ha C2 — Ha Di stupanj starijeg željeznog doba.³

Ekipe Arheološkog muzeja u Zagrebu je 1958. g. poduzela manje reviziono iskopavanje na dijelu nekropole na kojem Hoffiller nije istraživao. Tom prilikom otkrivena su dva skeletna groba bez priloga. Nedaleko od grobova nađeno je veće, u polukrug složeno kamenje koje je vjerojatno ograđivalo jedan dio groblja.

Nekropola II

Prilikom obilaska terena 1980. godine, ekipa Arheološkog muzeja u Zagrebu dobila je podatke o nalazu pet tordiranih torkvesa na zemljištu Nikole Uzelca. Nalazište je smješteno oko 50 m jugozapadno od građine Miljače i ima oblik blagog uzvišenja površine oko 300 m². Kako je teren godinama obrađivan, sigurno je da je prvobitno brežuljak bio viši, a kasnije je oranjem razvučen. Nakon razgovora s vlasnikom, koji je izorao torkvese, započelo je probno iskopavanje. Otvoren je jedan blok veličine 5 X 5 m i u njemu su otkrivena tri skeletna groba s priložima, ograđena lijepo složenim kamenim konstrukcijama.

U srpnju 1981. g. ekipa AMZ u sastavu: R. Drechsler, D. Balen i L. Bakarić započela je sustavno istraživanje nekropole.⁴ Ukupno je otvoreno 6 blokova veličine 5 X 5 m, te su tako istražena 182 m² prostora, na kojem je bilo 15 skeletnih i 2 žarna groba. Neki grobovi su bili jače dislocirani, skeleti uglavnom u lošem stanju, a bilo je i nešto nalaza izvan grobnih cjelina. Sve je ukazivalo na mogućnost da je možda cijeli jedan sloj grobova intenzivnom obradom terena već uništen. Ipak, u grobnim cjelinama koje su pažljivim iskopavanjem spašene bilo je vrlo vrijednih nalaza o kojima će ovdje biti govora.

Grobne konstrukcije su najčešće bile od neobrađenog kamenja, ali, osim nekoliko grobova (grob 1 — 3), svi su drugi bili samo mjestimično ograđeni. Orijehtacija skeleta je različita, ali ipak prevladava smjer sjeveroistok — jugozapad. Na istraženom prostoru nije zapaženo sahranjivanje u nekoliko slojeva, kao što je to običaj u velikim japodskim nekropolama u Kompolju i Prozoru. Grobovi su bili pretežno na dubini od 0,30—0,60 m, a zdravica se pojavila na 0,93 m.

Smiljanska nekropola II pripada redu siromašnijih japodskih nekropola, jer od ukupno 20 iskopanih grobova u 12 nije bilo priloga. Ipak, u onih osam s priložima redovito je bio veći broj nalaza od bronce, jantara i stakla, na temelju kojih je moguće izvršiti kronološku determinaciju predmeta i približno odrediti trajanje nekropole.

U grobu 1, osim dva brončana dugmeta sa šiljkom (T. 1:3) i pektoralala (T. 1:2), bila je i veća naočarasta fibula od deblje brončane žice okruglog, a na osmicama kva-

³ R. Drechsler-Bižić, Japodska grupa, Pratorija jugoslavenskih zemalja, knj. V (u štampi).

* Srdačno zahvaljujem na stručnoj pomoći R. Drechsler i D. Balen.

dratičnog presjeka⁵ (T. 1:1a, 1b). Iz sredine diskosa na poledini izvlače se petlja i igla. Vrlo slična fibula pojavljuje se u grobu 2 ove nekropole (T. 1:6), kao i u grobovima 2, 6, 16 i 17 nekropole I.⁶ Iako je o spiralnim naočarastim fibulama bilo često riječi u obradi nalaza japodske i liburnske kulture, treba ukratko ponoviti slijedeće: najstarije spiralne naočaraste fibule pojavljuju se već u Ha A2 stupnju kulture polja sa žarama u Sloveniji (Dobova, grob 108),⁷ a u Hrvatskoj u Ha Bi i Ha B2 stupnju (nekropola u Velikoj Gorici),⁸ a karakteristično je za njih da su malih dimenzija. Jedan ovakav vjerojatno stariji primjerak nađen je u nekropoli II u Smiljanu, ali izvan grobne cjeline (T. 4:3). Fibula iz groba 1, većih dimenzija, čest je nalaz u nekropolama Like (Kopolje, Vrebac, Prozor) a datira se, prema ostalim nalazima iz grobnih cjelina, u Ha B stupanj kasnog brončanog doba, ili, preciznije, u kraj ovog stupnja (pretežno Ha B3). Brončani pektoral polukružno je izliven u obliku profilirane pločice, koja je na krajevima probušena (T. 1:2). Na donjem rubu pločice nalazi se niz okruglih otvora na kojima vise brončani profilirani štapići. Ukras se nosio oko vrata, najvjerojatnije na kožnoj vrpici. Pored ovog, na području Like nađena su još dva takva primjerka, i to u Drenovom Klancu⁹ i Udbini.¹⁰ Na osnovu naočaraste fibule s osmicom, nađene u grobu zajedno s pektoralom, kao i priloga iz groba na Udbini, pektoral, odnosno cijeli grob 1 možemo datirati u Ha B3 stupanj kasnog brončanog doba. S obzirom da su pektoralni ovakvog tipa zastupljeni za sada samo na području Like, možemo pretpostaviti da su proizvod domaćih radionica.

U grobu 4, koji je prilično oštećen oranjem, jer je bio na 0,35 m dubine, nađen je veliki broj sitnih brončanih dugmeta koja su vjerojatno bila naši vena na kalotastu kapu, od koje nisu sačuvani tragovi kože ili tekstila (T. 2:3, 3a). Slične kape zastupljene su dosta često u kopoljskoj nekropoli (grob 51 i 67), a pripadaju starijim horizontima, uglavnom Ha B stupnju kasnog brončanog doba.¹¹ Treba također spomenuti da je u nekropoli pećine Bezdanjače nađena u skupnom grobu 5 jedna lubanja, koje je cijela površina bila zelena od patine, i na njoj jedno veće kalotasto dugme. Ako usvojimo pretpostavku da se ovdje radi o kalotastoj kapi, onda bi to u isto vrijeme bila i najstarija pojava takve kape, jer u spomenutom grobu je bio i brončani srp koji tipološki pripada Ha Ai stupnju kasnog brončanog doba, pa bi onda i cijeli taj nalaz trebalo tako datirati.¹² Pored sitnih brončanih dugmeta u grobu 4, nađeno je i 12 brončanih ženskih figurica s dvije ušice na poledini (T. 2:5).

⁵ R. Drechsler-Bižić opširnije govori o njihovoj upotrebi i rasprostranjenosti na području Like. Uporedi: R. Drechsler-Bižić, Japodske kape i ogavlja, *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu*, 3. s., IH/1968., p. 36 — R. Drechsler-Bižić, Nekropola prahistorijskih Japodli u Prozoru kod Otočca, *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu*, 3. sv., VI—VII, Zagreb 1972—73, str. 12/—03. — R. Drechsler-Bižić, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kopolju 1955—1966. godine, *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu*, 3 s., II, Zagreb 1961, p. 78—70.

• V. Hoffiller, o. c., p. 193—203.

⁷ K. Viinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama IU sjevernoj Hrvatskoj*, Monografije Fil fakulteta u Zadru, Zadar 1973, p. 155.

⁸ K. Viinski-Gasparini, o. c., ip. 22.

• Pirethistorija, Serija vodiča Arh. muzeja u Zagrebu, Zagreb 1980, p. 54 (izvan grobne cjeline).

¹⁰ V. Mirošević, Ilirski grob iz Udbine, *Opuscula Archaeologica II*, Zagreb 1957, p. 5—20, T. I—JV.

¹¹ R. Drechsler-Bižić, Japodske kape li ogavlja, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, 3. s. IH, Zagreb 1968, T. 1:4, grob 51; T. III : 29, grob 43.

¹² R. Drechsler-Bižić, o. c., p. 37.

0 njihovoj rasprostranjenosti i funkciji opširno govori S. Batović¹³ i smatra ih, kao 1 Svoljšak,¹⁴ japodskim lokalnim proizvodom, s obzirom da su na japodskoj teritoriji nađene u velikim količinama na raznim lokalitetima, te da su odatle prenesene i na liburnski teritorij. Većina ovih figura ima pri vrhu okrugao otvor, ponekad i alkicu, pa je sigurno da su nošene kao privjesci, možda direktno na odjeći ili na dijelovima nakita. Neke figure imaju na poleđini jednu ili dvije ušice, pa se može zaključiti da su prišivane na odjeću. Tako na primjer neke figure iz Prozora i Tolmina¹⁵ imaju po dvije ušice na poleđini, pa bismo mogli pretpostaviti da su prišivane na traku od kože ili tekstila, a V. Hoffiller u nekropoli I u Smiljanu također nalazi slične primjerke za koje smatra da su ukrašavali kožni pojas.¹⁶ Na crtežu jednog skeleta u prozorskoj nekropoli 5. Ljubić¹⁷ pokazuje da su ove figure mogle ukrašavati i čelo ženske osobe, bilo da su prišivane direktno na kapu, bilo da su na traci koja ukrašava čelo poput dijadema, o čemu piše i Š. Batović.¹⁸ Što se tiče njihovog datiranja, prema Batoviću bi pripadale VI. i V. st. prije n. e., ne isključujući i dulje trajanje.¹⁹ Istom vremenu pripada i primjerak iz Tolmina (nekropola traje od Ha Bs do Ha C2 — Di stupnja starijeg željeznog doba).²⁰ R. Drechsler ih također stavlja u iste vremenske okvire kao i Batović.²¹ U grobu 4 bila je i velika brončana sljepoočničarka od koje je sačuvan samo jedan lijevani profilirani kolut (T. 2:9). Vrlo slični primjerci nalaze se i u grobovima 7, 8 (T. 1:8, 12; 3:7) te jedan izvan grobne cjeline (T. 4:2) u nekropoli II, a brojni su i u nekropoli I.²² Javljaju se najčešće na centralnom japodskom teritoriju, dok su na perifernim dijelovima vrlo rijetke.²³ Datirane su u Ha B stupanj, ali je dopuštena mogućnost njihovog trajanja i u ranom Ha C stupnju, što se može vidjeti u Prozoru, u grobu 68, koji po svim drugim nalazima sigurno pripada već Ha Ci stupnju.²⁴ Posebno je vrijedan pažnje primjerak okrugle brončane pojasne kopče, lijevane u tehnici na proboj (T. 2:2). Ovakva tehnika u izradi pojasnih kopči rjeđe je zastupljena na japodskom teritoriju, ali se zato slični, iako ne sasvim identični primjerci nalaze u većem broju grobova na Glasincu. Zajednički elementi glasinčanih i smiljanskog primjerka su: okrugao oblik, gladak, ravan obod, a s donje strane jedan širi zaponac kojim se zakopčavalo i trn kojim je kopča pričvršćena na podlogu. U tumulu III, grob 3 u Ilijaku, brončana kopča ima ornament rađen na proboj vrlo sličan onom na kopči iz groba 4 u Smiljanu. Najveći broj ovakvih kopči na Glasincu zastupljen je u grobovima IV b faze, koja vremenski odgovara Ha Ci stupnju starijeg željeznog doba.²⁵

¹³ S. Batović, Nekoliko ilirskih anitropomorfnih figura iz sjeverne Dalmacije, Arh. vestnik VII/2, Ljubljana 1956, p. 033i—246.

¹⁴ D. Svoljšak, Bronaata figurica iz Tolmina, Goriški letnik 7, Nova Gorica 1980, p. g. jg.

» S. Ujubić, Pypis arkeologičfcog odjela N*. zem. muzeja „ Zagrebu, 1, Zagreb 1889, p. 134. — Vidi bilješku 14.

iH- xx Z u u j e M I U **

V. Hofmlar, o. c, p. 197.

¹⁷ S. Ljutoić, Viestnik Hrvatskog arkeološkoga društva VII, Zagreb 1885, T. 1:4.

¹⁸ S. Batović, o. c, p. 241.

¹⁹ S. Batović, o. c, p. 243.

²⁰ D. Svoljšak, o. c, p. 9.

²¹ R. Drechsler-Bižić, Japodska grupa, PraiBtjorija jugoslavenskih zemalja, iknj. V (u štampi).

²² V. Hoffiller, o. c, p. 197.

R. Drechsler-Bižić, Rezultat istraživanja Japodske nekropole u Kompolju 1955-1961, J f ^ J ? " f * f T M " Z m & U I

²³ R. Drechsler-Bižić, Nekropola praistorijskih Japoda u OZOVVi kod otočca V ^ . j e g j j ^ h m u z u Z a g r e b u , 3 . s . V I - V I I , Z a g ^ 19712^73, p. 40, T. XXXII : 1,4.

» A. Benac-B. Cović, Glasinac 2, Sarajevo 1957, p. 34, T. XIV : 8.

U grobu 7, pored staklenih zrna (T. 1:10, 11) i dvije fragmentirane sljepoočnice (T. 1:8,12) bila je i jedna pijavičasta (sanguisuga) fibula srednje veličine (T. 1:9), kojoj je tokom upotrebe slomljena igla, pa je na mjestu gdje se petlja savija popravljena odnosno stavljena je naknadno igla. Ornamentika je prilično nemarno izvedena — iz sredine se zrakasto šire udubijenja, a prema nožici i petlji urezane su po dvije poprečne crte. U istoj nekropoli, izvan grobne cjeline nađena je također pijavičasta fibula (T. 4:4) s urezanim ornamentom: po sredini su udubljeni koncentrični kružići, a prema nožici i petlji urezano je po nekoliko poprečnih crta. Ovaj primjerak zanimljiv je zbog toga što je petlja izlivena zajedno s lukom fibule, i to je za sada jedini slučaj poznat na japodskoj teritoriji. Zbog nemarno izvedenog ornamenta kao i zbog ove neuobičajeno načinjene petlje moglo bi se pretpostaviti da su neke pijavičaste fibule, konkretno ove dvije iz nekropole II, domaći rad. Slična fibula manjih dimenzija (s udubljenim koncentričnim kružićima po sredini) nađena je i u nekropoli I u grobu 2.²⁶ Na žalost, njoj nedostaje petlja. Pijavičaste fibule nađene su u Vrepcu i Prozoru, gdje su datirane u Ha BŽ — Ci stupanj starijeg željeznog doba.²⁷ F. Starè smatra da je to najstariji italski import na naše područje,²⁸ a na temelju podataka koje pruža novija literatura izgleda da su spomenute fibule trgovačkim putem stizale na japodsku teritoriju iz kruga Este-kulture.²⁹ Za sada ostaje otvoreno pitanje kojim su putem prenošene, jer ako je to bilo kopnom, preko Slovenije, čudno je da tih najstarijih primjeraka u Sloveniji, barem za sada, nema. Razvijeni tip sanguisuge, odnosno čunjasta fibula s dugom nogom, pojavljuje se u horizontu I C2 Mosta na Soči (Sv. Lucija), odnosno u Ha C2/D1 stupnju starijeg željeznog doba.³⁰ Na tlu Liburnije također nema ovih najstarijih primjeraka, iako su zastupljeni u Picenumu,³¹ odakle su mogli biti preneseni na japodski teritorij, ali izgleda bez posredovanja Liburna.

Grob 8 sadrži iglu s okruglom glavom (T. 3:1), nekoliko zrna od stakla i jantara (T. 3:4—6) i brončani torkves (T. 3:2) kružnog presjeka, djelomično tordiran, prema krajevima gladak, kvadratičnog presjeka, a završeci su iskucani i savijeni u petlju. Tordirani otvoreni torkvesi su tradicija kulture polja sa žarama, gdje su najčešći u Ha A stupnju,³² a u Lici se javljaju potkraj Ha B stupnja, ali traju i dalje.³³ U Kompolju u grobu 43 na vratu skeleta nađena su 4 takva torkvesa u funkciji ogrlice.

Ovoj nekropoli pripada i 5 tordiranih torkvesa (T. 4:5), koji su izorani. Svi su istog tipa, odnosno lijevani su i masivni, a na krajevima, koji su vrlo blizu jedan drugom, imaju ušice. Danas su neelastični, a vrlo je vjerojatno da su bili i prije, pa nije sigurno da su nošeni oko vrata. Ne mogu se navući preko glave, pa čak i dječ-

* • V. HoMller, o. c., p. 195.

²⁷ R. Drechsler-Bižić, Japodska grupa, Prađstorija Jugoslavenskih zemalja, knj. V (u štampi).

²⁸ F. Starè, K problemu majstarejskih čolničastih fibul iz Slovenije, Arh. veštnik V/1, Ljubljana 1954., p. 30, T. VI: 1—3.

²⁹ A.M. Chedco Bianchi — L. Calzavara — M. de Min — M. Tombolani, Proposta per una tafologia delle fibule di Este, Firenze 1976, T. 4.

³⁰ B. Teržam — N. Trampuž, Prispevek h toanologiji svetoltudijske skupine, Arh. vestnik XXIV, Ljubljana 1975, p. 427.

³¹ D. LoMini, La civiltà pđcena, Roma 1976, fig. 4,2.

³² K. Vinski-Gasparini, o. c., p. 95.

³³ R. Drechsler-Bižić, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955—1856. godine, Vjetoifc Arh. muiz iu Zagrebu, 3. B. II, Zagreb 1961, p. 75.

je. U nekim slučajevima takvi torkvesi bili su na kapama kalotastog tipa kao ukras.³⁴ Na kojem su dijelu nošnje nošeni torkvesi iz ove nekropole ne možemo ni približno odrediti jer su nađeni izvan grobnih cjelina.

Igle s okruglom glavom (T. 3:1, 11) tradicija su kulture polja sa žarama, a javljaju se već u Br D — Ha A stupnju, odnosno u fazi II kulture polja sa žarama.³⁵ Na području Like igle se mogu pratiti od Ha B do Ha C stupnja.³⁶ U Smiljanu su zastupljene u grobovima 8 i 17 nekropole II.

Lančići sastavljeni od spojenih brončanih karičica (T. 2:7; 3:3, 9) također su čest prilog japodskih grobova. Nosili su se na najrazličitijim dijelovima nošnje: oko vrata kao ogrlica, kao privjesak na rubu kapa, kao sastavni dio privjeska na fibuli. Javljaju se od Ha B stupnja, a traju i nadalje. Istu pojavu možemo pratiti i na zrnima jantara okruglog i ovalnog presjeka, kao i na zrnima od staklene paste.

Osim skeletnih, u nekropoli II nađena su i dva žarna groba, a slično je bilo i u nekropoli I. Iako je u odnosu na inhumiranje umrlih spaljivanje slabije zastupljeno, ova dva groba ipak jasno ukazuju na postojanje tradicije kulture polja sa žarama i u ovoj nekropoli. Žara iz groba 1 (T. 3:12), po svojim tipološkim odlikama, pripada velikoj grupi japodske keramike kasnog brončanog doba — koničan oblik, razgrnut obod i vodoravne drške okruglog presjeka. To su elementi većeg broja keramičkih nalaza iz japodskih nekropola i naselja (nekropola u Kompolju i naselja u Pećini u Ličkom Lešću, Cerovačkoj donjoj špilji kod Gračaca, gradina Velika Punta u Srpskom polju).³⁷ Žara iz groba 2 (T. 4:1) jače je oštećena obradom zemljišta i nije mogla biti rekonstruirana, ali se po razgrnutom obodu ukrašenom nizom vodoravnih paralelnih kanelura također može ubrojiti u spomenutu grupu. Kako u oba žarna groba nije bilo nikakvih priloga, moraju se isti samo na osnovu spomenutih tipoloških karakteristika vremenski staviti u okvir trajanja Ha B stupnja kasnog brončanog doba.

Nad nekim grobnim konstrukcijama prilikom iskopavanja nađeni su manji fragmenti keramike, koji su vrlo vjerojatno pripadali posudama razbijenim nad grobom prilikom sahrane. Ovo ritualno razbijanje posuđa zapaženo je do sada samo u kompoljskoj nekropoli, a inače je uobičajeno, na primjer, na glasináčkom području, i to u nekropolama kasnog brončanog, a još češće starijeg željeznog doba.³⁸

Zaključak

U zaključku ovog izlaganja treba skrenuti pažnju na nekoliko važnih podataka dobivenih istraživanjem nekropole II, a koji se djelomično odnose i na nekropolu I u Smiljanu.

Na temelju izvršene analize pokretnih arheoloških nalaza sahranjivanje u nekropoli II započelo je u Ha B3 stupnju kasnog brončanog doba i trajalo u Ha C stup-

³⁴ R. Drechsler-Bižić, Japodske kape i og-lavlja, *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu*, 3. s. III, Zagreb 1968, p. 30–31.

³⁵ K. Vinski-Gaisparini, o. c., p. 70, T. 23:4.

³⁶ R. Drechsler-Bižić, Naselja i grobovi prahistorijskih Japoda u Vrepcu, *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu*, 3. s. I, Zagreb 1968, p. 51.

³⁷ R. Drechsler-Bižić, Cerovačka donja spilja, *Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu*, 3. s. IV, Zagreb 1970, T. VIII:9.

« A. Benac — B. Cović, *Glabinae 2*, Sarajevo 1957, p. 36.

nju starijeg željeznog doba. Nalazi iz nekropole I pripadaju također ovom vremenskom razdoblju, s tim da sahranjivanje traje do Ha Di stupnja, o čemu je bilo riječi u uvodu ovog rada. Prema tome, obje su nekropole u upotrebi istovremeno, od početka naseljavanja gradine Miljače. Na temelju ovog podatka slijedi zaključak koji se odnosi na rasvjetljavanje socio-ekonomskih odnosa stanovnika gradine. Naime, ovu gradinu od početka naseljavaju barem dvije rodovske zajednice, od kojih svaka sahranjuje svoje umrle u posebnoj nekropoli. O ovoj pojavi M. Suić kaže slijedeće: *Ondje, gdje se uz jedno te isto naselje pojavljuju dvije odjelite nekropole istog vremenskog trajanja, istog prosjeka u kvalitetu inventara i iste prostorne kompozicije valja pretpostaviti da je riječ o naselju na kome su se udružile dvije uže zajednice, od kojih svaka čuva svoje rodovske tradicije u pokapanju mrtvih.*³⁹ Ovim otkrićem u Smiljanu povećan je broj do sada poznatih naselja s dvije i više nekropola u Lici (Kompolje, Prozor, Vrebac). Treba naposljetku dodati da je istraživanjem nekropole II konačno dovršeno iskopavanje nekropola započeto davne 1905. godine, uz napomenu da bi trebalo sustavno istražiti i samu gradinu Miljaču, jer bi se tako konačno dobila zaokružena cjelina najvažnijeg arheološkog nalazišta u Smiljanskom polju.

Opis grobova

Grob 1

Skeletni grob, dub. 0,36 m, orijentacija sjeverozapad — jugoistok s glavom na sjeverozapadu. Umrli je bio položen na sloj sitno lomljenog kamenja, a ograđen je i pokriven većim neobrađenim kamenjem. Prilozi: 1) brončani pektoral s privjescima u obliku štapića (T. 1 : 2), 2) velika spiralna naočarasta fibula s osmicom (T. 1:1a—1b), 3) 2 brončana dugmeta sa šiljkom (T. 1 : 3).

Grob 2

Skeletni grob, dub. 0,56 m, orijentacija sjever — jug. Umrli je položen na sloj sitno lomljenog kamenja, a ograđen je i pokriven većim neobrađenim kamenjem. Prilozi: 1) velika spiralna naočarasta fibula s osmicom (T. 1 : 6), 2) 4 zrna od bijelog stakla (T. 1 : 5), 2 od plavog stakla (T. 1 : 4), 24 zrna jantara (T. 1 : 7).

Grob 3

Skeletni grob, dub. 0,36—0,55 m, orijentacija sjeveroistok — jugozapad s glavom na jugozapadu. Umrli je položen na sloj sitno lomljenog kamenja, a ograđen je većim neobrađenim kamenjem. Prilog: 1) fragmentirana zdjela zaobljenog trbuha i razgrnutog oboda (T. 2 : 1).

Grob 4

Skeletni grob, dub. 0,20—0,35 m, dislociran. Prilozi: 1) velika okrugla ažurirana pojasna kopča sa zaponcem i trnom na poledini (T. 2:2), 2) 12 stiliziranih ženskih figura od brončanog lima s dvije ušice na poledini, od kojih su neke fragmentirane (T. 2 : 5), 3) kolut brončane fragmentirane sljepoočničarke (T. 2 : 9), 4) 530 malih

³⁹ M. Suić, *AntičM grad ma istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, p. 74r-75.

brončanih kalotastih dugmeta s ušicom na poledini (T. 2 : 3), 5) 3 vrlo mala brončana kalotasta dugmeta s ušicom na poledini (T. 2 : 3a), 6) lančić sastavljen od spojenih brončanih karičica (T. 2 : 7), 7) 18 zrna jantara raznih veličina (T. 2 : 4), 8) 2 zrna od plave staklene paste (T. 2 : 6), 9) 4 zrna od plave staklene paste sa žutim koncentričnim kružićima (T. 2 : 8).

Grob 5

Na dubini 0,40 m nađeno je veće neobrađeno kamenje složeno kao grobna konstrukcija, bez tragova kostura i priloga.

Grob 6

Skeletni grob, dub. 0,35 m, orijentacija istok — zapad s glavom na istoku. Umrli je položen na sloj sitno lomljenog kamenja, a ograđen je većim neobrađenim kamenjem. Bez priloga.

Grob 7

Skeletni grob, dub. 0,30 m, dislociran. Sačuvano je samo nekoliko većih neobrađenih kamenova, koji su sačinjavali grobnu konstrukciju. Prilozi: 1) pijavičasta fibula (T. 1 : 9), 2) par brončanih fragmentiranih sljepoočničarki (T. 1 : 8, 12), 3) zrno od bijele staklene paste (T. 1 : 10), 4) sivo zrno od staklene paste sa žutim koncentričnim krugovima (T. 1 : 11).

Grob 8

Skeletni grob, dub. 0,35 m, orijentacija istok—zapad s glavom na zapadu. Umrli je bio ograđen većim neobrađenim kamenjem. Prilozi: 1) brončani tordirani torkves s ušicama na krajevima (T. 3 : 2), 2) igla s okruglom glavom (T. 3 : 1), 3) fragment sljepoočničarke (T. 3 : 7), 4) lančić sastavljen od spojenih brončanih karičica (T. 3 : 3), 5) tamnoplavo zrno s udubenim krugovima (T. 3 : 5), 6) malo tamnoplavo zrno s bijelim kružićima (T. 3 : 4), 7) okruglo, plosnato zrno jantara (T. 3 : 6).

Grob 9 (dvojni)

Dvojni skeletni grob, donji skelet ženski, gornji muški. Dubina 0,20—0,90 m, orijentacija istok—zapad. Umrli su ograđeni većim neobrađenim kamenjem. Prilozi ženskog groba: 1) lančić od spojenih brončanih karičica (T. 3 : 9), 2) zrno jantara (T. 3 : 8). Muški grob bez priloga.

Grob 10

Skeletni grob, dub. 0,58—0,88 m, orijentacija sjeveroistok—jugozapad s glavom na sjeveroistoku. Umrli je položen na sloj sitno lomljenog kamenja, a ograđen je i pokriven većim neobrađenim kamenjem. Bez priloga.

Grob 11

Skeletni grob, dub. 0,30 m, orijentacija sjever—jug. Umrli je ograđen većim neobrađenim kamenjem. Bez priloga.

Grob 12

Skeletni grob, dub. 0,20 m, dislociran. Sačuvano je samo nekoliko većih neobrađenih kamenova, koji su sačinjavali grobnu konstrukciju. Bez priloga.

Grob 13

Skeletni grob, dub. 0,70 m. Grobna konstrukcija razrušena. Bez priloga.

Grob 14

Skeletni grob, dub. 0,60—0,90 m, orijentacija sjeveroistok—jugozapad. Umrli je bio ograđen većim neobrađenim kamenjem. Bez priloga.

Grob 15

Skeletni grob, dub. 0,30 m, grobna konstrukcija razrušena. Bez priloga.

Grob 16

Skeletni grob, dub. 0,40—0,50 m, orijentacija istok—zapad s glavom na istoku. Umrli je bio ograđen većim neobrađenim kamenjem. Bez priloga.

Grob 17

Skeletni grob, dub. 0,40 m, orijentacija istok—zapad s glavom na istoku. Umrli je položen na zemlju, a ograđen je većim neobrađenim kamenjem. Prilozi: 1) fragmentirana brončana igla s okruglom glavom (T. 3 :11), 2) 19 zrna od bijele i plave staklene paste (T. 3 :10).

Grob 18

Skeletni grob, dub. 0,50 m, orijentacija jugozapad—sjeveroistok. Umrli je položen na zemlju, a ograđen je većim neobrađenim kamenjem. Bez priloga.

Žarni grob 1

Na dubini 0,60 m između većeg, kružno složenog neobrađenog kamenja položena je dublja zdjela u kojoj su nađeni tragovi ljudskih kostiju i pepela (T. 3 :12). Bez priloga.

Žarni grob 2

Na dubini 0,45 m pored veće gomile neobrađenog kamenja nađeni su fragmenti keramičke posude i tragovi spaljenih ljudskih kostiju i pepela (T. 4 :1). Bez priloga.

Nalazi izvan grobova:

- 1) 5 tordiranih torquesa s ušicama na krajevima (T. 4 : 5)
  - 2) brončana sljepoočničarka (T. 4 : 2)
  - 3) pijavičasta fibula (T. 4 : 4)
  - 4) mala naočarasta fibula s osmicom (T. 4 : 3)
-

POPIS I SADRŽAJ TABLI
TAFELNVERZEICHNIS

Tabla 1

Tafel 1

Smiljan — nekropola II

grob 1 (Grab 1), 1 — 3, Mj. (M.) 1 : 2

grob 2 (Grab 2), 4 — 7, Mj. (M.) 1 : 2

grob 7 (Grab 7), 8 — 12, Mj. (M.) 1 : 2

Tabla 2

Tafel 2

Smiljan — nekropola II

grob 3 (Grab 3), 1, Mj. (M.) 1 : 6

grob 4 (Grab 4), 2 — 3a, 5 — 7, 9, Mj. (M.) 1 : 2; 4, 8, Mj. (M.) 1 : 1

Tabla 3

Tafel 3

Smiljan — nekropola II

grob 8 (Grab 8), 1 — 3, 5, 7, Mj. (M.) 1 : 2; 4, 6, Mj. (M.) 1 : 1

grob 9 (Grab 9), 8 — 9, Mj. (M.) 1 : 2

grob 17 (Grab 17), 10, Mj. (M.) 1 : 1; 11, Mj. (M.) 1 : 2

žarni grob 1 (Urnengrab 1), 12, Mj. (M.) 1 : 6

Tabla 4

Tafel 4

Smiljan — nekropola II

žarni grob 2 (Urnengrab 2), 1, Mj. (M.) 1 : 6

izvan grobnih cjelina (ausser Grabeinheiten), 2 — 5, Mj. (M.) 1 : 2

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ERGEBNISSE NEUER FORSCHUNGEN IN SMILJAN

Im Dorfe Smiljan bei Gospić befindet sich auf dem Berg Miljača (617 m) eine vorgeschichtliche Wallburg. Südlich vom Fuße des Berges befand sich auf einem Hügel ein vorgeschichtliches Gräberfeld, das im Jahre 1905 von V. Hoffmeyer untersucht und veröffentlicht wurde.² Bei dieser Gelegenheit wurden 22 Gräber aufgedeckt, darunter nur wenige Umergräber, alle anderen waren Skelettgräber. Der größte Teil der Gräber datiert in die IlaCi—HaC₂ Stufe der älteren Eisenzeit, obwohl Indizien darauf hinweisen, daß das Gräberfeld schon in der HaDi Stufe bestanden hat. Davon zeugt der Fund einer Bronzefibel mit langem Fuß, klöppelartigem Abschluß und eiserner Nadel, sowie auch einige stilisierte weibliche Bronzefiguren.

Etwa 50 m südwestlich des Burgwalls wurde durch Zufall im Jahr 1980 ein zweites Gräberfeld entdeckt, wo 1981 Ausgrabungen vorgenommen wurden. Die Ergebnisse dieser Ausgrabungen sind Gegenstand des vorliegenden Beitrags. Auf einer Fläche von 180 m² wurden 15 Skelett- und 2 Urnengräber gefunden. Die Grabkonstruktionen bestanden aus größeren, unbehauenen Steinen, die um das Grab herum aufgeschichtet waren. Der Verstorbene war ebenfalls mit Steinen bedeckt, und dann mit Erde zugeschüttet. Die Skelette lagen in verschiedenen Richtungen, es hat aber den Anschein, als ob die Richtung Nordosten-Südwesten bevorzugt worden wäre. Die Tiefe der Gräber betrug von 0,30 bis 0,60 m.

Die ältesten Funde sind spiralförmige Brillenfibeln (T. 1 : 1a, b, 6; 4.3). Schläfenringe aus zwei flachen Bronzereifen (T. 1 : 8, 12; 2 : 9; 3 : 7; 4 : 2), ein halbkreisförmiges gegossenes Pectorale (T. 1 : 2) und Kugelkopfnadeld (T. 3:1, 11).

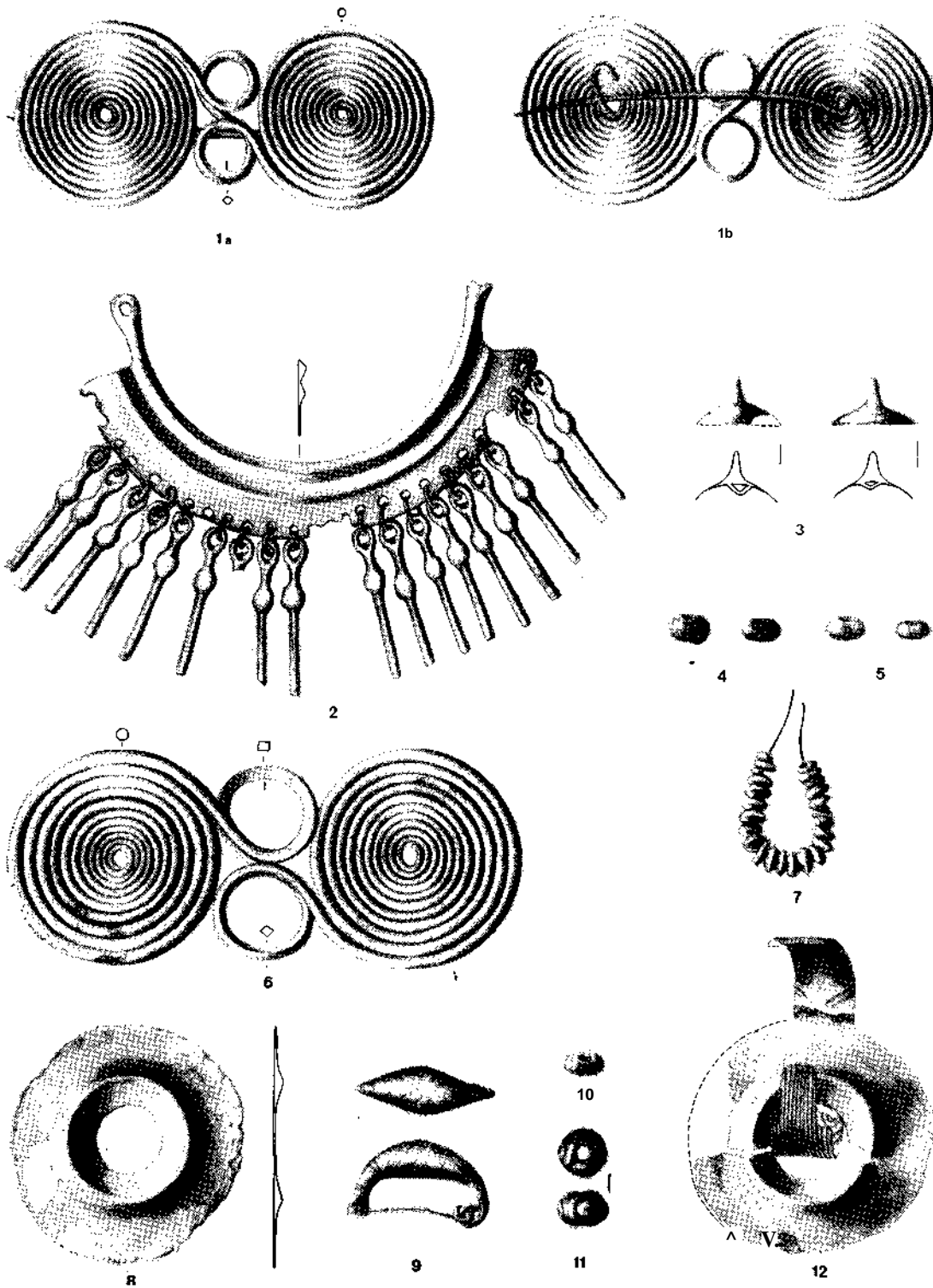
Bis jetzt wurden auf japodischen Territorium nur zwei Pectorale dieser Art gefunden — eines außerhalb von Gräberfunden in Drenov Klanac, das andere als Bestandteil eines Grabfundes in Udbina, wo es nach den anderen Grabbeigaben in die HaB Stufe der späten Bronzezeit datiert wurde.¹⁰

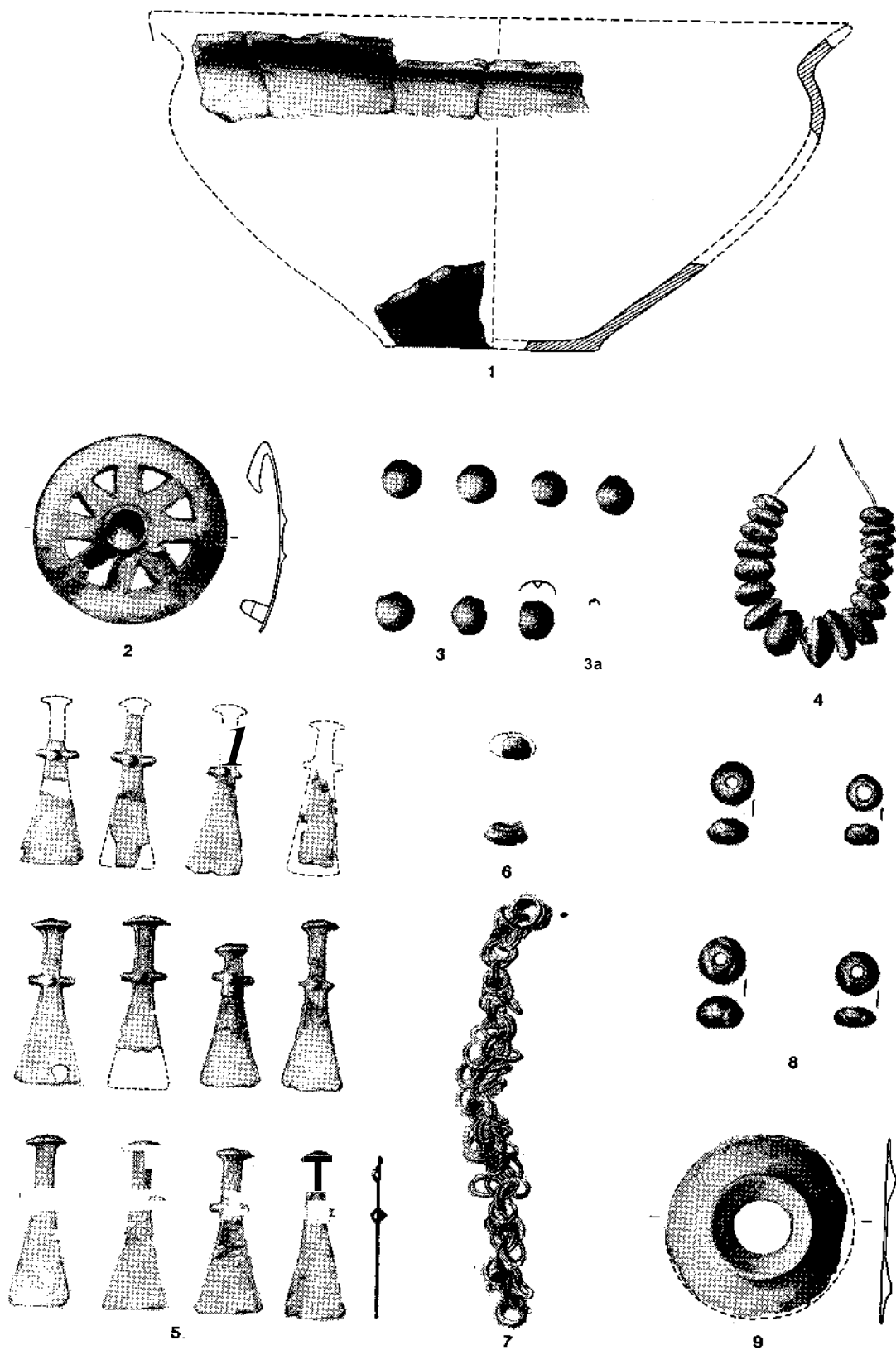
Für die Chronologie des Gräberfeldes ist der Fund aus Grab 4 von Bedeutung: eine große Anzahl kleiner Bronzeknöpfe (T. 2 : 3, 3a), die auf eine kalottenförmige Kappe aufgenäht waren. Kappen dieses Typus gehören dem älteren Horizont der japodischen Gräberfelder an (HaB Stufe), und sind am häufigsten im Gräberfeld des Burgwalls Crkvina in Kompolje vertreten,¹¹ kommen aber auch später vor, in der HaC Stufe der älteren Eisenzeit. Diesem Zeitraum gehört der größte Teil der Gräber des Gräberfeldes II. an. Von charakteristischen Funden muß man neben Kappen eine Sanguisugafibel (T. 1 : 9) aus Grab 7, und eine außerhalb von Gräberfunden entdeckte Fibel dieses Typus (T. 4 : 4) erwähnen. Letztere ist deshalb interessant, weil sie das bis jetzt einzige Exemplar einer Sanguisugafibel ist, deren Kopfspirale in einem Stück mit dem Bogen gegossen ist. Bei Fibeln dieses Typus auf japodischem Gebiet handelt es sich mit Sicherheit um einen Import aus italischem Gebiet, hauptsächlich aus dem Kreis der Este-Kultur.²⁹ Wegen des

nachlässig ausgeführten Ornamenten auf dem Bogen, und dem GuB aus einem Stück, könnten diese beiden Fibeln aus dem Gräberfeld II. stammen, jedoch auch Produkte einer einheimischen Werkstatt sein.

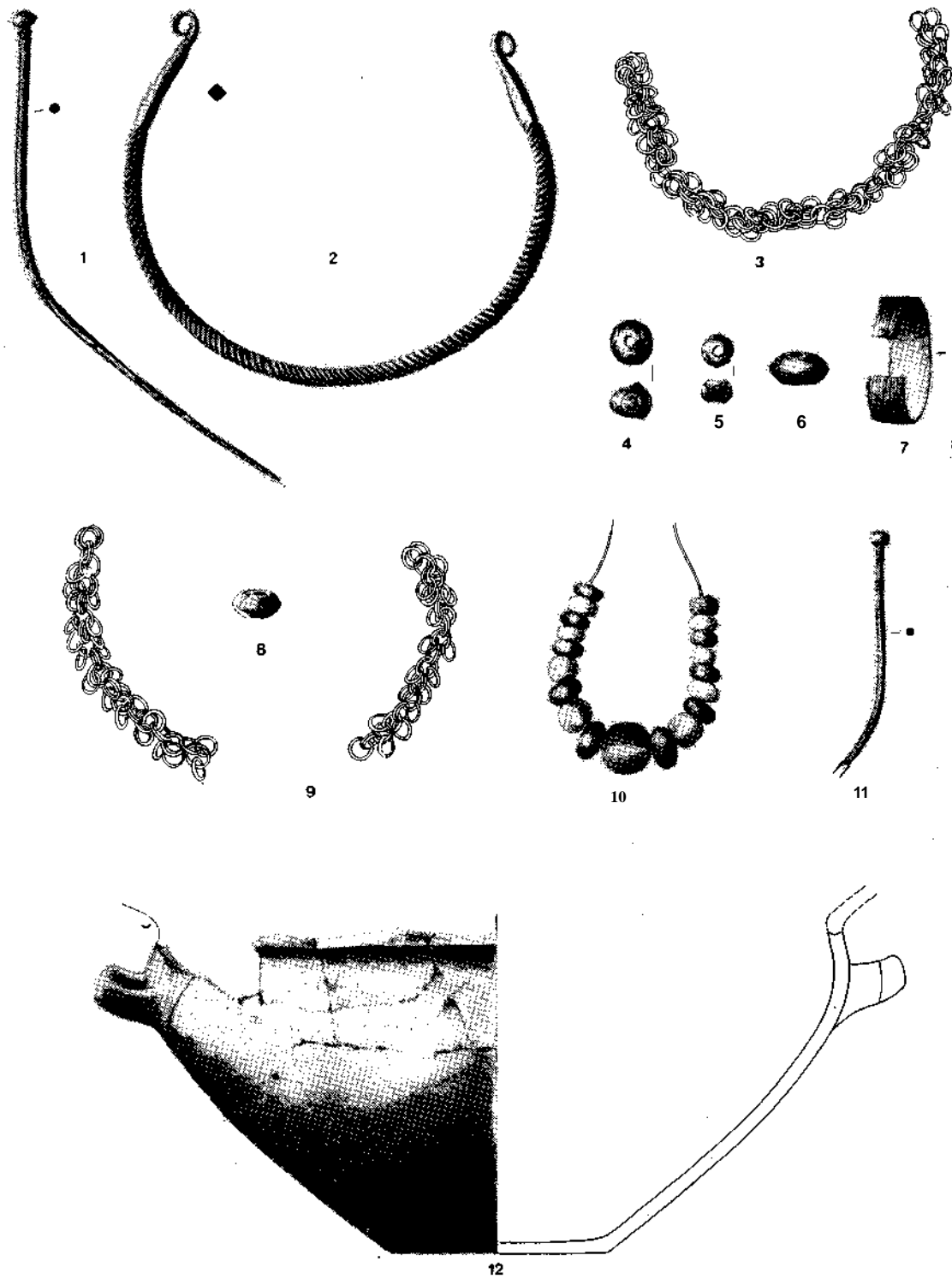
Ein japodisches Produkt sind auch die stilisierten, bronzenen weiblichen Figuren, die in einer großen Anzahl der japodischen Gräberfelder vorkommen, so auch in Grab 4 (T. 2 : 5) dieses Gräberfeldes. Nach Analogien in der neueren archäologischen Literatur können auch diese Figuren in die Zeit der vollen Entwicklung der älteren Eisenzeit datiert werden (HaC1 — HaC2).

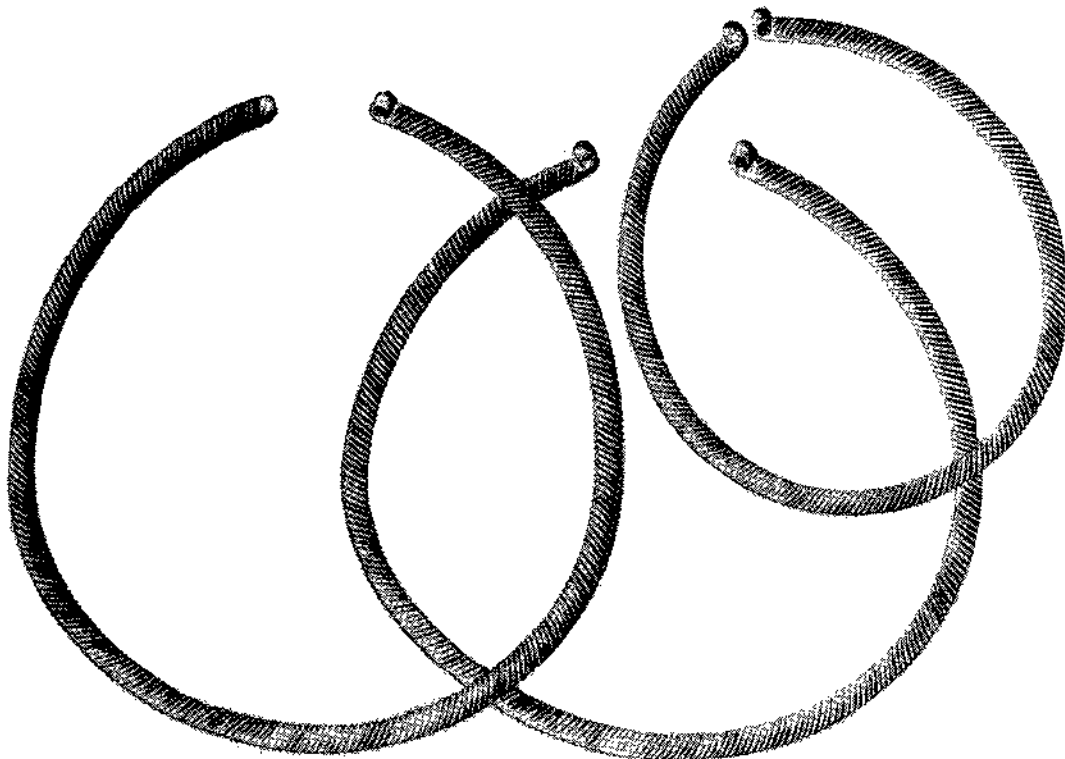
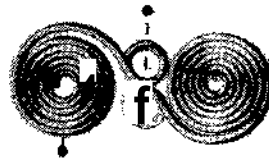
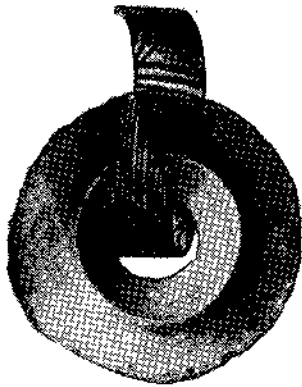
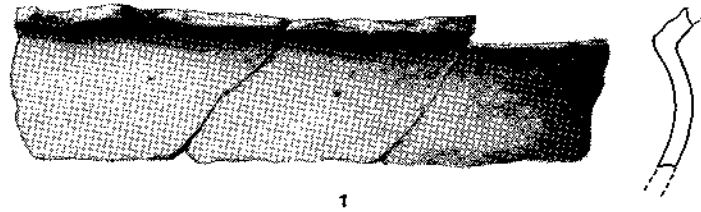
Zuletzt muß noch erwähnt werden, daß beide Gräberfelder von Smiljan gleichzeitig bestanden haben (obzwar das Gräberfeld I. eine etwas längere Dauer hatte), woraus man schließen kann, daß auf dem Burgwall Miljača zwei Stammesgemeinschaften gelebt haben, die beide ihre Toten auf einem eigenen Gräberfeld beerdigt haben.³⁹ Mit der Entdeckung in Smiljan wurde die Zahl der bis jetzt bekannten Ansiedlungen durch zwei oder mehrere Gräberfelder in Lika (Kopolje, Vrebac, Prozor) vergrößert.

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu

LATENSKÉ ŽVALE IZ SLAVONSKOG Kobaša

UDK 903"638" (497.13)

Izvorni znanstveni rad

Autor u prilogu iznosi tipološku i kronološku atribuciju konjskih žvala iz Slavanskog Kobaša, a uporedo obrađuje i skupinu karika, sa po četiri pravilno raspoređena zadebljanja, iz Dalja i Novih Banovaca, za koje — s obzirom na karakterističan oblik — pretpostavlja da su, također, pripadali konjskim žvalama.

Prilikom obrade latenske građe iz prehistorijske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu, inače brojne i raznovrsne, gotovo redovito ide napomena da pripada slučajnim nalazima, ili je dobivena nestručnim iskopavanjima muzejskih povjerenika potkraj prošlog i početkom ovog stoljeća. Sakupljana na takav način lišena je u većini slučajeva potrebne dokumentacije, pa stoga ne pruža velike mogućnosti za arheološku, odnosno historijsku interpretaciju. Izuzetak ne čine niti žvale nađene u Slavanskom Kobašu¹ (Slavonski Brod), kao i brončane križne karike iz Dalja² i Novih Banovaca³. Osim nalazišta, godine nabave, imena darovatelja ili prodavača o tim nalazima ne posjedujemo drugih podataka. Kako se u stručnoj literaturi posljednje vrijeme dosta pažnje posvećuje konjskoj i konjaničkoj opremi, ovih nekoliko nalaza iz zbirke Muzeja bili bi skroman prilog ovoj problematici⁴.

¹ Za navedene žvale, osim imena lokaliteta, ne posjedujemo drugih podataka. S istog lokaliteta potječu četiri predmeta koja je 1910. god. Muzeju poklonio A. Bukvić, i to željezno koplje kasnolatske sheme, a dva željezna noža i bradva su iz rimskog vremena.

² Primjerak iz Dalja (T. 1:1) kupljen je 1906. god. od H. Batora.

³ Primjerak iz Novih Banovaca (T. 1:2) kupljen je 1910. god. od K. Brennera, a primjerak (T. 1:3) kupljen je 1902. god. od F. Wenzela.

⁴ Od konjaničke opreme Muzej čuva, uz nekoliko već objavljenih, i dva primjerka neobjavljenih ostruga s krajevima u obliku gumba; stoga karti rasprostiranja treba dodati i primjerak iz Sarvaša (kupljen od J. Gassenheimera 1909. god.) i Pačina (bez podataka). Za kartu rasprostiranja ostruga navedenog tipa cf. D. Božič, *O starosti konjaničke groba št. 16 z latenskoga grobišča na beograjski Karaburmi*, Keftisci voz, *Posavski muzej Brešce*, knj. 9, 1984, 1137 sqq., fig. 3.

Opis zvala (T. 1 : 4)

Željezne žvale (kandare) sastavljene su od dviju paralelnih stranica, kojima je gornji kraj savijen i završava polukružnim zadebljanjima, a donji većim okruglim ušicama kroz koje su provučene dvije šipke spojene petljom na sredini. Na njih su, sa svake strane, nanizane po jedna veća alka u obliku kruške, zatim naizmjenično mali željezni valjci, a potom brončane i željezne karike sa po četiri pravilna u križ raspoređena zadebljanja. Stranice su četvrtasto proširene u donjoj trećini i probijene sa dvije rupe. Kroz donje rupe provučena je masivna šipka u sredini zadebljala, a prema krajevima sužena.⁵

Kobaški primjerak bi konstrukcijom, odnosno tipološkim odlikama, pripadao tračkom tipu zvala. U literaturi je ovaj tip zvala obrađivan u nekoliko navrata, a među prvima na njih ukazuje I. Venedikov, iznoseći mišljenje da su u upotrebi već u 3. st. p. n. e. pa sve do 1. st. n. e.⁶ V. Zirra obrađuje i kartira uz ostale tipove zvala latenskog doba u Rumunjskoj⁷ i ovaj tip, dok s područja Jugoslavije malobrojne primjerke, poznate uglavnom iz literatuure, registrira W. M. Werner⁸. Obradujući grobne cjeline, koje sadržavaju žvale ovog tipa, uzevši u obzir i konjanički grob 16 iz Karaburme u Beogradu, Z. Wozniak je mišljenja da su one u upotrebi od sredine 3. st. p. n. e., ili još i ranije s obzirom na njegovu dataciju navedenog groba, i koriste se sve do 1. st. n. e.⁹ Grob 16 iz Karaburme u Beogradu do sada je jedina poznata grobna cjelina na području Jugoslavije s tračkim tipom zvala; u literaturi je valorizirana u nekoliko navrata, a mišljenja pojedinih autora o dataciji groba su različita. Tako J. Todorović datira grob u prvu polovicu 1. st. p. n. e.,¹⁰ a potom u mlađu fazu perioda III (Period kulturnog i ekonomskog prosperiteta),¹¹ dok Z. Wozniak opredjeljuje grob u razdoblje ranog latena.¹² J. Bujna svrstava grob u svoj LT B2b stupanj,¹³ a D. Božič u razdoblje kasnog latena, odnosno u stupanj Beograd 3 po njegovoj podjeli mlađeg željeznog doba u jugoslavenskom Podunavlju.¹⁴ Analizirajući grob, Božič se dotakao i problema datacije zvala tračkog tipa. Osim na navedeni grob, osvrće se i na grobove koji su poslužili pojedinim autorima i za dataciju zvala, te dolazi do zaključka da su oni ili nepravilno datirani (Ljiljače, Karaburma) ili ne sadrže žvale (Lipnica) koje odgovaraju tračkom tipu. Božič smatra da

⁵ Dimenzije zvala: dužina 24,8 cm, širina 14 cm.

⁶ I. Venedikov, Trakijskata juzda, *Izvestija na Arheologičeskija Institut XXI*, 1957, 161 sqq.

⁷ V. Zirra, Latènezeitliche Trensens in Rumänien, *Hamburger Beiträge zur Archäologie VIII*, 1981, 124 sqq., fig. 4–6.

⁸ W. M. Werner, Latènezeitliche Trensens in Jugoslawien, *Keltski voz*, Posavski muzej Brezice, knj. 6, 1984, 1147 sqq., fig. 4, lista (Liste) 3. — W. M. Werner, Pferdetransens aus Südosteuropa, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 115/4, 1985, 475, karta (Karte) 7.

⁹ Z. Wozniak, Die östliche Randzone der Latènekultur, *Germania* 54/2, 1976, 394.

¹⁰ J. Todorović, Kelti u jugoistočnoj Evropi, *Dissertationes VII*, 1968, 78, 148, T. XXXVI: 3.

¹¹ J. Todorović, Praistorijska Karaburma I, *Dissertationes et Monographiae XIII*, 1972, 15 sq., 86 sq., T. VI: 1–2.

¹² Z. Wozniak, o.c. (nota 9), 394.

¹³ J. Bujna, Spiegelung der Sozialstruktur auf Latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbencken, *Pamiatky Archeologické LXXIII/2*, 1982, 326, 342, 406.

¹⁴ D. Božič, (nota 4), 136. — D. Božič, Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju, *Arheološki vestnik XXXII*, 1981, 319 sqq., T. 3: 30–38, 4: 39–51, 5: 52–61.

grobovi s ovakvim žvalama pripadaju kasnom latenu, što argumentira nalazima iz grobova Vračkog okruga, koji sadrže materijal mahom karakterističan za kasni latenu.¹⁵

Zvale iz Slavenskog Kobaša konstrukcijom i dimenzijama najbližnje bi bile žvalama groba 16 iz Karaburme u Beogradu,¹⁶ premda se od njih neznatno razlikuju u nekim detaljima. Naime, četvrtasto proširenje stranica zvala iz Karaburme probijeno je sa tri reda rupica, a kroz srednje je provučena relativno ravna šipka. Ako se uvaži mišljenje da su alke navedenih zvala najvjerojatnije bile formirane u obliku slova omega, onda bi se i po tome razlikovale od kobaških, kojih alke imaju oblik kruške. Bez popratnih nalaza žvale se ne mogu decidirano vremenski opredjeliti, ali s obzirom na brojne analogne primjerke mogli bismo ih uvrstiti u razdoblje kasnog latena. Ipak treba računati da se predmeti ovakve namjene mogu i duže zadržati u upotrebi, pa bi stoga prelazili okvire uže datacije.

Brončane križne karike zadebljanih krajeva iz Dalja (T. 1 : 1) i Novih Banovaca (T. 1 : 2, 3) vjerojatno su također bile dodaci žvalama tračkog tipa. Oblikom i dimenzijama veoma su slični onima sa zvala iz Slavenskog Kobaša, Karaburme, Starog Slankamena,¹⁷ te Gradca kod Posušja.¹⁸ Daljski su materijal prikupili sakupljači s nekoliko položaja (Busija, Banjkaš, Schmiedererova ciglana i Daljske Planine), pa mu stoga nedostaje i najosnovnija dokumentacija. Za onaj dobiven sistematskim istraživanjem (Hoffiller 1900—1911. god.) dokumentacija na žalost nije ostala sačuvana, pa za bogati fundus ovog lokaliteta ostaje uglavnom mogućnost tipološke analize.¹⁹ Položaj Planina, a njime je označen i primjerak ovog lokaliteta, obuhvaća brežuljkasti teren raspoređen vinogradima.²⁰ Latenski nalazi iz ovog položaja koje čuva Muzej pripadaju uglavnom kraju srednjeg i kasnom latenu.²¹ Brojni novobanovački materijal iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu većim je dijelom objavljen, a potječe također iz nestručno vođenih iskopavanja više sakupljača. Materijal prikupljen sa tri položaja ovog lokaliteta (Sirova bašta, Silerovo zemljište i Purger) okvirno pripada vremenu srednjeg, odnosno veći dio kasnom latenu.²² Kako su navedene karike u obliku križa zadebljanih krajeva izradom i oblikom veoma slične onima sa zvala tračkog tipa, možemo pretpostaviti da su nekad i bile sastavni dio zvala. Ukoliko je ova pretpostavka točna, onda bi primjerke iz Dalja i Novih Banovaca trebalo također datirati kao i žvale iz Slavenskog Kobaša, odnosno u razdoblje kasnog latena.

¹⁵ D. Božić, (nota 4), 136. — B. Nikolov, Trakijski pametnici v Vračansko. *Izvestija na Arheologičeskoja Institut* XXVIII, 1965, 174 sqq., fig. 15, 23, 25, 30.

¹⁶ J. Tođorović, o. c., (nota 11), grob 16, T. VI: 1—2.

¹⁷ W. M. Werner, o. c., (nota 4), fig. 4: 4.

¹⁸ W. M. Werner, o. c., (nota 8), fig. 4: 3.

¹⁹ N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, *Acta Musei Cibalensis* 2, 1970, 16 sqq., T. III: 1—12, IV: 1—10, V: 4—7, VI: 1—8, VII: 1—5, VIII: 1—11, XXIV: 10, XXV: 7, XLVII: 1.

²⁰ Za topografiju Dalja i stariju literaturu cf., Z. Vinski, *Dalj*, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* 1, 1966, 263i. — Za položaj Dalj-Planina cf., M. Bulat, *Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji*, *Osječki zbornik* XII, 1969, 42 sq.

²¹ N. Majnarić-Pandžić, o. c., (nota 19), 24, T. III: 6, V: 4, VI: 3, 7, 8, VII: 4, VIII: 11.

²² N. Majnarić-Pandžić, o. c., (nota 19), 36 sqq., T. XXVI: 1—8, XXVII: 1—11, XXVIII: 1—8, XXIX: 6.

Mnogo je dakako teže pojedine lokalitete, a napose pojedinačne nalaze pripisati određenoj etničkoj skupini. Latenskodobni nalazi s područja Srijema, pa tako i oni iz Novih Banovaca, nesumnjivo su pripadali Skordiscima.²³ Zbog nedovoljne istraženosti terena, nalaze iz istočne Slavonije, a napose one iz područja njenog posavskog dijela znatno je teže etnički opredijeliti. Nekoliko pojedinačnih nalaza, a isto tako onih dobivenih prilikom sondažnih istraživanja skromnih razmjera, za sada nam ne mogu dati odgovor na ovo pitanje. Naime, nalazi keramike rađene na lončarskom kolu, oblika karakterističnih za kasni laten, još uvijek ne mogu biti potvrda o etničkoj prisutnosti Kelta na ovom području. Treba imati u vidu, kako to ističu pojedini autori, i panonsko autohtono stanovništvo, koje je upotrebljavalo, a možda i proizvodilo keramiku ove vrste.²⁴ Predmete izrađene od metala i stakla, koji imaju stilska obilježja keltskih radionica, za sada bismo mogli smatrati importom na ovo područje.²⁵ Za etničko determiniranje mjerodavne bi bile ponajprije nekropole, pa bi materijal nađen u tom kontekstu dao sigurno podatke za etničko opredjeljenje, ali na žalost one u posavskom dijelu Slavonije nisu istraživane.

Kako smo istakli, opisana arheološka građa lišena je i najosnovnijih podataka; gledajući je iz tog aspekta, ono gubi značaj dobro dokumentiranog arheološkog izvora, ali nam ipak može poslužiti kao polazna točka za buduća arheološka istraživanja.

POPIS I SADRŽAJ TABLE* TAFELVERZEICHNIS

Tabla 1

Tafel 1

1, Dalj. — 2—3, Novi Banovci. — 4, Slavonski Kobaš. — Mj. (M.): 1 : 2.

ZUSAMMENFASSUNG

LATENETRENSEN AUS SLAVONSKI KOBAS

Der Latenefundus in der vorgeschichtlichen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb ist zahlreich und vielfältig, und stammt hauptsächlich aus Zufallsfunden, oder aus unfachgemäßen Ausgrabungen von Sammlern vom Ende des vorigen und Anfang unseres Jahrhunderts. Dieser Gruppe von Zufallsfunden muß man auch die Trensen aus Slavonski Kobaš¹⁵ (T. 1 : 4) sowie auch die Kreuze mit Mitelloch und Endköpfen aus Dalj² (T., 1 : 1) und Novi Banovci³ (T. 1 : 2, 3) zu-

²³ B. Jovanović, Mlade gvozdeno doba, Prastorija Vojvodine, *Monumenta Archaeologica* 2, 1974, 277, sqq.

²⁴ N. Majnarić-Pandžić, Pregled istraživanja keltskolatenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 2, 1978, 194. — N. Majnarić-Pandžić, Prilog problematici kasnolatenkih utvrđenih na-

selja u Slavoniji, *Opuscula Archaeologica* 9, 1984, 26 sqq.

25 j Todorović, o. c., (nota 10), T. VI: 11. Majnarić-Pandžić, (nota 19), 62, T. XV: ^{TM} Q Q\$ XXI 1 67 XXII-4.

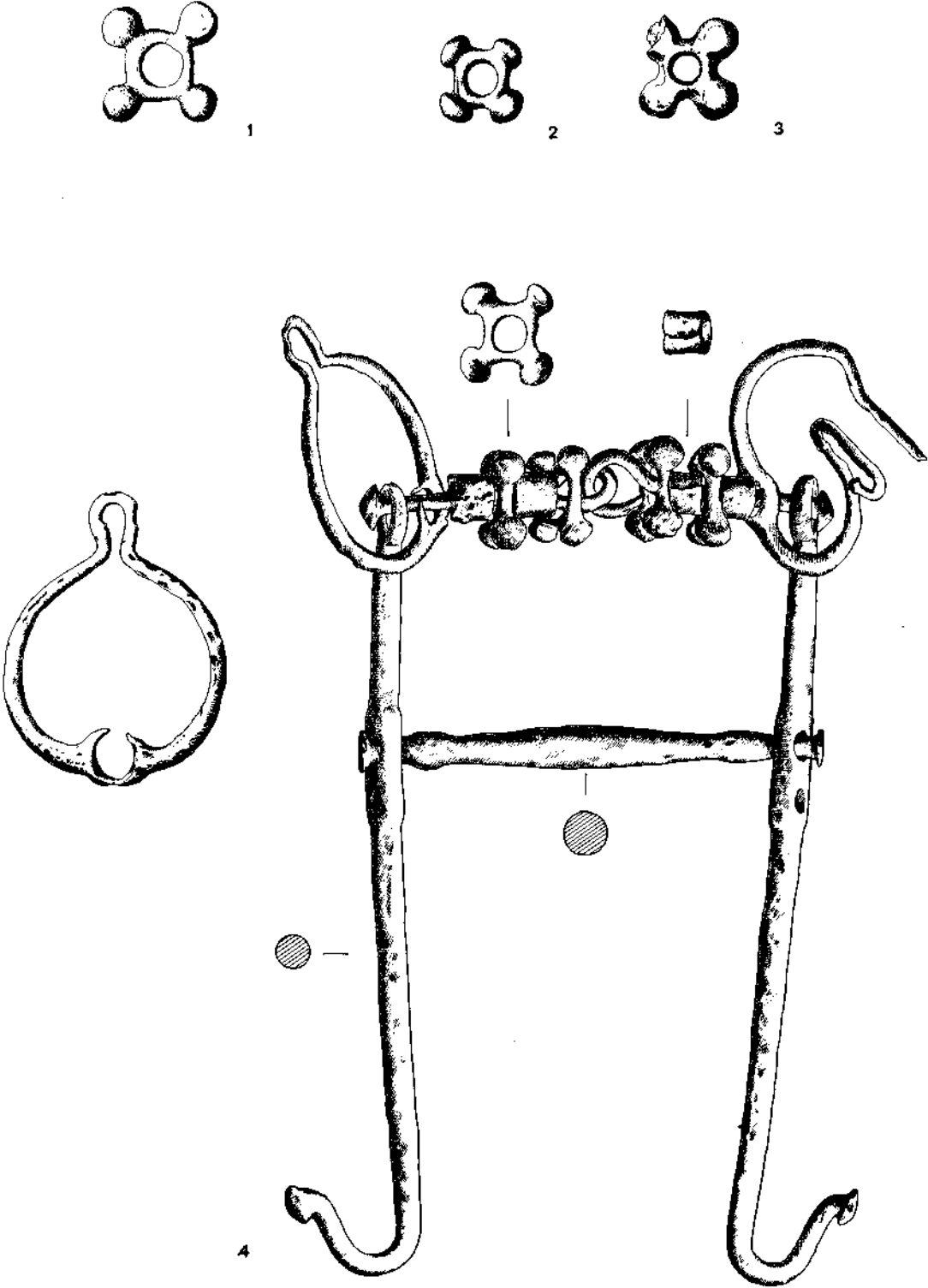
* Crteže je izradila Anđelka Fortuna, na čemu najljepše zahvaljujem.

zählen. Ihren typologischen Merkmalen nach gehören die Trensen dem thrakischen Typ an, und auch die bronzenen Kreuze mit Endköpfen waren wahrscheinlich ursprünglich Bestandteile von Trensen des thrakischen Typs.^{16>17>18} Die Ansichten der verschiedenen Autoren über das Auftreten und die Dauer dieses Trensentyps gehen auseinander. Nach I. Venedikov waren sie vom 3. Jahrhundert v. u. Z. bis zum 1. Jahrhundert u. Z. in Gebrauch.⁶ Z. Wozniak behandelt geschlossene Gräberfunde mit diesem Trensentyp das Reitergrab 16 aus Karaburma in Beograd inbegriffen, und ist der Meinung, daß sie von der Mitte des 3. Jahrhunderts v. u. Z. bis zum 1. Jahrhundert u. Z. auftreten, beziehungsweise, auch schon früher, im Hinblick auf seine Datierung des erwähnten Grabes.⁹ D. Božič datiert die Trensen dieses Typs in die späte Latenezeit.¹⁵ V. Zirra bearbeitet und kartiert neben anderen Typen von Latenetrensen aus Rumänien auch diesen Typ⁷, während W. M. Werner die wenigen Exemplare aus Jugoslawien registriert hat.⁸ Das Grab 16 aus Karaburma ist der einzige bis jetzt bekannte geschlossene Fund mit diesem Trensentyp. Das Grab ist mehrmals valorisiert worden, aber die Datierungen sind verschieden. So datiert J. Todorović das Grab in die erste Hälfte des 1. Jahrhunderts v. u. Z., später dann jedoch in die jüngere Phase der Periode III.,¹¹ während Z. Wozniak das Grab in die frühe Latenezeit datiert.¹² J. Bujna teilt das Grab in die frühe Latenezeit datiert.¹² J. Bujna teilt das Grab in seine LT B2b Stufe ein,¹³ und D. Božič in die späte Latene, beziehungsweise in die Stufe Beograd 3, nach einer Einteilung der Latenezeit im jugoslawischen Donaugebiet.¹⁴ Da die Trensen und Kreuze mit Endköpfen Zufallsfunde sind, kann man sie nur schwer mit Bestimmtheit datieren. In Anbetracht der analogen Exemplare aus geschlossenen Grabfunden, in erster Linie der Trensen aus Grab 16 aus Karaburma in Beograd,¹⁶ sind die Trensen aus Slavonski Kobaš und die Kreuze mit Endköpfen aus Dalj und Novi Banovci in die späte Latenezeit zu datieren. Es muß damit gerechnet werden, daß sie auch durch eine längere Zeit in Gebrauch waren, und deshalb diesen engen Rahmen der Datierung überschreiten könnten.

Viel schwerer fällt es, diese Funde einer bestimmten ethnischen Gruppe zuzuteilen. Die latenezeitlichen Funde aus Syrmien, und damit auch diejenigen aus Novi Banovci, haben zweifellos den Skordiskern angehört.²³ Wegen des ungenügend erforschten Terrains bereiten die Funde aus Ostslawonien, ganz besonders diejenigen aus dem Savegebiet Slawoniens, bedeutend mehr Schwierigkeiten bei der ethnischen Zuschreibung. Keramikfunde, die auf der Töpferscheibe hergestellt wurden, sowie die wenigen Gegenstände aus Glas und Metall mit stilistischen Merkmalen keltischer Werkstätten, sagen auch nichts über die ethnische Anwesenheit der Kelten aus. Man muß in Betracht ziehen, wie das einige Autoren betonen, daß die autochthone pannonische Bevölkerung diese Art von Keramik in Gebrauch hatte, und sie vielleicht auch selbst hergestellt haben könnte.²⁴ Die für keltische Werkstätten charakteristischen Gegenstände auf diesem Gebiet könnte man vorläufig als Import betrachten.²⁵ Für die ethnische Bestimmung wären vor allem Nekropolen maßgebend, und Material das in ihnen gefunden würde, könnte sichere Angaben über die ethnische Herkunft vermitteln, aber solche Nekropolen sind jedoch leider im Savegebiet Slawoniens noch nicht erforscht worden.

BRANKA MIGOTTI

*Zavod za arheologiju JAZU*GRCKO-HELENISTICKA KERAMIKA IZ STAROGA GRADA
NA HVARU

UDK 904.738.8 (497.13)"-5/-2"

Izvorni znanstveni rad

Obradena je grčko-helenistička keramika iskopana potkraj proSlog stoljeća na privatnom posjedu u Starom Gradu na otoku Hvaru (grčki PHAROS), odakle je dospjela u AMZ, gdje je i danas pohranjena.

Medu materijalom, koji po svoj prilici potječe iz grobova, ističu se ulomci CF lekita, datiranog na sam kraj 6. i početak 5. st., koji bi se mogao dovesti u vezu s pretpostavljenom grčkom arhajskom naseobinom ANHIALE, što je spominje Stefan Bizantinac, a neki je istraživači smjestaju na Hvar. Preostali se dio zbirke sastoji od ulomaka CRF, CG, crvenoslikane, GNATHIA i neukroćene keramike, a može se datirati u rasponu od 5. do kraja 3. st. Lekit, kao i jedan ulomak CG keramike, vrlo su vjerojatno antički, dok glavnina materijala ukazuje na južnoitalsku i sidlsku provenijenciju.

U AMZ je pohranjena zbirka keramike iz Staroga Grada na otoku Hvaru, koja obuhvaća oko 200 predmeta — ulamaka i čitavih, odnosno rekonstrukciji podložnih posuda, pretežno iz grčko-helenističkog razdoblja.¹ Neznatna količina rimskog materijala (kljun svjetiljke i eventualno neki manji ulomci posuda) možda pripada istoj cjelini, ali se tu mogla zateći i slučajno.² Današnje stanje spomenute zbirke ne odgovara u potpunosti situaciji kakvu je 1977. g. zatekao B. Kirigin, kada se i sam njome pozabavio, utoliko što su se u međuvremenu zagubili neki predmeti, registrirani na snimkama učinjenima tom prigodom.³ Iz cedulja priloženih materijalu proizlazi da ga je 1896. g. iskopao dr A. Biankini, što istovremeno upućuje na pro-

¹ Srdačno zahvaljujem kolegi Zoranu Greglu što me upozorio na spomenuti materijal, pomogavši mi i pri traženju podataka u muzejskoj dokumentaciji. Također zahvaljujem kustosima antičke zbirke i direktoru AMZ Anti Rendiću-Miočeviću na dopuštenju za objavu, a kolegici Valeriji Damevskoj i na pomoći pri radu.

² Na što upućuje jedan rimski poklopac, očito naknadno zabunom dospio među starogradski materijal, jer potječe iz Starigrada pod Velebitom.

* Kolegi Branku Kiriginu dugujem veliku zahvalnost na predočenju spomenute dokumentacije i pomoći pri radu. Inače, od predmeta kojih danas više nema u zbirci, treba, između ostalog, spomenuti veći broj ulomaka skifosa antičkog tipa s nešto uvučenijim donjim dijelom, uglavnom 4. st. (usp. Corinth, 69—70, Pl. 13/310, 313, passim), dvije lucerne, jednu zdjelicu i nekoliko tanjura ukrašenih utisnutim palmetama, a napose ulomak kalupa za lijevanje terakotnih figura.

venijenciju i položaj nalaza. Naime, zemljište A. B. prostiralo se zapadno izvan perimetra antičkog Pharosa, a graničilo je s imanjima Š. Ljubića, tadašnjeg ravnatelja Narodnog muzeja u Zagrebu, te nekog posjednika Buića. Jedini podatak koji sam o tom lokalitetu pronašla je onaj kojim uredništvo glasila splitskog Arheološkog muzeja priopćuje kako iz pouzdanih izvora doznaje da je na svom zemljištu spomenuti Buić iskopao 5 grčkih grobova s priložima — keramikom i terakotnim figuricama.⁴ Slijedi napomena da je već prije na svom posjedu, dakle u neposrednoj blizini, slične nalaze zatekao i A. Biankini, što bi se eventualno moglo dovesti u vezu s podatkom da je određeni starogradski materijal dospio u muzej 1872. g.⁵

Vrijednost zbirke proizlazi, između ostalog, i iz činjenice da sav ostali poznat, odnosno registriran starogradski grčko-helenistički materijal, barem onaj pohranjen u našim muzejima, potječe s drugih lokaliteta, pretežno Knežine—Čavlovica,⁶ ili mu je pak starogradska provenijencija dvojbena.⁷ Treba ipak napomenuti da je praktična vrijednost zbirke Biankini donekle umanjena opisanim nejasnim okolnostima nalaza, tim više što mnogi ulomci nose signaturu, neki čak i dvostruku, ali ni jedan broj ne odgovara podacima inventarskih knjiga, niti u muzejskoj dokumentaciji ima spomena o prispjeću tog materijala, što iznenađuje s obzirom da su neki predmeti velikim marom ne samo lijepljeni nego i djelomice rekonstruirani. Kako zbog navedenih okolnosti iscrpan statistički pregled cjelokupnog inventara zbirke ne bi mogao pružiti odgovarajuće rezultate, za objavu su odabrani oni ulomci koji dopuštaju veću mogućnost tipološkog i vremenskog razvrstavanja, uz napomenu da provenijencija često ostaje dvojbena. Materijal je radi preglednosti razvrstan u grupe prema specifičnom načinu ukrašavanja.⁸

1. Crnofiguralna keramika

Nastala u Korintu početkom 7. st. tehnika ukrašavanja keramike crnim figurama na prirodnoj podlozi je najveći procvat dosegla u antičkom važnom slikarstvu u 6. st. i prvoj polovici 5. st., osvojivši istovremeno široko grčko tržište.⁹ Potkraj 6. i početkom 5. st. u tu keramičku vrstu prodire likovni izraz svojstven CRF slikarstvu, a jedan od najizrazitijih oblika koji se na taj način ukrašavaju postaje lekit koji se često, ali ne isključivo, javlja kao grobni prilog.¹⁰ U tom razdoblju standardni oblik lekita ima gotovo ravne ramene površine, okomite na izduženo cilindrično tijelo.¹¹

⁴ *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 18/1896, 70 i d.

⁵ Podatak je sadržavala jedna, u međuvremenu zagubljena, cedulja priložena zbirci Biankini.

• Usp. D. Berić, N. Duboković Nadalini, M. Nikolanci, Popis spomenika otoka Hvara, Split 1958, 52 i d.

⁷ P. Lisičar, Cenni sulla ceramica antica, *Archaeologia Jugoslavica (AI)* 14/1973, 8 i d. | Fig. 11, 14.

⁸ Napomene: stoljeća se odnose isključivo na razdoblje stare ere, a brojevi u zagrada-

ma u tekstu koji prethodi svakom kataloškom odjeljku na kataloške brojeve pojedinih predmeta. Kako se dobrim dijelom radi o ulomcima, tim više što su mahom dokumentirani i crtežima, od dimenzija se navodi uglavnom visina (v), a izuzetno promjer (Ø), dužina (duž.) odnosno debljina (deb.), izražena u centimetrima. Crteži na tablama su dani u mjerilu (1 :1 i(T. 1) :1:2 i(T. 2, 3, 6) i 1 :4 (T. 4).

• ADF, ft, passim.

¹⁰ N. dj., 110, 190, passim.

¹¹ N. dj., 114 i d.

Dijelovi ramena (3 a-g) daju naslutiti da je starogradski lekit pripadao opisanom obliku, dok njegovi ukrašeni ulomci (4-14) iskazuju sve osobine CS slikarstva na prijelazu 6. u 5. st. : specifično stiliziran vijenac palmeta na ramenu, obrub poviše figuralnog prizora, sastavljen od naizmjeničnih dijagonalno povezanih točkića, zatim stilizirane grančice koje se provlače praznim prostorima između figuralnih prizora, kosa prikazana kao zadebljali obrub oko čela, pojačan bijelom bojom, te, k tome, i vrlo izražena mimika pomalo bestijalnog satirskog lica i žustar pokret lijeve ruke, koja djelomice zaklanja lice. Ovim se elementima, pojedinačno ili u kombinaciji, koriste slikari različitih radionica u kasnom 6. st. i početkom 5. st., osobito oni iz kruga Leagrosa, te slikara iz Atene.¹² Ovaj posljednji poznat je po prizorima ritualnog borbenog plesa dionizijevskih svečanosti, komponiranog u prikazu dvojice suprotstavljenih satira s oružjem u rukama i odjevnog svirača među njima.¹³ Lice satira (14), kao i dijelovi njemu suprotstavljenog lika (svirač?) (12, 13), moglo bi se uklopiti u pretpostavljeni prizor, premda čitava rekonstrukcija ostaje krajnje hipotetičnom kako zbog fragmentiranosti ostataka, tako i zbog dvojbe pripadaju li svi ulomci istoj posudi. Kako majstor Atene oslikava pretežno bijele lekite s početka 5. st.,¹⁴ a kompozicija palmeta na ramenu našeg primjerka ukazuje na kraj 6. st., osobito na krug Leagrosa,¹⁵ pretpostavljeni prizor na starogradskom lekitu bi trebalo smjestiti na relaciji između posve rane faze slikara Atene i nekog njegovog prethodnika iz spomenutog kruga Leagrosa. Prizori na ulomcima 8 i 9 daju naslutiti da se radi o glavi, odnosno grivi konja, koja se u kasnom CF slikarstvu rado prikazuje kratkim usporednim crticama.¹⁷ U slučaju da svi ulomci ipak pripadaju istoj posudi, mijenja se pretpostavka o prizoru ritualnog plesa, a u obzir dolazi neka kompozicija sa satirima i konjima, što nije rijedak slučaj u tom razdoblju.¹⁸ Inače, na veći broj lekita zbirke Biankini ukazuju brojni neukrašeni ulomci, kojih zakrivljenost stijenki otkriva da su pripadali upravo tom obliku, a i prevučeni su glazurom u nešto pojačanoj prirodnoj boji gline, upravo kao i ukrašeni primjerci. U tom slučaju se i časka (1), nešto predimenzionirana za vrat (2), može pripisati nekom drugom lekitu iz ove zbirke.

¹² N. dj., 110, passim; Pl. 197, passim; J. — C. Poursat, *Danse armée dans la céramique attique*, *Bull. de correspond. hellénique (BCH)* 92/1968/2, 519 i d., Fig. 34; J. D. Beazley, H. G. G. Payne, E. R. Priče, *CVA*, Great Britain, fasc. 9, Oxford, Ashmolean Museum, fasc. 2, 99 i d., Pl. VII, VIII/5-6; *CVA*, JDeutschland, fasc. 11, Schloss Fasanerie, fasc. 1, 2 i d., T. 1; *CVA*, France, fasc. 13, Musée national de Sévres, fasc. 1, 333 i d., Pl. 15/11; 16/8; T. B. L. Webster, *Greek Vases in the Stanford Museum*, *American Journal of Archaeology (AJA)* 69/1, 1965, 64, Pl. 19/3; F. G. Lo Porto, *Tombe di atleti tarentini*, *Atti e memorie della Società Magna Greca (Atti e mem.)* 8/1967, 77, T. 34/a-c W. R. Biers, *Six Sherds from Phi-*

lius, *AJA* 71/1, 1967, 79, Pl. 29/3. Za motiv palmeta usp. analogije 1-4 u katalogu.

¹³ J. — C. Poursat, n. dj. (12); A. Greifenhagen, *Die Silene der Smikros Amphora Berlin 1966*. 19., *Archaeologischer Anzeiger (AA)* 1974/2, 240.

¹⁴ ABF, 148 i d.

¹⁵ Na temelju postojećih ostataka i procjene širine ramenog kruga može se pretpostaviti da se vijenac sastojao od 7 palmeta, što je bila osobina u 6. st., dok se u 5. st. broj palmeta smanjuje na pet. ABF, 147.

¹⁶ ABF, 147.

¹⁷ ABF, Pl. 257, passim; *CVA*, Great Britain (12), Pl. VII, VIII; *CVA*, Deutschland (12).

¹⁸ *CVA*, Great Britain (12); ABF, Sl. 181, 197, passim.

Katalog CF keramike

1. Caška (*kalatos*) lekita. V. 5, 7. Fina, u sredini sivo, a na rubovima narančasto pečena glina posve prevučena mutnim, mrljastim, crnozelenkastim lakom, osim na zaravnjenoj površini otvora, gdje se naziru tragovi tamnije crvene glazure. 6—4. st. (?) S obzirom na veće dimenzije i lošu kvalitetu firnisa, nije isključeno da se radi o kasnijem primjerku. (T. 2/1; 5/9)
2. Vrat i drška lekita. V. 6. Kvalitetna narančasta bež glina je izvana prevučena glazurom tamnije nijanse iste boje. Lučno savijena trakasta ručka je izvana prevučena crnim lakom, koji varira od vrlo sjajne do mutne, razrijeđene nijanse. Cilindrični vrat je odlomljen na gornjoj strani, na mjestu spoja sa časkom otvora. Lepezasto proširenje na mjestu spoja s ramenom je naglašeno koljenastom istakom, ukrašenom vodoravnom tamnocrvenom linijom i radijalnim prugama crnog laka. (T. 2/2; 5/8)
- 3 a—f. Ulomci ramena lekita, ukrašeni palmetama izvedenima crnim lakom na prirodnoj površini gline, prekrivenoj glazurom. (T. 1/7—10; 2/15—16; 7/1—4)
  - a) V. 5, 3; b) V. 2, 2. Trbušni dio¹⁹ ukrašen ornamentom točkica povezanih dijagonalnim crtama — V. 0,8; c) V. 2,6; d) V. 2,2; e) V. 3,5; f) V. 1,7 (rameni dio), V. 1,6 (trbušni dio).
 Kraj 6 — početak 5. st.
 Analogije 1—3: F. G. Lo Porto, n. dj. (12), 59—60, Tav. 23; H. A. Thompson, *Activities in the Athenian Agora*: 1954, *Hesperia* 24/1, 1955, 50 i d., Pl. 29 a; C. G. Boulter, *Graves in Lenormant Street, Athens*, *Hesperia* 32/2, 1963, 151 i d., Pl. 36/A₈₋₁₀; *ABF*, 114 i d., SI. 231/1—2.
4. Ulomak trbuha lekita ukrašen točki ama sa strane ravne crte (stilizirana grančica). V. 3,5. (T. 1/6)
5. Ulomak trbuha lekita. V. 4,5. Prizor nejasan. (T. 2/17)
6. Ulomak trbuha lekita. V. 3,7. Prizor nejasan (rubna traka omeđena nizom točkica?). (T. 2/18)
7. Ulomak (trbuha?) lekita, ukrašen rubnim ornamentom od dviju usporednih crvenkastih linija, omeđenih vjerojatno nizom crnih točkica. V. 1,9. (T. 1/12)
8. Ulomak gornjeg dijela trbuha lekita. V. 1,7. Ispod rubne trake sastavljene od dviju usporednih crvenkastih linija i naizmjeničnih, dijagonalno povezanih crnih točkica, nejasan prizor (glava konja?). T. 1/11; 7/10
9. Ulomak trbuha lekita. V. 1,6. Nečitak prizor (griva konja?) i ostaci stilizirane grančice ili rubne trake sastavljene od točkica. T. 1/13; 7/5
10. Ulomak trbuha lekita. V. 2. Prizor nejasan. Nazire se griva konja, ili možda ljudska brada, izvedena urezanim crticama. Na tom dijelu je crni lak mutniji i bljeđi (podloga s koje je iščezla boja?). T/3; 7/11
11. Ulomak trbuha lekita. V. 3. Na tamnoj podlozi su desno ostaci nejasnog prizora, a lijevo dio stopala desne noge s precizno izvedenim prstima. (T. 1/5; 7/7)

¹⁹ Ulomci trbuha prepoznaju se po zakrivljenosti, što je naznačeno i na crtežima, a veći

dio nosi na unutrašnjoj stijenci manje ili više izrazite rebraste tragove lončarskog kola.

12. Ulomak trbuha lekita. V. 3,2. Na tamnoj podlozi prikaz stopala i dijela desne noge s naznačenim prstima i člankom. Ostatak prizora je nejasan (draperija?). (T. 1/4; 7/8)
13. Ulomak trbuha lekita. V. 2,1. Ispod rubne trake (usp. br. 8) prikazan je dio glave muškarca, kojemu su čelo i nos u istoj ravnini, a oko bademastog oblika nadsvodeno dugim, blagim lukom obrve. Na površini gdje je urezanom linijom označena kosa iznad čela je lak mutan i izbljedio (tragovi iščezle boje?). (T. 1/1; 7/9)
14. Ulomak trbuha lekita. V. 1,7. Na lijevoj strani ostaci stilizirane grančice i nejasnog predmeta, a na desnoj dio glave i ramena muškog lika, kojemu razjapljena čeljust daje pomalo bestijalan izraz. Vjerojatno se radi o satiru, na što upućuju i brkovi naznačeni kratkim usporednim crticama, prikazanom u živahnom pokretu, nagoviještenom položajem ramena koje dijelom zaklanja bradu. (T. 1/2; 7/6)

Kvaliteta i boja laka i gline ulomka 4—14 je jednaka kao pod brojem 2, s time da su cmofiguralni prizori izvedeni u kombinaciji s tankim i razmjerno precizno izvedenim linijama, a mjestimice se naslućuju ostaci iščezle boje (10, 13).²⁰ Ulomci br. 6 i 9 razlikuju se od ostalih utoliko što su im unutrašnje stijenke roskaste boje. Kraj 6 — poč. 5. st.

Anal. Svi radovi navedeni u bilj. 12.

2. Crnoglazirana keramika (CG)

Prekrivanje posuda crnom bojom, odnosno glazurom koja varira od intenzivnog sjaja do mutnog premaza, poznaje grčko, napose antičko lončarstvo od arhajskog doba. Spomenuta se tehnika njeguje i u klasičnom, a osobito helenističkom razdoblju, kada ponajprije u grčkim sredinama južne Italije i Sicilije, a potom i diljem Mediterana, niču radionice koje imitiraju antičke proizvode.²¹ Kvaliteta i sjaj glazure te keramike ponekad dostiže domete grčkih izvornika, ali se češće preobražava u razrijeđene premaze sivkastosmeđih i zelenkastih nijansi.²² Od sredine 5. st., ili nešto prije, ova se keramička vrsta počinje ukrašavati ponajprije urezanim, a potom i utisnutim, odnosno reljefnim motivima u kružnim kompozicijama sastavljenima pretežno od palmeta, rozeta, ovula, te koncentričnih krugova i girlandi.²³ Inače, CG keramika je obilježje cjelokupne mediteranske helenističke *koine*, a u zapadnim se krajevima najčešće konvencionalno naziva »kampanskom«.²⁴

Kvaliteta i visoki sjaj glazure (1) metalnoplavkastog odbleska, kojim potpuno odudara od ostale keramike te vrste iz ove zbirke, ukazuje na vjerojatno antičko podrijetlo, a po svoj prilici pripada kupi, jer je to jedini otvoreni keramički oblik s vodoravnom ručkom na najvećoj širini trbuha, iz kojega se neposredno izvija vratni segment.²⁵ U antičkoj keramici kupe na nozi ili bez nje traju od kasnog 6. do kra-

²⁰ Usp. ABF, 198.

²¹ « ABF, 182 i d.; Agora, 2M, i d.; CC.

²² O razlici u kvaliteti izvornog grčkog i južnoitalskog lončarstva općenito usp. A. D.

Trendall, *South Italian Vase Painting*, London 1976, & GBP, 192, 240; Agora, 2, passim.

²³ « ^ 2n 1 f; Agora, 22 i d.

²⁴ CC

²⁵ Agora, 2, 88 i d., Pl. 18—22.

ja 4. st., a javljaju se i primjerci kojima su unutrašnje stijenke prevučene crnom glazurom, s vodoravnim pojasma poštedenog prostora.²⁶ Skifosi (2,3) atičkog tipa u 5. st. odlikuju se jajolikim tijelom na širokoj prstenastoj stajaćoj površini, kao i debljim stijenkama. S obzirom da u nepromijenjenom obliku traju i u 4. st., ne samo u Grčkoj nego i južnoj Italiji, teško je na osnovi tipologije odrediti precizniju kronologiju.²⁷ Na provenijenciju ukazuju dna poštedena od laka i ukrašena crvenim premazom, što je prije odlika apulskog nego atičkog lončarstva.²⁸ Na Apuliju bi mogla ukazivati i kvaliteta glazure, koje mutan zelenkasti odbljesak asocira radije na grubost metala nego na staklasti sjaj najkvalitetnijih primjeraka.²⁹ Korintski tip skifosa (4—6) odlikuje se tanjim stijenkama i snažno utegnutim tijelom na prijelazu u široku diskoidnu nožicu, pri čemu je površina tog spoja često poštedena od laka i prevučena crvenom bojom (4).³⁰ Problem datacije i provenijencije je sličan kao i za prethodni tip, s obzirom da se korintski skifos susreće od 6. do kraja 4. st., pa i kasnije, u Grčkoj i južnoj Italiji. Putokazom za precizniju dataciju, a eventualno i provenijenciju, mogao bi poslužiti način ukrašavanja vanjske stajaće površine (6) točkom i dvjema koncentričnim linijama crnog laka. U osnovi je to odlika atičke keramografije, ali se nastavlja i u južnoitalskoj, s time da još nije temeljito usustavljena kronologija, odnosno radionička atribucija na temelju spomenutog detalja.³¹ Vrlo tanke stijenke su svojstvene skifosima korintskog tipa (4—6), ali i općenito crnoglaziranoj keramici šireg mediteranskog područja, osobito potkraj 4. st.³² Ornament na dnu zdjelice (7) neobičan je utoliko što se u tehnici urezivanja, koja neposredno prethodi utiskivanju, a gubi se već potkraj 5. st., javlja motiv inače svojstven ovoj drugoj varijanti ukrašavanja. Kako na našem primjerku još nema motiva izvedenog kotačićem, što dominira od 4. st.,³³ posudu ne bi trebalo datirati prije od početka 4. st., osim u slučaju da se radi o podražavanju arhaičnih oblika, odnosno načina ukrašavanja, od strane neke lokalne radionice u drugoj polovici 4. st. ili u 3. st. (Issa, Pharos?).³⁴ Dimenzije vrtića-olpe (8) otvaraju pitanje namjene, a time donekle i cjelokupne prirode starogradskeg materijala, utoliko što se minijturni oblici (8, 16 a,b) povezuju, osim s izvornom namjenom, također i s dječjim predmetima, ali i hramskim votivnim darovima.³⁵ Ručke skifosa (9 a—e) razmjerno su pouzdan oslonac

²⁶ C. G. Boulter, Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora, *Hesperia* 32/2, 1963, 66; J. de la Genièvre, Recherches sur l'âge du fer en Italie méridionale, Sala Consilina, Naples 1068, 195, Pl. 49/7.

²⁷ Corinth, 66 i d.; Agora, 84 i d.; A. Bottini, Cinturoni a placche dall'area melfese, *Annali del Seminario di studi del mondo classico (Annali)* 5, Napoli 1983, 35, bilj. 5.

²⁸ G. Patroni, Apiili, vaši, *Enciclop. Italiana* 3/1929, 783. i d; CC, 311, 313.

²⁹ Sto je odlika radije apulskih nego grčkih radionica, iako i ove druge ostvaruju i manje uspješne primjerke. Usp. ABF, 192,

³⁰ Corinth, 212 i d.; Agora, 81 i d.

³¹ Agora, 85, passim; Corinth, 68, passim; P. Orlandini, Gela, Nuovi scavi, *Notizie degli scavi di antichità* 14, Roma 1960 (Not. se), 125,

Fig. 6; CC, 307. passim; E. M. De Juliis, Ordona, *Not. se.* 27/1973, 201.

³² N. Lamboglia, Polemiche campane, *Rivista di studi liguri (RSL)* 26, Bordighera 1960, 293; CC, 221, Pl. 72/2772 b, passim; Corinth, 31, 2/25, 32, 48, passim; Agora, Fig. 2 i d., passim.

³³ Agora, 29—30.

³⁴ O keramičkoj radionici u Issi svjedoči nalaz peći, a onaj na Pharosu ulomak kalupa za lijevanje terakotnih figura. Usp. B. Kirigin, Issa — otok Vis u helenističko doba, Katalog izložbe, Split 1983, 14.

³⁵ Corinth, 2; Agora, 14; GPP, 277; Igračke u prethistoriji i antici iz zbirke AMZ (Katalog); P. J. Callaghan, KRIS 1976 Excavations at a Shrine of Glaukos, Knossos, *Annual of the British School at Athens* 73/1978, 28.

za okvirnu dataciju, utoliko što oblici u 4. st. imaju primaknute korijene koji međusobno zatvaraju trokutasti prostor.³⁸ Zoomorfne posude (askosi) nisu rijetka pojava u CG helenističkoj produkciji, ali ulomku (14), koji po svoj prilici pripada toj grupi, gotovo da nema ni približne analogije.³⁷ Sačuvani gornji dio posude podsjeća na tijelo ptice ili ribe, a vjerojatno se radi o tipu s izljevom, odnosno jedinim otvorom na jednoj i prstenastom ručkom na drugoj strani tijela, jer uobičajena trakasta ručka koja uzdužno presvođuje posudu u ovom slučaju ne dolazi u obzir.³⁸ Ulomci 16 a, b i 17 upućuju na krug »kampanske« C keramike, koje je ishodište Sicilija, a odlikuje se svijetlosivo pečenom glinom.³⁹ Stoga bi tu, ili možda u krugu neke domaće istočnojadranske radionice, trebalo tražiti podrijetlo spomenutih ulomaka. Fragmenti 18 a, b vjerojatno pripadaju istoj posudi, jer su bojom i kakvoćom gline identični, dok se istovremeno potpuno razlikuju od svih ostalih primjeraka u ovoj grupi materijala. Po svoj prilici radi se o zdjeli s jednom ručkom, izvorno arhaičnom istočno-grčkom obliku, koji je razmjerno čest i u grčkoj, te južnoitalskoj keramici u 5. i 4. st.⁴⁰ Dublji oblici javljaju se od druge polovice 5. st., ali nemaju toliko ukošenu ručku, pa je naš primjerak prilično izoliran. Moglo bi se raditi i o zdjeli s dvije ručke, u kojem slučaju također ne bi imala analogija u standardnom repertoaru grčke keramike. Uvjetno⁴¹ se CG keramici mogu pripisati i posude (20, 21) koje, međutim, čine posebnu cjelinu na temelju namjene, jer obje pripadaju posudama za toaletna ulja i mirise, odnosno začine, koje se odlikuju manjim dimenzijama i uskim otvorom. Neovisno o kontekstu u kojemu su zatečene, korisne su kao oslonci za približno datiranje. Naime, piriformni oblik unguentarija, jednako kao i plitko žlijebljenje aribala, ukazuju na kraj 4. i početak 3. st.⁴²

Katalog crnoglazirane keramike

1. Ulomak trbuha posude, vj. kupe. V. 7,2. Fina, žućkasta glina. Vanjska stijenka presvučena gustim, sjajnim crnim lakom odlične kvalitete. Unutrašnji dio je na najvećoj širini pošteđen od premaza, dok se na gornjem i donjem rubu naziru trake gustog, mutnog crnog laka, koji mjestimice prelazi u smeđe pruge. (T. 8/6)

5. ili 4. st. Vjerojatno atički primjerak.

2. Skifos atičkog tipa. V. 10,4. Fina žućkastonarančasta glina, potpuno prevučena razmjerno sjajnim crnim lakom, koji na unutrašnjoj stijenci ima metalan zelenkasti odbljesak. Vanjska stajaća površina je prevučena razrijeđenom, mrljastom crvenom bojom na prirodnoj podlozi. Neprimjetno izvijen rub prelazi u jajoliko tijelo, koje počiva na širokoj prstenastoj nožici. Ručke su odlomljene. (T. 4/7; 5/14)

5. ili 4. st. (Apulija?)

Anal.: Corinth, 69, Pl. 13/311, 332; CC, 306, 311, Pl. 127/4314, 4315, 131/4373;

* • Agora, 11; Corinth, 68.

³⁷ O askosima u CG helenističkoj keramici usp. CC, 426 i d., Pl. 211-215,.

*» Usp. sličan južnoitalski primjerak: A. D. Trendall, *Head Vases in Padula, Apollo* 2, Salerno 1962, 30, Fig. 21.

³⁹ CC, 47.

⁴⁰ Agora, 124 i d.; CC, 392 i d., Pl. 194.

.. — , , , , -Tvr. ^{TM} -n
" ° **»?»* *?»« tipa usp. GPP, 230. Po-
sve nézhatni tragovi na ulomcima 20-21 daju
naslutiti da se radilo o CG posudama.

« L. Forti, *La ceramica di Gnathia*, Napoli 1965, 48; Agora, 208, Pl. 77/1680–1681.

- C. Kaufman Williams, Corinth, 1978: Forum SW, *Hesperia* 48/2, 1979, 133, Pl. 50/46; U. Knigge, Untersuchungen bei den Gesandtestellen im Kerameikos zu Athen, *AA* 1972/4, i d., Abb. 23/3, 24/3; E. Lissi Caronna, Oppido Lucano, *Not. se.* 26/1972, 496, Fig. 6/2; G. d'Henry, Pontecagnano, *Not. se.* 27/1973, 197, Fig. 211/4; Agora, 84 i d., Pl. 15/318-328, 16/334—349.
3. Donji dio skifosa. V. 4,5. Od br. 2 razlikuje se samo manjim dimenzijama. (T. 2/12)
Datacija i analogije usp. br. 2.
  4. Ulomak skifosa korintskog tipa. V. 9. Vrlo kvalitetna žućkastonarančasta glina tankih stijenki, prevučenih u cijelosti sivkastocrnim, srednje sjajnim lakom. Dno trbuha na prijelazu u nožicu nije lakirano, a naslućuju se tragovi crvene boje. Ručke su odlomljene. Blago izvijeni rub prelazi u jajoliko tijelo, koje se naglo sužava na prijelazu u stajaću površinu. T. 5/13
Druga pol. 4—prva pol. 3. st. (Apulija?)
Anal.: D. Mertens, Sibari, *Not. se.* 26/1972, 213 i d., Fig. 222/ 94—95; J. — P. CC, 311, Pl. 131/4373 a, b; B. D'Agostino, R. Ross Holloway, N. P. Nabers. Excavations at Buccino: 1974, *AJA* 79/4, 1975, 372, Pl. 68/6; A. Greco Pontrandolfo, Un gruppo di tombe di un insediamento rurale del IV sec. a. C. da S. Angelo di Ogliaria (Salerno), *Annali-Napoli* 2/1980, 109, Fig. 14, 25.
  5. Ulomak skifosa. V. 6,5. Boja i kvaliteta gline i laka identična br. 4. Ravan rub, ispod kojeg je smještena horizontalna, trakasta ručka trokutnog oblika, koja prelazi izravno u jajoliko tijelo. (T. 2/5; 5/11)
Datacija i analogije usp. br. 4. (Vjerojatno se radi o ulomku koji s brojem 4 čini cjelinu.)
  6. Nožica skifosa korintskog tipa. V. 2,3. Fina žućkasta glina. Unutrašnje stijenke prevučene su posve razrijeđenim mrkim lakom, a vanjske su pošteđene, osim ruba stajaće površine, ukrašenog trakom mutnog mrkog laka. Konična nožica diskoidnog oblika je s donje strane ukrašena točkom i dvjema koncentričnim trakama mrkog premaza. (T. II/6)
Druga pol. 4—prva pol. 3. st. (Sicilija?)
Anal.: CC. 305, Pl. 126/4311 a, b; P. Orlandini, Gela, *Not. se.* 14/190, 125, Fig. 6.
  7. Zdjelica na šupljoj prstenastoj nozi. V. 5,2. Meko pečena, šupljikava žućkasta glina. Potpuno prevučena mutnim smeđezelenkastim premazom slabe kvalitete, vrlo oštećenim. Široko ravno dno, koje počiva na šupljoj nožici, naglo se lomi u okomitu stijenku ramena i ravnog, zadebljalog oboda. S unutrašnje je strane ukrašeno radijalnom kompozicijom sastavljenom od urezanih palmeta unutar kruga s razmaknutim arkadicama, okruženog vijencem girlandi kojih spojeve krase također urezane palmete. Vanjska površina dna je u prirodnoj boji gline, ukrašena po sredini točkicom i kružnom trakom mrkog premaza. (T. 3/5)
4. ili 3. (?) st.
Anal.: (oblik): Agora, 293, Fig. 8/803; Corinth, 33 i d., Pl. 3/72, 73; CC, 205, Pl. 65/2681 a₁₂; 66/2682 b[^] I. Marović, M. Nikolanci, *Četiri groba iz nekro-*

- pole u Vičoj Luci*, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« 70—71, Split 1977, 23, T 10/3.
- Anal. (ukras): A. M. Fallico, Sicilia—Siracusa, *Not. se.* 25/1971—72, 600, Fig. 25/A 43; (približne anal.): Agora, 270 i d., Pl. 51/503—504; 53/532—533; G. Daux, *Chronique des fouilles* 1964, *BCH* 89/1965/2, 956, Fig. 18. (ukras vanjske površine dna); Agora, Pl. 43/129.
- 8a. Gornji dio minijaturnog vrča (olpe). V. 3,6. Vrlo fina crvenkastosmeđa glina i stijenke u cijelosti prevučene sjajnim crnosmeđim lakom. Izvijeni obod zaravnjenog ruba preko kratkog vratnog segmenta prelazi u, po svojoj prilici, kruškoliko tijelo. Kružno savijena trakasta drška premošćuje razmak između oboda i trbuha. (T. 3/10; 8/4)
4. st. (vjerojatno južna Italija)
- Anal.: *CC*, 345, Pl. 159/5233 e; D. Mertens, Sibari, *Not. se.* 26/1972 (Suppl), 226, Fig. 234/143; E. Fabbricotti, Cancellara, *Not. se.* 30/1976, 335, Fig. 4/13; G. d'Henry, Pontecagnano, *Not. se.* 27/1973, 197, Fig. 2/4.
- 8b. Okrugla baza, odnosno prstenasta nožica. D. 4,5. Prema kvaliteti gline i glazure, kao i dimenzijama, vjerojatno čini cjelinu s ulomkom br. 8a. (T. 3/11)
- 9a. Ručka skifosa. Duž. 3,9. Vrlo kvalitetna crvenkasta glina, prevučena crnosmeđim lakom osrednjeg sjaja. Položena je vodoravno neposredno ispod ruba posude, s krajevima primaknutim tako da zatvaraju trokutastu površinu. (T. III/3)
- 9b-e. Ručke skifosa, oblikom i fakturom vrlo slične br. 9a. Duž. od 2,5 do 3,6.
4. st. (vjerojatno južna Italija)
- Anal.: *Corinth*, 68 i d., Pl. 13; *CC*, 291, Pl. 117/4122 a.
10. Ručka (kantarosa ili vrāča), izvijena okomito u blagom luku. V. 6,5. Vrlo fina žućkastosmeđa glina u cijelosti prevučena crnosmeđim lakom osrednje kvalitete. (T. 5/12)
3. st. (južna Italija)
- Anal.: *CC*, 27, passim, Pl. 102/3542 a; 164/5341 a; 5343 c.
11. Donji dio amfore, kane ili sličnog oblika. V. 9. Gruba crvenkasta glina, u cijelosti prevučena mutnim, mrljastim crnim lakom, koji na unutrašnjim narebrnim stijenkama mjestimice poprima crvenkastu nijansu. (T. 4/16)
4. ili 3. st.
- Približne anal., *Corinth*, 112, Pl. 23/630; *CC*, 375, Pl. 179/5623[^]; K. Braun, *Der Dipylon-Brunnen B*, *Athen. Mitt.* 85/ 1970, 153—54, Pl. 68/170.
12. Vrč. V. 26. Nekvalitetna glina bež boje. Vanjske su stijenke prevučene mutnim, prilično oštećenim crnim lakom. Snažno izvijen obod preko kratkog cilindričnog vrata prelazi u kruškoliko tijelo, koje počiva na prstenastoj bazi. Trakasta žlijebljena ručka polazi nešto niže ispod ruba otvora, a na gornjoj je trećini ukrašena jezičastom istakom. (T. 4/6; 5/1)
- Kraj 4—prva pol. 3. st. (srednja Italija? lokalni proizvod?)
- Anal.: *CC*, 340, Pl. 156/5213 a, 5214 a.
13. Zdjelica (*eehinus*). V. 4,1. Fina, u jezgri crvenkasta, a na rubovima žuta glina. Stijenke su u cijelosti prevučene gustim, prilično sjajnim tamnosmeđim lakom.

Stanjen i jedva primjetno uvijen rub prelazi u blago zaobljen trbušni segment, oštro odijeljen od šuplje konkavne nožice, kojoj je samo stajaća površina prevučena glazurom, dok su unutrašnje stijenske pošteđene. (T. 3/7; 5/3)

4. st. (južna Italija?)

Anal.: *CC*, 169, Pl. 49/2423 b, 2424 b; R. Ross Holloway, *Excavations at Satrianum*, 1966, *AJA* 71/1, 1967, 60, Pl. 26/6; I. Rainini, *Valle d'Ansanto*, *Not. se.* 30/1976, 477, Fig. 43/538.

14. Askos (?) V. 4,8. Gruba, tamnosiva, vrlo tvrdo pečena glina. Vanjske su stijenske prevučene crnim lakom srednje kvalitete, znatno oštećenim. Vanjske stijenske ovog šupljeg predmeta ukrašene su ovalima nalik očima, a s unutrašnje strane duž hrpta opaža se linija spoja. Oblikom podsjeća na glavu ili tijelo životinje (riba, ptica?), ali među helenističkim askosima nema bliže analogije. (T. 3/8; 8/1) 4. ili 3. st. (lokalni proizvod?)

15. Noga i dio recipijenta kupe na nozi. V. 5,1. Meka žućkastosiva glina osrednje kvalitete. Stijenske su u cijelosti prevučene mutnim, crnim lakom slabe kvalitete. Blago zaobljeni recipijent prelazi u punu cilindričnu nožicu, neznatno suženu prema dnu, a ova, preko zaobljenog nabora, u diskoidnu stajaću površinu. (T. 3/6)

Kraj 5. do kraja 2. st. (lokalni proizvod? južna Italija?)

Anal.: *Agora*, 304, Fig. 9/876; E. Lissi Caronna, *Oppido Lucano*, *Not. se.* 26/1972, 497, Fig. 9/9; 523; *CC*, 11—112, Pl. 1413bj, 1415[^].

- 16a. Ulomak ramena i ruba zdjelice (dubljeg tanjurića). V. 2,3. Na stijenkama od meke svijetlosive gline naziru se tragovi crne glazure. Izvijen i zaravnjen rub se pod tupim kutom lomi u blago konkavno rame. (T. 2/10)

Kraj 3—poč. 2. st. (Sicilija? lokalni proizvod?)

Anal.: *CC*, 87, Pl. 4/1131 a_i; 1131 b_i.

- 16b. Baza i dio recipijenta. Kvaliteta gline i laka kao br. 16a — moglo bi se raditi o istoj posudi. V. 3,2. Blago zaobljen trbuh naliježe na šuplju prstenastu nožicu. (T. 2/11)

Datacija i anal. usp. br. 16a. U slučaju da se radi o ulomcima iste posude (16 a, b), usporedi anal. oblik: *CC*, 88, Pl. 5/1141a_x.

17. Ulomak ruba i ručke skifosa. Duž. 3,7. Boja i kvaliteta gline i glazure identična broju 16 a, b. Neposredno ispod lagano izvijenog ruba polazi trokutasta ručka. (T. 3/2)

3—2. st.

Anal.: *CC*, 291, 312, Pl. 118/41238!; 132/4376[^],[^].

- 18a. Ulomak oboda i recipijenta duboke zdjele. V. 11. Srednje kvalitetna glina oker boje. Stijenske su u cijelosti prevučene kvalitetnim, gustim crnim lakom srednjeg sjaja, koji mjestimice prelazi u smeđu nijansu, a inače je vrlo oštećen. Izvi jen i zaravnjen rub izravno prelazi u duboki jajoliki recipijent. (T. 4/5)

- 18b. Ulomak ruba i ručke. V. 7,4. Boja i kvaliteta gline i laka identična br. 18a — vjerojatno se radi o ulomcima iste posude. Neposredno ispod izvijenog ruba polazi ukošena, oblo-trakasta ručka trokutasteg oblika. (T. 4/2)

Kraj 5. ili 4. st.

- Anal.: Agora, 124 i d., Fig. 8/726—769; E. Lissi Caronna, Oppido Lucano, *Not. se.* 34/1980, Fig. 8/6, 21/2; Isti, *Not. se.* 26/1972, 519, passim, Fig. 49/4, 50/4; B. Schlörf—Vierneisel, Eridanos—Nekropole, *Athen. Mitt.* 81/1966, 98, Pl. 59/3.
19. Ulomak ruba, ramena i trbuha hemisferične šalice. V. 5,8. Vrlo fina crvenkasta glina, izvana i iznutra prevučena kvalitetnim crnim lakom, nešto sjajnijim na vanjskoj strani. Lagano stanjen rub preko ravnog ramena segmenta prelazi u trbušasti recipijent. Ispod ruba su urezane dvije vodoravne, usporedne linije. (T. 2/13)
Kraj 3—2. st.
Anal.: L. Forti, *La ceramica di Gnathia*, Napulj 1965, 84, T. 16/b; CC, 138, passim. Pl. 31/2121 a, b, c, 32/2155 a[^] O. Broneer, Excavations at Isthmia, *Hesperia* 27/1, 1958, 32, Pl. 13/b, d.
20. Unguentarij (crtež rekonstruiran prema slijepljenim ulomcima). V. 17,8. Fina okerroskasta pjeskovita glina s vrlo oštećenim neznatnim tragovima crnog premaza. Između vitkog cilindričnog vrata i pune konične nožice je kruškoliko ti jelo naglašenih ramena. Na unutrašnjim stijenkama su izraziti tragovi lončarskog kola. (T. 3/4)
Kraj 4—prva pol. 3. st.
Anal.: L. Forti, n. dj. (anal. br. 19), 48; A. Greco Pontrandolfo, n. dj. (anal. br. 4), 109 i d., Fig. 25; B. Schlörf—Vierneisel, n. dj. (anal. br. 18), 100 i d., Pl. 60/4,5; C. G. Boulter, Graves in Lenormant Street, Athens, *Hesperia* 32/2, 1963, 125, Pl. 46/1, 1—2; G. Vinicio Gentili, Piazza Armerina, Suppl. 2, *Not. se.* 23/1969, 34, Fig. 44/a—u.
21. Spljoštene aribal. Nedostaju vrat i ručka. V. 4,4. Žarko narančasta glina s brojnim krupnim primjesama. Na vanjskim stijenkama vrlo oštećeni tragovi mutnog sivkastocrnog premaza. Trbušni ment gljivastog tijela ukrašen je okomitodijagonalnim, usporednim dubokim urezima, odnosno plitkim žljebovima. (T. 3/1; 5/6)
Kraj 4. st.
Anal.: Corinth, 148, Pl. 35, 64/768; E. Militello, Sicilia, Troina, *Not. se.* 15/1961, 39, Fig. 45c; Agora, 208. Pl. 77/1680, 1681.

3. Gnathia

Gnathia vaze, nazvane prema apulskom lokalitetu na kojemu su prvi put uočene, iako je klasično središte njihove proizvodnje bio Tarent, mogu se smatrati podvrstom CG keramike, ukrašene specifičnim figuranim, biljnim i geometrijskim motivima.⁴³ Spomenutoj keramičkoj vrsti svojstveno je ukrašavanje delikatnijih oblika, ponekad vrlo tankih stijenki, čime donekle odudara od južnoitalske CRF keramike, s kojom se inače prožima kronološki (370/360—270), a u znatnoj mjeri i stilski.⁴⁴

« L. Forti, n. dj. (42); J. E. Green, *Gnathia Pottery in the Akademisches Kunstmuseum Bonn*, Mainz 1976; T. B. L. Webster, *Towards a Classification of Apulian Gnathia*, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 15, Lon-

don 1968, 1 i d. (*BICS*); B. Kirigin, n. dj. (34) (34), 7.

" A. D. Trendall, *Vaši Italijoti ed Etruschi a figure rosse*, II, *Città del Vaticano* 1955, 213; **GPP**, 202.

Ulomak (1) šalice pripada izvorno atičkom obliku preuzetom i u južnoitalskoj keramografiji, koji se u repertoaru ove keramičke vrste javlja razmjerno rijetko, i to na prijelazu u srednju fazu.⁴⁵ Sam motiv jajnice koji prati vanjsku krivinu ruba svojstven je i tzv. West Slope stilu atičkih radionica, osobito u 3. st.⁴⁶ Međutim, kako se na našem ulomku naziru urezane linije koje se okomito, odnosno koso spuštaju od ruba, te dio ugrebene rozete, vjerojatno se radi o posudi ukrašenoj rozetama u metopnim poljima, sačinjenim od grančica bršljana, što upućuje na krug slikara »Ruže« iz druge polovice 4. st.⁴⁷ Međutim, pouzdanost atribucije umanjuje fragmentarnost prikaza i činjenica da su sačuvane samo ugrebene konture, dok je boja iščezla.

Katalog *Gnathia* keramike

1. Ulomak šalice (kliksa). V. 2,6. Fina crvenkasta glina i vrlo tanke stijenke prevučene u cijelosti gustim, crnosmeđim lakom slabog sjaja. Neposredno ispod obođa smještena je zakošena ručka uzvnutih krajeva i široko razmaknutih korijena. Rub šalice je izvana ukrašen nemarno urezanim motivom visećih arkada, odnosno jajnice između dviju usporednih vodoravnih linija. Od spomenutog motiva odvaja se kosa viseća crta, dok se lijevo od nje nazire dio ugrebene rozete. Može se pretpostaviti da je prizor izvorno bio pojačan bojom, iščezlom u međuvremenu. (T. 2/8; 5/5)
Sredina ili druga polovica 4. st. (Konnakis ili radije slikara »Ruže«)
Anal.: B. Vikić-V. Damevski, *Apulske veze Gnathia stila u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, »Vjesnik AMZ« 15/1982, 110, 115, Tab. 1/2, 9/1; anal. oblika: CC, 297, Pl. 121/4241 a, b, d₂, 4242 a.
2. Ulomak skifosa. V. 4,8. Fina, crvenkasta glina i tanke stijenke, prevučene crnosivim, razmjerno sjajnim lakom. Neposredno ispod blago izvijenog ruba bila je smještena vodoravna ručka (odlomljena). Ukrašenost vanjske strane ruba sastoji se od trake koju čine dvije dvostruke urezane linije, popunjene motivom jajnice, od koje se odvaja okomita crta — stilizirana bršljanova grančica. Motivi su izvedeni kombinacijom urezivanja i bijele boje. (T. 8/5)
Druga pol. 4. st. (kasnija faza slikara »Ruže«)
Anal.: J. R. Green, *Gnathian Addenda*, »Bull. Inst. Classical Studies« (BICS) 18, London 1971, 31-2, Pl. 5b; Isti, n. dj. (43), 3, Pl. 3. B. Vikić-V. Damevski n. dj. (anal. br. 1), 112, T. 5/2.

4. Crvenofiguralna keramika (CRF)

Južnoitalska CRF keramika javlja se potkraj 5. st. pod utjecajem atičke, ali već od početka 4. st. razvija niz samostalnih radionica u Apuliji, Lukaniji, Kampaniji i Siciliji, s prepoznatljivim osobinama na osnovi kojih je moguće pojedine primjer-

⁴⁵ J. R. Green, n. dj. ((43), 10, Pl. 19/a, b; (oblik) J.-P. Morel, n. dj. (21), 295 i d., Pl. 120—ii ai.

⁴⁶ Corinth, 718, Pl. 319/418; GPP, 204 i d. (općenito o West Slope stilu)

⁴⁷ Potpunu analogiju ulomku br. 1 nalazim

jedino u dvama primjercima iz AMZ, što ih autorice pripisuju majstoru Konnakisu (T. 1/2), odnosno krugu slikara »Ruže« (T. 9/1), koji djeluju na prijelazu iz rane u srednju fazu Gnathije. Usp. B. Vikić, V. Damevski, n. dj. (anal. 1), 110, 115.

ke razmjerno precizno atribuirati, što se postiže kombinacijom oblika, vrste i kvalitete gline, a osobito likovnog izraza figuralnih prizora.⁴⁸ Međutim, kako pojedine radionice utječu jedna na drugu, a i majstori ponekad mijenjaju sredine, nastaju hibridni oblici, što dodatno otežava atribuciju.⁴⁹ Spomenuta je pojava osobito izražena u ovdje predloženoj zbirci, sastavljenoj od razmjerno malih ulomaka, zbog čega svaki pokušaj preciznijeg opredjeljenja ostaje krajnje hipotetičan, a provenijencija materijala dvojbena.

Ulomak br. 1 je dio tzv. glaukos vaze, vjerojatno skifosa, odnosno njegova bočnog dijela ispod ručke. Biljni motiv svojstven je prizoru od kojeg potječe i naziv takvih posuda, redovito ukrašenih s obje strane likom sove između dviju maslinovih grančica. Glauki su dosta česti u atičkim radionicama 5. st., ali se proizvode i u južnoj Italiji, osobito Kampaniji, tijekom cijelog 4. st.⁵⁰ Fragmentarnost našeg primjerka onemogućuje precizniju atribuciju, premda bi kvaliteta gline i laka mogla ukazivati na atički proizvod iz 5. st. Palmete su gotovo neizostavan detalj u južnoitalskom CRF slikarstvu.⁵¹ Međutim, lepezasta palmeta obliha listova, od koje se odvaja elegantno izvijena dvostruka vitica (6), nalazi potpunu analogiju u lukanskoj radionici slikara Napulja u drugoj polovici 4. st. No, kako taj slikar koristi crvenonarančastu glinu, a njegov lukanski suvremenik slikar Rocanova vrlo blijedu, od kakve je i naš ulomak,⁵² moguće je da se radi o radioničkoj kombinaciji, odnosno međusobnom utjecaju, ostvarenom u nekoj lukanskoj radionici u drugoj polovici 4. st.⁵³ S obzirom na boju i kvalitetu gline i laka, ista bi se okvirna atribucija mogla primijeniti na ulomak br. 7. Nezgrapno izvedena ruka, predimenzionirana u odnosu na nogu na kojoj počiva, ukazuje na kasniju fazu neke radionice, kada se općenito svugdje zapaža degeneracija motiva, »impresionistički« potezi i slabljenje kvalitete.⁵⁴ Spomenutu dvojbu oko opredjeljenja pojedinim radionicama odražava i ulomak (12) ukrašen motivom križa okomito presječenih krakova s točkama u slobodnim poljima, u okviru meandarske bordure, što je svojstveno apulskim radionicama, osobito u drugoj polovici 4. st., izvan kojih se rijetko susreće.⁵⁵ Međutim, dok su apulske radionice poznate po narančastocrvenoj, blijeda glina oživljena crvenkastim ili tamnije rozim preljevom (12) osobina je kampanskog područja.⁵⁶ Slična kampanskoj je i glina od koje su napravljeni ulomci 16a—f i 17, ukrašeni posve neraspoznatljivim motivima. Vodoravno položena spirala (14) po svoj je prilici neki kasniji, izobličeni

⁴⁸ A. D. Trendall, n. dj. (44), I—II; Isti, n. dj. (22); Isti, A. Cambitoglou, *The Red-Figured Vases of Apulia*, Oxford 1978; A. D. Trendall, *The Red-Figured Vases of Lucania, Campania and Sicily (LCS)*, Oxford 1967.

⁴⁹ Spominju se apulsko-lukanski, apulsko-kampanski, sicilsko-kampanski i slični stilovi. Usp. A. D. Trendall, n. dj. (22) 15; Isti, Cambitoglou, n. dj. (48), 62, passim.

⁵⁰ D. Caporusso Tempesti, *Due medaglioni romani con la raffigurazione della Salus, Notizie dal Chiostro del Monastero Maggiore* 19—20, Milano 1977, 128, bilj. 11 (i ondje navedena literatura).

⁵¹ Usp. A. D. Trendall, n. dj. (48—LCS), Fig. 3—118, passim.

⁵² A. D. Trendall, n. dj. (44), 20; Isti, A. Cambitoglou, n. dj. (48), 142.

⁵³ Usp. bilj. 49

⁵⁴ A. D. Trendall, n. dj. (48—LCS), 100, 155, passim. Inače, u iskoračenom položaju se najčešće prikazuju satirski likovi. Usp. A. D. Trendall, n. dj. (48—LCS), Pl. 31/5, 81/5; Isti, A. Cambitoglou, n. dj. (48), Pl. 15/1, 74/5.

⁵⁵ A. D. Trendall, A. Cambitoglou, n. dj. (48), Pl. 34, 71, passim.

⁵⁶ G. Patroni, n. mj. (26); A. D. Trendall, n. dj. (48—LCS), 191; Isti, n. dj. (22), 9.

izdanak ukrasne kompozicije palmeta s viticama, što se nerijetko susreće u kasnom južnoitalskom, a napose etrurskom CRF važnom slikarstvu, gdje se rado izvodi različitim mrljastosmeđim nijansama.⁵⁷ U toj bi grupi približnu analogiju mogao naći ulomak skifosa (H),⁵⁸ na kojemu se nazire vrh nezgrapno izvedene palmete, ali bi se isto tako moglo raditi i o nejasnom prizoru, naslikanom tamnim mrljastim lakom na prirodnoj površini posude.^{58a} Opisanu grupu materijala (11—17), iako nehomogenu u detaljima, povezuju neke opće zajedničke osobine: mrljast lak mrkih, pretežno smeđih nijansi, te »impresionistički« izvedeni, nejasni prizori. Moguće je pomišljati na južnoitalske imitacije standardnih proizvoda,⁵⁹ na kasniju fazu pojedinih radionica, kada u pravilu dolazi do opadanja kvalitete i barbarizacije motiva,⁶⁰ ili pak na još nedovoljno istraženu proizvodnju neke od lokalnih istočnojadranskih radionica (Issa, Pharos).⁶¹ Ulomci poklopca (9—10) ukazuju na sicilsku provenijenciju, jer je skifoidna piksida kojoj pripadaju izrazit oblik tog podneblja, dok je lebes gamikos (8) zajednička svojina cjelokupne južnoitalske CRF proizvodnje.⁶² Međutim, ulomak br. 8 mogao bi biti i lokalni proizvod, na što ukazuje slabija kvaliteta premaza, te nedostatak potpune analogije među južnoitalskim materijalom. Isto vrijedi i za vrh poklopca (9), gdje je uobičajeni motiv dviju prekrštenih palmeta znatno prestiliziran i, posve neočekivano, izveden urezivanjem, odnosno grebenjem.

Katalog CRF keramike

1. Ulomak bočne stijenke tzv. glaukos skifosa. V. 2,5. Kvalitetna glina tamnije bež boje i tanke stijenke, prevučene u cijelosti lagano mrljastim, sjajnim crnosmeđim lakom. Motiv dviju vertikalno postavljenih grančica masline u prirodnoj boji gline, s tragovima sjajnijeg crvenkastog, djelomice oljuštenog premaza, kojim je bio oživljen figuralni prizor. (T. 8/3)
Druga polovica 5. ili 4. st. (Atika ili južna Italija)
Anal.: I. McPhee, Red-Figured Pottery from Corinth, *Hesperia* 50/3, 1981, 281, Pl. 72/66; *CVA*, Roumanie, fasc. 1, Inst. d'arch., Musée nat. des antiq., Bucarest, fasc. 1, 37, Pl. 33/3—4; *CVA*, Italia, fasc. 6, Museo provinc. Castromediano di Lecce, fasc. 2, Tav. 56/6; *CVA*, France-Sevres (12), 69, Pl. 32/22, 24, passim; D. Caporusso Tempesti, n. dj. (50), 128, T. 71/8.
2. Ulomak ruba i ramena skifosa. V. 4. Fina sivkastonarančasta glina, tanke stijenke prevučene crnosmeđim lakom srednjeg sjaja. Ispod ruba ukrašenog motivom valovnice (»pasji skok«) vidljiv je gornji dio ženske glave sa crnom kosom ukrašenom dijademom, odnosno mrežom. Detalji su izvedeni bijelom i žutom bojom. (T. 8/2)

⁵⁷ J. et L. Jehasse, La nécropole préromaine d'Aléria, *Suppl. XXV* a »Galija«, Paris 1973, 268 i d., Pl. 82—83, osobito 85/797.

⁵⁸ N. dj. 503, Pl. 87/208.

^{58a} Crnofiguralna, odnosno crnoslikana je podgrupa CRF južnoitalskog važnog slikarstva 2. pol. 4. i 3. st. A. D. Trendall, n. dj. (38 30; GPP, 190, 203; F. G. Lo Porto, n. dj. (anal. 5 — neukrašena ker.), 3il3.

⁵⁹ A. D. Trendall, A. Cambitoglou, xlvi.

^M Usp. bilj. 54.

⁶¹ Usp. B. Kirigin, n. dj. (34), 7.

•* A. D. Trendall, n. dj. (48—LSC), 580, passim.

⁶² Jedinu potpunu analogiju nalazim u posudama iz AMZ koje autorica okvirno pripisuje apulskoj produkciji ali ne navodi pojedinačno poredbeni materijal.

Konac 4. st. (Apulija?)

Anal.: V. Damevski, *Crvenofiguralne vaze iz apulskih radionica u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, — III dio, »*Vjesnik AMZ*« 8/1974, 98 i d, Tab. 40/1, 41/2, 42/1—2;⁶³ A. D. Trendall, n. dj. (44), 112, Pl. 31/e (Apulija, zvonoliki krater); *CVA*, Italia, fasc. 6, Museo Castromediano di Lecce, fasc. 2, 33—34, T. 55/11, 12; 56/1, 2. (Apulija, skifosi)

3. Ulomak ruba skifosa. V. 1,8. Fina, smeđenarančasta glina i tanke stijenke, prevučene u cijelosti razmjerno sjajnim, ali znatno oštešenim crnim lakom. Rubni se ornament sastoji od crvene trake na kojoj je tanjim i debljim crnim linijama izveden motiv jajnice, što se inače u južnoitalskom CRF slikarstvu javlja od samog početka, dok nemarna izvedba na ovom ulomku ukazuje na kasnije vrijeme. (T. 8/7)

Druga polovica 4. st. (južna Italija)

Anal.: A. D. Trendal, n. dj. (48-LCS), Pl. 23/1, 4; 79/4, passim; Isti, n. dj. (44), I, T. 14/a, b; 6/c.

4. Ulomak ručke oblog presjeka, vjerojatno zvonolikog kratera. V. 9. Fina glina crvenkaste boje, izvana prevučena razmjerno sjajnim, gustim crnim lakom, prilično oštećenim. Vanjski lepezasti rub korijena ukrašen je motivom radijalnih usporednih crtica, poznatom još u klasičnom, a osobito južnoitalskom CRF važnom slikarstvu. Nemarna izvedba na ovom ulomku ukazuje na kasnije vrijeme. (T. 3/9)

Druga polovica 4. st. (južna Italija)

Anal.: A. D. Trendall, A. Cambitoglou, n. dj. (48), Pl. 7/4 i d., passim; A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), Pl. 11/6 i dd., passim; C. G. Boulter, n. dj. (26), 65, Pl. 23.

5. Ulomak ručke oblog presjeka, vjerojatno kolonetnog kratera. V. 10. Glina kao br. 4, a crni lak, kojim je prevučena s vanjske i bočnih strana, nešto sjajniji. (T. 2/19)

Vjerojatno apulski proizvod iz 4. st.⁶⁴

Anal.: (arkadni krateri općenito) V. Damevski, n. dj. (anal. 2), T. 3—5; A. D. Trendall, A. Cambitoglou, n. dj. (48), Pl. 29/5—6, Pl. 49, passim; A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), Pl. 4, 15/1—4, passim.

6. Ulomak trbuha posude s ostatkom korijena horizontalne ručke. V. 5,5. Fina žućkasta glina i deblje stijenke (0,7) prevučene izvana crnosmeđim mrljastim lakom, a iznutra tamnije roskastim premazom. Ispod ručke, korijen koje je bio ukrašen radijalnim crticama, prikazana je lepezasta palmeta oblih listova s dijelom elegantno izvijene vitice s lijeve strane. (T. 2/9; 9/4)

Druga polovica 4. st. (Lukanija?)

Anal.: A. D. Trendall, n. dj. (44), I, 20, 5/c—d.

⁶⁴ S obzirom da su kolonetni krateri svojstveni Apuliji a u drugim se krajevima nešto rjeđe javljaju. Usp. V. Damevski *Crvenofiguralne vaze iz apulskih radionica u Arheološ-*

kom muzeju u Zagrebu Vjesnik AMZ 5/1971, 717, bilj. 10; A. D. Trendall, A. Camtoitoglou, n. dj. (48), xlix.

7. Ulomak trbuha posude. V. 6,5. Boja i kvaliteta gline i laka kao br. 6, s razlikom što su i unutrašnje stijenke (deb. 0,6) bile prevučene tamnom glazurom, sačuvanom u tragovima. Prikaz nagog muškarca, odnosno njegove iskoračene noge na kojoj počiva ruka, a desno od njega dio nejasnog predmeta. Nemarna izvedba ukazuje na kasnije vrijeme. (T. 2/14; 9/2)
 Druga polovica 4. st. (južna Italija, Lukanija?)
 Analogije za iskoračene nage muške likove-usp. bilj. 54.
8. Poklopac. Fina žućkastosmeđa glina. V. 4,8. Cilindričnovretenasti vrh i detalji ukrasa izvedeni su razrijeđenim, mutnim crnosmeđim lakom. Unutrašnje su stijenke neukrašene, dok se ukras vanjskih sastoji od kombinacije crnih radijalnih jezičaka i bijelih točkica na ramenu, te vijenca crnih točkica na obodu poklopca. (T. 2/7; 5/7)
 Druga polovica 4. st. (južna Italija, Sicilija?)
 Približne analogije: A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), Pl. 255/10, 254/7 (Lipari).
9. Vrh poklopca. D. 5,2. Fina žutonarančasta glina. U cijelosti prevučen mrljastim, razrijeđenim crnosmeđim lakom. Na gornjoj kružnoj plohi je urezan, odnosno ugreben, križno komponiran biljni motiv sastavljen od palmeta i izduženih, trokutastih listova, obrubljenih nitima. (T. 2/4; 5/4)
 Druga polovica 4. st. (južna Italija, Sicilija ili lokalna radionica?)
 Približne analogije (isključivo obojenih motiva): A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), 42, passim, Pl. 170/8, 184/2, 215/6, 249/1—3, passim.
10. Vrh poklopca. D. 4,8. Boja i kvaliteta gline slična br. 9, ali je crna glazura znatno sjajnija. Kružna je ploha ukrašena crnim prugama koje polaze iz središta, stvarajući difuznu radijalnu kompoziciju. (T. 2/3; 5/10)
 Druga polovica 4. st. (vjerojatno Sicilija)
 Anal. A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), 424, passim, Pl. 170/8, 216/1—4, 249/1—3.
11. Ulomak skifosa s ručkom, V. 6. Boja kvaliteta gline i laka kao br. 6. Unutrašnje su stijenke prekrivene crnosmeđom prugastom glazurom. Neposredno ispod kratkog, snažno izvijenog ruba polazi vodoravna ručka oblog presjeka, široko razmaknutih krajeva, prevučena crnim premazom koji ne pokriva jedino površine spoja s tijelom posude. (T. 9/1)
 Druga polovica 4. ili 3. st. (italska ili lokalna produkcija)
 Anal.: (ručka) A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), 235, passim, Pl. 92/1—2, 137/6, 169/3—6.
12. Ulomak trbuha posude. V. 4,9. Kvalitetna meka glina izrazito blijede žućkaste nijanse, prevučena u cijelosti roskastim premazom, poviše kojeg je s unutrašnje strane sloj mutnog, oštećenog crnog laka. Na gornjem dijelu ulomka se s vanjske strane naziru ostaci nejasnog prizora, ispod kojeg teče ukrasna traka sastavljena od metopne kompozicije meandra i križa u četverokutu. Motiv je izveden vrlo oštećenim mrkim lakom. (T. 9/8)
 Druga polovica 4. ili 3. st. (južna Italija-Kampanija?, lokalna radionica?)
 Anal.: (bordura) A. D. Trendall, A. Cambitoglou, n. dj. (48), 134 i d., Pl. 45/6, 133, 136, 143; A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), 162 i d., Pl. 77/1—2; Isti, n. dj. (44), II, 108 i d., Pl. 29, passim.

13. Ulomak vrata pelike. V. 5,5. Meka, kvalitetna, žutosivkasta glina. Stijenke su prevučene mutnim, mrljastim crnim lakom. Uz kratki izvijeni vrat priliježe korijen odlomijene ručke. Po sredini vratnog segmenta teče vodoravna ukrasna traka ispunjena motivom jajnice, izvedenim nemarno debljim i tanjim linijama crnog laka na prirodnoj podlozi. (T. 9/3)
 Druga polovica 4. ili 3. st. (južnoitalski ili lokalni proizvod)
 Anal.: A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), 208 i d., Pl. 82/5, 109/4, 118/1 (Kampanija); Isti, A. Cambitoglou, n. dj. (48), Pl. 6/28, 13/59—60; A. D. Trendall, n. dj. (44), II, 162 i d., Pl. 43.
- 13a. Ulomak pelike. V. 5. Boja i kvaliteta gline i laka, te motiv, identični kao br. 13. Nešto tanje stijenke ukazuju da se radi o drugoj posudi. (T. 9/6)
 Datacija i analogije usp. br. 13.
14. Ulomak posude. V. 5,8. Fina, meka roskasta glina. Na unutrašnjim stijenkama naziru se tragovi crnog premaza, dok su vanjske ukrašene spiralom izvedenom mutnim, mrljastim crnim lakom u kombinaciji sa svijetlim roskastim premazom. Podloga niže od opisanog motiva prekrivena tamnosmeđim, mrljastim prugama, koje teže ljubičastoj nijansi. (T. 9/7)
 Kraj 4. ili 3. st. (južnoitalska ili domaća radionica)
 Približne analogije — usp. bilj. 57.
15. Ulomak posude. V. 3. Boja i kvaliteta gline i laka kao br. 13. Unutrašnje stijenke glazirane, izvana motiv meandra — dio ukrasne bordure. (T. 9/5)
 4. st.
 Anal.: Motiv meandra se u južnoitalskom CRF važnom slikarstvu javlja od samog početka. Usp. A. D. Trendall, n. dj. (48-LCS), Pl. 1 i d., passim; Isti, A. Cambitoglou, n. dj. (48), Pl. 1 i d., passim.
- 16 a—f. Ulomci različitih posuda. Svi su napravljeni od razmjerno fine gline žučkastih nijansi, prevučene izvana i iznutra mrljastim, veoma oštećenim crnosmeđim lakom. Motivi na vanjskim stijenkama su posve nejasni. (T. 10/1—6)
 Kasno 4. ili 3. st. (južnoitalski ili lokalni proizvodi)
- 17 a—b. Ulomci različitih posuda. Razlikuju se od prethodnih (16 a—f) jedino roskastim premazom na unutrašnjim stijenkama. Jedan od njih (a) nosi tragove crvenkaste boje i na vanjskoj strani. (T. 10/7—8)
 Kraj 4. ili 3. st. (južna Italija — Kampanija?, ili lokalna radionica?)

5. Crvenoslikana keramika⁶⁵

Od 5. st. se u grčkim (Atena, Korint) i drugim mediteranskim radionicama posude ukrašava vodoravnim trakama crnog laka, odnosno boje, koja u početku uglavnom slučajno, a kasnije zbog smišljenih tehničkih postupaka u pripremi gline i pečenju, poprima smeđe i crvene tonove.⁶⁶ Crvenoslikana keramika iz starograd-

⁶⁵ Termin treba razlikovati od crvenofiguralne keramike, jer se radi o drukčijim tehnikama. U prvom slučaju se motivi izvode crvenim nijansama na prirodnoj podlozi, a u

drugom su figure u prirodnoj podlozi gline, dok su slobodne površine prevučene tamnom glazurom,

ske zbirke po svim odlikama pripada južnoitalskom području, osobito apulskoj pokrajini Mesapiji, gdje se od 5. st, a pogotovo u 4. st. u okviru subgeometrijske faze javlja keramika koja autohtone oblike i načine ukrašavanja kombinira s onima istočno-grčke inspiracije.⁶⁷ Od kraja 5. st. počinje prevladavati biljni ukras, a od geometrijskog se zadržavaju uglavnom samo vodoravne i koncentrične pruge, izvedene nijansama smeđe i crvene boje. Od klasičnih grčkih oblika veću primjenu ima jedino kolonetni krater (3a, b).⁶⁸ Svojevrsna tom području je i autohtona forma — *kalathos* (2),⁶⁹ dok bi se tanjur na nozi (1) mogao smatrati lokalnom varijantom, odnosno preradom jonske kupe.

Katalog crvenoslikane keramike

1. Tanjur (plitka kupa) na nozi. V. 8,4. Razmjerno fina, u jezgri žućkasta, a na rubovima crvenkasta glina i ukras izveden otvoreno crvenom bojom. Plitki, nepravilno zaobljen recipijent oštro uvučenog oboda počiva na cilindričnoj nožici koja se širi u šuplju diskoidnu stajaću površinu. Ukras unutrašnjih stijenki sastoji se od koncentričnih linija i traka crvene boje. Sam rub je ukrašen motivom ispunjenih trokuta i crvenom trakom s vanjske donje strane. Nožica je u cijelosti prekrivena vodoravnim trakama različitih nijansi crvene boje, koje se prelijevaju jedna u drugu, dok je stajaća površina pošteđena. (T. 6)
Kraj 5. ili 4. st. (vjerojatnije kraj 4. st. — Apulija)
Analogija: G. Delli Ponti, *Ritrovamento di una tomba in Alezio* (Lecce), »Archivo storico pugliese« 24/3—4, Bari 1971, 343, Fig. 1.
Pribl. anal.: P. Villa D'Amelio, San Giuliano (Etruria), *Not. se.* 17/1963, 29, Fig. 29/8; B. Lissi Caronna, Oppidio Lucano (Basilicata), *Not. se.* 34/1980, 175, Fig. 79/7; B. M. Scarfi, Gioia del Colle (Apulia), *Not. se.* 16/1962, 190—191, Fig. 170.
2. Čaša (*kalathos*). Dno odlomljeno. V. 6. Boja i kvaliteta gline i premaza kao br. 1, s time da su upotrijebljene i mrke nijanse. Na ravnom (?) dnu počiva široki ljevkasti recipijent, kojega su unutrašnje stijenke pošteđene, osim dviju usporrednih, koncentričnih linija uz sam rub. Vanjska je površina u cijelosti prekrivena vodoravnim crtama i trakama tamnocrvenih i crnih nijansi, koje se međusobno prelijevaju. Otprilike sredinom recipijenta s vanjske strane teče traka u prirodnoj boji gline, ispunjena okomitim potezima crvene boje. (T. 4/8; 5/2)

⁶⁶ O. Broneer, *Excavations at Isthria*, *Hesperia* 31/1, 1962, 25 Pl. 11 b. Corinth, 10, passim; Agora, 18 i d.; C. G. Boutler, n. dj. (26), 65.

⁶⁷ M. Mayer, *Apulien vor und während der hellenisierung*, Leipzig-Berlin 1914, 244 i d.; G. Andreassi, *La ceramica indigena*, u: *La collezione Polese nel Museo di Bari*, Bari 1970, 33 i d.; A. M. Cbieco-Bianchi Marini, *Conversano*, *Not. se.* 18/ 1964, 175; A. D. Trendall, n. dj. (48—LCS), 582.

⁶⁸ M. Mayer, n. dj. (67), 248, passim; *CVA*, Italia fasc. 4. Museo provinciale Castromediano di Lecce, fasc. 1, 17, Tav. 29/1—4; *CVA*, France, mase. 13, Musée nat. de Sèvres, fasc. 1, 65 i d., Pl. 31/18, 20; *CVA*, USA, fasc. 3, University of Michigan, fasc. 1, 51, Pl. 28/1; *CVA*, Lecce, mase. 1, 13 i d., Pl. 14 i 15.

⁶⁹ M. Mayer, n. dj. (67), 247, passim; E. Fabbricotti, n. dj. (anal. 2), 333.

Anal.: A. M. Chieco-Bianchi Martini, n. dj. (67); E. Lissi Caronna, n. dj. (anal. 1), Fig. 44/11, 45/11; E. Fabbricotti, Cancellara (Lucania), *Not. se.* 30il976, 333, Fig. 4/7. *CVA*, Italia (anal. CRF-1), 11, T. 10/11.

3a. Ulomak vrata kolumnog kratera. V. 11. Fina, pjeskovita, tamnije žućkasta glina i ukras izveden tamnije crvenim do ljubičastim nijansama. Naglašeno konkavan vrat prelazi u oštro lomljeno rame, odnosno snažno izvijen obod, ojačan zadebljalim rubom, koji je bio crveno obojen. Ukras na vratu sastoji se od vodoravno položenih grančica (lovor?) zaobljenih duguljastih listova i pahuljastih cvjetova, smještenih između dviju traka popunjenih točkicama. (T. 4/12)

3b. Ulomak ručke kolonotnog kratera. V. 9. Boja i kvaliteta gline i ukrasa kao br. 3a. S rubova pravokutne držače površine ukrašene dvjema palmetama polaze dva obla stupica, od kojih je jedan sačuvan do korijena kojim je prijanjao za rame posude. (T. 4/15)

Ulomci 3a i b su bez sumnje dijelovi iste posude.

4. st. (Apulija)

Anal.: Usp. bilj. 68. Anal. ukrasa (*oinohoe*) — B. M. Scarfi, n. dj. (anal. 1), 87, Fig. 72.

6. Neukrašena keramika

S obzirom da je crno glaziranje također vrsta ukrašavanja, neukrašenim se može smatrati uglavnom grubo, pretežno kuhinjsko posuđe različite namjene. Utoliko je neobična u okviru te grupe pojava jednog vrlo kvalitetno i precizno izrađenog primjerka (1), koji inače nalazi analogije finom, slikanom helenističkom posudu. Moguće je da se radi o naknadnom iščezavanju bojanog ukrasa, ili pak o lokalnoj imitaciji južnoitalskog uzora. Jedini primjerci kuhinjskog posuđa u pravom smislu u ovoj grupi su zdjela za kuhanje (2) i mužar (5), posuda za usitnjavanje žita. Tamnije mrlje na vanjskoj površini zdjele od crvenopečenih tankih stijenki su tragovi izlaganja vatri.⁷⁰ Sudeći po svojstvima gline i izradbi, mužar bi mogao biti iz Korinta, odakle se često, osobito u 5. st., izvozi, ili pak južnoitalskog podrijetla.⁷¹ U ovom je kontekstu zanimljiv utoliko što prema tipološkim osobinama ukazuje na 5. st. Izradba posuđa na nozi (3, 4) je arhaisko i klasično nasljeđe, poznato u CF, CRF i CG varijantama.⁷² Kupe i zdjele na nozi postaju rjeđe, počam od kasnog 1>.st., ali se još uvijek proizvode, osobito u rubnim područjima helenističkog svijeta.⁷³ Rjeđa je pojava da se u gruboj varijanti, kao u ovom slučaju, izrađuju primjerci koji oblikom i namjenom radije pripadaju grupi fine keramike, pa bi to eventualno moglo ukazivati na lokalnu proizvodnju.

Katalog neukrašene keramike

1. Poklopac (amfore?). V. 6, 8. D. 11. Razmjerno gruba žutonarančasta glina. Unutrašnje stijenke su potpuno prekrivene naslagom bijelog vapnenog sloja. Kalo-

⁷⁰ Što je vrlo karakteristično za tu keramičku vrstu u svim razdobljima. Usp. Agora, 34.

⁷¹ Usp. Corinth, 109; Agora, 222; B. A. Sparkes, The Greek Kitchen, *Journal of hell. Studies* 814, 1902, 1*25. (JHS)

⁷² GFP, 140, passim.

⁷³ Agora, 138, bilj. 1, 2.

tašti poklopac širokog zaravnjena ruba nosi na vrhu ukras u obliku cvjetnog tučka, obavijenog trokutastim listovima vrlo fino i detaljno izvedene nervature. (T. 4/14)

Kraj 4. st. (Apulija, lokalna proizvodnja?)

Anal.: (slikana varijanta) J. R. Green, *Some Painters of Gnathia Vases BICS* 15/1968, 47 i d.; Pl. 9/b; *CVA*, France (68), 86, Pl. 44/13.

2. Ulomak zdjele. V. 4. D. 18, 8⁷⁴ Razmjerno gruba crvena glina iznutra svjetlije, a izvana tamnije nijanse, prouzročene djelovanjem vatre. Ljevkašti vrat se preko kratkog ramena pod oštrim kutom lomi prema uvučenom trbuhu. Uz rame i vrat priljubljena je, neznatno nadvisujući rub, obla ručka spljoštenolučnog oblika. Duž unutrašnje stijenke između vrata i ramena teče horizontalna istaka, koja je podržavala poklopac. (T. 4/17–18)

4. ili 3. st. (južna Italija ili Sicilija)

Anal.: Corinth, 93–94, Pl. 17, 56; E. Militello, Sicilia, Troina, *Not. se.* 15/1961, 380, Fig. 39 (piksida); D. Adamesteanu, Sicilia, Manfria, *Not. se.* 12/1958, 329, Fig. 30/3–4; 32; K. Braun, Der Dipylon—Brunnen B₁, *Athen. Mitt.* 85/1970, 156, Pl. 71/181.

3. Ulomak posude (kupa?) na nozi. V. 10,4. D. baze 11,2. Zuckastonarančasta gruba glina. Šuplja konična noga, koja prelazi u široku diskoidnu stajaću površinu, nosi nešto dublji recipijent s tragovima paljenja na unutrašnjim stijenkama. Crne se mrlje zapažaju i na vanjskoj površini, ali je malo vjerojatno da se radi o ostacima glazure. Otprilike sredinom noge izvana teče plitko udubljen vodoravni žlijeb. (T. 4/3)

Kraj 5. ili (vjerojatnije) 4. st. (južna Italija ili lokalna radionica)

Anal.: (CG varijanta) CC, 181, Pl. 55/2539[^]; Agora, 264, 304, Pl. 20/420; 35/973. (neukrašena varijanta) A. M. Chieco-Bianchi Martini, Conversano, *Not. se.* 18/1964, 122, Fig. 22/4.

4. Noga posude. V. 8. D. baze 9,6. Dno recipijenta odlomljeno. Od prethodne se razlikuje jedino manjim dimenzijama i tragovima kola na unutrašnjim stijenkama. (T. 4/4)

Datacija i anal. — usp. br. 3.

5. Ulomak mužara (posude za usitnjavanje žita). V. 5,6. D. baze 32. Gruba, pjeskovita, u jezgri crvenkasto, a na rubovima žuto pečena glina. Tamniji mrljasti tragovi na unutrašnjim i vanjskim stijenkama (ostaci glazure?). Plitki recipijent debelih stijenki počiva na ravnoj, širokoj prstenastoj bazi. Sa zaobljenog ruba trokutastog presjeka polazi blago uzvijena ručka u obliku pločaste istake, ukrašene na gornjoj površini gustim, plitkim okomitim urezima. (T. 4/1)

Kraj 5. ili 4. st. (Korint ili vjerojatnije južna Italija)

Anal.: Corinth, 109; Agora, 370, Pl. 91/912; F. G. Lo Port, *Recenti seoperte archeologiche in Puglia*, *Atti des sedicesimo Convegno di studi sulla Magna Grecia*, Napulj 1977, 742–3, T. CXV.

⁷⁴ Na snimcima B. Kirigina (usp. bilj. 3) se vide još neki ulomci, koji su po svemu sudeći pripadali istoj posudi).

7. Utezi za tkalački stan

Keramički predmeti br. 1—4 se konvencionalno nazivaju utezima za tkalački stan, iako im je namjena vjerojatno bila višestruka.⁷⁵ Teško ih je preciznije datirati, jer se zatiču u kontekstu od 6. st. pa sve do rimskog razdoblja. Okrugli, piramidalni i lentoidni oblici (1—3) izrazito su obilježje grčko-helenističkih slojeva, dok se čini da su konični (4) svojstveniji rimskom razdoblju.⁷⁶ Nerijetko su ukrašeni, što nije slučaj s našim primjercima, te prevučeni crnom glazurom, tragovi koje se naziru i na predmetima ove zbirke. Njihov je sveukupan broj prilično impozantan: 7 okruglih, 3 lentoidna, 8 piramidalnih i 1 koničan — ukupno 19 komada. Može se pretpostaviti da ih je bilo i više, s obzirom da se radi o neatraktivnom materijalu koji u jednoj izrazito kolekcionarskoj kampanji sigurno nije temeljito prikupljen. Zanimljivo je spomenuti da se velika količina utega na jednom mjestu u helenističkim nalazima često tumači zavjetnom namjenom, bilo da se zatiče u kontekstu hramske ili profane arhitekture.⁷⁷

Katalog utega:

1. Okrugli uteg. V. 9. Gruba žutosivkasta glina. Dvije rupice neposredno ispod ruba. (T. 4/9)
2. Ovalni uteg. V. 8. Vrlo gruba, ispucala, tvrdo pečena tamnosiva glina. Dvije rupice ispod ruba. (T. 4/13)
3. Piramidalni uteg. V. 9. Razmjerno fina, meka glina oker boje. Dvije rupice na gornjem dijelu. (T. 4/10)
4. Uteg koničnog oblika. V. 8,8. Razmjerno fina, meka žutoroskasta glina. Grčko i helenističko razdoblje. (T. 4/11)

Anal.: H. Goldman, *Excavations at Gözlii Kule*, Tarsus, Princeton 1950, 394 i d., Pl. 267; F. G. Lo Porto, Metaponto, *Not. se.* 20/1966, 153, T. 4, 5; P. Orlandini, Sicilia, Gela. *Not. se.* 15/1962, 352, Fig. 8 i 24; Sibari, suppl. I, *Not. se.* 23/1969, 69, Fig. 78.

Opisani materijal nameće brojna pitanja, sugerirajući istovremeno izvjesne zaključke koji, međutim, s obzirom na spomenute okolnosti nalaza,⁷⁸ teško mogu naći razinu pretpostavke. Lokalitet s kojeg potječe ova zbirka je, po svemu sudeći, davao grobne nalaze u kojima je dominirala *gnathia*, praćena terakotnim figuricama.⁷⁹ Znatna količina fine keramike, napose lekiti, upućuje da se i ovdje po svemu sudeći, radi o grobnim priložima, premda ostaje nejasnim kako je došlo od izrazitog usitnjavanja i lomljenja, što bi prije bilo očekivati pri naseobinskom ili sličnom sloju.⁸⁰ Na ovu bi drugu mogućnost moglo ukazivati karakteristično kuhinjsko posuđe, premda ne bezuvjetno, jer se ono zatiče i među grobnim priložima, te ulomci za lijevanje,⁸¹ što daje naslutiti i radioničku djelatnost, kojoj bi se eventualno

⁷⁵ H. Goldman, n. dj. (anal.), 394, bilj. 6. • N. dj., 294.

⁷⁷ P. Orlandini, n. dj. (anal.), 352; Sibari (anal.), 333.

⁷⁸ Usp. bilj. 4 i 5.

⁷⁹ Usp. bilj. 4.

⁸⁰ Osobito su fragmentirani lekiti, a inače zbirka sadrži veću količinu razmjerno malih, dosta amorfnih ulomaka, koji upravo iz tog razloga nisu u ovom radu uzeti u razmatranje. w Usp. bilj. 3.

mogla pripisati i grupa utega za tkalački stan. Međutim, nađeni u većoj količini na jednom mjestu, ti se predmeti rado tumače i votivnom namjenom,⁸² na koju bi mogućnost mogle ukazivati i minijaturne posude (svetište ili *heroon* u okviru groblja?), tim više što brojni manji ulomci svjedoče o većoj količini takvog materijala.⁸³ I u tragovima paljenja na unutrašnjim stijenkama dviju kupa iz grupe neukrašene keramike dade se naslutiti neka ritualna namjena, vezana možda uz grobne ili zavjetne žrtve.

Iz svega proizlazi da narav ovdje prikazanog materijala, kao i pitanje cjelovitosti nalaza, ostaje nerazjašnjenom. Zanimljivo je pri tome da se ono malo bilježaka o starogradskoj keramici u starijoj literaturi odnosi na kasniju fazu *gnathie*, kao i na terakotne figurice, što upućuje na vrijeme nešto kasnije od 4. st., kako se inače pretežno može datirati zbirka Biankini.⁸⁴

Kako smo uskraćeni za vrijednost nalaza kao cjeline, najveće zanimanje nedvojbeno pobuđuju CF ulomci, utoliko što izlaze izvan konteksta zajamčenih literarnih vijesti i dosadašnje arheološke evidencije o grčkom Pharosu, podržavajući istovremeno tek naslućenu pretpostavku o arhajske grčke naseobini na Hvaru, koju se nastojalo prepoznati u nedovoljno preciznim litetarnim izvorima i općem povijesnom kontekstu, uz nadu da će jednom biti oznažena i materijalnim nalazima.⁸⁵ Dugotrajna, više lokalpatriotski nego znanstveno obilježena prepirka i dvojba oko ubicacije parske kolonija na Hvaru (Stari Grad ili Hvar) odavno je riješena u korist onog prvog.⁸⁶ Međutim, otvorenim ostaju neka druga pitanja grčke kolonizacije otoka, a osobito odnos parske Pharosa naspram vremenskog i prostornog smještaja naseobine *Dim(ale)*, dokumentirane novcem,⁸⁷ te Anhiale, koju spominje Stefan Bizantinac, a suvremena je historiografija tretira različito, od pretpostavke da se radi o arhajske naseobini na ušću Neretve ili na mjestu kasnijeg Pharosa, preko izjednačavanja s *Dimale*, do mišljenja da se pod tim nazivom krije luka Pharosa.⁸⁸ S obzirom da nalazi, osobito novac, upućuju na grčku naseobinu i na području grada Hvara,⁸⁹ bilo bi poželjno na temelju arheološkog materijala pokušati rasvijetliti spo-

⁸² Usp. bilj. 77.

⁸³ Usp. bilj. 36.

⁸⁴ Međutim, treba voditi računa o tome da su spomenute opaske o starogradskoj keramici učinjene davno, na znatno nižem stupnju poznavanja helenističkog lončarstva, kao i o činjenici da je dio tog materijala davno nedokumentiran dospio u strane zbirke. Usp. P. Lisičar, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951, 37. bilj. 119a.

⁸⁵ Usp. M. Nikolanci, Otok Faros prije dolaska Parana, *Hrvatski zbornik* 1, Split 1973, 105. Prošlo je, kako vidimo, više od stoljeća otkako »dokazni« materijal čeka na ispunjenje svog zadatka.

⁸⁶ Š. Ljuibić, Faria Città Vecchia e non Lesina, Zagreb 1873; G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, *Rad Jugosl. akad. znanosti i umj.* 322, Zagreb 1961, 1191 i d.; Isti Otok

Hvar u starome vijeku, Split 1913—1914, 17 i d.; M. Zaninović, O pitanju kopnene veze između dvaju antičkih naselja otoka Hvara, *Opuscula archaeologica* 3, Zagreb 1958, 5 d.

⁸⁷ Usp. djela navedena u prethodnoj bilješci, uz napomenu da postoji mišljenje, kojeg dulje vrijeme zastupa D. Rendić-Miočević, da se u legendi DIM ne krije naziv grada, nego dinasta. Usp. Ballaios et Pharos-Contribution à la typologie et à l'iconographie des monnaies gréco-illyriennes, *AI* 5, 1964, 90.

⁸⁸ P. Lisičar, n. dj. (84), 26; Isti, n. dj. (7), 20; R. L. Beaumont, Greek Influences in the Adriatic Sea before the fourth Century B. C., *JHS* 516/1936, 185 i d.; Paros, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)* 184/1819; Pharos, *Re* 192/1860.

⁸⁹ G. Novak, Dimos i Herakleia, Buličev zbornik (Strena Buliciana), Zagreb-Split 1924, 655 i d.; M. Zaninović, n. dj. 1(86), 6.

menuta pitanja i pretpostavke. Ulomci CF keramike iz Staroga Grada, premda jedini do sada proizašli iz arheološkog konteksta,⁹⁰ nisu sami po sebi dokaz, ali usmjeravaju na traženje pretpostavljene arhajske grčke naseobine na mjestu kasnijeg Pharosa. Velika je šteta što kontekst cjelokupnog nalaza nije jasan, pa se neki ulomci mogu datirati jednako u 5. st., ali i 4. st., što nam uskraćuje odgovor na temeljno pitanje o kontinuitetu života, odnosno trgovačke aktivnosti na tom lokalitetu od kraja 6. do kraja 3. st. Stoga i nadalje ostaje otvoreno pitanje, premda se pozitivan odgovor ipak nazire, je li CF roba tako reći zalutala na mjesto koje će tek stoljeće kasnije biti kolonizirano, ili ona svjedoči o neprekinutoj naseljenosti. Kolonija maloazijskih Parana je početkom 4. st. odaslana na jadranski otok uz »blagoslov« proročišta, u čemu treba vidjeti simboličnu metaforu povijesne realnosti koja ukazuje na ranije veze (trgovačka ispostava?) s naknadno koloniziranim mjestom, što je jedno od pravila grčke dijaspore.⁹¹ Maloazijsko podrijetlo hvarskih kolonista spontano asocira na moguću provencijenciju robe koju donose, odnosno nabavljaju. Međutim, u našem slučaju se, po svemu sudeći, radi o atičkom CF lekitu, premda i to treba uzeti s izvjesnom rezervom, s obzirom na općenito slabije poznavanje istočnogrčke CF produkcije.⁹² S druge strane, pojava atičkog kasnoarhajskog materijala na Hvaru ne iznenađuje utoliko što u to vrijeme i inače slabi korintska i jonska proizvodnja i trgovina u korist atičke na cjelokupnom mediteranskom prostoru, pa se i do sada pronađeni CF ulomci na Jadranu pretežno pripisuju atičkim radionicama,⁹³ iz kojih bi mogli potjecati i ulomci CG (1), odnosno CRF (1) keramike iz 5. st. ili s početka 4. st. Atički bi eventualno mogli biti i CG skifozi (2—5), premda im je vjerojatnija južnoitalska provenijencija. Iz južne Italije vjerojatno pristize i glavina preostalog materijala zbirke Biankini, među kojim se osobito ističe grupa indigene apulske crvenoslikane keramike, što svjedoči da srednjodalmatinsko područje potkraj 5. i u 4. st., a u okviru grčke kolonizacije, održava davnopostavljene veze s autohtonim miljeom južne Italije.⁹⁴ Inače, trgovačke veze jadranske parske kolonije s Atenom u 5. st., te s južnom Italijom i Sicilijom u 4. st. prirodne su ne samo zbog dominacije tih dviju sila u mediteranskom prostoru spomenutog razdoblja nego i s obzirom na specifične političke odnose u kojima maticu Pharosa, egejski Paros, zatičemo ponajprije u okviru atičko-delfskog saveza, a potom, u 4. st., u bliskoj vezi sa sicilskim tiraninom Dionizijem Starijim, koji i sam podržava osnivanje jadranske kolonije.⁹⁵ Smisao spomenutim vezama daje odnos

⁹⁰ Poznate su dvije CF posude, kojih je hvarska provenijencija dvojbena, a uži lokalitet posve nepoznat. Usp. P. Lisičar, n. dj. (7).

⁸¹ J. Bérard, *La colonisation Grecque de l'Italie Méridionale et de la Sicilie dans l'antiquité*, Pariš 1957, 13 i d.; passim; G. Navarra, *Città siciliane, sicule e greche nella zona di Gela*, Palermo 1964, 163.

⁹² Osim što je slabije poznato, istočnogrčko CF važno slikarstvo je od 6. st. pod jakim utjecajem atičkog. Usp. GPP, 33, 134.

⁹³ P. Lisičar, n. dj. (7), 8 i d. O prevlasti atičke produkcije u 6. i 5. st. općenito usp.

GPP, 115 i d., passim; ABF, 17 i d.; J. de la GeniSre, n. dj. (26), 195, 218.

⁹⁴ Usp. S. Batović, *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, 13 i d. Keramika ukrašena crvenim prugama se, premda rjeđe, zatiče na liburnskim i histarskim nalazištima 6—4. st. Usp. n. dj. (61)

⁹⁵ O ulozi Atene i Sirakuze na Jadranu usp. S. Batović, n. dj. (94), 57. O vezama Parosa s Atenom i Sirakuzom — RE I84/I816 i d.; RE 192/1860.

koji, kao pravilo grčke kolonizacije, naselje u tuđini održava s maticom, što je u slučaju Parosa i Pharosa izravno dokumentirano.⁹⁶ Dok se trgovačke veze Pharosa s Atenom razumljivo prekidaju od 4. st., one s južnom Italijom i Sicilijom traju i nadalje. Na specifičnu sicilsku proizvodnju ukazuju neki CRF (9—10 i CG (16—17) ulomci, kao i izvjesna količina manjih fragmenata od žućkaste, gotovo bijele pastozne gline, svojstvene tom području u 3. i 2. st.⁹⁷ Lokalna proizvodnja, premda zasvjedočena u Issi i Pharosu,⁹⁸ za sada ostje gotovo potpuna nepoznanica, kojoj bi se eventualno smjeli pripisati proizvodi slabije kvalitete,⁹⁹ kao i oni bez potpune analogije u drugim područjima.

Spomenuta, kao i druge dvojbe koje nameće ovdje predstavljeni materijal, upozorava kako još uvijek premalo znamo o ključnim pitanjima rane grčke kolonizacije naših strana. Nadati se je da će sustavna arheološka rekognosciranja koja već traju, a potom i istraživanja, osvijetliti navedenu problematiku i staviti grčki Pharos na mjesto koje mu u tom okviru i pripada — uz bok za sada znatno poznatije i pristupačnije Isse.⁹⁹

kratice:

- AMZ — Arheološki muzej Zagreb
 ABF — J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, London 1974.
 Agora — (Agora XII), B. A. Sparkes, L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B. C.*, Princeton 1970.
 CC — J. — P. Morel, *Céramique campanienne, les formes*, Pariš 1981.
 CVA — *Corpus vasorum antiquorum*.
 Corinth — G. Roger Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery (Vol. VII, Part III)*, Princeton 1975.
 CF — crnofiguralna (keramika)
 CRF — crvenofiguralna (keramika)
 CG — crnoglazirana (keramika)
 GPP — R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, London 1972.

⁹⁶ Ta se veza ogleda u ikonografiji farskog novca, jonskom dijalektu, a osobito poznatom natpisu iz sredine 2. st., protumačenom kao dekret-molba Farana matici za pomoć u nekoj teškoj situaciji u kojoj se zatekla jadranska kolonija. Usp. L. Hobert, *Inscriptions hellénistiques de Dalmatie*, *Hellenica* 11—12, Pariš 1960, 505 i d.; M. Nikolanci, *Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta*, *Materijali XII* (IX kongres arheologa Jugoslavije), Za-

dar *ime*, 152 i d.; P. Lisičar, *Bilješke o grčkim natpisima iz Dalmacije*, *Radovi Filozofskog fakulteta — razdio historije, arheologije i historije umjetnosti* 4, Zadar (1966, 7 i d.

⁹⁷ G. Curcio, *Sicilia, Akrai*, *Not. se.* 24/1970, 4576.

⁹⁸ Usp. bilj. 34.

⁹⁹ B. Kirigin, n. dj. i(34), 7.

¹⁰⁰ Grci u Starogradskom polju, *Slobodna Dalmacija*, Split 13. 02. 1986.

OPIS TABLI
DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1

M 1 : 1

1–13. ulomci ramena i trbuha CF lekita

1. kat. br. 13

2. kat. br. 14

3. kat. br. 10

4. kat. br. 12

5. kat. br. 11

6. kat. br. 4

7–10. kat. br. 3a–d

11. kat. br. 8

12. kat. br. 7

13. kat. br. 9

Plate 1

Scale 1 : 1

1–13. fragments of shoulders and bellies of black-figured *lekythoi* (or *lekythos*)

1. Cat No. 13; 2. Cat No. 14; 3. Cat. No. 10; 4. Cat. No. 12; 5. Cat. No. 11; 6. Cat. No.

4; 7–10. Cat. Nos. 3a–d; 11. Cat. No. 8; 12. Cat. No. 7; 13. Cat. No. 9

Tabla 2

M 1 : 2

1–2. ulomci CF lekita — kat. br. 2.

3. CRS poklopac — kat. br. 10

4. CRF poklopac — kat. br. 9

5. ulomak CG skifosa — kat. br. 5

6. ulomak CG skifosa — kat. br. 6

7. CRF poklopac — kat. br. 8

8. ulomak Gnathia skifosa — kat. br. 1

9. ulomak CRF posude — kat. br. 6

10–11. ulomci CG posuda — kat. br. 16a, b.

12. ulomak CG skifosa — kat. br. 3.

13. ulomak CG šalice — kat. br. 19.

14. ulomak CRF posude — kat. br. 7.

15–18. ulomci CF lekita — kat. br. 3e–7, 5, 6

19. ulomak ručke CRF posude — kat. br. 5.

Plate 2

Scale 1 : 2

1–2. Fragments of black-figured *lekythos* — Cat. Nos. 1, 2

3. Red-figured lid — Cat. No. 10

4. Red-figured lid — Cat. No. 9

5. fragment of black-gazed *skyphos* — Cat. No. 5
6. fragment of a black-glazed *skyphos* Cat. No. 6
7. Red-figured lid — Cat. No. 8
8. Fragment of a *Gnathia skyphos* — Cat. No. 1
9. Fragment of a Red-figured vessel — Cat. No. 6
- 10—11. Fragmente of Black-glazed vessels — Cat. Nos. 16 a, b.
12. Fragment of a black-glazed *skyphos*, — Cat. No. 3
13. Fragment of a black-glazed cup — Cat. No. 19
14. Fragment of a red-figured vessel — Cat. No. 7
- 15—18. Fragments of the black-figured *lekythos* — Cat. Nos. 3e-f, 5,6.
19. Handle fragment of a red-figured vessel — Cat. No. 5.

Tabla 3

M 1:2

1_8, 10—11 (CG), 9 (CRF)

1. spljošteni aribal — kat. br. 21.
2. ulomak ručke — kat. br. 17
3. ručka skifosa — kat. br. 9a.
4. unguentarij — kat. br. 20.
5. zdjelica — kat. br. 7
6. ulomak kupe na nozi — kat. br. 15
7. *echinus* — kat. br. 13.
8. *askos(l)* — kat. br. 14
9. ulomak ručke — kat. br. 4
- 10—11/ ulomak vrčića i baza — kat. br. 8a, b.

Plate 3

Scale 1:2

1—8, 10—111 (Black-glazed pottery), 9 (Red-figured pottery)

1. Squat *aryballos* — Cat. No. 21
2. Handle fragment — Cat. No. 17
3. Handle of a *skyphos* — Cat. No. 9a
4. *Unguentarium* — Cat. No. 20
5. Small bowl — Cat. No. 7
6. Fragment of a bowl on foot — Cat. No. 15
7. *Echinus* bowl, Cat. No. 13
8. *Askos*, (?), Cat. No. 14
9. Handle fragment — Cat. No. 14
- 10—11. Fragment of a jug and base — Cat. Nos. 8, a, b.

Tabla 4

M 1:4

1. ulomak mužara (neukrašen) — kat. br. 5
2. ulomak ruba i ručke (CG) — kat. br. 18b.
3. ulomak kupe na nozi (neukrašen) — kat. br. 3

4. ulomak kupe na nozi (neukrašen) — kat. br. 4
5. ulomak zdjele (CG) — kat. br. 18a.
6. vrč (CG) — kat. br. 12.
7. ulomak skifosa (CG) — kat. br. 2
8. ulomak *kalathosa* (crvenoslikan) — kat. br. 2
9. okrugli uteg — kat. br. 1
10. piramidalni uteg — kat. br. 3
11. konični uteg — kat. br. 4
12. ulomak kolumnog kratera (crvenoslikan) — kat. br. 3a.
13. ovalni uteg — kat. br. 2
14. poklopac amfore (neukrašen) — kat. br. 1
15. ulomak ručke kolumnog kratera — (crvenoslikan) — kat. br. 3b
16. ulomak amfore ili kane (CG) — kat. br. 11
- 17–18. ulomak zdjele (neukrašen) — kat. br. 2

Plate 4

Scale 1:4

1. Mortar fragment (undecorated) — Cat. No. 5
2. Fragmente of a rim and handle (Black-glazed) — Cat. No. 18b
3. Fragment of a stemmed bowl (undecorated) — Cat. No. 3
4. Fragment of a stemmed bowl (undecorated) — Cat. No. 4
5. Bowl fragment (Black-glazed) — Cat. No. 18a
6. Jug (Black-glazed) — Cat. No. 12
7. Fragment of a *skyphos* (Black-glazed) — Cat. No. 2
8. Fragment of a *kalathos* (red-painted) — Cat. No. 2
9. Round weight — Cat. No. 1
10. Pyramidal weight — Cat. No. 3
11. Conical weight — Cat. No. 4
12. Fragment of a column-crater (Red-painted) — Cat. No. 3a
13. Oval weight — Cat. No. 2
14. *Amphora* lid (undecorated) — Cat. No. 1
15. Fragment of a handle of a column *krater* (red-painted) — Cat. No. 3b
16. *Amphora* or jug fragment (Black-glazed) — Cat. No. 11
- 17–18. Bowl fragment (undecorated) — Cat. No. 2

Tabla 5

1. vrč (CG). V. 26. Kat. br. 12
2. *kalathos* (crvenoslikan) — V. 6. Kat. br. 2
3. ulomak *echinusa* (CG). V. 4,1. Kat. br. 13.
4. ulomak poklopca (CRF). D. 5,2. Kat. br. 9
5. ulomak *Gnathia* šalice. V. 2,6. Kat. br. 1
6. spljošteni aribal (CG). V. 4,4. Kat. br. 21
7. poklopac (CRF). V. 4,8. Kat. br. 8
8. vrat i ručka CF lekita. V. 6. Kat. br. 2

9. časka (CF?) lekita. V. 5,7. Kat. br. 1.
10. ulomak poklopca (CRF). D. 4,8. Kat. br. 10.
11. ulomak skifosa (CG). V. 6,5. Kat. br. 5.
12. ručka (CG). V. 6,5. Kat. br. **10**.
13. ulomak skifosa (CG). V. 9. Kat. br. 4
14. ulomak skifosa (CG). V. 10,4. Kat. br. 2

Plate 5

1. Jug (Black-glazed), height 26 cm. Cat. No. 12
2. *Kalathos* (Red-painted), height 6 cm. Cat. No. 2
3. *Echinus* bowl fragment (Black-glazed), height 4,1 cm. Cat. No. 13
4. Lid fragment (Red-figured), width 5,2 cm. Cat. No. 9
5. Fragment of a *Gnathia* cup, height 2,6 cm. Cat. No. 1
6. Squatt *aryballos* (Black-glazed), height **4,4** cm. Cat. No. 21
7. Lid (Red-figured), height 4,8 cm. Cat. No. 8
8. Neck and handle of a Black-figured *Lekythos*, height 6 cm. Cat. No. 2
9. Calix of a (Black-figured?) *lekythos*, height 5,7 cm. Cat. No. 1
10. Lid fragment (Red-figured), width 4,8 cm. Cat. No. **10**
11. Fragment of a *skyphos* (Black-glazed), height 6,5 cm. Cat. No. 5
13. Fragment of a *skyphos* (Black-glazed), height 9 cm. Cat. No. 4
14. Fragment of a *skyphos* (Black-glazed), height **10,4** cm. Cat. No. 2

Tabla 6

M 1:2

Tanjur na nozi (crvenoslikan). Kat. br. 1.

Plate 6

Scale 1:2

Plate on foot (Red-painted). Cat. No. 1

Tabla 7

- 1—11. ulomci CF lekita.
- 1—4. kat. br. 3 a—d. V. 5,3 (a); 2,2 (b); 2,6 (c); 2,2 (d)
5. kat. br. 9. V. 1,6.
6. kat. br. 14. V. 1,7.
7. kat. br. 11. V. 3.
8. kat. br. 12. V. 3,2.
9. kat. br. 13. V. 2,1.
10. kat. br. 8. V. 1,7.
11. kat. br. 10. V. 2.

Plate 7

- 1—11. Fragments of a *Black-figured lekythos*
- 1—4. Cat. Nos. 3 a—d; heights: 5,3 cm (a); 3,3 cm (b); 2,6 cm (c); 2,2 cm (d)
5. Cat. No. 9, height 1,7 cm
6. Cat. No. 14, height 1,7 cm

7. Cat. No. 11, height 3 cm
8. Cat. No. 12, height 3,2 cm
9. Cat. No. 13, height 2,1 cm
10. Cat. No. 8, height 1,7 cm
11. Cat. No. 10, height 2 cm

Tabla 8

1. askos (?) — Cg. V. 4,8. Kat. br. 14
2. ulomak CRF skifosa. V. 4. Kat. br. 2
3. ulomak »glaukos« skifosa (CRF). V. 2,5. Kat. br. 1
4. ulomak CG vrčića. V. 3,6. Kat. br. 8a.
5. ulomak gnathia posude. V. 4,8. Kat. br. 2
6. ulomak CG posude. V. 7,2. Kat. br. 1
7. ulomak ruba CRF skifosa. V. 1,8. Kat. br. 3

Plate 8

1. *Askos*(?) — black-glazed, height, 4,8 cm. Cat. No. 14
2. fragment of a red-figured *skypos* height 4 cm. Cat. No. 2
3. fragment of a »Glatifcos« *skyphos* (red-figured), height 2,5 cm. Cat. No. 1
4. fragment of a black-glazed small jug, height 3,6 cm. Cat. No. 8a
5. fragment of a *Gnathia* vessel, height 4,8 cm. Cat. No. 2
6. fragment of a black-glazed vessel, height 7,2 cm. Cat. No. 1
7. rim fragment of a red-figured *skyphos*, height 1,8 cm. Cat. No. 3

Tabla 9

1—8. CRF keramika

1. Kat.br. 11. V. 6.
2. Kat. br. 7. V. 6,5.
3. Kat. br. 13. V. 5,5.
4. Kat. br. 6. V. 5,5.
5. Kat. br. 15. V. 3.
6. Kat. br. 13a. V. 5
7. Kat. br. 14. V. 5,8.
8. Kat. br. 12. V. 4,9.

Plate 9

1—8. Red-figured pottery

1. Cat. No. 11, height 6 cm
2. Cat. No. 7, height 6,5 cm
3. Cat. No. 13, height 5,5 cm
4. Cat. No. 6, height 5,5 cm
5. Cat. No. 15, height 3 cm
6. Cat. No. 13a, height 5 cm
7. Cat. No. 14, height 5,8 cm
8. Cat. No. 12, height 4,9 cm

Tabla 10

- 1—8. CRF keramika
1—6. Kat. br. 16 a—f.
7—8. Kat. br. a—b.

Plate 10

- 1—8. Red-figured pottery
1—6. Cat. Nos. 16 a—f
7—8. Cat. Nos. a—b
-

SUMMARY

GREEK-HELLENISTIC POTTERY FROM STARI GRAD ON THE ISLAND OF HVAR

According to written sources, the Aegean Parians founded their colony of *Pharos* in Central Dalmatia early in the 4th cent. B.C., aided by Dionysios the Elder, the tyrant of Syracuse (Diod. XV, 13). There was considerable doubt about the location of the Greek settlement on Hvar, which lasted for a long time, whether it was Stari Grad or Hvar. However the evidence of many remains of walls and inscriptions as well as a considerable quantity of small finds have proved that it was without doubt the former. Among ceramic material the late phase of *Gnathia* pottery predominates.

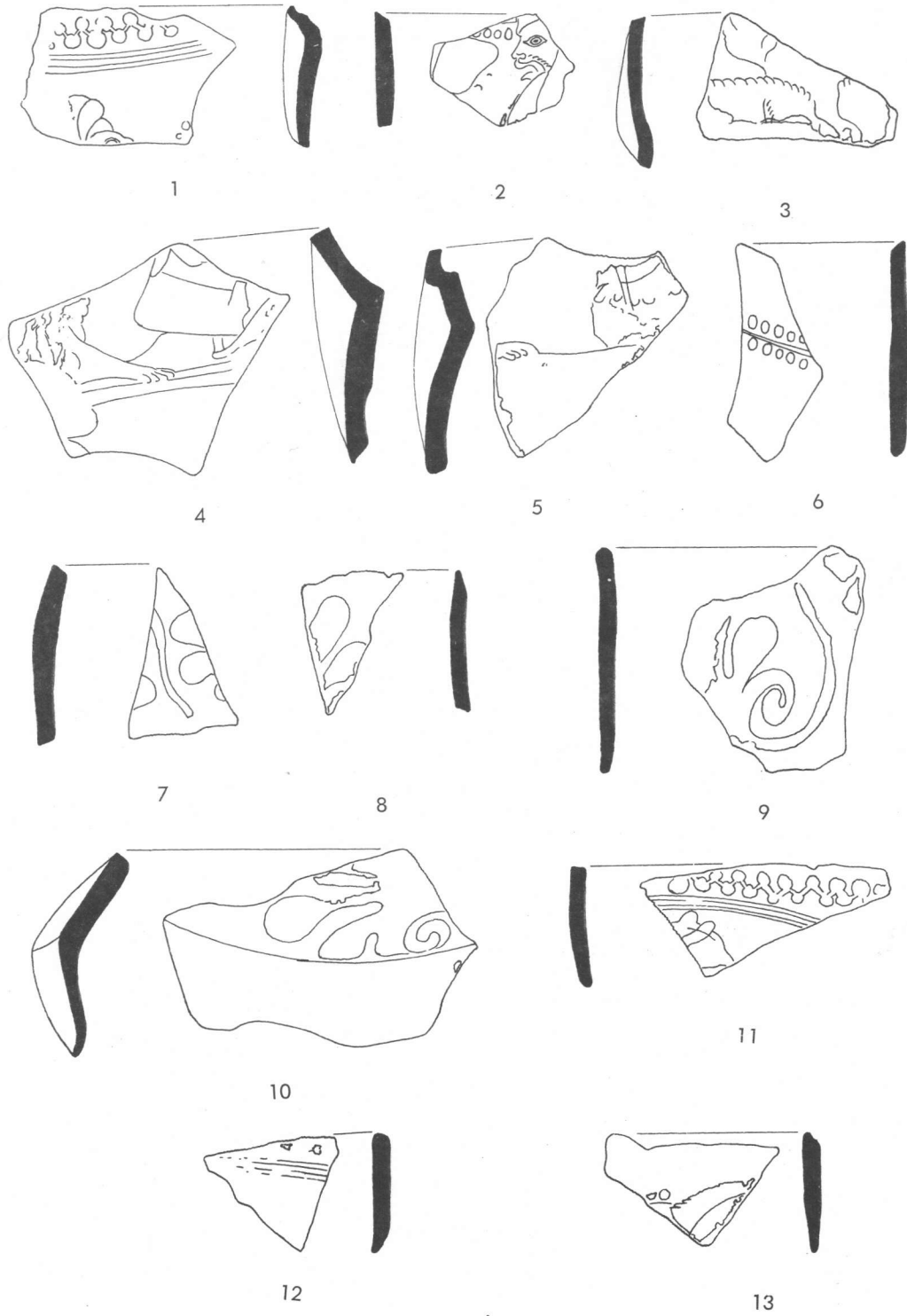
There is no doubt of the Greek presence in the Eastern Adriatic in the Archaic Period and some authors have considered the Archaic colony of *Anchiale*, mentioned by Stephen the Byzantine as the first of the Parian settlements to be the predecessor of the later *Pharos* on Hvar. There is however no proof for this supposition, i.e. no finds older than the 4th cent. B.C. The belief that two black-figured vessels in the Zagreb Archeological Museum came from Hvar, is quite insecure, and the exact site on which they were unearthed is entirely obscure. On the other hand, in spite of the fact that the collection here presented dates from the last century, it is possible to determine the site it derives from more closely, because it is the same as known Greek graves discovered in the course of the last century. This enables us to conclude that the fragments of the black-figured *lekythoi* came from an archeological context, which allows us to consider them as an authentic proof that there was an Archaic Greek colony on the site of Stari Grad — the former *Pharos*. It would be rather risky to give a more precise attribution to the aforesaid pottery because it is so fragmentary yet according to stylistic features, it could be dated to the late 6th or early 5th cents B.C. — with the closest analogies being found within Attic masters *Leagros* and the *Athena Painter*. It is a great pity that these fragments, which, according to their typology, could belong to either the 5th or 4th cents. B. C., because of the vague conditions of their discovery (though probably they were from graves). This is particularly true for the Attic, Corinthian and the *Glaukos* types of the *skyphoi*. The dating of the aforesaid material to the 5th cent. B. C. could indicate a continuing Greek presence on the site of the later colony of *Pharos*, beginning with the late 6th and ending in the late 3rd cent. B. C., as one can date the most recent pottery fragments. However one might expect, owing to the Aegean origins of the colonizers of the island of Hvar, one part of the material, especially the black-figured sherds, should be of Asian Minor provenance, yet the fragments of the *lekythoi* from this collection are evidently Attic. This is understandable if we know that the Attic black-figured production was predominant in the 6th cent. B. C. in the entire Mediterranean. The black-glazed fragment (1) could also be considered as Attic, judging from the excellent quality of the varnish and its metal-like, blueish shine.

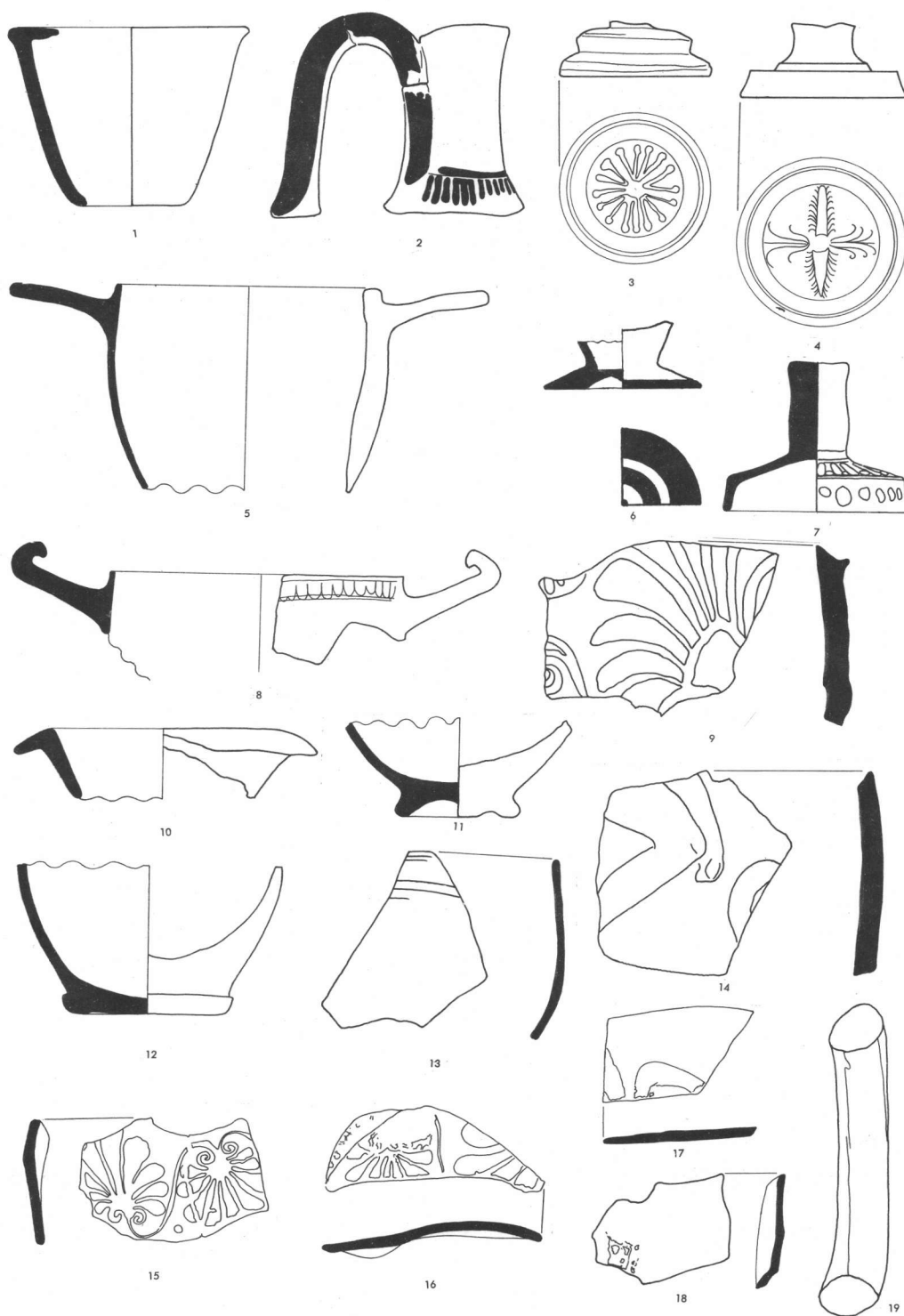
Some fragments of the *skyphoi* too may be Attic, although a South Italian, i. e. Sicilian origin might be more probable. Trading links between Adriatic *Pharos* and Athens in the 5th cent. B. C, as well as with Southern Italy from the 4th cent. B. C. onwards are understandable not only in consideration of the general supremacy of the two powers in the Mediterranean area of this period, but also within the frame of the political links between the Aegean *Paros* and Athens within the Attic-Delphic League, and later with Dionysios the Elder, the tyrant of Syracuse. The aforesaid connections were also reflected within the Adriatic Parian colony, because, as a rule of Greek colonization, the newly founded settlements, however independent, still remained in close relations with the mother city.

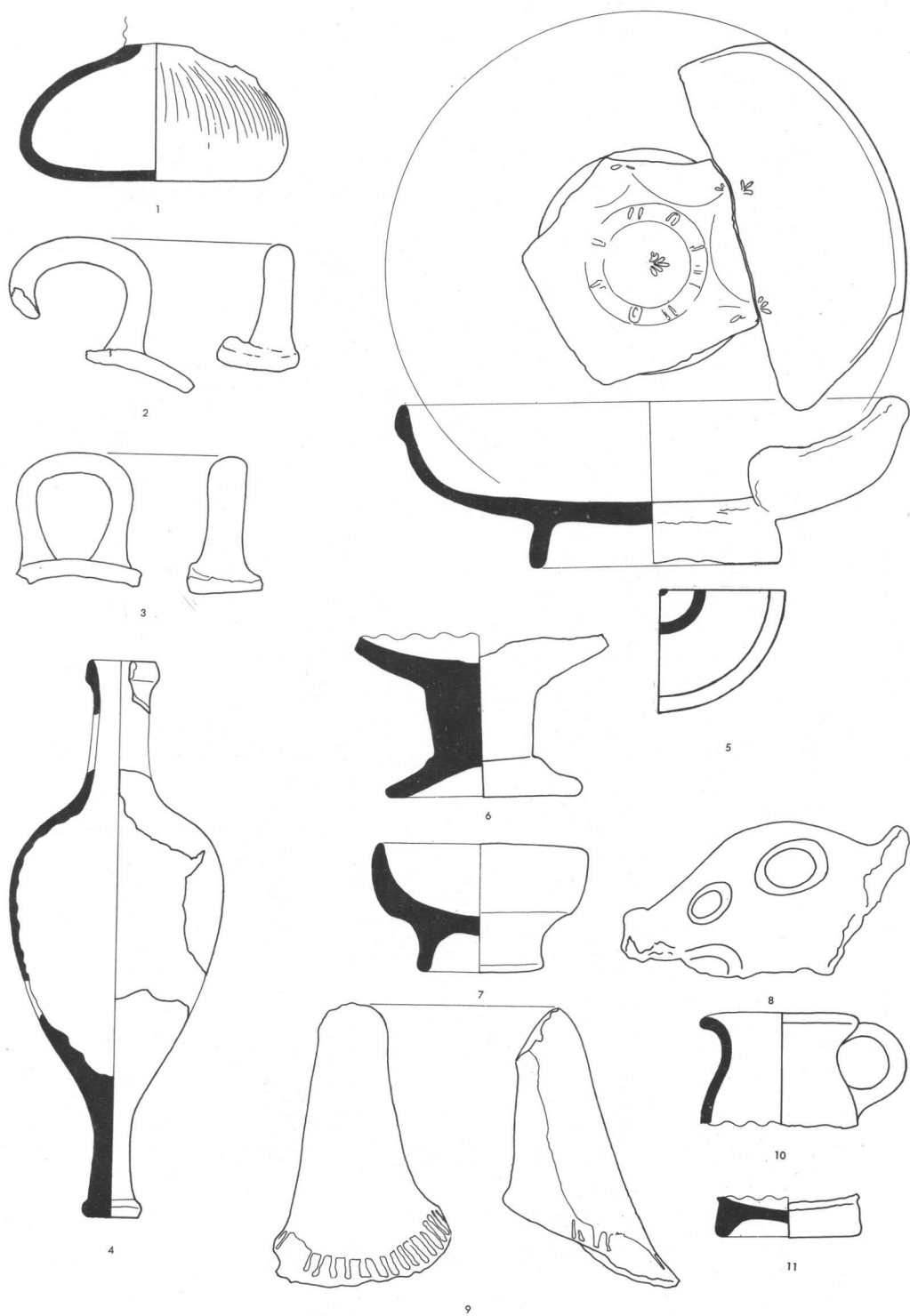
There is another interesting feature in this find — and this is the presence of the autochthonous South Apulian red-painted pottery of the 5th and the 4th cents. B. C. which was a mixture between the local heritage and Greek influence. This might testify that the Central Dalmatian region, even within the frame of Greek colonization, continued to keep long-established trading contact with the South Italian autochthonous milieu.

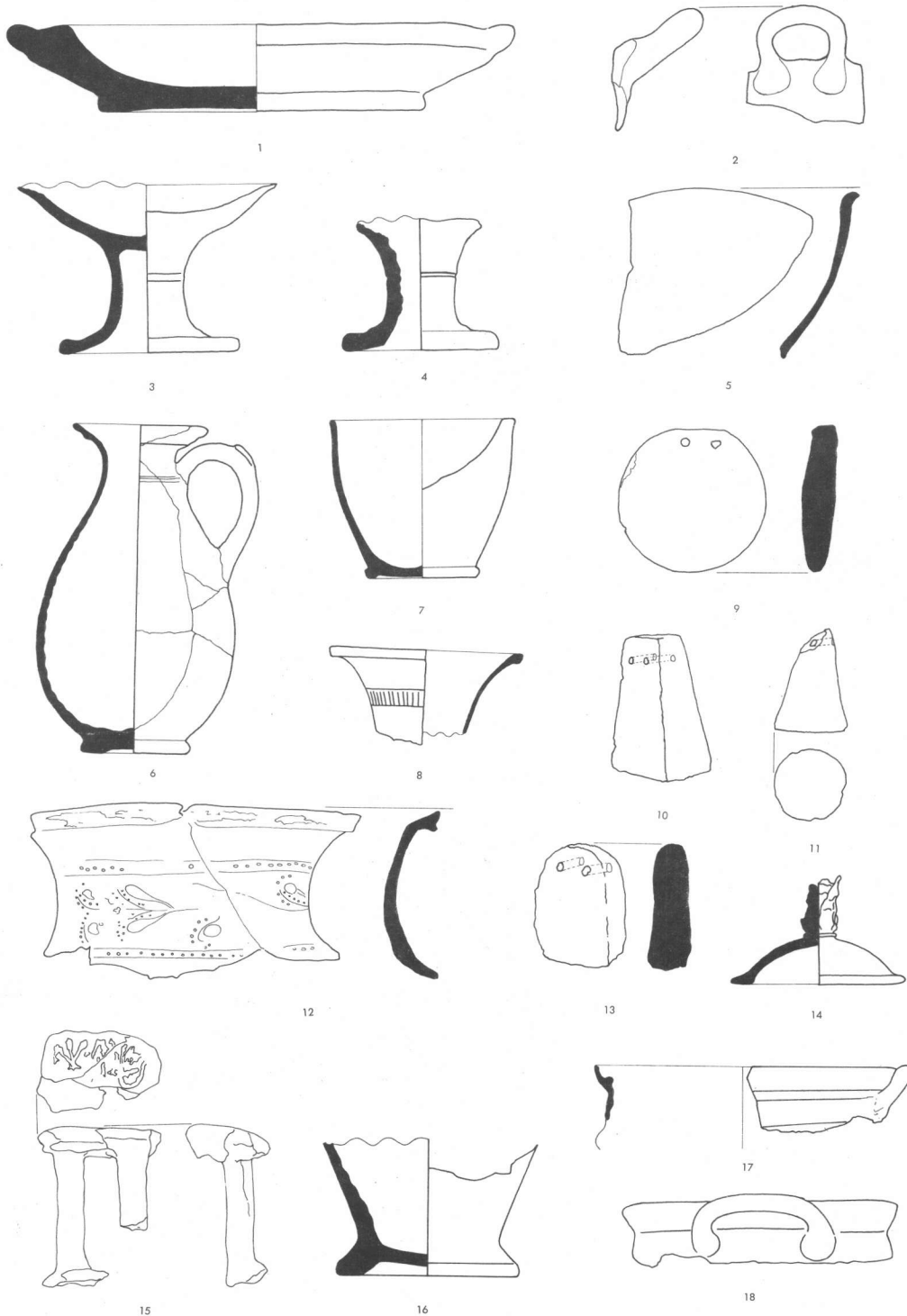
In spite of the fact that the existence of a potter's workshop has been proved by a kiln discovered on neighbouring *Issa*, and there is a fragmentary mould for the production of terracotta statuettes, the question of local production still remains unexplained. Therefore one may attribute to the local workshops only earthenware of a lesser quality or inexplicit stylistic features.

Pottery represented here, comes from an amateur excavation dating from the last century and its value is by no means diminished by the lack of documentation. There have been almost no systematic excavations of Greek antiquities on the island of Hvar, therefore both the question posed by this material, and possible answers to them which can only be hazarded indicate the necessity of excavations which would give us more light on the problem of Greek colonization of the aforesaid island.

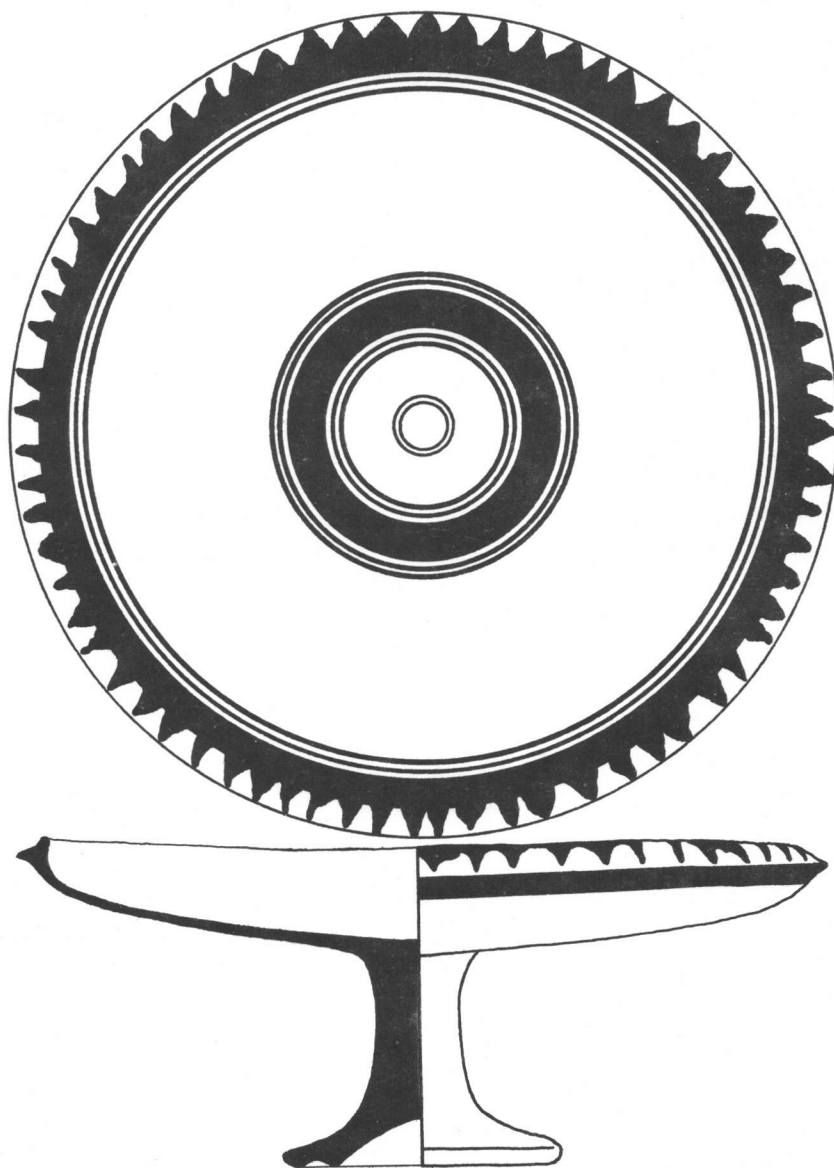

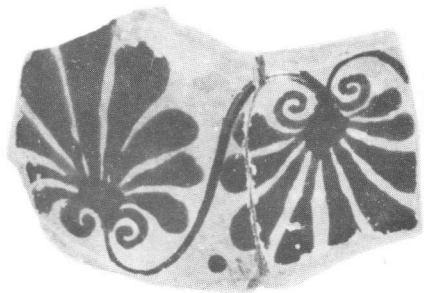

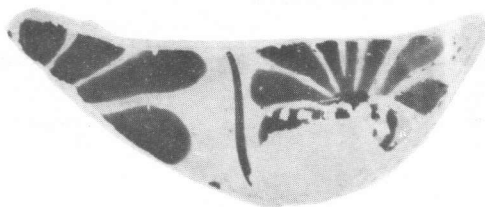

1

2

3

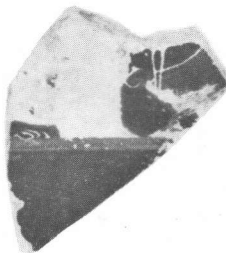
4

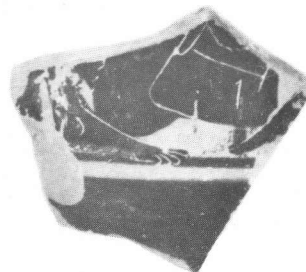
5

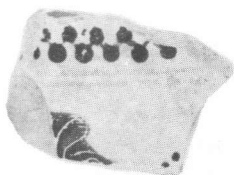
6

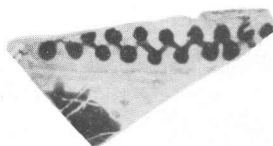
7

8

9

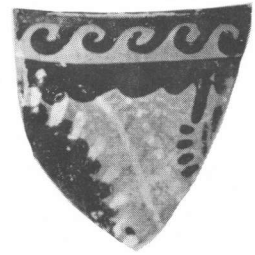
10

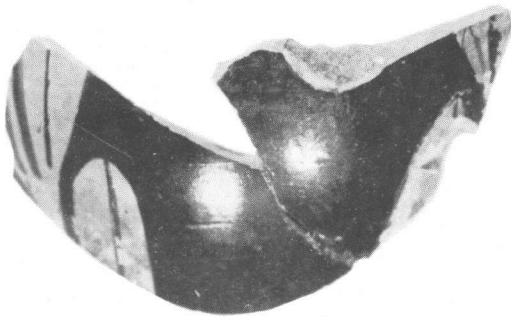
11

1

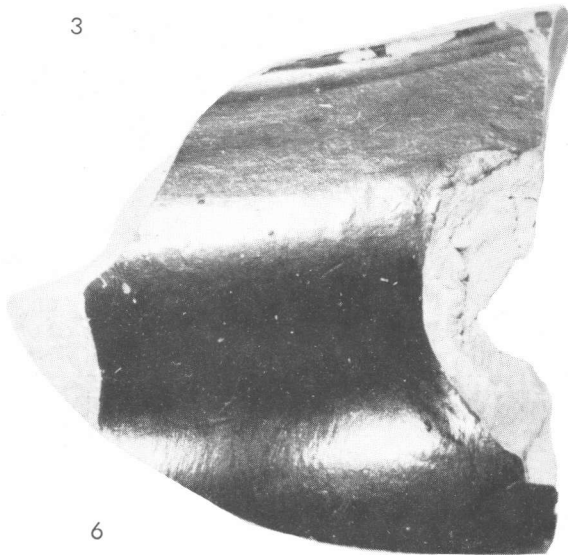
2

3

4

6

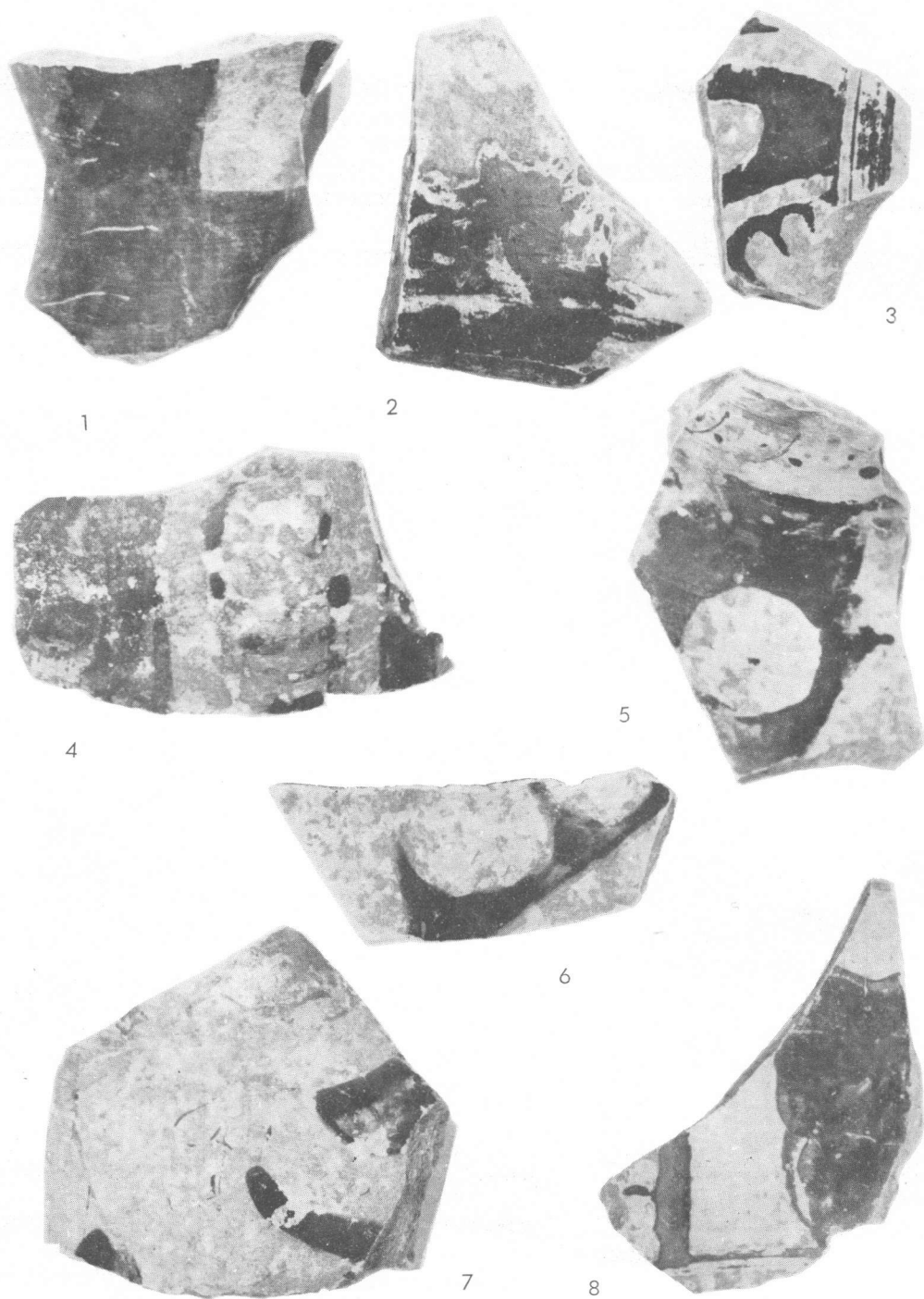

5

7

ZDENKA DUKAT - IVAN MIRNIK

Arheološki muzej u Zagrebu

ETRUŠĆANSKI I UMBRIJSKI NOVCI
U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU

UDK 737.1(=919.94)"-3/-2"

Izvorni znanstveni rad

Autori opisuju trideset primjeraka, uglavnom teškog lijevanog novca koji je tijekom 4. i 3. st. p. n. e. bio u opticaju u srednjoj Italiji. Devetnaest je primjeraka iz Etrurije (uključivši tu grad Volterru i novac kovan u ime PEITHE), a jedanaest komada pripada Umbriji, napose njenim gradovima Riminiju, Gubbiju i Todiju. Najveći dio ovog rijetkog materijala dospio je u Numizmatičku zbirku Arheološkog muzeja u Zagrebu s evropskog tržišta potkraj 19. i početkom 20. stoljeća.

Prvi se etrušćanski novac pojavljuje u prvoj polovici 5. st. p. n. e. na području oko gradova Populonije i Vulcija.¹ Prema tehnici izradbe, obično se razlikuju dvije glavne serije etrušćanskog novca: kovana i lijevana. Kovana serija poznaje i srebrni i brončani novac; lijevani je novac uvijek od bronce. U zagrebačkoj Numizmatičkoj zbirci su dobro zastupljene obje serije, s tom razlikom da ne posjedujemo vanredno rijetki srebrni novac. U svakom slučaju, etrušćanski i umbrijski novac u Zagrebu dostojno može ilustrirati ovu specifičnu numizmatičku zonu, koja se po tradiciji, usprkos njenim jakim vezama s teškim italjskim odnosno rimskim novcem, ubraja u grčku numizmatiku. Opisani se primjerci mogu datirati u vrijeme od 4. pa sve do kraja 3. st. p. n. e.

Od etrušćanskog novca *in genere* iz 4. na 3. st. p. n. e. zastupljene su tri serije *aes grave*: teška serija s kotačem na obje strane (*sextans*, katalog br. 1; *uncia*, kat. br. 2–3); teška serija s kotačem i kraterom (*sextans*, kat. br. 4), kao i lagana serija s kotačem i sidrom (*uncia*, kat. br. 5). Grad *Velathri*, kasnije pod Rimom *Volaterrae*,

¹ R. S. Poole. A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Italy. London 1873. .1 sqq; M. Cristofani ed. Dizionario della civiltà etrusca. Firenze 1985, 176–180; cf. također: *AJN* 22, suppl. 19716; A Survey of Nu-

mismatic Research 1972–1977, 11–14; U. Westermark. Italy and Sicily: The Hellenistic Period. A Survey of Numismatic Research 1976–1964, I, London 1986, 12–13.

predstavljen je s dvije serije iz 3. st. pr. n. e.: s teškom serijom bez likova na reversu (*sextans*, kat. br. 6; *uncia*, kat. br. 7), kao i serija s buzdovanom na naličju (*triens*, kat. br. 8; *quadrans*, kat. br. 9—11; *sextans*, kat. br. 12; *uncia*, kat. br. 13). Tu je i više primjeraka kovanog brončanog novca,² koji se nekada pripisivao gradu *Peithesa*,³ kako glasi natpis na nekim primjercima, dok se danas etruskolozi više priklanjaju pretpostavci da bi *Peithesa* bio genitivni oblik od *Peithe*, po svoj prilici vođe plaćeničkih četa u vrijeme kasnog 3. st. p. n. e.⁴ U zagrebačkoj Numizmatičkoj zbirci postoji šest komada koje, *per analogiam*, pošto ne nose natpis, obično ubrajaju u serije *Peithese* (kat. br. 14—19), od kojih se nekoliko može ubrojiti u tešku seriju s kotačem i dvostrukom sjekirom (*uncia*, kat. br. 15—17).

Umbria je također dosta dobro zastupljena u zagrebačkoj Numizmatičkoj zbirci, u kojoj se nalazi jedan teški ovalni komad (kat. br. 20), te novac gradova *Ariminum*, današnjeg Riminija (*uncia*, kat. br. 21), *Iguvium*, današnjeg Gubbija, i *Tuder*, današnjeg Todija. Novac Iguvija predstavljen je s dvije serije: serijom sa suncem (*sextans*, kat. br. 22) i serijom s rogom obilja (*uncia*, kat. br. 23), a od Tudera imademo nekoliko značajnih komada reducirane lijevane serije (*semis*, kat. br. 24; *triens*, kat. br. 25—26; *quadrans*, kat. br. 27—28; *sextans*, kat. br. 29 i *uncia*, kat. br. 30), te kovani primjerak nastao oko god. 260 (br. 31).

Dio primjeraka koji se čuvaju u zagrebačkoj Numizmatičkoj zbirci poznat je u znanstvenom svijetu, dijelom još iz aukcijskih kataloga s početka 20. stoljeća, a nekoliko je umbrijskih komada objavio Haeberlin⁵ u svom kapitalnom djelu o *aes grave* Italije (kat. br. 20, 23—24, 28—30). Velika količina *aes grave* prispjela je u Numizmatičku zbirku zagrebačkog Arheološkog muzeja zaslugom njegovog nekadašnjeg upravitelja J. Brunšmida, koji je sustavnim odabiranjem i sabiranjem po cijeloj Europi upotpunjavao primjerke serija koje su se bile pojavile u Mazinskoj u drugim ostavama sličnog sadržaja. Kako se iz kataloga može ustanoviti, veliki postotak materijala nabavljen je u Amsterdamu, Bruxellesu, Frankfurtu, Genovi, Leipzigu, Milanu, Miinchenu i Rimu kod renomiranih tvrtki. Četiri su primjerka još iz stare muzejske zbirke iz prve polovice 19 st. (kat. br. 14, 23, 30, 31), dok jedan jedini (kat. br. 15 — *Peithesa*) lokalni nalaz iz rijeke Kupe kod Siska, nabavljen za muzej god. 1925.

* R. S. Poole, o. c. p. 13; *Beschreibung der antiken Münzen, Königliche Museen zu Berlin*, H1/1, Berlin 1894, p. 45.

¹ o. c. pp. 36—36.

* M. Cristofani, o. c. p. 178.

" E. J. Haeberlin, *Aes grave, das Schtoergeld Roms und Mittele Italiens*, Frankfurt a.M. 1910.

KATALOG
ETRURIA

1. *Aes grave* (teška serija) s kotačem na obje strane
Av: kotač sa četiri žbice, između tri dvije točke
Rv: kotač sa četiri žbice, između dvije dvije točke
Inv. br. 6749; vel. 31 X 33 mm; tež: 25,52 g
Sextans, lijevana bronca; Haeb. str. 256, T. 85, 14–16; kupljen 1911. g. R. Ratto, Milano.
2. *Aes grave* (teška serija) s kotačem na obje strane
Av: kotač sa četiri žbice
Rv: kotač sa četiri žbice
Inv. br. 6750; 25 X 27 mm; 11,40 g
Uncia, lijevana bronca; Haeb. p. 256, T. 85, 16–17; kupljen 1911. g. Rodolfo Ratto, Milano.
3. Isto kao br. 2
Inv. br. 6986; 25X 27 mm; 12,67 g
Uncia, lijevana bronca; Haeb. p. 256, T. 85, 16–17; kupljen 1912. g. aukcija R. Ratto, Milano.
4. *Aes grave* (teška serija) s kotačem i kraterom
Av: kotač sa četiri žbice
Rv: krater s dvije kratke drške; dolje lijevo i desno dvije točke; oko dvostruka kružnica
Inv. br. 6987; 32 X 34 mm; 25,70 g
Sextans, lijevana bronca; Haeb. p. 259, T. 86, 11–14; kupljen 1912. g. Aukcija R. Ratto, Milano.
5. *Aes grave* (lagana serija) s kotačem i sidrom
Av: kotač sa četiri žbice
Rv: sidro s kolutom gore; dolje lijevo točka; oko kružnica
Inv. br. 6988; 26 mm; 15,45 g
Uncia, lijevana bronca; Haeb. p. 268, T. 89, 12; kupljen 1912. g., Aukcija R. Ratto, Milano.
6. *Volaterrae, aes grave* (teška serija) bez lika na reversu
Av: golobrada dvostruka muška glava s plosnatim petasom
Rv: u sredini dvije točke, oko *VELATHRI*
Sextans, lijevana bronca; kovnica Velathri, 30X32 mm; 20,98 g. f Inv. br. 6984
Haeb. p. 244, T. 82, 12–13; kupljen 1912. g. Aukcija R. Ratto, Milano.
7. *Volaterrae, aes grave* bez lika na reversu
Av: dvostruka golobrada muška glava s plosnatim petasom
Rv: u sredini jedna točka, oko *VELATHRI*
Inv. br. 6985; 24 X 25 mm; 13,77 g, f
Uncia, lijevana bronca, kovnica Velathri; Haeb. p. 244, T. 82, 14; kupljen 1912. g., Aukcija R. Ratto, Milano.

8. *Volaterrae, aes grave* s buzdovanom na reversu
Av: dvostruka golobrada muška glava s plosnatim, gore zašiljenim petasom
Rv: buzdovan između četiri točke, okolo *VELATHRI*
Inv. br. 5747; 39 X 42 mm; 45,88 g, f
Triens, lijevana bronca, kovnica *Velathri*; Haeb. p. 247, T. 84, 4—5; kupljen 1908. g., Ad. Hess Nachf. Frankfurt.
9. *Volaterrae, aes grave* s buzdovanom na reversu
Av: dvostruka golobrada muška glava s plosnatim, gore zašiljenim petasom
Rv: buzdovan između tri točke, okolo *VELATHRI*
Inv. br. 4473; 34 X 37 mm; 32,48 g
Quadrans, lijevana bronca, kovnica *Velathri*; Haeb. p. 247, T. 84, 6—7; kupljen 1905. g., aukcija A. Widter, Frankfurt.
10. Isto kao br. 9.
Inv. br. 5748; 35 X 37 mm; 29,29 g, f
Quadrans, lijevana bronca, kovnica *Velathri*; Haeb. p. 247, T. 84, 6—7; kupljen 1908. g., Ad. Hess Nachf. Frankfurt.
11. Isto kao br. 9
Inv. br. 6051; 36 X 40 mm; 40 g.
Quadrans, lijevana bronca, kovnica *Velathri*; Haeb. p. 247, T. 84, 6—7; kupljen 1909. g. Leo Hamburger, Frankfurt.
12. *Volaterrae, aes grave*, serija s buzdovanom na reversu
Av: dvostruka golobrada muška glava s plosnatim, gore zašiljenim petasom
Rv: buzdovan između dvije točke, okolo *VELATHRI*
Inv. br. 6751; 30 X 33 mm; 22,82 g, f
Sextans, lijevana bronca, kovnica *Velathri*; Haeb. p. 248, T. 84, 8—9; kupljen 1911. g., Rodolfo Ratto, Milano.
13. *Volaterrae, aes grave*, serija s buzdovanom na reversu
Av: dvostruka golobrada muška glava s plosnatim, gore zašiljenim petasom
Rv: buzdovan, lijevo točka, okolo *VELATHRI*
Inv. br. 6983; 25 X 28 mm; 14,85 g
Uncia, lijevana bronca, kovnica *Velathri*; Haeb. p. 249, T. 84, 10; kupljen 1912. g., Aukcija R. Ratto, Milano.
14. *Etruria, incerta (Peithesa?)*, teška serija s kotačem i *bipennis-om*
Av: kotač sa 6 žbica, između dvije točke
Rv: dvostruka sjekira bez držala, lijevo točka, desno polumjesec
Inv. br. 8865; 22,5 mm; 6,32 g
Uncia, kovana bronca; Berlin. Cat. **III/1**, 45, 7; Haeb. p. 262; Garr. T. LXXVII, 12; nađen u Sisku u Kupi, kupljen g. 1925.
15. Isto kao br. 14
Inv. br. 6061; 21 mm; 8,11 g
Uncia, kovana bronca; Berlin. Cat. **IH/1**, 45, 7; Haeb. p. 262; Garr. T. LXXVII, 12; kupljen 1909. g., aukcija de Bethune (Ch. Dupriez), Bruxelles.

16. Slično kao br. 15, na Rv. točka i V
Zbirka Benko Horvat — inv. br. 8928; 22 X 24 mm; 7,14 g
Uncia, kovana bronca; Berlin. Cat. III/1, 45, 12 si.; Haeb. p. 262; Garr. T. LXXVI, 13; kupljen 1907. g. u Firenzi; za Muzej kupljen 1928. g.
17. *Peithesa*
Av: glava Hermesa sa krilatim petasom nadesno
Rv: Sova nadesno
Inv. br. 630; 14 mm; 2,36 g, f
Berlin. Cat. III/1, p. 35, n. 4; stara muzejska zbirka.
18. *Etruria incerta (Peithesa?)*
Av: glava mladog Herakla s lavljom kožom nadesno
Rv: pas u skoku nalijevo, ispod polumjesec
Inv. br. 6374; 15 mm; 1,85 g ->
Kovana bronca; Berlin. Cat. III/1, 48, 28; kupljen 1910. g., aukcija J. Schulman, Amsterdam.
19. *Peithesa*
Av: glava Apolona s lovorvijencem i tobolcem na zatiljku nadesno, ispod brade <
Rv: sova nadesno, do nogu <
Inv. br. 6060; 15 X 16 mm; 2,56, l
Kovana bronca; Berlin. Cat. III/1, 35, 5; aukcija de Bethune (Dupriez), Bruxelles. 1909. g.

UMBRIA

20. Ovalni novac
Av: kijača
Rv: dvije točke
Inv. br. 5746; 23 X 33,5 mm; 30,70 g
Sextans, lijevana bronca; Haeb. p. 237, 57, T. 81, 39; kupljen 1908. g., R. Ratto, Genova.
21. *Ariminum, aes grave*
Av: glava senonskog Gala sa šiljatom bradom i *torques-om* oko vrata nadesno
Rv: *rostrum tridens* nadesno, lijevo točka
Inv. br. 6990; 29,5 X 34 mm; 29,12 g, f
Uncia, lijevana bronca; Haeb. p. 217, 32; kupljen 1912. g., aukcija R. Ratto, Milano.
22. *Iguvium, aes grave, sunčana serija*
Av: palmina grana na uzdignutom disku
Rv: dvije točke na uzdignutom disku
Inv. br. 6989; 30,5 X 34 mm; 28,86 g
Seztans, lijevana bronca; Haeb. p. 221, T. 78, 14—15; kupljen 1912. g., aukcija R. Ratto, Milano.

23. *Iguvium, aes grave*, serija s rogom obilja
Av: rog obilja, unutra točka
Rv: grozd na uzvišenom disku
Inv. br. 607; 24 X 26 mm; 15,97 g
Uncia, lijevana bronca; Haeb. p. 224, 8, T. 79, 10—11; Garr. T. LVIII, 5; stara muzejska zbirka.
24. *Tuder, aes grave*, reducirana serija
Av: pas koji spava, pred glavom polumjesec i TVT[
Rv: lira, lijevo u polju polumjesec
Inv. br. 608; 32 X 34 mm; 40,90 g
Semis, lijevana bronca; Haeb. p. 230, 47, T. 81, 10—14; Garr. T. LVI, 3 slično; kupljen 1898. g., Zschiesche — Köder, Leipzig.
25. *Tuder, aes grave*, reducirana serija
Av: desnica omotana *cestus-om* gledana odozgo, četiri točke (lijevo i desno po dvije)
Rv: dvije kijače prema gore, četiri točke (lijevo i desno po dvije), između kijača [TVTE]RE
Inv. br. 1239; 29,5 X 30,5 mm; 31,06 g, f
Triens, lijevana bronca; Haeb. pp. 231-2, T. 81, 15—18; kupljen 1913. g., aukcija A. Oertel, (A. Cahn, Frankfurt).
26. *Tuder, aes grave*, reducirana serija
Isto kao br. 25
Inv. br. 4474; 28 X 30 mm; 26,75 g, f
Triens, lijevana bronca; Haeb. p. 231, 43; Berlin. Cat. III/1, 9, 14; kupljen 1904. g., aukcija Dr. Jacob Hirsch, Miinchen.
27. *Tuder, aes grave*, reducirana serija
Av: žaba između tri točke, gledana odozgo (točke izlizane)
Rv: sidro sa karikom na gornjem i donjem kraju, u polju lijevo [TV], desno tri točke
Inv. br. 5758; 26 X 27 mm; 15,27 g ->
Quadrans, lijevana bronca; Haeb. p. 232, T. 81, 19—22; kupljen 1908. g., aukcija L. Matteotti, Genova.
28. *Tuder, aes grave*, reducirana serija
Isto kao br. 27
Inv. br. 6053; 27 X 30 mm; 22,05 g, f
Quadrans, lijevana bronca; Haeb. p. 232, 27, T 81/ 19—22; kupljen 1909. g., L. Hamburger, Frankfurt, Cat. 1900, 49.
28. *Tuder, aes grave*, reducirana serija
Isto kao br. 27
Inv. br. 6053; 27 X 30 mm; 22,04 g, f
Quadrans, lijevana bronca; Haeb. p. 232, 27, T 81/ 19—22; kupljen 1909. g., L. Hamburger, Frankfurt, Cat. 1900, 49.

29. *Tuder, aes grave*, reducirana serija
Av: cikada između dvije točke
Rv: ukrašeni trozub, desno TV, lijevo dvije točke
Inv. br. 609; 22 X 23 mm; 11,75 g
Sextans, lijevana bronca; Haeb. p. 234, 91 T 81/ 24—26; Garr. T LVI, 9; kupljen 1899. g., aukcija Nuvolari, Rim.
30. *Tuder, aes grave*, reducirana serija
Av: posuda sa dvije visoke ručke, unutar kružnice
Rv: okomit šiljak koplja
Inv. br. 610; 19 mm; 7,53 g
Unda, lijevana bronca; Haeb. p. 235, 76, T/81, 27—28; Berlin. Cat IH/1, 10, 27—30; stara muzejska zbirka.
31. *Tuder, kovana serija*, oko 260. g. p. n. e.
Av: bradata glava Silena ovjenčana bršljanom nadesno; biserna kružnica
Ev: orao raširenih krila nalijevo *TVTEDE*
Inv. br. 631; 16 X 17 mm; 3,40 g ->
Kovana bronca; Berlin. Cat. IH/1, 50, 1—4; Garr. T. LXXV, 17; BMC, Italy, 39, 1—5; stara muzejska zbirka.

LITERATURA

- Berlin. Cat. — Beschreibung der antike Miinzen, Königliche Museen zu Berlin, Berlin 1894.
- Garr. — Raffaele Garruci, *Le monete dell'Italia antica raccolta generale*, Roma 1885.
- Haeb. — E. J. Haeblerlin, *Aes grave, das Schwergeld Roms und Mittelitaliens*, Frankfurt a. M., 1910.

OPIS TABLI
DESCRIPTION OF PLATES

- Table 1—4. Brojevi na tablama odgovaraju brojevima kataloga.
Plates 1—4. Plate numbers correspond to those of the Catalogue.

SUMMARY

ETRUSCAN AND UMBRIAN COINS FROM THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM
IN ZAGREB

Thirty-odd coins of Etruria and Umbria from the Numismatic collection of the Archaeological Museum in Zagreb came to this museum mostly from various auctions or dealers in Amsterdam, Brussels, Frankfurt, Genoa, Leipzig, Milan, Munich and Rome. Three of the specimens already formed part of the old collection of the former National Museum in Zagreb (Cat. Nos. 14, 23, 30), while only one (Cat. No. 15 — *Peithesa*) is a local find from the river Kupa near Sisak (*Siscia*) from the year 1925. *Etruria in genere* is represented by five specimens, *Volterrae* by nine, and the supposed *Peithe* coins by six further bronze, but struck coins, while the rest are of cast bronze. Umbrian coins are well represented by one oval coin, *Ariminum* by one *uncia*, *Iguvium* by two specimens, Tuder by eight further *aes grave* pieces of various series and various denominations. Some of the coins described are already known in the literature, either from various dealers' auction catalogues, or from the capital work on *aes grave* published by Haebler in 1910. Thus the Zagreb Collection owns a small collection which quite well illustrates this specific monetary zone of Central Italy in course of the 4th and 3rd cents. B. C.

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

ANTE RENDIĆ-MIOCEVIC

Arheološki muzej Zagreb

MINIJATURNA BRONČANA KOMPOZICIJA S LIKOM DIJANE IZ SISKA

UDK 904:73.023.3(497.13H/2«

Izvorni znanstveni rad

Autor analizira veoma zanimljiv prikaz Dijane na minijturnoj brončanoj kompoziciji koja je, vjerojatno, bila aplicirana na površinu manjeg metalnog redpijenta. Dijana je prikazana u dugačkoj haljini (dvodjelni peplos i hiton ispod njega), ruke su spuštene i od laktova ispružene naprijed (u šakama su nekoč vjerojatno stajale baklje), na glavi je frigijska kapa, te okrenuti srpasti mjesec iz kojega, sa strana, izbijaju dva »roga« (vjerojatno je riječ o kravljim rogovima), dok su desno i lijevo od Dijane prikazane figurice psa i jelena. Ikonografskom i tipološkom analizom autor nastoji u ovom jedinstvenom spomenku, pronađenom u Sisku, prepoznati Dijanu u ulozi gospodarice životinja i božanstva koje širi svjetlost u noćnoj tmuni — takvom ju je, naime, opisao Euripid — a također pronalazi elemente koji omogućuju usporedbu s Eshilovom vizijom Artemide-Hekate. Autor također ukazuje na specifičan oblik kutnog sinkretizma, koji se manifestira u poistovjećivanju s nizom srodnih božanstava, osobito onih orijentalne provenijencije, te zaključuje da je riječ o spomeniku koji je, po svemu sudeći, nastao tokom 2. ili 3. st. n. e., najvjerojatnije u nekoj od lokalnih, sisačkih radionica.

Kolekcija sitne brončane plastike u vrijednoj arheološkoj zbirci što ju posjeduje obitelj Pavletić iz Zagreba¹ obogaćena je prije više godina zanimljivom figuralnom kompozicijom s prikazom Dijane (Artemide), istaknutog božanstva grčko-rimskog Panteona. Mnogobrojni sačuvani spomenici, likovni prikazi ili posvetni natpisi, svjedoče o popularnosti tog božanstva i u našim krajevima, a osobito se to odnosi na područje nekadašnje provincije Dalmacije gdje se Dijana često javlja kao božanstvo epihorskog podrijetla, u ulozi jednog od protagonista specifične domaće

¹ Neke od zanimljivih primjeraka figuralne plastike iz iste kolekcije već smo objavili u prilogu pod naslovom »Dvije brončane statue-

te Jupitera iz Siska« (usp. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (VAMZ)*, S. serija-sv. XV, Zagreb 1882, str. 29–39).

Silvanove kultne zajednice.² Poput većine spomenika sakupljenih u toj privatnoj zbirci, i ova sićušna kompozicija s Dijaninim likom potječe iz Siska (*Siscia*), značajnog gornjopanonskog antičkog središta i bogatog arheološkog nalazišta raznovrsnih spomenika, što su danas najvećim dijelom pohranjeni u zbirkama zagrebačkog Arheološkog muzeja. Premda je već i na prvi pogled očigledno da nije riječ o spomeniku visokih likovnih vrijednosti. — takav zaključak nameće se i nakon detaljne analize, o čemu će kasnije još biti govora — ipak se po nekim osobinama, prije svega po osebujnoj ikonografskoj interpretaciji Dijaninog lika, ovaj spomenik izdvaja od sličnih prikaza tog božanstva, pa je to razlog što smo odlučili posvetiti mu zasebnu pozornost.

Kompozicija se sastoji od tri figurice, s Dijanom kao središnjim likom, te psom i jelenom prikazanim s njezine desne i lijeve strane. Svi likovi su uspravljeni i gledaju ravno naprijed osim, donekle, psa čija je glava gotovo nezamjetljivo okrenuta prema gospodarici. U jedinstvenu cjelinu povezuje ih tanka pravokutna pločica koja im služi kao zajednički oslonac. Čitava kompozicija, uključujući i pločicu-bazu, lijevana je u jednom komadu. Dijanin lik, najviši u trolistu figurica, zajedno s atributima na naglavku visok je 45 mm, pas je visok 12 mm, a jelen s uzdignutim rogovijem 15 mm. Pločica što ih objedinjuje dugačka je 23 mm, široka 13 mm, a visoka je svega 1 mm. Na njezinoj donjoj strani uočavaju se amorfnost ostaci vezivne metalne mase,³ što je siguran indicij da je čitava kompozicija izvorno bila aplicirana na odgovarajuću metalnu podlogu, jednostavno postolje, ili — što je vjerojatnije — metalni recipijent nepoznatog nam oblika i namjene. Ne raspoložemo, na žalost, nikakvim podacima što se odnose na okolnosti nalaza ovog spomenika,⁴ ali neki detalji nagovještavaju — riječ je, prije svega, o nedostatku karakteristične zelenkaste patine — da bi mjesto nalaza i u ovom slučaju moglo biti korito rijeke Kupe.⁵

Lik Dijane je — već smo to naglasili — uspravijen i gotovo cijelom težinom je oslonjen na obje noge, unatoč činjenici što je desna noga malo povučena natrag, a stopalo neznatno okrenuto u desnu stranu. Niz vitko tijelo pada nekoliko slojeva draperije koja je najvećim dijelom, u skladu sa stavom tijela, profilirana usporednim okomitim naborima. Odjeća se sastoji od dvije različite haljine, obje veoma dugačke i pripijene uz tijelo. Od donje haljine, dugačkog jonskog hitona, vidljiv je samo završetak koji se preko stopala lepezasto širi prema tlu. Naročito je uočljiva

² O tome vidi raspravu D. Rendića-Miočevića, Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM)*, n. s. sv. X, Sarajevo 1956, str. 5–40.

³ Tragovi vezivne metalne mase i bojom se razlikuju od prevladavajuće tamnosive boje bronce. Riječ je o leguri svijetle, platinaste boje, koja se jasno ističe na mnogo tamnijoj podlozi.

⁴ Spomenik je više puta mijenjao vlasnika. Prema sjećanju pok. M. Pavletića, prvotnom je vlasniku u zamjenu za ovaj sićušni prikaz

Dijane ustupio dobro očuvani sestercij jednog od careva iz dinastije Flavijevaca s dosta rijetkim reversom tipa *Iudaea capta*.

⁵ O pojavi da brončani materijal izvađen iz rijeke Kupe nema uobičajenih tragova zelenkaste patine prvi je pisao J. Brunšmid, koji je do takvih iskustava došao analizirajući brončani materijal iz fundusa zagrebačkog Arheološkog muzeja (usp. J. Brunšmid, Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva (VHAD)*, n. s. sv. XIII, 1913¹ i 1914, Zagreb 1914, str. 210).

veoma gruba obrada tog dijela odjeće, a također i prednjih dijelova stopala s nezgrapnim i nedovoljno profiliranim prstima. Preko hitona božica je odjenula dugački peplos (*p. epiblema*), dvodjelnu haljinu koju obično nose djevojke.⁶ Duži dio peplosa seže do visine članaka nad stopalima, dok njegov kraći dio, nepotpasana *apoptygma*, poput ogrtača zakačenog na ramenima pokriva gornji dio tijela i ruke do laktova. Valovita linija ruba apoptigme oblikuje na prednjoj i leđnoj strani dva karakteristična duboka izreza. Nabori tog dijela odjeće, sprijeda plitki i okomiti, a sa strana koso rašireni prema bokovima, profiliraju razmjerno krhku tjelesnu građu, što je i primjereno božanstvu koje je stalno u pokretu. Ruke su do laktova spuštene uz tijelo, a zatim su savinute i gotovo pod pravim kutom ispružene naprijed, ali s podlakticama i poluotvorenim dlanovima okrenutim prema gore, u smjeru glave. Unatoč relativno gruboj obradi, ipak se dovoljno jasno razabiru prsti koji su, osim

Slika 1

odvojenih palčeva, raščlanjeni plitkim uzdužnim žljebovima. Položaj ruku i šaka veoma je indikativan i upućuje na zaključak da su u rukama nekoć stajali atributi, štoviše, na osnovi identičnog položaja lijeve i desne ruke, moguće je pretpostaviti da je riječ o dva jednaka atributa, simetrično položena na poluotvorene dlanove. Premda je lice u priličnoj mjeri izlizano, ipak se dosta jasno razabiru karakteristični detalji, prije svega oči s ispupčenim okruglim bjeloočnicama i polukružnim obrvama, a zatim i nos, te sitna usta koja su gotovo posve izlizana. Vidljivi dio kose sastoji se od dvostrukog reda oblih ispupčenja što daju naslutiti kovrčaste pramenove, dok su na zatiljku pramenovi sakupljeni u plosnatu i široku pletenicu, ne-

⁶ Nepotpasani peplos prvenstveno nose mlade ženske osobe (o tome vidi M. Bieber, *The sculpture of the Hellenistic age*, New York 1955, str. 21). Peplos *epiblema*, za razliku od peplosa *endyma*, obično se nosio iznad hitona

kao vanjski dio odjeće (usp. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* IV/1, Pariš, str. 384—385, s. v. *Peplos*).

marno profiliranu vodoravnim i okomitim urezima, koja pada niz vrat i leđa. Ostatak kose na tjemenu pokriven je visokom šiljatom kapom — po svojoj prilici riječ je o stiliziranoj frigijskoj kapi — a na nju je, pri vrhu, s prednje strane prislonjen veliki srpasti mjesec. Zanimljivo je istaknuti da je u ovoj prilici taj nezaobilazni atribut lunarnih božanstava prikazan u obrnutom položaju, s krakovima savijenim u smjeru glave, a ne uvis, kako je inače običaj. Skup atributa na naglavku dopunjuju dva visoka zmijolika »roga«, što simetrično izrastaju oko polovice dužine kape s njezine lijeve i desne strane. Ikonografsko značenje tog neobičnog atributa teško je pouzdano determinirati, dijelom zbog činjenice što nedostaju završeci »rogova«, ali prvenstveno zbog nemogućnosti da se atribut ovakvog oblika poveže s bilo kojim od brojnih ikonografskih simbola što karakteriziraju Dijanu ili božanstva koja su joj po značenju srodna. Problem identifikacije tog atributa po svemu sudeći treba sagledavati u širem kontekstu kulturnih, sinkretističkih veza između Dijane i nekih drugih božanstava, o čemu će, također, još biti riječi.

Preostaje da se naposljetku osvrnemo i na prikaze sićušnih figurica psa i jelena koji zaokružuju nesvakidašnji ikonografski dekor ove kompozicije. Osnovna zajednička karakteristika tih dviju figurica je vrlo uočljiva neujednačenost proporcija između snažnog voluminoznog tijela i kratkih, zdepastih nogu. Uočljiva je i vrlo gruba, nemarna obrada pojedinih dijelova tijela, u prvom redu šapa i papaka, kao i detalja na glavi i licu, gdje su posebno naglašene uši, oči i već prilično izlizana usta, a kod jelena još i njegovi visoki čvrsti rogovi, sporadično profilirani širokim paroščima. Zanimljivo je da obje životinje imaju izbočena koljena na stražnjim nogama, a jedna i druga prikazane su i s karakterističnim kratkim repićem, koji je u psa za nijansu duži i povratno je savijen prema tijelu. Sklonost detaljiziranju osobito dolazi do izražaja u načinu na koji su oblikovani predimenzionirani papci na jelenjima nogama, ili pak šape na psećim nogama. Primjećuje se, naime, da su, unatoč izrazito gruboj obradi, šape i papci profilirani različitim brojem žljebova, čime se, očigledno, htjelo svratiti pozornost na činjenicu da se ta dva detalja i u naravi, doista, međusobno razlikuju. Skicirajući oblikovne karakteristike jelenjih rogova propustili smo istaknuti da su oni pri vrhu povezani vodoravnom spojnicom, koja je lijevana zajedno s rogovljem — što znači da nije naknadno umetnuta — a nakon vađenja iz kalupa i kasnijeg doručivanja nije, kao nepotrebna, odatle uklonjena. U sličnim slučajevima, barem kad je riječ o monumentalnoj kamenoj plastici, takav detalj ima isključivo funkciju potpornja kojim se imobiliziraju krhki dijelovi skulpture. U to se, primjerice, možemo uvjeriti posegnavši za prikazom jelena što se nalazi u sastavu glasovite mramorne grupe sa scenom žrtvovanja Ifigenije iz Ny Carlsberg Gliptoteke u Kopenhagenu.⁷ Spojnica koja učvršćuje dva krhka mramorna roga na skulpturi jelena umetnuta je među robove u namjeri da se zaštite od oštećenja koja bi mogla nastati prilikom transporta skulpture.⁸ Nema nikakve sumnje da spojnica na našoj sisačkoj statueti nema takvu namjenu, jer opasnosti od nenamjernih oštećenja posve su zanemarive. Čini se, prema tome, da je jednostavno riječ o oponašanju motiva koji je viđen u monumentalnoj izvedbi,

⁷ Usp. M. Bieber, sp. djelo, si. 270.

⁸ Ista, sp. djelo, str. 77.

pa se postavlja pitanje da li je iz neke grupe figura, poput ove s prizorom žrtvovanja Ifigenije, repliciran samo lik jelena, ili je, što se čini vjerojatnijim,⁹ replicirana čitava kompozicija kojoj se s vremenom, možda, zameo trag. U svakom slučaju dosta rustična obrada, te nezgrapnost i gotovo groteskni izgled prikazanih životinja, daju povoda za uspoređivanje sa sličnim likovima iz svijeta suvremene »primitivne« umjetnosti, pa bismo ih možda mogli okarakterizirati kao svojevrsni primjer »naive« u antičkoj provincijalnoj umjetnosti.

Atributi što se javljaju uz Dijanin lik na ovoj kompoziciji različitog su podrijetla i moguće ih je razvrstati u više skupina. Jednu bi skupinu mogli sačinjavati pas i jelen, koji su, kao tipični Dijanini atributi, pridonjeli identifikaciji prikazanog božanstva. S frigijskom kapom, koja se samo na rijetkim spomenicima pojavljuje u funkciji Dijaninog atributa, izravno su apostrofirani utjecaji orijentalne ikonografije, a čini se da takvo podrijetlo treba pripisati i atributu što poput rogova strši iz kape. U posljednjoj skupini ističu se atributi koje Dijana ravnopravno dijeli s nekim srodnim božanstvima nešto nižeg ranga — riječ je o Hekati i Seleni (Luni) — a to su već spomenuti srpasti mjesec, te baklje za koje pretpostavljamo da su se nekoć nalazile u Dijaninim rukama. Spisak atributa svjedoči o heterogenom podrijetlu ikonografskih simbola, što je, s jedne strane, izraz objedinjavanja različitih svojstava koja se pripisuju tom božanstvu, a ujedno je to i nagovještaj sinkretističkog izjednačavanja Dijane s drugim božanstvima, u prvom redu s onima orijentalnog podrijetla. Takav šaroliki ikonografski sadržaj jedinstven je, koliko je nama poznato, među brojnim i raznovrsnim likovnim prikazima tog božanstva. U našim krajevima, a posebno na teritoriju ilirskih Delmata, njezin lik pojavljuje se na velikom broju reljefa i uz rijetke iznimke koncipiran je po uzoru na helenističke izvornike tipa tzv. Artemide u potrazi za plijenom (*A. Agrotère*), odnosno Artemide (Dijane) lovkinja, kako se još popularno naziva taj najčešće prikazivani tip Dijane.¹⁰ Njeđa karakterizira za lov prikladna odjeća i obuća — kratki potpasani hiton bez rukava, te čizme ili sandale — kao i nužan lovački pribor — luk i tobolac sa strijelama — a gotovo su nezaobilazne i Dijanine omiljene životinje, pas i jelen.¹¹ U takvim prilikama u njezinom društvu nerijetko se prikazuju i druga, Dijani srodna božanstva, domaćeg, epihorskog podrijetla.¹² Sa sisačkog područja koje nam je, za ovu priliku, osobito zanimljivo do sada je pouzdano identifican samo jedan figuralni prikaz Dijane, a on je, posve slučajno, pohranjen u istoj privatnoj zbirci u kojoj se nalazi i brončana kompozicija s njezinim likom koja je, eto, zaokupila našu pozornost. Riječ je o mramornom torzu s lavljom kožom ovijenom oko struka, ali je očigledno da je u pitanju replika rađena po uzoru

⁹ Ovu pretpostavku zasnivamo na činjenici da je sitna figuralna plastika u najvećem broju slučajeva inspirirana odgovarajućim monumentalnim predlošcima nastalim u klasično ili helenističko doba grčke umjetnosti.

¹⁰ Detaljnije o tipu Artemide lovkinja (*A. Agrotère*) vidi u Rječniku Daremberg-Saglio-a *lili*, Pariš 189a, str. 142 i d., s. v. *Artémis chasseresse*.

¹¹ Isti, sp. mjesto. Navodi se, također, da se Dijana lovkinja ponekad prikazuje i s lovačkim ili običnim kopljem i nebridom, a u rijetkim slučajevima i s dugačkom haljinom pruženom do stopala.

¹² Usp. D. Rendić-Miočević, sp. djelo, str. 28 i d.

na netom opisani tip božice u ulozi lovkinja.¹³ Na našoj brončanoj kompoziciji, od atributa što smo ih istaknuli kao gotovo nezaobilazne, pojavljuju se samo pas i jelen, pa se čini logičnim pretpostaviti da je taj par životinja ovdje manje u funkciji tipičnih lovačkih atributa, već mu u većoj mjeri treba pripisati: simboličko značenje u vezi s mogućom vizijom Dijane kao »gospodarice zvijeri« (*potnia therōn*), kakvom ju slikovito i s primjetnim strahopoštovanjem riječju prikazuju stari pisci još od vremena Homerovih epova.¹⁴ Na osnovi položaja ruku i držanja tijela, te usporedbi s brojnim prikazima Dijane i drugih srodnih božanstava, može se gotovo sa sigurnošću zaključiti **da su u rukama nekoć** bile baklje, a one su jedan od karakterističnih segmenata ikonografskog dekora kojim se obilježava lik tzv. lunarne («mjesječaste») Dijane.¹⁵ Iz toga slijedi da je Dijana na brončanoj kompoziciji iz Siska prikazana s atributima zaštitnice životinjskog svijeta i lova, a u isto vrijeme prikazana je i kao božanstvo koje mjesečevim svjetlom i bakljama obasjava noćnu tminu. U ulozi božanstva noćne svjetlosti često se njezin lik susreće na različitim figuralnim kompozicijama, a spominje se, također, i u literarnim izvorima. Osim baklji u rukama, te ponekad krila na leđima, tip »mjesječaste« Dijane karakterizira, dakako, i već spomenuti srpasti mjesec koji se prikazuje ili na glavi, poput dijadema, ili se nalazi iza leđa, odnosno ramena. Zanimljivo je istaknuti da taj Dijanin atribut vodi podrijetlo od nekih maloazijskih ženskih božanstava koja se, što je veoma indikativno, najčešće identificiraju upravo s grčkom Artemidom.¹⁶

S tipološkog gledišta našu bi kompoziciju mogli donekle usporediti s prikazom Dijane na glasovitoj freski iz Časa del Poeta tragico u Pompejima, danas pohranjenoj u napuljskom Nacionalnom muzeju, koja prikazuje poznati motiv žrtvovanja Ifigenije u Aulidi.¹⁷ Na toj freski koja je, kako se vjeruje, rađena prema predlošku što ga je potkraj 5. st. pr. n. e. naslikao Timant, jedan od istaknutijih majstora tog vremena, prizor žrtvovanja odvija se pred žrtvenikom u obliku stupa na kojemu je naslikana statua ženskog božanstva. Po nekima riječ je o prikazu tzv. Tauridske Artemide,¹⁸ a drugi u tom liku prepoznaju tip tzv. Dijane lucifere.¹⁹ Po nizu detalja — prikazan je, naime, ženski lik u uspravnom stavu, odjeven u dugačku haljinu, u ispruženim rukama drži po jednu baklju, a do nogu je sa svake strane prikazana po jedna životinja — ovaj prikaz podsjeća na kompoziciju iz Siska, a takav dojam ne umanjuju u značajnijoj mjeri niti razlike u ikonografskoj interpretaciji nekih detalja — primjerice, umjesto psa i jelena **prikazana su dva psa, a umjesto frigijske kape** s mjesečevim srpom i »-rogovima« na glavi je samo *kalathos (modius)*. Shodno tome vjerujemo da oba prikaza imaju u suštini zajedničku podlogu u predodžbi Artemide koju je Euripid oživio stihom u drami »Ifigenija u Aulidi«. Otkrivajući Klitemnestri splet događaja što su uslijedili nakon Agamemnonove odluke da kćer Ifigeniju prinese

¹³ Vidi naš prilog, Mramorna statua Dijane iz Siska, *VAMZ*, 3. serija -sv. XIV, 1981, str. 73—84.

¹⁴ Usp. Homerovu Ilijadu, XXI, 470.

¹⁵ Naziv »mjesječasta« Artemida trebao bi odgovarati franc. nazivu A. »lunaire«. Više o Dijani kao božanstvu mjeseca vidi u Rječniku Daremberg-Saglio-a II/il, str. 132 i d.

" Usp. *RE* II, Stuttgart 1896, stupac 1438, s. v. *Artemis*.

" G. E. Rizzo, *La pittura ellenistica romana*, Milano 1929, str. 54, tab. XCVII.

¹⁸ Daremberg-Saglio, ap. djelo II/1, str. 135—136.

" G. E. Rizzo, sp. mjesto,

kao žrtvu srditoj Artemidi, Glasnik, imajući na umu Artemidu, govori o Zeusovoj kćeri koja ubija životinje i širi sjajnu svjetlost.²⁰ Tako je, na slikovit način, Euripid naglasio njezina osnovna svojstva koja su, po našoj ocjeni, likovno uobličena i na našoj brončanoj kompoziciji. Sličnih je karakteristika — s bakljama u rukama, ali s dvije košute koje su umjesto en face prikazane u profilu — i lik Artemide što je nedavno identificiran na dva oštećena staklena amuleta iz splitskog Arheološkog muzeja, nađena u Solinu.²¹ U sličnom ruhu koncipiran je i lik Dijane iz vile Pamphili u Rimu²² — božanstvo je odjeveno u dugačku haljinu, u rukama drži baklje, a na glavi je srpasti mjesec — ali nedostaju drugi ikonografski detalji, između ostalog i likovi životinja, pa možda ova usporedba i nije najsretnije odabrana.

Niz elemenata povezuje prikaz Dijane iz Siska s različitim interpretacijama nekih Dijani srodnih božanstava, a to se prvenstveno odnosi na Hekatu i Lunu, ali je, također, moguće govoriti i o vezi s božanstvima koja Dijani nisu toliko bliska. Iz činjenice da se prepoznatljivi atributi na Dijaninom naglavku — frigijska kapa i srpasti mjesec — povezuju s božanstvima orijentalnog podrijetla — prvi najčešće uz Mitru ili Atisa, a drugi uz Selenu (Lunu) ili Hekatu, te još neka božanstva maloazijskog podrijetla, često poistovjećivana s Artemidom — mogao bi se izvući zaključak da bi i treći atribut na naglavku, onaj u obliku »rogova«, također mogao biti sličnog, orijentalnog podrijetla. U nedostatku analogija teško je definirati sadržaj tog atributa, pa ćemo pokušati samo naznačiti dvije mogućnosti za rješenje tog problema koje se, šire gledano, mogu donekle uklopiti u ikonografsku shemu primjerenu ovako koncipiranom prikazu Dijane. Ako se, naime, u obzir uzme činjenica da je rogoliki atribut prikazan na naglavku, tada nije neosnovano pretpostaviti mogućnost usporedbe s kravljim rogovima, premda su u naravi takvi rogovi nešto kraći. Poznato je da su kravli rogovi jedan od karakterističnih atributa Iziđe,²³ istaknutog egipatskog božanstva čiji kult se naglo počinje širiti u razdoblju helenizma, neposredno nakon osnutka Aleksandrije, najprije po grčkom, a zatim i po rimskom svijetu, dakako uporedo sa širenjem kulta većeg broj božanstava egipatskog podrijetla.²⁴ Nasuprot Dijani, koju s Izidom povezuje samo sličnost u tretiranju lunarnog simbola na glavi,²⁵ njezini »dvojnici« Luna i Hekata ponekad poprimaju i šire osobine izijačkog kulta, pa bi se moglo pretpostaviti da je Dijana, posredstvom tih božanstava, baštinila taj za nju neprimjeren izijački atribut. Ovakva pretpostavka ima opravdanja u činjenici

²⁰ Usp. Euripidas »*Iphigenia Aulidensis*« (IfcivENEIA H EN AYAIAI), *Lipsiae* (Leipzig) 1858, str. 140, stih 1570 i 19711. U slobodnom prijevodu tekst glasi: »Zeusova kćeri, ti koja ubijaš životinje i donosiš (okrećeš) sjajnu svjetlost«.

²¹ Vidi N. Cambi, Naknadna razmišljanja o dva staklena privjeska u Arheološkom muzeju u Splitu, Fiskovićev zbornik I — *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21, Split 1980. str. 91 i d.

²² Usp. S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine I, Paris 1897, str. 306, tab. 570 A, si. 12118 D.

²³ Usp. P. Selem, Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *Godišnjak IX Centra za balkanološka ispitivanja*, Knjiga 7, Sarajevo 1972, str. 47. Prema Selemu kravli rogovi javljaju se na dva tipa Iziđe, egipatskom tipu (*Izida-Hathor*) i sinkretističkom tipu (*Izida-Tyche*, odnosno *Izida-Fortuna*).

²⁴ Vidi Daremberg-Saglio, sp. djelo III/1 (F à J), Paris 1899, str. 577, s. v. *Isis*.

²⁵ Isti, sp. djelo III/1, str. 578.

što se Luna ponekad čak i poistovjećuje s Izidom,²⁶ budući da obje, u suštini, vode istu brigu, nadgledajući smjenu dana i noći, s tim što je Luna redovito prikazana sa srpastim mjesecom na glavi, dok Izida na glavi obično nosi sunčev disk, koji je i u grčkoj ikonografiji simbolizirao rađanje dana.²⁷ Odnos između Izide i Hekate nije u ikonografskom pogledu toliko jasno profiliran, ali ima primjera koji daju naslutiti stanovite veze između tih božanstava. Tako se, na primjer, Hekatino ime na natpisima nerijetko susreće zajedno s imenima Libera, odnosno Dionisa, zatim Mitre i Atisa, ali i Serapisa i Izide, što svakako nije bez značenja.²⁸ Zanimljivo je, također, da se na prikazima tzv. trostruke Hekate (*H. trimorfos, triformis*),²⁹ na liku koji simbolizira njezin lunarni karakter, iznad mjesječevog srpa ponekad javlja i lotosov cvijet, jedan od karakterističnih elemenata izijačke ikonografije.³⁰ U uzdignutim »rogovima« moguće je, uz malo mašte, pretpostaviti i neki od atributa drukčijeg sadržaja, primjerice stilizirani prikaz zmija, osobito ako se ima u vidu činjenica da se one pojavljuju u ikonografiji Hekate — obično se prikazuju u rukama, ili se isprepliću s pramenovima raskuštrane kose³¹ — ali se, doduše samo u izuzetnim prilikama, susreću i u rukama Artemide, što se može zaključiti na osnovi Pauzanijinog opisa glasovite monumentalne statue koju je u 2. st. pr. n. e. oblikovao Damofon iz Mesene, jedan od predvodnika likovnog klasicizma u umjetnosti kasne helenističke epohe, za hram u Likosuri u Arkadiji.³² Čini se, ipak, da je usporedba s kravljim rogovima primjerenija — između ostalog i zbog simetrije uspravljenih »rogova« — što bi, pod pretpostavkom da je doista o njima riječ, ukazivalo na neobičnu simbiozu različitih ikonografskih sadržaja i jedan novi, do sada nepoznat vid kulturnog sinkretizma. Treba također naglasiti da često uspoređivanje s Lunom i Hekatom ni u kojem slučaju nije bez

²⁶ Isti, sp. djelo III/2, Pariš 11904, str. 1391, s. v. *Luna*.

²⁷ Isti, sp. djelo III/1, str. 5179. U vezi s izjednačavanjem Lune i Hekate usp. prikaz Lune i Sola na brončanoj pločici iz Nacionalne biblioteke u Parizu, na kojoj je Luna prikazana s karakterističnim izijačkim naglavkom, mjesječevom pločom smještenom između dva kravlja roga (vidi E. Babelon i J. A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale*, Pariš 1895, str. 55, br. 121).

²⁸ Usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo IH/1, str. 52, s. v. *Hecate*.

²⁹ Usp. sp. djelo III/1, str. 48. i 511.

³⁰ Usp. W. H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* 1/2, Leipzig 1888–1890, st. 1906, s. v. *Hekate*. Jedan od tri Hekatina lika na brončanoj skulpturi (*Hecation*) s rimskog Kapitolija nosi na glavku srpasti mjesec s lotosovim cvijetom.

³¹ Zmije se češće počinju javljati na prikazima Hekate od vremena helenizma (usp. D. Srejović-A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 1979, str. 450, s.v. *Hekata*). Na prikazima »trostruke« Hekate zmije imaju isto značenje kao i nož. Vjeruje

se, naime, da oba atributa što ih Hekata obično nosi u rukama simboliziraju njezin »divlji« (okrutan) karakter, različit od ranijih prikaza tog božanstva (o tome usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo HI/1, str. 5/1). Kao božanstvo koje odlučuje o sudbini putnika na raskršnicama putova, ona katkada mijenja svoj lik i poprima zastrašujući izgled, zbog čega se često prikazuje sa zmijama u raskuštranoj kosi (usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo III/1, str. 49).

³² Damofonova statua Artemide pripadala je grupi skulptura što su nekoć bile postavljene u svetištu Demetre i Despoine (Perzefone ili Kore). Prema Pauzaniji, Artemida je bila zaogrnta jelenjom kožom, o njezino rame bio je ovješena tobolac, a u rukama je držala zmije i baklju, dok se do nogu nalazio lovački pas (o tome vidi M. Bieber, sp. djelo, str. 158 i *RE* II, st. 1439). Čini se, prema tome, da je riječ o specifičnoj varijanti tipa Artemide lovinke, s time što su umjesto očekivanog luka u ruci prikazane zmije, a baklja se u takvim situacijama ponekad pojavljuje kao rekvizit koji pomaže u noćnom lovu.

Slika 2

osnove, budući da ta dva božanstva, zajedno s Dijanom, čine tzv. Artemidijsko trojstvo, pa se veoma često međusobno poistovjećuju, te ih je ponekad gotovo nemoguće razlikovati. To potvrđuju i brojni stari literarni izvori, djela istaknutih pisaca poput Eshila, Euripida, Plutarha ili Stj. Bizantinca, gdje se na različite načine apostrofira srodnost tih božanstava i često naglašava da je, u suštini, riječ o istom božanstvu.³³ Najčešće se poistovjećuju »mjesečasta« Artemida i tzv. jednostruka Hekata (H.

³³ Usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo II/1, str. 132 i d., s.v. Artémis, divinité lunaire;

isti, sp. djelo III/il, str. 46, s. v. Hécate simple; isti, sp. djelo III/2, str. 1387 i d., s. v. Luna.

monoprosopos),³⁴ budući da se obje, kao lunarna božanstva, prikazuju s istim simbolima svjetlosti, s bakljama u rukama (A. i H. *dadoforos* — bakljonoše)³⁵ i s mjesecom na glavi. Zbog toga se nerijetko časte istim epitetima što ih većinom definiraju kao božanstva koja nose svjetlo i najvješću zoru (*fosforos* i *angelos*)³⁶ a u nekim prilikama naziva ih se čak i zajedničkim imenom (*Artemis Hecata*).³⁷ Pojave međusobnog poistovjećivanja u različitim se oblicima manifestiraju i u rimsko doba, a poznato je da čak i neki rimski pjesnici — to se, primjerice, odnosi i na Vergilija i njegovu Enejidu — ponekad brkaju Dijanu s Hekatom, pa Hekatu nazivaju Letinom kćeri, odnosno Apolonovom sestrom.³⁸ Zanimljiv je podatak da se javljaju i nazivi koji su zajednički jednom i drugom božanstvu, što ponekad izaziva nedoumicu koje od tih božanstava se krije iza takvog naziva. Takav slučaj je s pridjevkom *Trivia* — sačuvanom i u pluralnom obliku *Triviis* — koji se prvenstveno odnosi na Hekatu, ali nije stran niti Dijani.³⁹ Pored toga i neki figuralni prikazi Hekate po ikonografskim i tipološkim karakteristikama podsjećaju na prikaze Dijane lovkinja, što je također dokaz o međusobnom poistovjećivanju i kulturnom prožimanju ovih božanstava.⁴⁰ Na posljetku, nije bez značenja niti podatak da se Dijana i Hekata veoma često prikazuju zajedno, jedna pored druge, ponekad u različitoj ikonografskoj obradi,⁴¹ a katkada su gotovo posve nalik jedna drugoj — obično se obje prikazuju sa srpastim mjesecom i bakljama i međusobno se razlikuju tek ponekim detaljem, primjerice isticanjem zmija u Hekatinoj kosi — ali su u većini slučajeva različitih dimenzija, pa je Dijana, kao božanstvo kojemu pripada viši položaj u hijerarhiji antičkog Pan-teona, prikazana u znatno većim proporcijama.⁴²

Frigijska kapa je atribut o kojemu je do sada bilo najmanje riječi. Nju također možemo zapaziti na nekim, doduše rijetkim prikazima Artemide, kao što su, na primjer, neke terakotne figurice, pretežno datirane u 4. st. pr. n. e.,⁴³ a isti atribut često je prisutan i na glavi jednog od likova »trostruke« Hekate, s tim što se ispod

³⁴ Isti, sp. djelo III/1, str. 46.

³⁵ Isti, sp. mjesto-

³⁶ Isti, sp. mjesto.

³⁷ Isti, sp. djelo H/1, str. 133.

³⁸ Isti, sp. djelo III/1, str. 51.

³⁹ Isti, sp. mjesto.

⁴⁰ Hekata se katkada pojavljuje i u kratkom potpasanom hitonu bez rukava, odjeći koja je karakteristična za tip Artemide Agrotete (usp. W. H. Roscher, sp. djelo, st. 1897). To je razlog što se događa da neki autori pripisuju Hekati i takve prikaze ženskih likova na kojima su prikazani i karakteristični Artemidini atributi poput luka i tobolca (usp. Damberger-Saglio, sp. djelo III/1, str. 46–47).

⁴¹ Takav prikaz Dijane i Hekate sačuvan je, na primjer, na votivnom reljefu što se čuva u muzeju u Devi u Rumunjskoj (vidi S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano 1983, str. 343 i d., si. 460 — prvi reljef s lijeve strane). Na tom reljefu Dijana i Hekata prikaza-

ne su jednakih dimenzija, obje su u kratkoj odjeći, s tim što je Dijana prikazana kao lovkinja, s lukom i tobolcem, dok Hekata u lijevoj ruci drži baklju. Do Hekatinih nogu nalazi se pas, a iza Dijaninih nogu proviruje jelen.

⁴² Usp. H. Herdejiirgen, *Zur Deutung einiger tarentinischer Terrakotten*, *Archdologischer Anzeiger*, Heft 1, Berlin 1983, str. 47 i d., si. 3. Autorica tu konstataciju potkrepljuje zanimljivim ulomkom terakotne reljefne kompozicije iz Nacionalnog muzeja u Tarantu, na kojemu manji lik, odjeven u kratku odjeću i sa zmijama u kosi, prikazuje Hekatu, dok je znatno veći lik, sačuvan samo fragmentarno, vrlo sličan Hekati i očigledno prikazuje Artemidu.

⁴³ Usp. *Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC)* H/2, Bern 1984, s.v. *Artemis*, str. 515, br. 919 i 921 i LIMC H/1, str. 69H.

kape obično prikazuju i sunčeve (Helijeve) zrake.⁴⁴ U svakom slučaju prisustvo frigijske kape — a takav je, uostalom, slučaj i s drugim atributima što se javljaju na naglavku naše Dijane — upotpunjuje konstataciju o širokoj lepezi atributa orijentalnog podrijetla, što svjedoči da je sisačka kompozicija prožeta naglašenim sinkretističkim osobinama.

Primjeri što smo ih navodili pokušavajući objasniti neke ikonografske detalje na našoj brončanoj kompoziciji najčešće sadrže samo pojedine karakteristične elemente ikonografskog ili tipološkog sadržaja, dok se zapaža nedostatak analogija koje bi cjelovitošću prikaza pružile sigurniji oslonac za uspoređivanje, a eventualno i za utvrđivanje podrijetla minijature kompozicije s Dijaninim likom iz Siska. Potrebno je, međutim, upozoriti na velik broj sačuvanih figuralnih spomenika — uz one o kojima je već bilo riječi — koji se mogu usporediti s kompozicijom iz Siska, barem kad su u pitanju njezina osnovna obilježja. Među njima posebno treba istaknuti brončanu statueta Artemide koja potječe sa Sicilije, a pohranjena je u Britanskom muzeju u Londonu.⁴⁵ Artemida je odjevena u dugački peplos koji je posve sličan onome što ga nosi naša Dijana, a na isti način su i ruke ispružene naprijed, s tim što je u desnoj ruci još sačuvana baklja, dok je u lijevoj ruci, s obzirom na položaj šake, umjesto druge baklje vjerojatno nekoć stajao atribut drukčijeg sadržaja. U još većoj mjeri na našu kompoziciju podsjeća mramorni reljef iz helenističkog doba, pronađen nedaleko od Kizika u Maloj Aziji, a pohranjen u pariškom Louvru, na kojemu je prikazana Artemida odjevena u dugačku haljinu, s bakljama u ispruženim rukama, te s psom koji je djelomice skriven iza nogu,⁴⁶ kao i sličan prikaz Artemide na nešto kasnijem mramornom reljefu iz Delosa, koji se od prethodnog razlikuje po tome što božanstvo nosi kratki potpasani hiton i što na nogama ima čizme, a o desno rame obješen tobolac.⁴⁷ Kao posljednji u ovom nizu, ističemo prikaz Dijane na freski iz Bosoorealea, danas pohranjenoj u njujorškom Metropolitan muzeju, a datiranoj u sredinu 1. st. pr. n. e.⁴⁸ Na toj freski koja pripada sceneriji Euripidove »Ifigenije Tauridske« naslikana je statua Dijane, vrlo slična onoj iz Časa del Poeta tragico u Pompejima,⁴⁹ s nizom karakterističnih detalja — dugačkom arhaičnom odjećom, bakljama u ispruženim rukama i tobolcem zakačenim o desno rame, dok je na glavi prikazan zupčasti dijadem. Takvih ili sličnih primjera svakako ima mnogo više, ali nam se čini da smo istaknuli upravo one koji su najprikladniji za uspoređivanje s prikazom Dijane iz Siska. Smatramo, međutim, da je nužno pregled analognih prikaza dopuniti s još dva primjera, pa premda oni još jednom usmjeravaju našu pozornost prema Hekati, veoma su indikativni i možda najbolje ilustriraju iko-

⁴⁴ Prvenstveno je riječ o prikazima Hekate sa tri zasebno oblikovana tijela koja su leđima prislonjena uz stup ili pilastar (*Hecataia*). Trimorfizam Hekate prvi je, prema Pauzaniji, u takvom obliku likovno interpretirao Fidijin suvremenik i rival Alkamen (više o tome vidj u prilogu L. Capuis, Alkamenes — fonti stonche e archeologiche, *Pubblicazione della Facolta di Lettere e Filosofia* —

Universita di Padova, vol. XLIV, Firenze 1968, str. 12 i 26 i d.).

⁴⁵ Usp. P- LIMC II/2, s.v. *Artemis*, str. 486,

br. 504 J U M C n/1 str. 660.

"Sp> m_jesta> br. 506.

"Sp" djelo 11/2r s* - Artemis> str. «1. br.

419 i sp. djelo n/1, str. 655.

⁴⁸ |p djelo |m sv Artemis/Diarw> str. 597, br. br. 45 i sp. djelo II/1, str. 810.

* Usp. bilješku 17.

nografsku i tipološku povezanost u predočavanju likova dvaju srodnih božanstava. Riječ je o dva vrlo slična reljefna prikaza »trostruke« Hekate što se danas čuvaju u Bukureštu,³⁰ a na kojima je središnji lik odjeven, kao i naša Dijana, u dugačku odjeću, u ispruženim rukama drži baklje čiji plamen dotiče pravokutne žrtvenike, na glavi je veliki srpasti mjesec, dok je s lijeve i desne strane prikazan po jedan pas, atribut koji je karakterističan za to božanstvo. Sličnost s našom kompozicijom više je nego očigledna i tek činjenica da je riječ o »trostrukom« božanstvu omogućuje sigurnu atribuciju Hekati.

Ako se saberu i valoriziraju svi relevantni podaci — kako oni iz literarnih izvora, tako i brojni analogni prikazi Dijane (Artemide) i nekih srodnih božanstava — vjerujemo da je moguće zaključiti da prikaz Dijane na minijturnoj kompoziciji iz Siska u cijelosti odgovara Euripidovom viđenju Dijane kao gospodarice životinja i božanstva koje širi svjetlost u noćnoj tmuni, a u isto vrijeme se uklapa i u Eshilovu predodžbu o Artemidi-Hekati, božanstvu koje u jednom liku objedinjuje svojstva jednog i drugog božanstva. Riječ je, prema tome, o specifičnom obliku kulturnog sinkretizma, koji je u našim prostorima izuzetno rijedak, osobito ako se imaju u vidu i jasno naznačeni elementi orijentalne ikonografije. Razumljivo je što u nedostatku podataka o okolnostima nalaza nije moguće precizno datirati ovaj zanimljivi spomenik, a teško je odrediti i da li je riječ o importu ili provincijskoj replici. Ako se ima u vidu činjenica da u Panoniju u značajnijoj mjeri prodiru kultovi božanstava orijentalnog, maloazijskog podrijetla — as tim u vezi jačaju i sinkretističke tendencije koje su ostavile traga i na kulturnim figurativnim spomenicima — tek od vremena antoninske dinastije, logično je pretpostaviti da naša kompozicija potječe iz 2. ili 3. st. n. e. Također je moguće pretpostaviti, s obzirom na skromnu likovno-estetsku razinu koja se manifestira u nezgrapnim proporcijama pojedinih detalja i obradi koja nije do kraja finalizirana, da je kompozicija, a vjerojatno i recipijent kojemu je pripadala, proizvod domaće, provincijske radionice, koja je po svoj prilici djelovala u samom Sisku. Za tu pretpostavku, dakako, nema dokaza, pa treba ipak računati i s mogućnošću da je riječ o importu, a u tom slučaju treba prvenstveno pomišljati na sredinu u kojoj su bile ukorijenjene snažne tradicije orijentalnih kultura.*

OPIS SLIKA I TABLI FIGURES IN THE TEXT AND PLATES

Slika 1

Figure 1

Minijturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska (crtež je izradio S. Čerkez).

³⁰ Vidi E. Petersen, *Die dreigestaltige Hekate*, *AEM aus Oesterreich* IV, Wien 1880, tab. VI i VII.

* Koristimo se prilikom da se i ovog puta zahvalimo obitelji Pavletić na susretljivosti i

spremnosti da nam dozvole objavljivanje ove kompozicije. Zahvaljujemo, također, i slikaru Seadu Čerkezu na crtežu, objavljenom u ovom prilogu,

The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana (drawing by S. Čerkez)

Slika 2

Figure 2

Minijturna brončana kompozicija s likom Djane iz Siska — lijevi poluprofil.
The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana — the left half profile.

Tabla 1

Plate 1

Minijturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska.
The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana.
a) Prednja strana — the front
b) Stražnja strana — the back

Tabla 2

Plate 2

Minijturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska.
The miniature bronze composition from Sisak with the figure of Diana.
a) Desni profil — the right profile
b) Ljevi profil — the left profile

SUMMARY

THE MINIATURE BRONZE COMPOSITION FROM SISAK WITH THE FIGURE OF DIANA

Several years ago an interesting bronze composition showing the figure of *Diana (Artemis)* was added to the private collection of classical sculptures belonging to the Pavletić family in Zagreb. The composition is of miniature dimensions and light-grey in colour, which could indicate that it spent a long time in the water, most probably in the river Kupa, as is the case with other bronze material from Sisak (*Siscia*). All the three figures, Diana in the middle and the small figures of the hound and stag on either side of her, are shown standing and from the front, connected by a simple thin rectangular plate. Unfortunately, we know nothing about the circumstances of the discovery of the statuette, except that it was found in Sisak, one of the most important upper-Pannonian classical centres. We do not know either purpose was, but the remains of an amorphous connective metal mass on the bottom of its plate-base lead us to suppose that it originally stood on a metal foundation. It was probably the decoration of a receptacle or the decorative handle on the lid of a box.

Diana's figure is covered by several layers of clothing falling down her body in vertical folds. Her clothes consist of a long *peplos epiblema* clinging to the body, with an ungirdled *apoptygma* covering her arms down to her elbows, forming deep cuts in the front and back. From the bottom hem of the peplos shallow folds of the

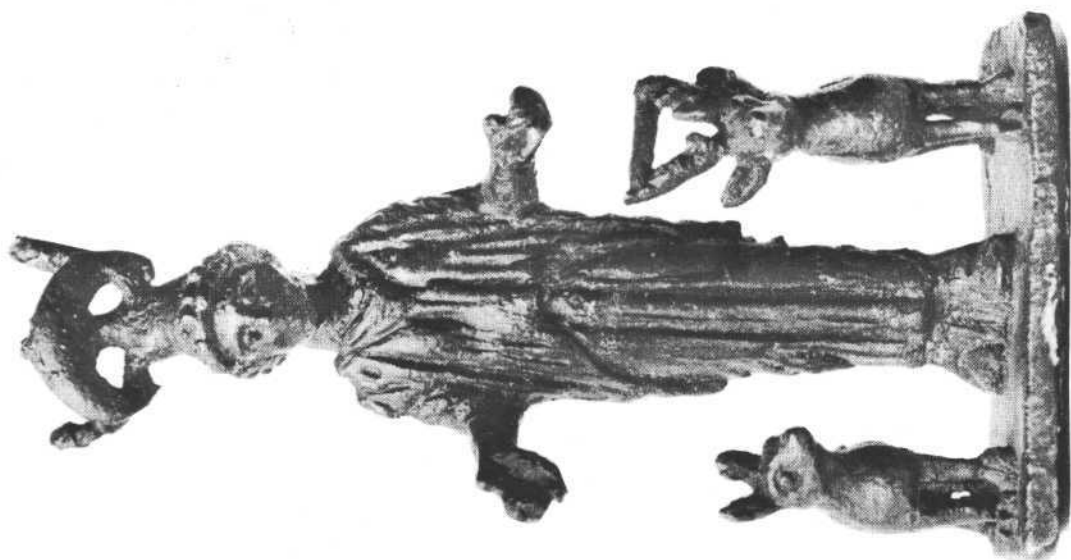
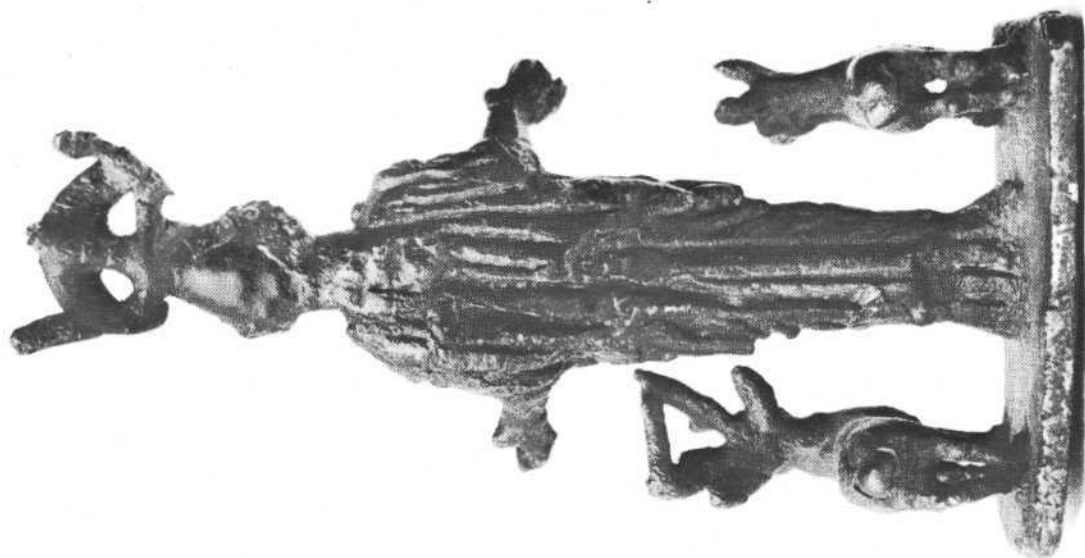
lower dress fall fanlike towards the ground. The lower dress is probably an Ionic chiton and also covers her heels. Her features are rather worn, but a double row of curls can clearly be seen, and her hair falls down her back in a wide, unclearly profiled plait. On her head she has a high Phrygian cap, damaged at the end, and leaning on it a crescent-shaped moon shown upside-down, its ends curving towards her head. From the centre of the cap two high »horns« protrude symmetrically. Their ends are also damaged, and we can only guess at their identity, because they obviously do not suggest any of Diana's characteristic attributes. The upper parts of the arms of the goddess are close to her body. The arms are bent at the elbows and both held forwards in the same way, her hands half open. In her hands she obviously held attributes which have, unfortunately, not been preserved. Beside Diana's right foot there is a tiny figure of a hound, and on the other side, beside her left foot, a just as tiny figure of a stag, both shown in much detail, but clumsy in proportion, which gives them the characteristics of a certain classical »primitivism«. It is interesting to note that the stag's horns are linked with a short horizontal connection, which was in similar sculptures in stone usually a support for the most sensitive parts of statues, which might be damaged during transport. The bronze link on this statuette obviously did not have that function, because it would certainly have been removed during finishing touches after the sculpture had been cast. In this case the link is probably the result of copying almost all the solutions on famous examples of classical monumental sculpture.

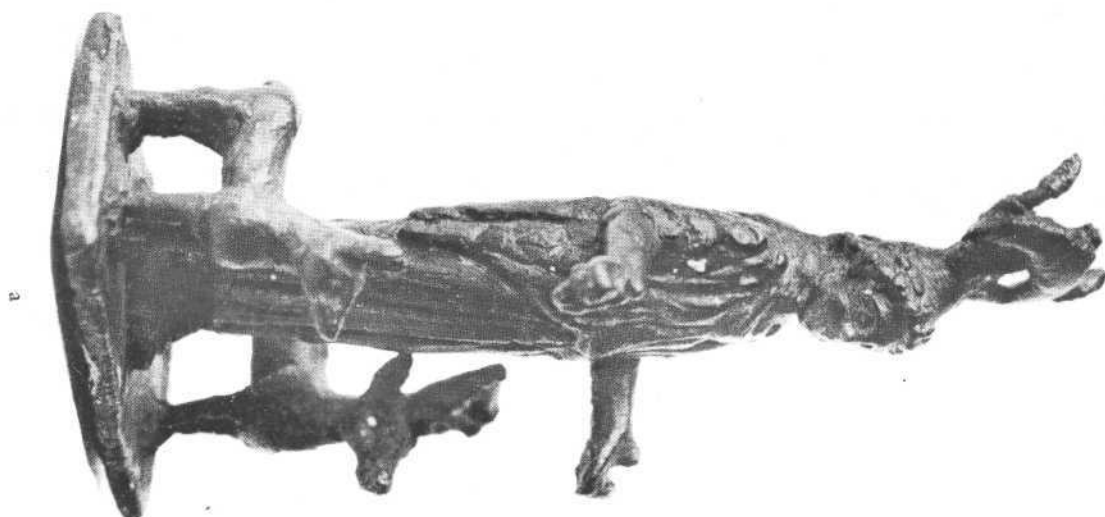
An analysis of the iconographic symbols does not enable us to completely classify this composition and include it into any of the known iconographical-typological forms characteristic for the manner in which this deity was shown in classical art. Her attributes do not show uniform iconographic characteristics because they are of different origin and meaning. In our opinion this is the result of uniting different characteristics ascribed to the goddess, i.e. the syncretistic uniting with some deities of oriental origin, in the first place *Hecate* and *Selene (Luna)*. To the best of our knowledge, this rich iconographic presentation is unique among presentations of that popular classical deity, which was in the form of the huntress in Illyrian regions, especially in the area of the *Delmatae*, imposed as one of the protagonists of the epic, local, cult community. It is interesting that the only other identified figural presentation of Diana in the Sisak region, a marble torso with a lionskin wound around her waist, is also that of Diana the huntress. Of the attributes characterising this type of Diana the Sisak composition only has the figurines of animals, which in fact solve the problem of the deity's identity. Her typological character was, however, defined by other attributes, primarily by those she held in her hands. The position of the hands and the posture of the body lead us to suppose that she held torches, which are usually the iconographic symbols of the so-called lunar Diana. Another attribute of this type of Diana is usually also the crescent of the moon, an attribute of oriental origin, which can be found on some Asiatic deities identified with the Greek *Artemis*. Both these attributes are thus symbols of deities that give light to the dark of night. On the Sisak statuette the moon is shown in an unusual position, upside-down, which was probably for artistic

-aesthetic reasons, and this is a unique case in presentations of Diana. In spite of differences in iconographic detail, basically the conception of this Diana may be compared with a similar motif on the famous fresco from Pompeii, found in Časa del Poeta tragico, now in the Museo Nazionale in Naples. There Diana is shown in the scene of sacrificing Iphigenia in Aulis, in a form that probably shows the type of the so-called Artemis of Tauri. Both representations completely correspond with the image of Artemis given in literature by Euripides in the words of the Herald in the tragedy »Iphigenia in Aulis«, who turns to Artemis as a huntress and the mistress of animals, brightening the night with the light of burning torches. A similar motif, with two does shown beside Diana's feet, has recently been identified on two glass amulets found in *Salona* today in the Archaeological Museum in Split. In connection with the statuette of the Sisak Diana, an explanation must be sought for the Phrygian cap on the head of a deity that is usually shown bare-headed, and also for the unidentified attributes in the form of »horns«, whose meaning is yet to be determined. Starting from the fact that the Phrygian cap and the crescent-shaped moon are ascribed to oriental deities, it is logical to suppose that the third attribute on the head is also of the same origin — as are too the torches in her hands — because they would all together doubtlessly form a complete iconographic whole. In our opinion the appearance of those attributes can be explained by deepening syncretistic cult relations between the »lunar« Diana (Artemis) and other deities of oriental origin. This is especially true of Hecate, who is often equalled with the Greek Artemis, and in Roman times with Diana, in various manners, both in literature and in art. Those two deities are often shown with the same attributes, even beside each other, but mostly in different sizes which stress Diana's higher rank in the hierarchy of the classical Pantheon. Furthermore, they are sometimes given the same epithets, or Diana (Artemis) is just called, for instance by Aeschylus, *Artemis-Hecate*. The influence of the iconography of Hecate has also been reflected, in our opinion, on the iconographic content of the figure of the Sisak Diana, so the attributes on the head were probably taken over from the so-called three-bodied Hecate, whose three forms unite several different iconographic symbols. Sometimes one of them has the Phrygian cap on her head, and the other one the half-moon holding besides flaming torches in her hands, inescapable attributes of every presentation of Hecate (compare for instance the presentation of the well-known bronze statue of triple Hecate from the Campidoglio in Rome). In connection with that the »horns« that protrude sideways out of the cap could perhaps be identified as snakes, attributes sometimes shown in the hair of Hecate, who is also a chthonian goddess, or, which is more probable, cow-horns appearing usually as attributes of Isis. It could rightly be supposed that the Sisak Diana, besides being presented like the mistress of animals and lighting the darkness of the night, as she was seen by Euripides, also corresponds with Aeschylus's conception of Artemis-Hecate, who unites several characteristics of those two kindred deities in one form.

As we have no detailed data concerning the discovery of this composition, it is difficult to say when and where it was made. We must nevertheless suppose that this representation of Diana dates from the 2nd or 3rd centuries A. D., at a time when syncretistic tendencies grew more intense in *Pannonia* and the influence of oriental cults became especially strong in all aspects of spiritual life. It is probably the product of a local Siscian workshop.

ROBERT MATIJASIC

*Arheološki muzej Istre — Pula**LATERES SISCIENSES*
(*ad CIL III 11378 — 11386*)

UDK 904:738.8:930.271:807.1"2"(497.13)

Izvorni znanstveni rad

U Arheološkom muzeju u Zagrebu nalazi se skupina natpisa izvedenih urezivanjem na površini opeka, koje potječu iz Siska. Ne raspolažemo točnim podacima o nalazištu, ali njihov sadržaj omogućuje da se izvedu stanoviti zaključci u vezi s proučavanjem organizacije keramičke proizvodnje (građevinske keramike) općenito. Radi se o opekama koje su "služile za evidenciju produktivnosti radnika koji su radili na oblikovanju opeka. Vlasnik radionice je s radnicima sklapao ugovore za određene količine proizvoda koje je zatim on plasirao na tržište. Natpisi se, uz oprezna ograničenja, datiraju oko III. st. n. e.

Corpus inscriptionum latinarum, sv III, pod brojevima 11378 do 11386, donosi skupinu natpisa urezanih oštrim predmetom na površini opeka.¹ Kako uz njih nisu navedene niti osnovne karakteristike relevantne za jednu detaljnu analizu, kroz bibliografiju² se sve do danas provlače krivi zaključci temeljeni na nepoznavanju osnovnih premisa.

Zahvaljujući susretljivosti osoblja Arheološkog muzeja u Zagrebu,³ gdje se te opeke danas čuvaju, mogli smo detaljno pregledati originale natpisa koje smo do sada poznavali samo prema citatu u *CIL*.

Riječ je o skupini od sedam potpuno sačuvanih opeka (*lateres*) od pečene keramike, čija boja varira između oker, smeđe i sivožute. Pored njih, u *CIL* su citirana još dva natpisa koje nismo mogli pregledati: jedan mali fragment koji do-

¹ Prije objavljivanja u *CIL* (III (Suppl. I), 11378—11386 (1602, str. 1803—H1804) natpisi su objavljeni u *Ephemeris Epigraphica* (*Eph. Ep.*) II, 1875, 926—920. i IV, 1877, 5S4; a zatim u H. DESSAU, *I.L.S.*, 80T5, a—c.

² T. Frank (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, 1959, V, 209; H. Bloch, *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Roma 1947 (ranije objavljeno u *Bullettino della Commis-*

sione archeologica comunale LXIV—LXVI (1936—1938), 330; P. Mngazzini, *Tre brevi note sui laterizi antichi*, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma*, LXXVI, 1996—58, 771—92.

³ Naročitu zahvalnost dugujemo direktoru A. Rendić-Miočeviću, te V. Damevski i D. Nemeth za susretljivost i pruženu pomoć pri obradi materijala.

nosi samo pet brojčanih znakova,⁴ te jedan cjeloviti natpis kojemu međutim u AMZ nema traga.⁵ Na početku odsjeka na strani 1803 u *CIL* III, pod naslovom *Tegulae Siscienses*,⁶ priređivač donosi ove podatke: »11378–11386 in tegulis novem magnis et crassis eiusdem repertis Sisdæ, n. 11381 est in Praga apud photographum Eckert, reliquie servantur Agrarni in museo«. Po svemu sudeći, došlo je do tiskarske greške, i umjesto 11381, trebalo je stajati da se br. 11380 nalazi u Pragu kod fotografa Eckerta.

Zbog ovih ograničenja (jedan primjerak koji nedostaje i jedan mali *frustum*) uzet ćemo u obzir u prvom redu sedam integralno sačuvanih opeka, koje su sve istog tipa, veličine oko 30 X 42 cm, debljine između 4 i 6 cm. Dimenzije odgovaraju modularnim veličinama jedne rimske stope (29 cm), odnosno jedne i pol rimske stope (48 cm), što znači da se naše opeke mogu svrstati u kategoriju tzv. *later sesquipedalis*. Među autorima koji su se bavili problemima keramičarske proizvodnje općenito,⁷ a uočili su ove opeke iz Siska zbog brojčanih podataka koje pružaju, došlo je do nesporazuma jer se neprestano prenosila tvrdnja da se radi o *lateres bipedales*,⁸ što u proračunu dnevne proizvodnje dovodi do posve krivih zaključaka.

Ova skupina natpisa na opekama iz Siska jedinstveni je epigrafski dokument za proučavanje kvantifikacije keramičke proizvodnje (građevinske keramike). Iz natpisa urezanih u svježu glinu saznajemo točne brojčane podatke o dnevnoj prosječnoj proizvodnji (formiranju — *plasmatura*?) sirovih opeka. One su se potom neko vrijeme morale sušiti, a onda su se pekle. Tzv. formiranje opeka u kalupu je druga faza proizvodnje, nakon pripreme sirovine, tj. gline (vađenje i prečišćavanje).

Svi su natpisi urezani u svježu glinu prije pečenja nekim oštrim, vjerojatno drvenim instrumentom. Mogu se raspoznati dva ili tri rukopisa iste osobe na više opeka. Svi natpisi donose na prvome mjestu datum, na žalost uvijek samo dan u godini (bez konzularnog određivanja godine), a zatim duži ili kraći popis imena s brojkama u produžetku. Ponekad je na dnu dât zbir formiranih komada.

1. *CIL* III 11378¹⁰ (Tab. 1,1). Opeka dimenzija 32 X 45 cm, debljine između 4 i 7 cm. Debljina se ravnomjerno smanjuje s jednoga prema drugom užem kraju opeke, tako da ona ima lagano klinasti oblik.¹¹ Gornji lijevi rub opeke je oštećen, te nedostaje sam početak natpisa:

⁴ *CIL* III 11386, v. bilj. 29.

⁵ U spremištu antičkog odjela AMZ našli smo samo sedam primjeraka opeka s natpisima koje ovdje objavljujemo na tab. 1 i 2.

⁶ Već sam naslov odsjeka u *CIL* dovodi do pogrešnih zaključaka, jer se ne radi o tegulama, već o opekama (*lateres*).

⁷ Osobito P. Mingazzini. op. cit. u trećem dijelu svog rada: C) La produzione gionaliara di un operaio addetto alla confezione dei mattoni crudi, 88–92.

⁸ *Lateres bipedales* su dimenzija oko 60 X 60 cm, tj. kvadrati dužine stranice dvije rimske stope.

⁹ Iscrpan prikaz tehnologije proizvodnje tegula kod W. Bostoker, E. Gebhard, The Reproduction of Rooftiles for the Archaic Temple of Poseidon at Isthmia, Greece, *JFA* 8, 2, 1981, 211–227.

¹⁰ Th. Mommsen, *Addimenta vol. III, Eph. Ep. U.*, 1875, 925.

¹¹ Možda se radi o opeki koja je bila namijenjena gradnji lukova ili svodova.

1	... I KAL IVNIAS	... I [ante] KAL (endas) IVNIAS
	CANDIDVS ČČXX	
	IVSTINVS ČČXX	
	FELICIO "ČČXX	
5	IN VNO ĐČLX	

S obzirom na raspoloživi prostor, gornji lijevi ugao se može integrirati brojkama III, VI, VII, XI, XII ili XVI, što nas ograničuje na vremenski interval između 17. i 30. svibnja. Tekst ovog natpisa čini izuzetak među svim opekama jer je postavljen po dužini, a ne po visini površine gline. Rukopis je vrlo specifičan i čini jednu skupinu s opekama pod brojevima 2 i 3 (Tab. 1, 2, 3). Specifična je izvedba znaka C za brojčanu vrijednost 100, te znaka D sa crtom za 500. U četvrtom retku je ime u *CIL* pročitano FELICLO: jasno je, međutim, da je pretpostavljena horizontalna crta znaka L, u stvari, kosa crta znaka N u petom retku (*in vno*). Tome ide u prilog i pojava istog imena, u čistoj grafiji FELICIO na slijedeća dva natpisa (br. 2 i 3 ovog kataloga).

2. *CIL* III 11379¹² (Tab. 1, 2). Opeka dimenzija 31 X 42,5 X 5,8 cm. Tekst, pisan istim »rukopisom« kao prethodni, sastoji se iz samo dva retka urezana na gornjoj trećini visine opeke, velikim energičnim slovima:

1	PR IDVS IVNS	PR(idie) IDVS IVNfijs
	FELICIO ČČXX	

Tekst se odnosi na 12. lipnja (*pridie Idus Iunias*), a javlja se ime samo jedne osobe. Ovaj tekst, kao i sve ostale iz ove skupine natpisa, valja integrirati na slijedeći način: *Felicio (fecit lateres) CCXX*.

3. *CIL* III 11381¹³ (Tab. 1, 3). Opeka dimenzija 28 X 41 X 5,8 cm, dosta oštećena na rubovima, osobito po visini. Uz donju kraću stranu su prstima izvedena tri polukružna žlijeba.¹⁴ Rukopis teksta identičan je onima s prethodna dva primjera, i glasi:

1	KAL IVLIS	<i>KAIJendae) IVLIS (sic!)</i>
	SEVERVS ČČXX	
	FORTIS ČČXX	
	CANDIDVS ČČXX	
5	FELICIO ČČXX	
	IN VNO ĐCCCLXXX	

¹² Š. Ljubić, *Inscriptiones quae Zagabriae in Museo nationali asservantur*, *Vjesnik Narodnog zemaljskog muzeja*, 2, 1876, 72 (rad je tiskan i u *Rad JAZU* 34, 1876, prilog 1—28; 35, 1876, prilog, 29—74; 36, 1876, prilog, 75—81).

¹³ *Eph. Ep.* II, 187S, 926.

¹⁴ Nije posve jasno što predstavljaju ti znakovi izvedeni prstima: najčešće se javljaju polukružne »girlande«, ali ima d komplikiranijih motiva (krugovi, petlje itd.). Možda je najbliži rješenju S. Stucchi, koji pretpostavlja da se radi o »marchi dī maestranze«, tj. o nekim internim siglama radnika, S. Stucchi, *Ludnico (Gorizia) NotSc*, 1950, 10.

Natpis započinje navođenjem datuma: *Kalendae Iuliae*, tj. 1. srpnja, a slijede imena na lijevoj strani s broječanim vrijednostima u produžetku na desnoj strani, uz sam desni rub opeke. Na dnu je zbir (*in uno*). Identičnost rukopisa s opekama pod brojevima 1 i 2 raspoznaje se osobito po specifičnoj izvedbi znaka C za broj 100, D za 500, zatim po karakterističnom znaku K u riječi *KAL(endae)* koji ima relativno dugu okomitu hastu i mali, u jedinstvenom potezu izveden drugi dio slova. Vrlo je prepoznatljiv i znak za E, koji se ponavlja u riječi *Felicio* u sva tri primjera. Pojava ovog imena u sva tri slučaja istog rukopisa potvrđuje homogenost ove »podskupine« natpisa.¹⁵

4. *CIL III 11382*¹⁶ (Tab. 2, 4). Opeka dimenzija 31,5 X 42 X 6,1 cm, dosta oštećena na lijevom rubu, s tri paralelna polukružna kanala na donjem dijelu, izvedena prstima.¹⁷ Tekst je urezan vrlo oštrim instrumentom, slova su manja od prethodnih primjera, pravilna i jednakomjerne visine (oko 2,5 cm). Tekst je raspoređen u šest redaka nejednake dužine:

1	III KAL AVGVSTAS	III [<i>ante</i>] KAL(<i>endas</i>) AVGVSTAS
	SEVERVS ET CANDIDVS	
	IN HOC NAVALI CCCLXXX	
	ARTEMAS ET EVLYME	
5	NVS IN ALIO NAVALI	
	CCCLX	

Datum je treći dan prije augustovskih Kalenda, što odgovara 30. srpnju. Sadržaj natpisa i njegova morfologija odudara od sheme koju susrećemo u svim drugim primjerima: svugdje se navode poimenično radnici s broječanim vrijednostima, dok su ovdje radnici grupirani u dvije skupine, po dvojica, i daje se broj koji se odnosi na dvojicu. Specifičnost je i u pojavi sintagmi *in hoc navali* i *in alio navali*.¹⁸

5. *CIL III 11383*¹⁹ (Tab. 2, 5). Opeka dimenzija 31 X 44 X 5,5 cm, malo oštećena, ali izgleda da je bila prelomljena po sredini širine, te naknadno zalijepljena i popravljena. Tekst je urezan tankim instrumentom laganim pritiskom, tako da su pojedini dijelovi (kraj drugog i početak i kraj trećeg retka) nečitki:

1	V KAL AVG	V [<i>ante</i>] KAL(<i>endas</i>) AVG(<i>ustas</i>)
	SIIVIRVS II	SEVERVS E(<i>t</i>)
	... RTVN ..	(<i>Fo</i>)RTVN(<i>atus</i>)
	LATIIR CCCXXXX	LATER (<i>es</i>) CCCXXXX

Ovo je najteže čitljiv zapis, djelomično zbog oštećenja, a djelomično zbog »teškog« rukopisa. Jedinstvena je ovdje pojava specifične grafije znaka E s dvije okomite haste (arhaični kurzivni oblik). Pored toga, u trećem retku sam početak, kao i kraj, nisu posve jasni, iako se u *CIL bez* ikakvih rezervi čita FORTVNAT . . . Ime koje

¹⁵ Možda ovdje po rukopisu pripada i natpis na opeki br. 7 ovog kataloga (*CIL III*, 11384), iako se razlikuje najočitiji element, izvedba znaka C za broj 100. Neki drugi detalji, poput znaka za slova D, A i N upućuju na mogućnost da ih je pisala ista ruka.

¹⁶ *Eph. Ep.* II, 927.

" v - ^bij - ¹⁴ -
is y ^ JJJ , 37 j. 35.

¹⁹ *Eph. Ep.* IV, 554.

je sačuvano samo u središnjem dijelu (... RTVN...) nije moguće povezati s nekim od ostalih imena koji 'se javljaju na opekama (*Artemas, Candidus, Eulymenus, Felicio, Fortis, Iustinus, Severus*), tako da *Fortunatus* izgleda zaista najbolje rješenje. Umjesto uvriježene završne formule zbira formule zbira *in uno*, javlja se ovdje, zato što se daje samo zajednički broj, formulacija (*fecerunt*) *lateres CCCCXXX* Već i iz ovoga je jasno da se radi o opekama (*lateres*), a ne o krovnim opekama (*tegulae*), kako ovu skupinu nalaza definira *CIL*.²⁰

6. *CIL III 11383*²¹ (Tab. 2, 7). Opeka dimenzija 28 X 41 X 5 cm, malo oštećena na rubovima, sa dva znaka izvedena prstima na donjoj kraćoj strani.²² Tekst raspoređen u četiri retka s jednim dodatkom u dnu glasi:

1	V KAL OCTO	<i>V[ante]</i> KALfendasj OCTOfbresj
	CANDIDVS CCXX	
	IVSTINVS CLXIII	
	IN VNO CCCLXXXIII(I)	

Ispod toga, u donjem lijevom uglu sitnije je urezan broj CLXVIII, detalj kojega nisu zapazili priređivači *CIL*.²³ S obzirom da je i ovaj detalj urezan u površinu gline prije pečenja, nije sporno da je suvremen »glavnom« natpisu, te predstavlja neku vrst dodatne bilješke. Slova su relativno krupna i energično urezana, pa rukopis slični onoj karakterističnoj ruci koja je pisala natpise na opekama pod brojevima 1, 2 i 3 ovog kataloga (Tab. 1: 1, 2, 3). Ipak, s obzirom na detalje (znak za D, grafija znaka C za broj 100, itd.) ne možemo biti sigurni da se radi o istom rukopisu.²⁴

7. *CIL III 11385*²⁵ (Tab. 2, 6). Opeka dimenzija 29,5 X 42,5 X 5,6 cm, od izrazito crvenonarančaste keramike, malo oštećena i ogrebena. Tekst je izveden vrlo oštrim instrumentom u šest redaka. Slova nisu jednakomjerne visine, već znatno variraju:

1	XIII K OCTOBR	XIII <i>[ante]</i> Kfalendas) OCTOBR(es)
	FORTIS CCXXII	
	CANDIDVS CCXXIX	
	IVSTINVS CXXXVI	
5	ARTEMAS CLXXXXVIII	
	MIN XXI	MINfus) XXI

Rukopis ovog teksta je vrlo specifičan i različit od svih drugih, a karakteristična su slova vrlo slična kapitali (osobito je to dobro vidljivo kod slova R, D i C). Slovo M u imenu *Artemas* (5. redak) nije dovoljno čitljivo, djelomično zbog interferencije slova S iz retka neposredno iznad.²⁶ Istovremeno, dugačko izvučeno slovo S iz *Arte-*

^m *CIL III*, str. li803; naslov odsjeka u sekciji *Instrumentum* vjerojatno je generički; naime sve skupine natpisa na građevinskoj keramici svrstane po nalazištima su *tegulae*.

²¹ *Eph. Ep.* II, 929.

²² Ponovo se radi o znakovima koji se spominju u bilj. 14.

²⁴ V. bilj. 15.

²⁵ *Eph. Ep.* II, 928.

²³ Ne nalazimo ga niti u *Eph. Ep.* II, 929, odakle je tekst preuzet u *CIL*.

²⁵ Zbog ove sitne nejasnoće, u katalogu izložbe »Pisana riječ na tlu Hrvatske«, Zagreb 1985, 407 (kat. br. 5/18) javlja se čitanje *ARTEMIVS* umjesto *ARTEMAS*. Međutim, druga pojava imena *Artemas* na drugoj opeki iz ove serije ne ostavlja mjesta sumnji u originalno čitanje.

mas izaziva gužvu u retku 6. između slova kratke riječi *MIN(us)*.²⁷ U *CIL* su krivo pročitane i neke brojke na desnoj strani opeke: u trećem redu CCXXV umjesto pravilnog CCXXIX, u četvrtom retku CXXXVII umjesto CXXXVI, pri čemu je V izveden s dvije okomite crte između kojih se samo nazire veza, pa i u drugom retku CCXXII, a stoji CCXX.

Pored ovih sedam, u *CIL* se nalazi još jedan primjer natpisa na površini opeke, te jedan mali fragment. U *CIL* III pod brojem 11380 naveden je tekst natpisa slijedećeg sadržaja:

1	PRI NONS IVLA SEVERVS ET FORTIS ET CANDIDVS	<i>PRI(die) NON(a)S IVL(i)A(s)</i>
5	CCXX	

Ovu opeku nismo uspjeli pronaći u spremištu antičke zbirke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, te se na nju, a ne na br. 11381, mora odnositi opaska priređivača da se nalazi *Pragae apud photographum Eckert*.²⁸ Tim više što se br. 11381 nalazi u AMZ i donosimo ga pod brojem 3 ovog kataloga (Tab. 1, 3).

Posljednji, deveti spomenik ove skupine koju donosi *CIL*, samo je jedan mali fragment opeke s dijelom urezanog natpisa, i čitamo samo dio broja: CCCXV,^M tako da ne znamo što na što se moglo odnositi, i ne može biti osobito značajan sa stanovišta analize koju želimo provesti u drugom dijelu ovog rada.

Objašnjenje karaktera ovih natpisa ne predstavlja na razini općenitih konstatacija neki posebni problem. Radi se nesumnjivo o opekama (*lateres sesquipedales*) na kojima je jedna osoba, koja je bila zadužena da u radionici za proizvodnju opeka prati produktivnost pojedinih radnika iz dana u dan, bilježila poimenično broj izrađenih komada.

Stoga svi natpisi počinju navođenjem dana u godini, ali ne donose i godinu, što nam praktički otežava apsolutnu dataciju. Možemo se ukratko osvrnuti samo na relativnu dataciju uz ograničenje da nismo sigurni da su sve opeke nastale iste godine. Natpisi na opekama su nastali kako slijedi: između 17. i 30. svibnja (11378), 12. lipnja (11379), 1. srpnja (11381), 6. srpnja (11380), 28. srpnja (11383), 30. srpnja (11382), 19. rujna (11385) i 27. rujna (11384). Najveća aktivnost keramičkih radionica, barem onih koje su proizvodile građevinsku keramiku (opeke, tegule i si.), odvijala se između proljeća i jeseni, između svibnja i kraja rujna. To stoga što su u tom razdoblju uvjeti za temeljito sušenje proizvoda prije pečenja bili najpovoljniji.³⁰ Ostali mjeseci u godini nisu bili razdoblja potpune neaktivnosti; već se zimi vršila priprema

²⁷ Zbog sličnog previda je u istom katalogu (v. prethodnu bilješku) na istom mjestu došlo do krivog čitanja AVIN umjesto MIN <*>, čime se konstruiralo ime još jednog radnika.

²⁸ Ista opaska se nalazi u *Eph. Ep*, II, str. 434, ali se ovdje ona odnosi zaista na onaj

natpis koji nismo pronašli u spremištu AMZ, što potvrđuje da je u *CIL* III na str. 1804. došlo do greške.

· a l m u m : ^ n j e g a n i s m o u s p j e l i
p r o n a ċ i u A M Z "

^M H. Bloch, cit., 329–330.

sirovine: vađenje, transport i prečišćavanje gline, a u jesen su se proizvodi, nakon sušenja, pekli. Naše opeke pokrivaju upravo spomenuto razdoblje između kraja svibnja i kraja rujna.³¹

Svi tekstovi na opekama donose zatim poimenične količine proizvedenih opeka: lijevo su imena, desno brojke. Na četiri natpisa nailazimo na konstantu od 220 opeka po radniku (na dan, dakako), te se posve logički mora pretpostaviti da je to bila nekakva srednja vrijednost produktivnosti, normirana količina. Dvije od tih³² donose na dnu uredan zbir dnevne proizvodnje: 660 za tri radnika, odnosno 880 za četiri radnika.

Na jednom natpisu (br. 5 ovog kataloga³³) nalazimo samo ukupan zbir od 440 opeka za dva radnika (*Severus* i *Fortunatus*), što opet ulazi u »normiranu« količinu od 220 opeka po radniku na dan.

Zanimljiv je natpis na opeki br. 7,³⁴ gdje je Kandid formirao 220 opeka, ali Justin samo 164, dakle zajedno (*in uno*) 384. Na dnu opeke, u donjem lijevom uglu je manjim slovima urezan broj 169 (CLXVIII), što se može odnositi na broj opeka Justina (164): možda nešto poput ispravka ili promemorija za nadglednika, odnosno »računovođu«.

I računi na opeki br. 6³⁵ donose dosta anomalija s obzirom na prihvaćeni broj od 220 opeka: Fortis je proizveo dvije više (222), Kandid devet više (229), ali su zato dvojica radnika zakazala, tj. Justin nije proizveo više od 136 komada, a Artemas je bio nešto bolji sa 199 opeka. Ispod toga, umjesto zbira, stoji kratka zabilješka MINfusJ XXI, što se može odnositi samo na Artemasa, koji je zaista učinio 21 opeku manje od 220, ali mora postojati točno određeni razlog, koji ne možemo dokučiti, zašto je zabilježen samo taj manjak, a ne i onaj Justinov, koji je mnogo izrazitiji (84 opeke).

Najzanimljiviji je tekst na opeki br. 4,³⁶ u kojemu su navedene dvije grupe od dva radnika i donosi broj od 380 po svakom paru radnika, što iznosi 60 opeka manje od »norme«. Zanimljivost je međutim u pojavi sintagme *in hoc navali* i *in alio navali*. Zahvaljujući ovom detalju mogu nam biti jasnije okolnosti nastanka ovih specifičnih zapisa na opekama. Naime, *navalia* su, pored standardnog značenja »brodogradilište, arsenal«,³⁷ u keramičarskom žargonu velika skladišta za sušenje poluproizvoda, sušionice.³⁸ S obzirom da je sušenje moralo trajati nekoliko mjeseci prije pečenja, jasno je da su radionice morale raspolagati velikim skladišnim pro-

³¹ Bilo bi naravno zanimljivo imati veći statistički uzorak, jer po sačuvanim podacima nemamo opeka s datumom između početka kolovoza i sredine rujna, iako se i tada vjerojatno radilo.

³² *CIL* III 11378 (Tab. 1, 1) i *CIL* III 11381 (Tab. 1, 3).

³³ *CIL* III 11383 (Tab. 2, 5).

³⁴ *CIL* III 11385 (Tab. 2, 6).

³⁵ *CIL* III 11384 (Tab. 2, 7).

³⁶ *CIL* III 1,138a (Tab. 2, 4).

³⁷ Rječnici obično navode *navales*, *-ium*, m. = pristanište; *navalia*, *-ium*, n. = brodogradilište.

³⁸ Veza između značenja pristanište, brodogradilište i skladište, sušionice je jasnija ako se zna da su se skladišta keramičke robe morala nalaziti uz komunikacijske linije (rijeke i more), dakle u blizini pristaništa i brodogradilišta. Takve sušionice su zaista morale biti velike možda natkrite hale. V. i opasku u *CIL* III, str. 1803, prenesenu iz *Eph. Ep.* II, str. 434.

storum za tu namjenu. Radionice, tvornice građevinske keramike su se često, ako ne i gotovo uvijek, nalazile u blizini komunikacija, a to su u kontinentalnim krajevima bile plovne rijeke, te otuda potječe veza između dva značenja riječi *navalia*. Oni proizvođački centri koji su računali na šire tržište svojih proizvoda morali su imati adekvatne prometne mogućnosti. Dok su se na Jadranu, primjerice, keramički proizvodi za građevinarstvo prevozili brodovima po gotovo svim obalama od Picena do Istre i Dalmacije,³⁹ u unutrašnjosti su to bile rijeke. Poznato je i da je u slučaju grada Rima prisustvo Tibera odlučujuće usmjeravalo proizvode od pečene gline za gradnju (opeke, krovne opeke, ukrase itd').⁴⁰

Iz toga proizlazi da su naši natpisi na opekama pratili određeni kontingent ppeka iz radionice u skladišta za sušenje. Pomoću njih se mogla pratiti dnevna, pijesečna i ukupna produktivnost pojedinih radnika ili pak grupa radnika.

Imena osmorice radnika javljaju se neravnomjerno na pojedinim opekama i u različitim kombinacijama: *Artemas* (dva puta), *Candidus* (šest puta), *Eulymenus* (jednom), *Felicio* (tri puta), *Iustinus* (tri puta) i *Severus* (tri puta). Čak u tri navrata zajedno nalazimo Fortisa i Kandida (*CIL* III, 11380, 11381, 11385), od toga jednom samo njih dvojicu, a dva puta sa još dva radnika.

Samo u jednom slučaju imamo samo jednog radnika navedenog na zapisu u glini (*Felicio*),⁴¹ dva radnika se javljaju u tri slučaja, tri radnika samo jednom, i na posljetku maksimum od četiri radnika susrećemo na tri opeke. Upada u oči da se češće javlja parni broj radnika (dva i četiri) što bi moglo ukazivati na neke oblike organizacije rada u sklopu keramičarske radionice.⁴²

S obzirom na morfologiju imena radnika, teško je bilo što konkretno zaključiti, Ime *Fortis* je vrlo poznato iz proizvodnje uljanica, tzv. kategorije Firmalampen,⁴³ dva imena, *Artemas* i *Eulymenus*, izrazito su orijentalnog porijekla,⁴⁴ dok su *Candidus*, *Fortunatus*, *Iustinus* i *Severus* tipični primjeri latinskog onomastikona. Sve ovo zajedno potvrđuje dojam o vrlo heterogenom sastavu robova i radnika u obrtničkim radionicama. Dataciju samo na osnovu imena nije naravno moguće sa

³⁹ J. J. Wilkes, Importation and Manufacture of Stamped Bricks and Tiles in the Roman Province of Dalmatia, in *Roman Brick and Tile* (ed. A. McWhirr), London 1979, 65–72. (*B.A.R. Int. Series* 68), naročito 67–71; R. Matijašić, Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni adriatiche, *MEFRA* 95, 2, 1983, 86U–995.

⁴⁰ T. Helen, Organisation of Roman Brick Production in the First and Second Centuries A. D. An Interpretation of Roman Brick Stamps, *Acta Inst. Rom. Fini.* IX, 1, Helsinki 1975.

⁴¹ *CIL* III 11379.

⁴² Jasno je da je svaki radnik radio sam za sebe, iako se na opekama bilježila produktivnost poimenično. Samo u jednom slučaju je moguće da su dvojica radnika izradila za-

jedno određenu količinu opeka: *Severus et Fortunatus lateres CCCCXXXX* (*CIL* III 11383, Tab. II, 5).

⁴³ E. Bucbi, Lucerne del Museo di Aquileia, Vol. I, Lucerne romane con marchio di fabbrica, *ISI75*, 65–93 s opširnom bibliografijom na str. 67–70; Tab. XXIII–XXXIII.

⁴⁴ Pojava orijentalnih imena posebno ne začuđuje, jer ona nisu rijetka u ovoj sredini, kao uostalom u cijelom Rimskom Carstvu; L. Barkoczi, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, XVI, 3–4, 1964, 257–356, ali naročito 250–261; M. Zaninović, Siscija u svojim natpisima, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici, *Izdanja HAD-a* 6, 1981, 201–207.

sigurnošću postaviti. Dok pojava imena *Severus* ukazuje na mogućnost datiranja čitavog skupa natpisa u vrijeme prijelaza II. u III. st. n. e., imena poput *Iustinus*, *Fortunatus* i *Candidus* su relativno češća u III—IV. st. S obzirom na sve to, jer drugih elemenata o dataciji nema, usudili bismo se vrlo oprezno uputiti na mogućnost da su zapisi na opekama nastali nakon II, vjerojatno u III. st.⁴⁵

Na žalost, nemamo nikakvih, ili gotovo nikakvih podataka o točnijem mjestu nalaza ovih zanimljivih epigrafskih spomenika, podataka koji bi nam barem djelomično rasvijetlili smještaj radionica u vremenu i u prostoru.⁴⁶

Ova jedinstvena, homogena grupa natpisa na opekama ima samo nekoliko analogija poznatih u epigrafskoj literaturi. Na nekoliko opeka iz Porajnja također nalazimo zapise sličnog karaktera, ali na većini se javlja samo datum. One potječu iz Mainza,⁴⁷ Dürena,⁴⁸ Bonna,⁴⁹ Nijmegena,⁵⁰ Saalburga⁵¹ i Meschenicha.⁵² Od 17 takvih natpisa, samo se na tri navode radnici, i to uvijek poimenično: *Hristo*, *Quartus*, *Severus*.⁵³ Datumi ponovno pokrivaju razdoblje između svibnja i rujna,⁵⁴ uz jednu pojavu prosinca: *V ante Idus Dicembris*.⁵⁵ Značajna je i jedna pojava riječi *laterc(u)lum*, mala opeka, jer ne znamo (kao i prema *CIL* III za naše opeke) veličinu opeka s natpisom. Možemo samo pretpostaviti da se radilo o seskvipedalnim opekama.

Da bismo ukazali na karakter i svrhu ovih natpisa urezanih na površini opeka iz Siska, potrebno je reći nekoliko riječi o današnjem stupnju našeg poznavanja organizacije rada u keramičkoj radionici u antici. Na žalost, za područje naše zemlje imamo vrlo malo sistematiziranih podataka o žigovima na opekama i tegulama, po kojima se mogu pratiti trgovački tokovi i način proizvodnje.⁵⁶ Možemo se međutim ukratko osvrnuti na rezultate brojnih radova znanstvenika koji se u posljed-

⁴⁵ Ne treba, međutim, smetnuti s uma niti mogućnost da se datacija protegne možda i na početak IV. st.; D. Rendić-Miočević i M. Šegvić smještaju primjerak objavljen u katalogu izložbe »Pisana riječ na tlu Hrvatske«, op. cit., 407, u II—III. st.

⁴⁶ Jedini podatak kojim raspoložemo je kratka opaska u *Eph. Ep.* II, 1875, 434: ... *secunda* (se. n. 926, *CIL* III 11380) *reperta Sisc(ae autumnno a. 1873 in canali operis Romani...*, što nije zatim preneseno u *CIL*.

⁴⁷ A. Reise, *Das Rheinische Germanien in den Antiken Inschriften*, Leipzig-Berlin 1914, br. 4613, 1: *XIII* fc. *Maicus*; 4613, 2: *IJU id. Mai IIII Leg XXII Pr. p. f.*

⁴⁸ A. Reise, op. cit., 4613, 3: *XVI* fc. *Iunias Hristo n. LXI*.

⁴⁹ A. Reise, op. cit., 4613; 4: *VII id. Oct. Fah ...*

⁵⁰ A. Reise, op. cit., 4613, 5: *J f / M DCX*; 6: *XVI* fc. *iun DCLXXII*; 7: *Kal. Iunis Quartus laterclos n CCXIII*; 8: *XV* fc. *lul. DXVI*.

⁵¹ A. Reise, op. cit., 4613, 9: *pr. non*; 10: ... *s Iunias*; 11: *XVIII* fc. *Iulias*; 12: fc. *Iuli*;

13: ... fc. *Iulias*; 14: *XV* fc. *M*; 15: *V Idus Dic*; 16: *XVJJ7* fc. *Sep*.

⁵² A. Reise, op. cit., 4613, 17: *Severus ex... pridie nonas*.

⁵³ Na jednom primjerku je sačuvan samo dio imena *Fab ...*, v. bilj. 49.

⁵⁴ V. bilj. 30.

⁵⁵ A. Reise, op. cit., 4613, 15.

⁵⁶ Žigovi na tegulama objavljeni su u *CIL* III i *CIL* V; Posebne grupe objavljenih tegula izašle su u: C. Gregorutti, *La figulina imperiale Pansiana di-Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria*, *AMSI* 2, 1886, 219—253; C. Gregorutti, *Le marehe di fabbrica dei laterizi di Aquileia*, *Archeografo Triestino* n. s. XIV, 1888, 345—398; J. Brunšmid, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije*, I, *VHAD* n. s. I, 1895, 148—183; II *VHAD* n. s. III, 1898, 150—205; B. Slapšak, *Tegula Q. Clodi Ambrosi*, *Situla U/15*, 1974, 173—181; J. J. Wilkes, op. cit., R. Matijašić, op. cit.; G. Alföldy, *Die Verbreitung von Militärsiegeln im römischen Dalmatien*, *Epigraphische Studien* 4, 1967, 44—51.

njim desetljećima bave izučavanjem proizvodnje građevinske keramike po žigovima u gradu Rimu i bližoj okolini.⁵⁷

Žigovi na opekama iz Rima često donose izuzetno mnogo podataka, npr:

EX. FIG M. HERENNI POLLIONIS DOL L. SESSI SVCCCESSI⁵⁸

(*ex figlinis M. Herenni Pollionis, doliare L. Sessi Successi*)

ili

DOL EX FIG ANTEROTIS CAES. N. SER / PAETINO ET APRONIANO COS⁵⁹

(*doliare ex figlinis Anterotis Caesari nostri servi, Paetino et Aproniano consulibus*)

Iz ova dva primjera vidimo termine korištene u označavanju građevinskih keramičkih proizvoda: (*opus doliare, ex figlinis* (ponekad i *ex praedis*). Postoje dakle dvije kategorije: *dominus* i *offidnator*, pri čemu je ovaj potonji radnik i na njega se odnosi formula *opus doliare huius*, a *dominus* je vlasnik posjeda (*ex figlinis huius* ili *ex praedis huius*⁶⁰). Donedavno se smatralo da je između vlasnika i radnika postojao zakupnički odnos u smislu da je *officinatore* zakupljao pravo na proizvodnju i sam se brinuo o plasmanu svojih proizvoda.⁶¹ Međutim, pomnijom analizom formulacije žigova, koji su u svojoj suštini krajnje kondenzirani ugovori između vlasnika i zakupnika, M. Steinby je iznijela tezu da je kontrolu nad čitavim procesom proizvodnje imao *dominus*, koji je jednostavno otkupljivao gotove proizvode od radnika (*officinatore*) kojima je povjerio posao, skladištio ih i zatim plasirao dalje na tržište.⁶² U tome leži i jedan mogući razlog korištenju žigova: olakšavanje vlasniku da u skladištu vodi evidenciju o produktivnosti svakog radnika, a time i sve knjigovodstvene poslove vezane za njihove ugovorne obaveze.⁶³

U ovakvom svjetlu treba promatrati i opeke s urezanim natpisima iz Siska. One predstavljaju evidenciju koju je netko iz određenih razloga vodio o produktivnosti pojedinih radnika po danima. Njih ne možemo naravno poistovetiti s razrađenim sustavom žigosanja tegula i opeka u razvijenoj industrijskoj grani kakva je bila keramičarska djelatnost u Rimu i okolini, ali neka nam bude ipak dopušteno iznijeti neke zaključke.

Ukoliko pretpostavimo da se na našim opekama nalaze imena robova ili vezanih radnika uposlenih u jednoj jedinoj radionici, moramo se suočiti s pitanjem

⁵⁷ Pored citiranih H. Bloch (bilj. 1) i T. Helen (bilj. 40), vidi još P. Setälä, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire. A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome*, *Acta Inst. Rom. Fini.* IX, 2, Helsinki 1977.

⁵⁸ *CIL* XV, 1180 (T. Helen, op. cit., br. 45, str. 89)

⁵⁹ *CIL* XV, 810a (T. Helen, op. cit., br. 54, str. 94).

⁶⁰ M. Steinby, *I senatori e l'industria laterizia urbana*, Tituli 4, 1982 (*Epigrafia e*

ordine senatorio, *Atti del Convegno*, Roma), 227–237. (naročito 229).

⁶¹ T. Helen, op. cit., 108–109; P. Setälä, op. cit., 273–278.

⁶² M. Steinby, op. cit., 230.

⁶³ Dosad se mislilo da su radnici (ako nisu bili robovi) u keramičkoj radionici bili obična radna snaga, u najamničkom odnosu (plaćena na sat), ali nove struje zastupaju tezu da su to bili slobodni djelatnici vezani ugovorom za vlasnika za koga su radili; v. M. Steinby, op. cit., 233.

zašto je vlasnik iz dana u dan pedantno bilježio njihovu produktivnost i točan smještaj proizvedenih opeka (*in hoc navali, in alio navali*) ako između njih nije postojao nikakav ugovorni odnos, već samo prisila: posve je sigurno da robovi nisu bili plaćeni prema količini proizvedenih opeka. Međutim, ukoliko pretpostavimo da je vlasnik (*dominus*) sklapao ugovore s pojedinim radnicima (izvođačima, *officinatores*) po principu *locatio operis*, a ne *locatio rei*, tada bi imena na našim opekama predstavljala zakupnike koji su bili plaćeni za isporuku ugovorene količine proizvoda. Postavlja se pitanje zašto su *officinatores* navedeni samo cognomenom, a ne čitavom imenskom formulom. Odgovor bi mogao biti da su ti zapisi bili, za razliku od spomenutih žigova, neformalne prirode te »pisar« nije morao označiti čitavo ime, već samo minimum nužan za identifikaciju.⁸⁴ Naravno, ne može se isključiti mogućnost da su *officinatores* bili u nekom zavisnom odnosu prema vlasniku (robovi ili oslobođenici⁸⁵), ali su za ovakve poslove imali drukčiji tretman u poslovnim odnosima.

Iz svega proizlazi naše mišljenje da su imena navedena na opekama popisi dnevne proizvodnje pojedinih radnika (*officinatores*) koji su možda s vlasnikom (*dominus*) sklapali ugovor za određenu **količinu proizvoda**. Takve su se opeke postavljale na vidna mjesta u skladištima za sušenje prije pečenja, s datumom na vrhu (što je bilo neobično važno i da bi se točno moglo pratiti trajanje sušenja) i ponekad sa **zbirom** na dnu natpisa.

Stoga smatramo da se ovdje ne radi o nekom broju od 220 proizvedenih **opeka dnevno po radniku** koji treba shvatiti kao nekakvu »normu« koju je trebalo zadovoljiti. Na nekoliko primjera, kako se **vidjelo**,⁸⁶ **imamo** dokumentirane značajne podbačaje te granice, ali nema nigdje, iako doduše statistički uzorak nije dovoljno reprezentativan, znakova da su radnici eventualno morali nadoknaditi manjak. Vjerojatnije je **da su radnici bili plaćeni po ugovorenoj količini proizvoda koju su morali isporučiti unutar određenog roka, a to nikako ne znači da je dnevna norma bila taksativno definirana**.

POPIS TABLI DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1: 1—3, keramika, (kat. br. 1, 2, 3)

Plate 1: 1—3, terracotta (Cat. Nos. 1, 2, 3)

Tabla 2: 4—7, keramika (kat. br. 4, 5, 6, 7)

Plate 2: 4—7, terracotta (Cat. Nos. 4, 5, 6, 7)

^M Radilo se možda o manjoj radionici u jednom provincijalnom centru, kojoj nije bio potreban standardni žig po kojemu se na tržištu moglo raspoznati proizvode.

^M M. Steinbjr, op. cit., 233.

^M *CIL* III 11384 (br. 6), 11385 (br. 7), u manjoj mjeri 11382 (br. 4).

SUMMARY

LATERES SISCIENSES
(ad CIL III 11378—1386)

In the collection of inscriptions *Corpus inscriptionum latinarum* Vol. III, under Nos. 11378 to 11386 is a group of inscriptions incised with a sharp tool upon the surface of bricks. Eight bricks are in a complete state of preservation (*lateres sesquipedales*) and one is a single smaU fragment. Seven of these bricks were found in the depositary of the Archaeological Museum in Zagreb. One more ought, according to the CIL be in Prague. These inscriptions on bricks from Sisak are unique for the study of the quantification of pottery production for building. They record exact numerical relating to the daily production of raw bricks. All the inscriptions begin with the date, expressed only as the day within a year, but lacking the absolute dating according to the consuls. This is followed by lists of names of varied length followed by numbers. Occasionally there is also the total number of finished bricks at the very bottom.

These are without doubt bricks on which the person, in charge of various workmen, kept a record of the number of bricks made. In four of the inscriptions there is a constant number of 220 bricks per workman daily, from which we may conclude that this was the average output norm. There is an interesting inscription on brick No. 7, in which Candidus made 220 bricks, and Justinus only 164, which makes all together 384. In the lower left angle there is the number 169 engraved in smaller letters. On brick No. 6 there are quite a number of anomalies also: Fortis made 222, Candidus 229, Justinus only 136, while Artemas made 199. Underneath there is the sum MIN (us) 21, which can only refer to Artemas, who made 21 brick less than 220. Most interesting is the text on brick No. 4, which mentions two pairs of workmen, and gives the number of 380 bricks per pair. Here also appears the *syntagma in hoc navali, in alio navali*. *Navalia* were, according to the standard meaning »shipyards, arsenals«, in the potters' colloquial jargon large storerooms called dryers for the drying of semi-products. The bricks had to dry for several months before burning, which means that such rooms had to be spacious.

These inscriptions on bricks in some way accompanied a certain quantity of bricks from the workshop to the storage rooms for drying. They were used to control the daily, monthly and total productivity of each of the workmen or their pairs. They should be dated very cautiously probably to the 3rd century A. D. with the possibility of a tendency towards the 2nd or the 4th.

Until fairly recently it was thought that between the owner and workmen there was a leasehold relationship in the sense that the workman leased the productivity rights and looked after the sale of his products by himself. Detailed analysis of the formulations on stamps from Rome and its surroundings, however, led M. Steinby to propose that the entire process of production was controlled by the *dominus*, the owner, who bought the final products from the workmen to whom he gave the work, it was he who stored and finally placed the bricks on the market.

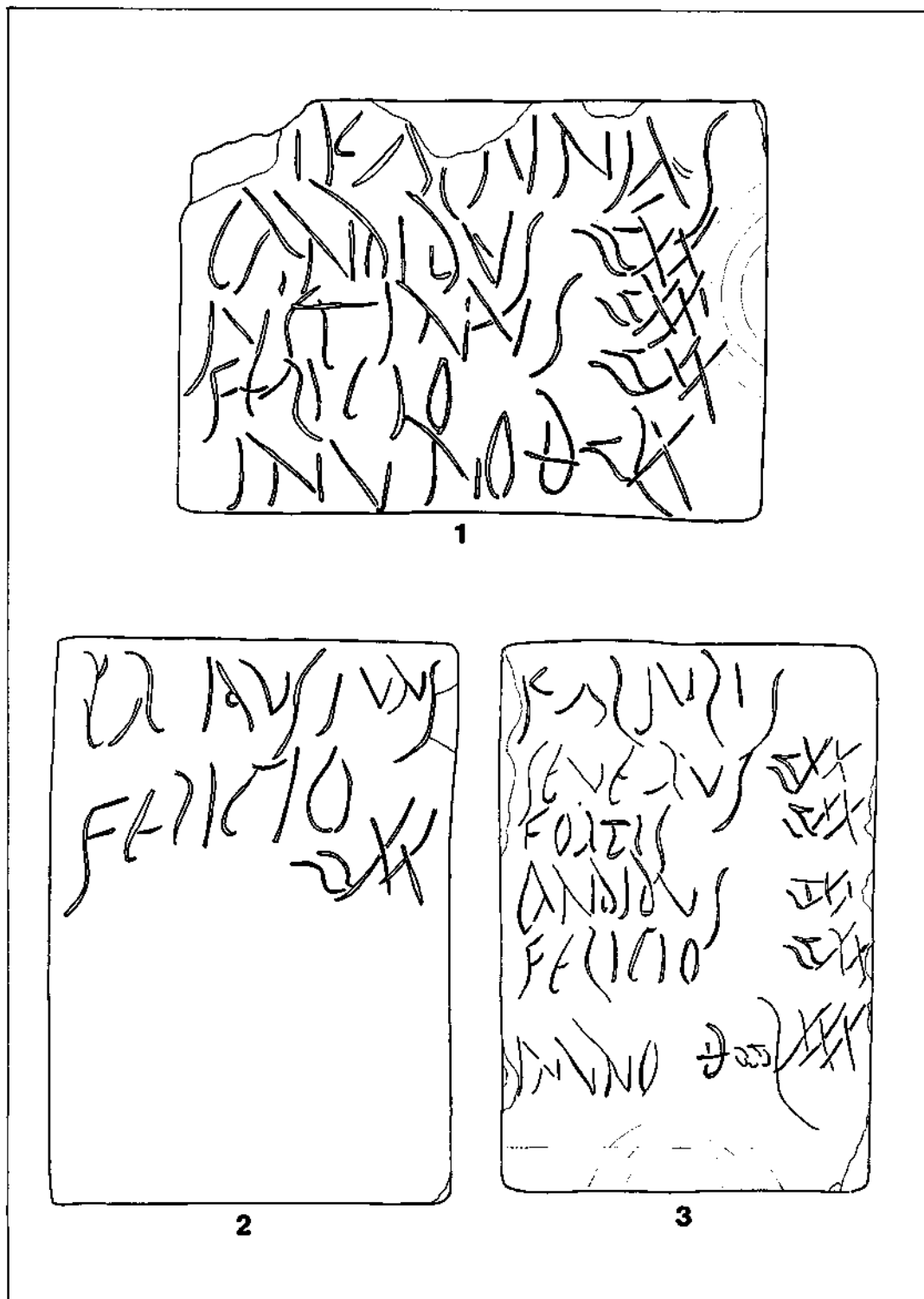
If one supposes that owner made contracts with individual workmen according to the *locatio operis* principle, and not according to the *locatio rei*, the names on our bricks ought to represent workmen, who were paid upon delivery of the agreed quantity of products. One cannot, naturally, exclude the possibility that there was a certain dependence on the owner (slaves or *liberti*), but for such business there was different treatment.

My opinion is that in this case it is not a question of 220 bricks daily per workmen which ought to be understood as a »norm« of some sort. There are several examples where a considerably smaller number was produced, although the statistical sample is not wide enough. It is more probable that the workmen were paid according to the quantity of products agreed upon, which they were expected to deliver within a fixed time-limit, and this should by no means indicate that the daily norm was precisely defined.

II ISEN ACUSTY
SEVERUFETOMIENS
INOCOMINI CCCXX
MTEWSETEVIME
NUSIMNCOMINI
CCCXXX

4

V EN XYS
IIIIIIIIII
I PTUIN,
IIIIIIIIII

5

XIIII OCTODI
FURTIS CCXII
CANDIDUS CCXC
IUSTINUS CCXXII
MTEWSETEVIME
MMN XXI

6

V KENOCTO
ANODAN(CX)
IUSTINUS(CXII)
IIIIIIIIII
IIIIIIIIII
XXIIII

7

KATICA SIMONI

*Arheološki muzej u Zagrebu*NEOBJAVLJENI OKOVI I JEZIČCI NAKITNOG STILA
BLATNICA IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

UDK 904:739.51"7/8"(497.13)

Izvorni znanstveni rad

U ovoj se studiji obrađuju okovi i jezičci tzv. nakitnog stila Blatnica¹ (kraj 8. i početak 9. stoljeća) iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, koji do sada nisu bili objavljeni. Pored toga, osvrćemo se i na neke već poznate primjerke istog nakitnog stila, kao i na nekoliko istovremenih, iako oni nisu tipično blatnički. Kako ovi avarsko-slavenski okovi i jezičci s remenja, bilo konjanika ili konja, za sada nisu brojni, željeli smo primjercima zastupljenim u našoj ranosrednjovjekovnoj zbirci upotpuniti sliku završnog vremena avarske prisutnosti u Hrvatskoj i Srijemu, a to je vrijeme kada su spomenuti okovi i jezičci bili u upotrebi.

OPIS PREDMETA

1. Stinica²

Brončani okov s remena, trokutastog oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ukrašen je biljnim ornamentom na točkastoj, tj. punciranoj podlozi. Ukras je obrubljen urezanom crtom koja prati oblik okova. Inv. br. 2170 (T. 1: 1).

2. Stinica

Brončani okov s remena, slično kao pod 1. Nešto je manji, nedostaju mu zakovice a neznatno se razlikuje u izvedbi biljnog ukrasa, također obrubljenog urezanom crtom. Inv. br. 2170 (T. 1:2);

¹ K. BENDA, Karolinška složka blatnického nalezu, *Slovenská archeológia* XI-1, 1963, str. 199–223. Za stil Blatnica u literaturi se često upotrebljava i naziv stil Blatnica-Mikulčice, ali da bi bilo jednostavnije, mi u ovoj radnji primjenjujemo naziv stil Blatnica ili pridjev blatnički. Eponimsko nazivište: Blatnica u Slovačkoj.

² Na žalost ne raspoložemo pobližim podacima o okolnostima nalaza ovih predmeta, osim podatka da su pronađeni u Stinici, mjestu u Hrvatskom primorju u blizini Jablanca. Premda su samo tri okova tipično blatnički, donosimo i ostale nalaze jer do sada nisu bili objavljeni,

3. *Stinica*

Brončani okov s remena, trokutastog oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ima dvije zakovice, ukrašen je biljnim ornamentom na točkastoj podlozi. Za razliku od okova pod 1. i 2. ukras nije obrubljen urezanom crtom. Inv. br. 2170 (T. 1: 3).

4. *Stinica*

Okov manji brončani u obliku rozete, lijevan. Na poledini ima petlje za pričvršćivanje. Inv. br. 2171 (T. 1: 4).

5. *Stinica*

Brončani okov u obliku rozete, lijevan. Podijeljen je na četiri polja u vidu latica. Ima jednu zakovicu a na sredini poledine petlju za pričvršćivanje. Inv. br. 2172 (T. 1: 5).

6. *Stinica*

Brončana aplika ili okov, lijevan. Na stranama ima ispučenja u vidu štapića, jedan nedostaje. Središnji pravokutni dio ima šrafirani okvir. Na poledini je manje pravokutno ispučenje na sredini. Inv. br. 2174 (T. 1: 6).

7. *Stinica*

Ulomak brončanog jezičca, lijevan. Ukrašen je stiliziranom lozicom. Inv. br. 2173 (T. 1: 7).

8. *Lika*³

Brončani okov trokutastog oblika, lijevan. Na uglovima su polukružne izbočine sa zakovicama. Ukrašen je stiliziranim biljnim ornamentom na točkastoj podlozi. Ukras je obrubljen urezanom crtom, koja prati oblik okova, vrlo dobro je sačuvan. Inv. br. 3275 (T. 1: 8).

9. *Lika*

Okov s remena isto kao pod 8. Inv. br. 3275 (T. 1: 9).

10. *Lika*

Brončani okov trokutastog oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ima dvije zakovice, gladak je i bez ukrasa. Inv. br. 3276 (T. 1:10).

11. *Lika*

Brončani okov trokutastog oblika. Lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ima dvije zakovice, gladak je i bez ukrasa. Inv. br. 3278 (T. 1: 11).

12. *Lika*

Manji dio dvodijelnog brončanog okova, nepravilno četvrtastog oblika s ukrasom stiliziranog biljnog ornamenta, lijevan. Inv. br. 3277 (T. 1: 12).

³ Osim podatka da su kupljeni 1897. god., ne znamo bližu lokaciju osim da potječu iz Like, do sada nisu objavljeni.

13. Lika
Brončana predica trapezoidnog oblika, bez sačuvanog trna. Inv. br. 3279 (T. 1:13).
14. Vrebac⁴
Jezičac brončani, lijevan, duguljastog oblika, na jednom kraju završava s dvije izbočine a na drugom je zaobljen. Rub mu je naglašen, ukrašen je stiliziranim biljnim ornamentom rađenim na proboj. Inv. br. 3280 (T. 1: 14).
15. Velika Horvatska⁵
Brončani jezičac pravokutnog oblika, lijevan. Ukrašen je stiliziranim biljnim ornamentom na točkastoj podlozi. Na jednom kraju ima dvije ušice s rupama za zakovice. Inv. br. 918 (T. 1: 18).
16. Brodski Drenovac (grob I)⁶
Brončani jezičac, lijevan, ukrašen stiliziranim biljnim ornamentom na točkastoj podlozi. Ima dvije rupe za zakovice koje nedostaju, kao i pločica na poleđini. Inv. br. 676 (T. 1: 15).
17. Brodski Drenovac (grob 16)⁷
Brončani okov trokutasteg oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ima sačuvane dvije zakovice a treća nedostaje, gladak je i bez ukrasa. Inv. br. 732 (T. 1:16).
18. Brodski Drenovac (grob 16)
Brončani okov trokutasteg ili srolikog oblika, lijevan. Ukrašen je biljnim ornamentom rađenim tehnikom na proboj. Od tri zakovice sačuvana je samo ona u donjem uglu. Inv. br. 731 (T. 1: 17).
19. Bijelo Brdo⁸
Brončani jezičac vrlo masivno rađen, jednodijelan. Jednako je ukrašen s obje strane pseudogranulacijom na rubu i degeneriranom viticom po sredini, lijevan s tragovima pozlate. Inv. br. 3282 (T. 2: 1).
20. Vinkovci⁹
Brončani jezičac donekle pravokutnog oblika, lijevan. Na jednom kraju ima dva ispupčenja s rupama za zakovice a na drugom je zaobljen. Ukrašen je biljnim ukrasom na točkastoj podlozi i pozlaćen, privatna zbirka (T. 1: 19).

⁴ Ovaj okov je navodno iz groba a kupljen je za Muzej 1897. god., dakle zajedno s drugim okovima iz Like za koje nemamo bližu lokaciju.

⁶ Za ovaj jezičac imamo samo podatak da je kupljen 1913. godine.

⁶ K. VINSKI-GASPARINI — S. ERCEGOVIĆ, Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu, *Vjesnik AMZ-a*, 3: Ser. I, 1956, str. 141, Tab. IX, si. 4.

⁷ K. VINSKI-GASPARINI — S. ERCEGOVITIC, n. dj., Str. 156 i 157, Tab. XIV, si. 5 i 6.

⁸ D. DIMITRIJEVIC, J. KOVACEVIC, Z. VINSKI, Seoba naroda — arheološki nalazi Jugoslavenskog Podunavlja, 1962, str. 110, si. 12, dalje Katalog seobe. Ovaj okov pronađen je prigodom rekognosciranja terena 1947. godine.

⁹ Katalog seobe, str. 97, si. 3i.

21. **Borovo**¹⁰

Brončani okov srcolikog oblika kojemu su dva nasuprotna ugla zaobljena i doimlju se poput stiliziranih ptica a na mjestu oka su zakovice. Treći ugao sa zakovicom je pravokutan, rađen je tehnikom na proboj. Inv. br. 651 (T. 2: 2).

22. **Borovo**

Brončani okov isti kao pod 21, jedino mu nedostaje jedna zakovica. Inv. br. 651 (T. 2: 3).

23. **Sotin**¹¹

Brončana masivna aplikacija ili okov u obliku čvora s vrlo dobro sačuvanom pozlatom. Inv. br. 2083 (T. 2: 4).

24. **Novi Banovci**¹²

Brončani okov trokutasteg oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, gladak je i bez ukrasa, ima samo jednu zakovicu u donjem dijelu i jednu petlju. Inv. br. 1545 (T. 2: 5).

25. **Novi Banovci**

Brončani okov trokutasteg oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, imao je tri zakovice od kojih se sačuvala samo jedna. Gladak je i bez ukrasa, jedino u gornjem dijelu ima polumjesečasto udubljenje. Inv. br. 1545 (T. 2: 6).

26. **Novi Banovci**

Brončani okov trokutasteg oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, gladak je i bez ukrasa, posve plošan, ima dvije rupe za zakovice. Inv. br. 1545 (T. 2: 7).

27. **Novi Banovci**

Brončani okov trokutasteg oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ima ukras lagano urezanog listića i dvije zakovice. Inv. br. 1545 (T. 2: 8).

28. **Novi Banovci**

Brončani okov trokutasteg oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ukrašen je urezanom crtom uz rub, ima dvije zakovice. Inv. br. 1545 (T. 2: 9).

29. **Novi Banovci**

Brončani okov trokutasteg oblika, lijevan. Nešto se razlikuje od onog pod 28 u ukrasu, zakovice nedostaju. Inv. br. 1545 (T. 2: 10).

30. **Novi Banovci**

Brončani okov trokutastog oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ukrašen je trostrukim rebrastim trakama koje izlaze iz sredine, ispupčen je. Inv. br. 1568 (T. 2: 11).

^M Ovi su Okovi pronađeni na Gradcu, ispod vinograda I. Korovljevića a kupljeni su 1910. god.; ne raspolažemo drugim podacima o okolnostima nalaza.

" Jedini podatak kojim raspolažemo je da je kupljen od Đ. Haupta, do sada nije objavljan.

¹² Za okove iz Novih Banovaca nemamo podatke o okolnostima nalaza.

31. Mitrovica Srpska¹³

Brončani okov trokutastog oblika, lijevan. Uglovi su mu zaobljeni, ima dvije rupe za zakovice, gladak je i bez ukrasa. Inv. br. 3030 (T. 2: 12).

32. Sremska Mitrovica^{13a}

Brončani okov trokutastog oblika, lijevan. Gladak je i bez ukrasa, dobro sačuvan, ima jednu zakovicu. Inv. br. 1380 (T. 2: 13).

33. Surduk¹⁴

Brončani okov, lijevan, ukrašen stiliziranim biljnim ornamentom na točkastoj podlozi. Ukras je obrubljen ureznom crtom koja prati oblik okova. Ima jednu zakovicu a druga se nije sačuvala. Inv. br. 2190 (T. 2: 14).

— . —

Svi okovi i jezičci kojima se ovdje bavimo, osim onih iz ranosrednjovjekovnog groblja u Brodskom Drenovcu (Slavonija), uglavnom su slučajni nalazi s vrlo oskudnim ili nikakvim podacima o okolnostima nalaza. Ta činjenica ne ide u prilog konkretnijem zaključivanju, ali metodom usporedbe i na osnovi statističkih podataka pokušat ćemo donijeti neke zaključke. Vidjeli smo da je u ranosrednjovjekovnom groblju u Brodskom Drenovcu, gdje su ukupno istražena 32 groba, samo u jednom, i to konjaničkom grobu (grob I)¹⁵ pronađen jedan jezičac ukrašen stilom Blatnica¹⁶. U grobu 16 istog groblja pronađena su dva okova koja su istovremena s blatničkim ali nisu ukrašeni stilom Blatnica¹⁷. Jezičac iz konjaničkog groba I u Brodskom Drenovcu dio je opreme jahača a ne konjske opreme, dok je u grobu 16 zakopana žena.

Izuzmemo li nalaz brončane pojasne garniture pronađen potkraj prošlog stoljeća na dalmatinskom nalazištu u Smrdeljima kraj Skradina¹⁸, u kojemu nema na-

¹³ Jedinu podatak kojim raspoložemo je da je kupljen od G. Griesbacha 1903. god.

isa N. posjedujemo nikakve podatke o okolnostima nalaza. U publikaciji *SIRMIUM XI. Recherches archéologiques en Syrmie*, 1980. autorice D. MINIC na str. 54, si. 21 objavljen je jedan glatki okov poput naših s podatkom da se on čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, ali budući da se radi o vrlo lošem crtežu, teško je reći radi li se o okovu pod br. 31 ili onom 32. iz našeg kataloga.

¹⁴ Katalog seobe, str. 96 i 97, si. 1. Ovaj okov pronađen je na Gradini na Dunavu 1905. god.; drugim okolnostima nalaza ne raspoložemo.

¹⁵ Vidi bilj. 6.

¹⁸ Z. ČILIŃSKA, The development of the Slavs north of the Danube during the Avar empire and their social-cultural contribution

to Great Moravia, *Slovenskâ archeológia* XXXI-2, 1983, str. 265 i d., autorica u ovom radu spominje i druge autore koji upotrebljavaju naziv stil Blatnica-Mikulčice, ali mi u ovoj radnji, kako smo primjetili u bilj. 1, upotrebljavamo naziv stil Blatnica.

¹⁷ Vidi bilj. 7.

¹⁸ F. RADIĆ, Nekoliko kovinskih uresa sa pojasnih kajiša, ostružnog remenja i drugih podveza u nošnji starih Hrvata, *Starohrvatska prosvjeta*, God. IV, 1898, str. 130—1134 i si.; Lj. KABAMAN, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, IS30, str. 136, si. 144.; D. JELOVINA, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, 1976, str. 56, Tab. LXXX.; J. BELOŠEVIĆ, Materijalna kultura Hrvata od 7—9. stoljeća, 1980, str. 65, Tab. LXXXIII.

laza ukrašenih izrazito stilom Blatnica ali su oni istovremeni s njima i datiraju se na kraj 8. stoljeća, onda blatnički okovi iz Stinice kod Jablanca u Hrvatskom primorju predstavljaju za sada, koliko je nama poznato, jedine nalaze ukrašene stilom Blatnica na jadranskoj obali. Od tri blatnička okova, koliko ih je u Stinici nađeno, dva su gotovo jednaka (T. 1: 1, 2), dok se treći (T. 1: 3) razlikuje od njih u izvedbi ukrasa, koji nije obrubljen urezanom crtom kao na dva ostala, već mu je čitava površina oko biljnog ornamenta ispunjena punciranim točkicama. To su mali lijevani trokutasti okovi zaobljenih uglova, ukrašeni stiliziranim biljnim ornamentom na točkastoj, odnosno punciranoj podlozi. Oblik i ukras ovih okova toliko je tipičan da bi se mogle navesti bezbrojne analogije.¹⁹ Ulomak jezičca, također iz Stinice (T. 1: 7), koji je ukrašen stiliziranom lozicom, što je karakterističan način ukrašavanja pojasnih garnitura u vrijeme drugog avarskog kaganata,²⁰ gotovo bismo mogli nazvati prototipom za to vremensko razdoblje.²¹ Dva okova u obliku rozeta (T. 1: 4, 5) kao i predmet na (T. 1: 6) nisu posebno tipični, te se njima ne bavimo.²²

Iz Like imamo četiri okova, a od toga su dva prava blatnička (T. 1 : 8,9) a druga dva glatka su istovremena s njima²³ (T. 1 : 10,11). Blatnički okovi iz Like predstavljaju izuzetno kvalitetan rad, vrlo dobro su sačuvani (kao da i nisu bili u upotrebi) i međusobno su identični. Oni su znatno veći od onih iz Stinice, imaju po tri a ne dvije zakovice, biljni ornament na punciranoj podlozi je drukčije izveden a i na njima je uokviren urezanom crtom. Mogli bi se navesti brojni analogni primjerci za okove iz Like, ali za nas je važnije da je biljni ornament na njima gotovo jednak kao na okovima iz Blatnice,²⁴ što je najizravnija analogija za naše primjerke. Druga dva okova iz Like (T. 1 : 10,11) glatka su i bez ukrasa, međusobno se razlikuju po dimenzijama, obliku i izvedbi; okov na T. 1 : 10 je znatno kvalitetnije napravljen. Gotovo identične glatke okove, na prvi pogled, ali sa stannovitim razlikama u nijansama (bez obzira radi li se o broju zakovica — kojih može biti 1, 2 ili 3 — obliku, profilu, dimenzijama ili nekom drugom detalju), nalazimo u Mitrovici, Novim Banovcima i Brodskom Drenovcu (njih ovdje također

¹⁹ J. HAMPEL, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, 1905, ne navodimo analogije po tablama jer su one jako brojne i dovoljno je pogledati III. svezak ovog djela.; E. GARAM, I. KOVRIG, J. GY. SZABO, GY. TOROK, *Avar finds in the Hungarian national museum*, 1957, str. 62, grob 142 — groblje Szebeňy I, str. 71, grob 290 istog groblja, str. 317, grob 5 — groblje Kisköros Szűcsi-dűlő, str. 328, grob 58 — groblje Vizsnek i dr.; Z. CILINSKA, *Dve pohrebiska z 8—9. storočja v Komarne*, *Slovenska arheologia* XXX-2, 1982, Tab. X, grob 21.

²⁰ Z. VINSKI, *O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata*, *Opuscula archaeologica* III, *Radovi arheološkog instituta*, 1958, str. 18 i d.

²¹ *Katalog seobe*, str. 110, si. 1 pojasna garnitura iz Dalja, osim toga u ovom katalogu imamo brojne druge analogije koje posebice ne navodimo, a isto tako su brojne analogije u grobljima Slovačke, Moravske i Mađarske ali ih posebice ne nabrajamo.

²² Njih donosimo samo zbog objave, premda možda ni vremenski nemaju veze s ostalim nalazima iz Stinice.

²³ Vidi bilj. 25, 27 i 28.

²⁴ J. HAMPEL, n. dj., T. 323.; K. BENDA, n. dj.; Z. CILINSKA, *The development of the Slavs north of the Danube during the Avar empire and their social-cultural contribution to Great Moravia*, *Slovenská archeotöfia* XXX-2, 1983, str. 265 i d., si. 17.

objavljujemo) kao i u sklopu brojnih groblja iz vremena drugog avarskog kaganata. Već smo istakli da su glatki okovi poput naših istovremeni s okovima ili jezičcima ukrašenim stilom Blatnica. Cesto u istom grobu nalazimo kombiniranu upotrebu jednih i drugih. Teško bi bilo tvrditi da se radi o nedovršenim primjercima, odnosno odlivenim ali neukrašenim, ili su oni namjerno ostavljeni glatki. Tako u avarsko-slavenskom groblju u Prsi (grob 46),²⁵ uz tipične blatničke okove, nalazimo jednako tako i glatke okove poput naših iz Like, Novih Banovaca, Mitrovice i Brodskog Drenovca. Osim toga, u ovom izrazito bogatom dvojnomo grobu pronađenom u Prsi, u kojemu su zakopani muškarac i žena, imamo i jednu kopču s ukrasom stilizirane lozice (ukrasom tipičnim za vrijeme drugog avarskog kaganata), te jezičke s ukrasom stiliziranog ljljana poput onog iz Sotina²⁶ (T : 2,15). U grobu 113 na istom groblju u Prsi²⁷ nalazimo, uz ostale predmete, pojasnu garnituru s glatkim okovima poput naših i jezičke s ukrasom stiliziranog ljljana. Slična je situacija i u dva groblja pronađena u Komarnom, koja se datiraju u 8—9. stoljeće,²⁸ o kojima će još biti riječi. Manji dio dvodjelnog okova iz Like s ukrasom stiliziranog biljnog ornamenta (T. 1 :12), kao i predica trapezoidnog oblika (T. 1 : 13), nisu nam posebno zanimljivi i donosimo ih samo zbog objave.²⁹ Zanimljivo je, međutim, da se u nalazima iz Like, i u onima iz Stinice, pojavljuju zajedno okovi ukrašeni stilom Blatnica s jezičcima ili okovima iz vremena drugog avarskog kaganata, **kao** i u netom navedenim grobovima iz Slovačke.

Uz gred bismo napomenuli da su u Lici do sada pronađena dva karolinška mača, i to mač tipa K sa signaturom ULFBERHT u Prozoru nedaleko od Otočca,³⁰ te mač tipa X³¹ u Prozorinama u Gackom polju. Mačevi tipa K datiraju se od kasnog 8. do završetka 9. stoljeća (vrijeme kada se datiraju i jezičci i okovi izrađeni stilom Blatnica) a mačevi tipa X su kasniji, tj. poslijekarolinški i datiraju se u 10. stoljeće. S nalazišta Blatnica također potječe jedan karolinški mač, i to tipa D, datiran na kraj 8. stoljeća.³² Smatramo da nije slučajna pojava karolinškog ma-

²⁵ A. TOCIK, Pohrebisko a sidlisko z doby avarskej riše v Prsi, *Slovenská archeológia* XI-1, 1963, str. 132, Tab. VII.

²⁶ « Katalog seobe, str. 91, si. 3.

²⁷ A. TOCIK, n. dj., str. 144—146, Tab. XIII, 1—32.

²⁸ Z. CILINSKA, Dve pohrebiska z 8—9. storočia v Komarne, *Slovenská archeológia* XXX-2, 1982, Tab. X, grob 21 (Komarno ul. Varadiho), Tab. XVI, grob 24 (Komarno-Hadovce).

²⁹ E. GARAM, I. KOVRIG, J. GY. SZABO, GY. TÖROK, n. dj., si. 5, 3—7, grob 31 (Homokmegy-Halom), si. 7, 3—7, grob 60 i dr., to su analogije za manji dio dvodjelnog okova. Trapezoidne predice poput naše su vrlo čest oblik i dovoljno je pogledati Kata-

log seobe gdje se mogu naći brojne analogije za našu predicu.

³⁰ I. ŠARIĆ, Novi nalazi starohrvatskog oružja u Lici, *Vjesnik AMZ-a* 3. Ser. VI—VII, 1972-73, str. 229-232, Tab. I, 1 i 2; Tab. III, 1; Z. VINSKI, O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvjeta*, Ser. III / 11, 1981, str. 16 i d., Tab. IX, 3.

³¹ I. ŠARIĆ, n. dj., str. 232 i d., Tab. II, 1 i 2; Tab. III, 2; treba ispraviti mjesto nalazišta, ono je Dabar kod Otočca, poblizje vidi Z. VINSKI, Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvjeta*, Ser. 111/13 1983, str. 10, bilj. 16, Tab. II, 3.

« K. BENDA, n. dj. str. 200 i d., si. 1.

ča i blatničkih okova u Lici; kao što i neki drugi autori pretpostavljaju,³³ tu naslućujemo zapadni, tj. karolinški utjecaj potkraj 8. i početkom 9. stoljeća.

Osobito zanimljiv jezičac potječe iz sela Velika Horvatska u Hrvatskom zagorju, ali na žalost bez podataka o okolnostima nalaza (T : 1,18). Gotovo dva identična okova nalazimo u konjaničkom grobu 24 na groblju Komarno-Hadovce,³⁴ ali su oni, za razliku od našega, vrlo luksuzni, tj. pozlačeni. Ovi su okovi iz groba 24 dio opreme konja, a isto tako dio su opreme konja još tri okova drukčijeg oblika, također s pozlatom, iz istoga groba. Njih Z. Čilinska stilski veže usko uz okove iz Blatnice.³⁵ U istom grobu 24 iz Komarna pojavljuju se i manji trokutasti blatnički okovi, no bez pozlate, poput naših iz Stinice, Like i dr., ali kao dio opreme konjanika, tj. dio pojasne garniture. Primjećujemo da je oprema konja luksuznija (pozлата) od opreme konjanika, što možda i nije slučajno.

Jezičku iz Velike Horvatske vrlo je sličan već objavljen jezičac sa slavonskog nalazišta Vinkovci,³⁶ koji je, osim toga, i pozlaćen (T : 1,19). Okov iz Velike Horvatske i okov iz Vinkovaca³⁷ gotovo su istog oblika i imaju slično koncipiran ukras palmeta na točkastoj podlozi međusobno, a i sa spomenutim analognim primjercima iz Slovačke,³⁸ koji se vežu direktno uz nalazište Blatnicu.

Iz već spominjanog groblja na slavonskom terenu u Brodskom Drenovcu imamo jedan blatnički jezičac iz konjaničkog groba 1, kao dio opreme konjanika. Oblikom i izvedbom biljnog ornamenta vrlo mu je slično pet pozlaćenih jezičaca iz bogatog konjaničkog groba 11, pronađenog u groblju u Ul. Varadiho u Komarnom,³⁹ samo biljni ukras na njima nije izveden na punciranoj podlozi. Ovaj grob ukazuje na primjer ukopa djeteta s konjem, a od jezičaka koje smo spominjali kao analogije drenovačkom tri su jezička dio pojasne garniture a dva jezička dio opreme konja. Već smo vidjeli da su mali glatki trokutasti okovi poput onoga iz groba 16 u Brodskom Drenovcu (T. 1 :16) vrlo česti, pa ovdje ne navodimo posebne analogije za naš primjerak. Okovu rađenom na proboj iz istoga groba (T. 1 :17) slični su brojni okovi iz Slovačke i Mađarske.⁴⁰

Radi potpunije slike donosimo već objavljen masivni jezičac s pozlatom iz Bijelog Brda u Slavoniji,⁴¹ koji predstavlja luksuzan rad; i premda nije izrazito

³³ Z. ČILINSKA, The development of the Slavs north of the Danube during the Avar empire and their social-cultural contribution to Great Moravia, *Slovenská archeológia* XXXI-2, 1983, str. 26 6 i d; Z. VINSKI, n. dj., str. 32 i 33, u ovom radu raspravlja se o karolinškim mačevima i tu se karolinški utjecaj odnosi prvenstveno na mačeve, a mi smatramo da je i pojava blatničkih garnitura također rezultat tih utjecaja.

³⁴ Z. ČILINSKA, Dve pohrebiska z 8—9. storočja v Komarne, *Slovenská archeológia* XXX-2, 1982, str. 301, Tab. XVI, 15 i 16.

³⁵ Vidi bilj. 24.

³⁶ Katalog seobe, str. 97; si. 3.

³⁷ Ovaj okov se nalazi u privatnoj zbirci I mi ga na žalost nismo imali priliku vidje-

ti, ali posjedujemo dokumentaran crtež S. Dimitrijevića, crtan u omjeru 1:1, a taj se razlikuje od skicoznog crteža u Katalogu seobe. Mislimo da je naš crtež ispravan.

³⁸ Vidi bilj. 34 i 24.

³⁹ Z. ČILINSKA, n. dj., str. 349 i 360, Tab. IV, 221—24 i Tab. V, 1 i 2.

⁴⁰ V. BUDINSKÝ-KRIČKA, Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Těni ha Slovensku, *Slovenská archeológia* IV-i, 1956, str. 110, Tab. XVII, grob 10, 13 i 16; fi. GARAM, I. KOVRIG, J. GY. SZABO, GY. TÓRÓK, n. dj., str. 17, grob 351 (Homokmégy-Halom) 12 i 13, str. 18, grob 49 istog groblja, str. 55, grob 29 (Szebény) 11—15, str. 59, 23—26, grob 100 istog groblja.

⁴¹ Katalog seobe, str. 110, si. 12.

blatnički, vremenski se uklapa u problematiku kojom se bavimo (T : 2,1). Slične masivne jezičke nalazimo i u grobovima iz Szegeda (Mađarska) i Hohenberga (Austrija).⁴²

Dva jednaka okova iz Borova u Srijemu rađena tehnikom na proboj, iako nisu blatnička, donosimo radi objave⁴³ a i poradi toga jer se prema analognim primjercima i oni javljaju istovremeno s blatničkima (T : 2, 2, 3). Donekle su im slični oni iz groba 37 u Prsi,⁴⁴ zatim iz groba 31 u Zitavskoj Toni,⁴⁵ a brojne slične, premda ne identične, primjerke nalazimo u groblju Szebény u Mađarskoj.⁴⁰

Izuzetno luksuzan masivni brončani okov u obliku čvora s pozlatom potječe iz srijemskog Sotina (T. 2 : 4), ali na žalost bez podataka o okolnostima nalaza. Koliko je nama poznato, to je jedini za sada takav primjerak pronađen na tlu Jugoslavije. Sličan mu je, doduše, manji okov iz Novih Banovaca, koji se ovdje također prvi put objavljuje (T. 2 : 30), ali nije pozlaćen i znatno zaostaje u kvaliteti izradbe. Jednake, također pozlaćene okove, gotovo bi se moglo reći iste radioničke pripadnosti, nalazimo u već spominjanom groblju iz Ul. Varadiho-Komarno u grobu II.⁴⁷ Iz tog su groba 4 okova poput našega iz Sotina i 9 manjih poput onoga iz Novih Banovaca; svi su pozlaćeni i dio su konjske opreme. Iz drugog konjaničkoga groba na istom groblju⁴⁸ su dva velika okova u obliku čvora i tri manja; također su pozlaćeni i dio su opreme konja a ne konjanika. Da ponovimo, ovo groblje u Slovačkoj nedaleko od Dunava datira se u 8–9. stoljeće.

Iz Novih Banovaca, također u Srijemu, osim spomenutog malog okova u obliku čvora,⁴⁹ potječe još 6 manjih okova trokutasteg oblika sa zaobljenim uglovima. Svi se ovi okovi iz Novih Banovaca (T. 2 : 5–11) razlikuju u stanovitim sitnim detaljima. Već smo istakli da je ovaj tip okova vrlo čest, pa se nećemo posebno baviti nabranjem analogija koje su brojne.⁵⁰ Istoj grupi okova, također iz Srijema, pripadaju još i dva okova iz Srijemske Mitrovice (T. 2 : 31, 32); oba su glatka.⁵¹

Preostaje nam još jedan okov iz Srijema, također slučajni nalaz iz Surduka.⁵² Ovaj okov (T. 2 : 14) ne predstavlja posebno kvalitetan rad a puncirana podloga oko biljnog ornamenta jedva se primjećuje. Ipak ima direktne analogije s okovima iz Blatnice⁵³ (7 okova). Okovi iz Blatnice jednakog su oblika kao i okov iz

⁴² J. HAMPEL, n. dj., Tab. 93, 16 i 12a. E. DIEZ, Die Funde von Krungl und Hohenberg, *Jahrbuch der Zentral-Kommission* IV, 1906, str. 203 i d., Tab. VIII, 1–9.

⁴³ Katalog seobe, str. 75 tu je kratki opis ovih okova, ali bez crteža; prema tome ovo je prva objava okova iz Borova.

⁴⁴ A. TOČIK, n. dj., Tab. VI, 4–5.

⁴⁵ V. BUDINSKÝ-KRICKA, n. dj., Tab. XXX, 8 i 9.

⁴⁸ É. GARAM, I. KOVRIG, J. GY. SZABO, GY. TOROK, n. dj., str. 54 i d.

⁴⁷ Z. CILJNSKA, n. dj., str. 349, Tab. IV i Tab. V.

⁴⁸ Z. CILJNSKA, n. dj., str. 351 i 352, Tab. VI.

⁴⁹ Vidi bilj. 47 i 48.

⁵⁰ Vidi bilj. 10 i 25.

⁵¹ D. MINIĆ, Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica, *Sirmium XI, Recherches archéologiques en Sirmie*, 1980, str. 55, Tab. XVIII, 21. Ondje reproduciran crtež vrlo je loš pa ne znamo na koji od naših okova iz Mitrovice se on odnosi.

⁵² Ovaj okov objavljen je u Katalogu seobe str. 96 i 97, si. 1. Vrlo mu je sličan ali kvalitetniji rad okov iz Dubovca objavljen u istom katalogu Tab. XXXI, 2. Na ovom banatskom lokalitetu pronađena su dva jednaka okova ovog tipa a samo je jedan reproduciran.

⁵³ Vidi bilj. 24.

Surduka; imaju, isto tako, po dvije zakovice a biljni ukras im je nešto drukčije izveden. Interesantno je da se okovi iz Blatnice, koji pozlaćeni predstavljaju luksuzan rad, kada ih se pozornije pogleda, čak međusobno razlikuju u izvedbi ukrasa. Vrlo sličan je i okov iz groblja u Keszthelyju⁵⁴ na Blatnom jezeru.

Treba kratko upozoriti na nalazište Brestovac u Slavoniji, odakle iz uništenih grobova potječe niz osebnih ponajviše zlatnih nalaza; pronađeni su već odavna (1821. godine) i čuvaju se u Beču, navodi ih se ponekad u literaturi, s datiranjem u ranije 9. stoljeće.⁵⁵ U ovom kompleksnom fundusu osobito se ističu dijelovi pojasne garniture (zlatni tiješteni, bogato ukrašeni lim s ornamentom palmeta na punciranoj podlozi) koji se stilski dodiruje s pojedinim elementima fundusa iz Blatnice. Uz ove dragocjenosti pronađen je i željezni jezičac od korica mača karolinškog tipa.

Time bismo završili naš pregled jezičaca i okova ukrašenih stilom Blatnica, kao i onih jezičaca koji nisu tipično blatnički ali su s njima istovremeni, iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu. S obzirom da se radi uglavnom o slučajnim nalazima i njihov broj nije velik, smatramo da su ipak značajan doprinos izučavanju kraja 8. i početka 9. stoljeća u nas. Uočava se da iz Like, gdje nisu ni vršena sistematska istraživanja ranosrednjovjekovnih groblja, potječu izuzetni primjerci blatničkih okova s izravnim analogijama u samoj Blatnici. Isto tako, jezičac iz Vinkovaca, luksuzan rad s pozlatom, također se izravno može vezati uz Blatnicu, kao i manje luksuzan jezičac iz Velike Horvatske. Nadalje ih nalazimo čak i u Hrvatskom primorju (Stinica), na isto tako neistraženom području. Dakle, područje rasprostranjenosti ovih uglavnom slučajnih nalaza, ukrašenih stilom Blatnica, može se slijediti od Hrvatskog primorja preko Like do Hrvatskog zagorja, zatim preko Slavonije do Srijema. U obzir su uzeti uglavnom neobjavljeni primjerci iz ranosrednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Može se reći da nema strogog pravila u upotrebi okova ili jezičaca ukrašenih stilom Blatnica, ali se može ustvrditi da su luksuzni pozlaćeni primjerci češće dio konjske opreme, te da nema pojasnih garnitura niti garnitura konjske opreme u kojima bi bio isključivo zastupljen stil Blatnica. Blatnički se stil javlja u kombinaciji s raznim drugim stilovima ukrašavanja konjske opreme te na pojasnim garniturama. Dijelovi garnitura koje potječu iz groblja, i to uglavnom groblja iz vremena tzv. drugog avarskog kaganata, ukrašeni su ovim stilom *terminus post quem non*. Bilo bi zanimljivo proširiti ovu temu na područje cijele Jugoslavije a možda i šire, a to za sada prelazi granice našeg priloga ovome istraživanju, kao što smo u nekoliko navrata isticali, tek na osnovi uglavnom slučajnih nalaza jedne jedine zbirke.

⁵⁴ J. HAMPEL, n. dj., str. 187 i 188, Tab. 131, si. 10.

⁵⁵ J. HAMPEL, n. dj., str. 423 i d., Tab. 320; E. H. ZIMMERMANN, Kunstgewerbe des frühen Mittelalters u djelu A. RIEGL,

Die spätrömische Kunstindustrie II, 1923, str. 101 i d., si. 95, 96; N. MAVRODINOV, Le trésor protobulgare de Dagyszentmiklós, *Archaeologia Hungarica XXIX*, 1943, str. 77 i d., si. 43, 44.

SADRŽAJ TABLI*
VERZEICHNIS DER TAFELN

Tabla 1

Tafel 1

1—7, Stinica; 8—13, Lika; 14, Vrebac; 15, Brodski Drenovac (grob 1 — Grab 1); 16—17, Brodski Drenovac (grob 16 — Grab 16); 18, Velika Horvatska; 19, Vinkovci

Tabla 2

Tafel 2

1, Bijelo Brdo; 2—3, Borovo; 4, Sotin; 5—11, Novi Banovci; 12, Mitrovica Srpska; 13, Sremska Mitrovica; 14, Surduk; 15, Sotin

ZUSAMMENFASSUNG

UNVERÖFFENTLICHTE BESCHLAGE UND RIEMENZUNGEN IM
VERZIERUNGSSTIL BLATNICA IM ARCHAOLOGISCHEN MUSEUM IN
ZAGREB

In dieser Studie werden die bisher unveröffentlichten Beschläge und Riemenzungen des sog. Verzierungsstils Blatnica¹ aus den Sammlungen des Archäologischen Museums in Zagreb behandelt. Besprochen werden auch einzelne schon bekannte Fundstücke in demselben Verzierungsstil sowie einige in die gleiche Zeit zu datierende, bisher unveröffentlichte, für diesen Stil jedoch nicht typische Fundstücke. Schließt man die Funde vom frühmittelalterlichen Gräberfeld in Brodski Drenovac aus, so sind alle in dieser Studie behandelten Beschläge und Riemenzungen Zufallsfunde, über deren Fundumstände nur karge oder sogar keine Angaben vorliegen. Unter den 32 erforschten Gräbern in Brodski Drenovac wurde nur im Reitergrab 1 eine für den Verzierungsstil Blatnica typische Riemenzunge gefunden, T. 1 : 15,⁶ und die Beschläge aus dem Grab 16 (T. 1 : 16, 17) dürfen gleichzeitig entstanden sein.

Die Beschläge aus Stinica bei Jablanac in Hrvatsko Primorje (T. 1 : 1—3) dürften zur Zeit die einzigen Funde im Blatnica-Stil an der adriatischen Küste sein. Ähnliche Beschläge wurden in der Provinz Lika (T. 1 : 8,9) gefunden, sie sind jedoch größer und weisen eine qualitativ anspruchsvollere Fertigung auf. Direkte Vergleichsexemplare vom Fundort Blatnica²⁴ (Slowakei) sind vorhanden. Kleine glatte Beschläge wie jene aus der Lika (T. 1 : 10, 11) kommen häufig vor und zwar zusammen mit Beschlägen im Blatnica-Stil, sogar in einem und demselben Grab^{25,27 und 28}. Demselben Beschlagtypus gehören außer dem Beschlag aus dem Grab 16 in Brodski Drenovac auch Beschläge aus Novi Banovci und Sremska Mitrovica an (T. 2 : 5—10, 12 und 13), die hier ebenso zum erstenmal veröffentlicht werden.

Ein interessanter Fund ist die Riemenzunge von der Fundstelle Velika Horvatska in Hrvatsko Zagorje, die der schon veröffentlichten Riemenzunge aus Vn-

* Napomena: svi crteži su napravljeni u omjeru 1:1 a izradila ih je studentica arheologije Anđelka Fortuna na čemu se najljepše zahvaljujem.

kovci³⁶ (Slawonien) sowie denjenigen aus dem Reitergrab 24 auf der Fundstelle Komarno-Hadovce³⁴ (Slowakei) sehr ähnlich ist. Sowohl die Riemenzunge aus Vinkovci als auch die vorher erwähnten Beschläge aus Komarno sind sehr aufwendig gearbeitet und vergoldet, der Art der Ornamentierung nach kniipfen sie direkt an die Beschläge aus Blatnica²⁴ an.

Die Beschläge aus Borovo in Syrmien werden hier zwecks Veröffentlichung erwähnt; ähnliche Beschläge sind zu gleicher Zeit wie jene im Blatnica-Stil entstanden, worauf die Vergleichsexemplare aus der Slowakei und aus Ungarn hinweisen.^{44+45 und 46}

Der außerordentlich aufwendig gearbeitete, massive, knotenförmige Bronzebeschlag mit Goldüberzug stammt von der Fundstelle Sotin in Syrmien (T. 2:4); die Fundumstände sind uns leider nicht bekannt. Der ähnliche kleine Bronzebeschlag, dessen Fund auch zum erstenmal veröffentlicht wird, stammt aus Novi Banovci (T. 2:11). In der Qualität der Fertigung steht er weit hinter dem Beschlag aus Sotin zurück, der zur Zeit der einzige solche Fund auf dem jugoslawischen Gebiet sein dürfte. Gleiche, auch vergoldete und wekstattsmäßig entsprechende Beschläge stammen aus dem Reitergrab 11 auf der Fundstelle Varadiho-Komarno sowie aus dem Grab 14 auf demselben Gräberfeld in der Slowakei.^{47 und 48}

Es ist noch ein Beschlag aus Syrmien übriggeblieben, ein Zufallsfund aus Surduk. Dieser Bronzebeschlag stellt qualitativ keine besondere Leistung dar, weist aber fast dieselbe Form wie die Beschläge (7 Stück) aus Blatnica^{53 und 54} auf.

Es handelt sich also zumeist um Zufallsfunde und obgleich ihre Anzahl nicht groß ist, haben sie der Erforschung der Zeitspanne zwischen Ende des 8. Jh. und Anfang des 9. Jh. in Kroatien und Syrmien bedeutend beigetragen. Aus der Provinz Lika, in der keine systematischen Ausgrabungen der mittelalterlichen Gräberfelder durchgeführt wurden, stammen seitene, im Blatnica-Stil gearbeitete Beschläge, die direkte Entsprechungen in Blatnica selbst haben. Ferner kniipfen die aufwendige vergoldete Riemenzunge aus Vinkovci und ihr sehr ähnliche Riemenzunge aus Velika Horvatska direkt an Blatnica an. Werfen wir einen Blick auf die Verbreitungskarte dieser zumeist zufällig gefundenen Beschläge und Riemenzungen, deren Verzierungen dem Blatnica-Stil eigen sind, so finden wir sie auf dem Gebiet das sich von Hrvatsko Primorje über die Lika bis ins Hrvatsko Zagorje erstreckt, ferner in Slawonien und Syrmien. Die Tatsache sollte berücksichtigt werden, daß in dieser Studie nur Exemplare aus der frühmittelalterlichen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb behandelt werden. Es könnte grundsätzlich behauptet werden, daß es hinsichtlich des Gebrauchs von Beschlägen und Riemenzungen, die im Blatnica-Stil gefertigt sind, gar keine Regeln gibt, die aufwendigen, vergoldeten Stücke jedoch öfter Teile des Pferdegeschirrs sind. Den Verzierungstil Blatnica treffen wir in Kombination mit anderen Arten der Verzierung von Pferdegeschirr und Gürtelgarnituren. Die Gräberfelder auf denen solche im Blatnica-Stil gefertigten Garnituren gefunden wurden, stammen aus der Zeit des zweiten avarischen Kaganats, in der die Garniterteile mit beschriebenen Verzierungen ein *terminus post quem non* sind.

